ముఖ్య విషయ సూచిక

పుట.

కారక పరిచ్ఛేదము

ము ఖ్య వి ష య సూ చి క

కారకపరిశిష్టము.

సమాసపరిచ్ఛేదము.

ము ఖ్య వి ష య సూ చి క

క్రి యా ప రి చ్ఛే ద ము.

కృదంతపరిచ్ఛేదము.

ప్రకీర్ణకపరిచ్ఛేదము.

ఆంధ్ర
వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము
కారకపరిచ్ఛేదము.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౮౨౩ పుట)

ప్రాతిపదికార్థ లిఙ్గ పరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా. (౨-౩-౪౬) నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః (సి. కౌ. కారక. ౫౩౨ సూ.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౨౩౮ విషయము.

ల్యర్థసంబుద్ధ్యుక్తార్థే ప్రీ. (వృత్తి) లేః ప్రాతిపదికస్యార్థే, సంబోధనే, త్యైః = ప్రత్యయై రుక్తార్థే, కే స తిచ, ప్రీ = ప్రథమా స్యాత్. కృష్ణః - శ్రీ - జ్ఞానమ్ - హేవిష్ణో - సర్వే ఒరోప్యే జీవనః పాతా దానీయః ప్రభవో లయః. (ముగ్ధ. వ్యా. కారక. ౨౮౦ సూ.)

కల్పతరువు, ౨౩౮ విషః—సర్వవిభక్తిః = సమస్తమగు విభక్తియు, సంస్కృత తుల్యా = సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని తెలుఁగునందును నగును. ఇట్లు భట్టారకుఁడు సంక్షేపించిచెప్పుటచేత నీప్రకరణమున సంస్కృతవ్యాకరణములలోఁ జెప్పఁబడిన విభక్త్యర్థబోధకసూత్రములు మూలముగాఁ జూపఁబడుచున్నవి. తఱుచుగాఁ బాణినీయసూత్రము లుదాహరింపఁబడును. సుబోధములగు ముగ్ధబోధ సూత్రములును నచ్చటచ్చట జూపఁబడును.

తత్సమాచ్ఛికపరిచ్ఛేదములలో సుబ్విభక్త్యంతరూపములు సాధింపఁబడెను. ఇందు విభక్త్యర్థములు వివరింపఁ బడుచున్నవి. "క్రియాజనకం కారకమ్. కరోతి క్రియాం నిర్వర్తయతీతి భాష్యే వ్యుత్పత్తిదర్శనాత్" (సి. కౌ. ౫౩౮ సూ. వ్యాఖ్య.

బాలము.) అనురీతిని క్రియాజనక మనఁగాఁ క్రియాకాంక్షను గలిగించునది కారక మనఁబడును. 'దేవదత్తుఁడు' అనినపిదప వాక్యమున వచ్చెను మున్నగు నేదేని క్రియ యాకాంక్షితముకాకతీరదు గాన నది కారక మనిపించుకొనును. "కర్మ కరణ కర్తృ సంప్రదానాపాదానాధికరణానా మేకతమత్వం కారకత్వ మితియావత్ - క్రియా నిమిత్తం కారకం లోకసిద్ధమితి దుర్గసింహః - చైత్రస్యేత్యాదౌ ధనాదికమే వాకాంక్షితంస్యా న్నతు గచ్ఛేత్యాదికమ్. తేన సంబన్ధస్య క్రియానిమిత్తత్వా భావా న్నకారకత్వమ్. ఏవం లిఙ్గార్థసంబోధనయో రపీతి." (దుర్గా. వ్యా. ముగ్ధ. వ్యా. కార. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పునఁ గ్రియానిమిత్తములగు కర్మ కరణ కర్తృప్రభృతు లాఱిటిలో నన్యతమము కారకమనిపించుకొనును. 'చైత్రుని యొక్క' అని ప్రయోగించినవెంటనే వాక్యమున 'ధనము - గుణము' మున్నగు నవియె యాకాంక్షితములగునుగాని క్రియ యాకాంక్షితము కానేరదు. కావున సంబంధార్థము (శేషషష్ఠి) కారకము కానేరదు. అట్లె వాక్యగతముకాని లింగార్థ మనఁగాఁ బ్రాతిపదికార్థమగు ప్రథమయు నిరాకాంక్షమగు సంబోధనమును గారక విభక్తులు కానేరవు. ఇంక 'ఉక్తార్థప్రథమ' మాత్రమె కారకవిభక్తి యనిపించు కొనును.

"నను కృష్ణఇత్యత్ర క్రియారహితం వాక్యం నాస్తీతిన్యాయాత్ భవత్యాది క్రియాధ్యాహారేణైవ ఉక్తార్థత్వాత్ ప్రథమాప్రాప్తౌ లిఙ్గ (ప్రాతిపదికార్థ) గ్రహణం కథమితిచేత్, సత్యమ్. యత్ర అసమాపకక్రియాపదం కర్త్రాదిపదయుక్తం తత్రైవ తన్న్యాయాత్ భవత్యాదిక్రియాధ్యాహారః. యత్రతు కేవలో రూఢ శబ్దః ప్రయుజ్యతే తత్ర వాక్యత్వాభావాత్ తన్న్యాయస్యావసరో నాస్తి." (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున వాక్యేతరస్థలములం దనఁగాఁ గోశాదులందుఁ బ్రయుక్తమగు ప్రథమ ప్రాతిపదికార్థమాత్రమెకాని "ఉక్తార్థము" కానేరదుగాన నది కారకవిభక్తికానేరదు. అస్తి భవత్యా ద్యధ్యాహారమున నట్టిదియు వాక్యగతమై యుక్తార్థప్రథమ కానోపు ననరాదు. అసమాపకక్రియాది ప్రయోగముచే వాక్య మసమాప్తమై నిల్చిపోయినపుడుమాత్రమె "అస్తి - భవ త్యాద్యధ్యాహారము" కల్గుట శాస్త్రసిద్ధము.

ప్రాతిపదికార్థేత్యాది:—ప్రాతిపదికార్థ = ప్రాతిపదికార్థ మాత్రమందును, లిఙ్గ = లిఙ్గమాత్రాధిక్యమందును, పరిమాణ = పరిమాణమాత్రమందును, వచన మాత్రే = సంఖ్యామాత్రమందును, ప్రథమా = ప్రథమావిభక్తి యగును. నియ తోపస్థితికః = నియతమగు నుపస్థితిగలది, ప్రాతిపదికార్థః = ప్రాతిపదికార్థ మనిపించు

కొనును. "యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్య నియమే నోపస్థితిః స తదర్థ ఇత్యర్థః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఏ ప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడు నప్పటి కేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యదియె యాప్రాతిపదికమున కర్థమని తాత్పర్యము. "ప్రవృత్తినిమిత్తం వ్యక్తిశ్చేతి ద్వికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గంచేతి త్రికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యాచేతి చతుష్కం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యా - కారకంచేతి పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః. ఇత్యేతే పక్షాః 'సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ' 'స్త్రియామ్' ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే స్థితాః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) ప్రవృత్తినిమిత్త మ్మనఁగా జాతి. 'ఘట' అను ప్రాతిపదికమునకు 'ఘటత్వ' రూపజాతియె యర్థ మనునది యొకపక్షము, ఘటత్వజాతియు దానికాశ్రయమగు ఘటవ్యక్తియుఁ బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱియొకపక్షము. ఘటత్వజాతియు ఘటవ్యక్తియు దానిపుంలింగమును బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱొకపక్షము. సంఖ్యయనఁగా వచనము, కారకమ్మనఁగాఁ కర్తృకరణాదికము. కాన వచనమును గల్పిన యర్థచతుష్కమును బ్రాతిపదికార్థమనునది యింకొకపక్షము. కారకమును గలిపిన యర్థపంచకమును బ్రాతిపదికార్థమె యనునది యైదవపక్షము. ఈయైదుపక్షములును మహాభాష్యసమ్మతములె యగుటచేఁ బ్రమితములె యనఁదగును. ఈసందర్భమున నేపక్షము నాశ్రయించినను నట్టి ప్రాతిపదికార్థములకచటిప్రత్యయము ద్యోతకమగుననియుఁ దక్కినయర్థములకుఁ బ్రత్యయము వాచకమగుననియు నెఱుంగనగును. అగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటితమగుటకు శుష్కేంధనము సాధనమయినట్లు ప్రాతిపదికార్థములకుఁ బ్రత్యయము ద్యోతకమగుట విరుద్ధము కానేరదు. "తటః - తటీ - తట మిత్యాద్యనియతలిఙ్గేషు నియమేన కస్యాపి లిఙ్గస్యోపస్థిత్యభావాత్ ప్రాతిపదికార్థశబ్దేనా ఽగ్రహణాత్ పృథక్ లిఙ్గగ్రహణ మావశ్యక మితిభావః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) అనుచొప్పున ననియతలింగశబ్దములకు లింగము ప్రాతిపదికార్థము కానేరదుగానఁ బ్రత్యయార్థమే యని యెన్నఁదగును. పయిపక్షములలోఁ బరిమాణసామాన్యప్రతీతి లేకుండుటచేఁ బరిమాణమాత్రమునఁ బ్రథమ యగుననునదియు నావశ్యక మనిభావము. "ద్రోణో వ్రీహిః" అని పరిమాణోదాహృతి. (విస్తర I.). "అనియతలిఙ్గాస్తు తటాదిశబ్దాః లిఙ్గమాత్రాధిక్య స్యోదాహర

విస్తర I ౨౩౮ విషః—ద్రోణ మనఁగాఁ గుంచమువంటి పరిమాణము. ధాన్యరాశి యనియర్థము. "జాలసూర్యమరీచిస్థం । త్రసరేణు రితి స్మృతమ్ । తే

ణామ్. తత్ర లిఙ్గానా మనియతోపస్థితికతయా ప్రాతిపదికార్థానన్తర్భావాత్” (సి. కౌ. ౫౩౧ బాలమ. వ్యా.). ముగ్ధబోధవ్యాకరణకర్తయగు వోపదేవుఁడు ప్రాతిపదికార్థ సంబుద్ధ్యుక్తార్థములందుఁ బ్రథమయగునని యీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను. లక్ష్యర్థేత్యాదిః—లక్ష్యర్థ = ప్రాతిపదికార్థమందును, సంబుద్ధి = సంబోధనమందును, ఉక్తార్థే = తిఙాదిప్రత్యయములచే నుక్తమగు నర్థమందును, ప్రి = బ్రథమయగును. కేసతి = కారకమందే యుక్తార్థమునఁ బ్రథమవచ్చును. కృష్ణః = కృష్ణుఁడు. శ్రీః = లక్ష్మి. జ్ఞానమ్ = జ్ఞానము. అనునవి ప్రాతిపదికార్థమున వచ్చుప్రథమ కుదాహృతులు. ‘కృష్ణః’ అనునపుడు - ‘కృష్ణత్వము - తదాశ్రయకృష్ణవ్యక్తి - పుంస్త్వము - ‘ఏకత్వసంఖ్య’ అనునవి ప్రాతిపదికార్థములు. ఇక్లి యంతటను నెఱుంగునది. హేవిష్ణో = ఓవిష్ణువా. ఇది సంబోధనప్రథమోదాహరణము. ప్రత్యయములచే (తిఙ్-కృత్తద్ధిత) నుక్తమగు నర్థమందుఁ బ్రథమవచ్చుట కుదాహృతులు:. సర్వో ర్చ్యో జీవన ఇత్యాదిక ముదాహరణము. సర్వః = ఈశ్వరుఁడు, అర్చ్యః = అర్చింపఁదగినవాఁడు. జీవనః = జీవింపఁజేయువాఁడు. పాతా = రక్షించువాఁడు. దానీయః = భక్తితోఁ బత్త్రపుష్పఫలాదిక మీఁదగువాఁడు. ప్రభవః = ప్రపంచోత్పత్తికిఁ గారణమైనవాఁడు. లయః = ప్రపంచము తనయందె లయించువాఁడు. ఇట - “అర్చ్యతే అయమితి అర్చ్యః” అనువ్యుత్పత్తి (ఇతఁ డర్చింపఁబడు ననివ్యుత్పత్త్యర్థము) చొప్పున కర్మార్థమున ఘ్యణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట ‘సర్వః’ అనునది కర్మము. ఇట్టియెడల (“సర్వః శివః-అర్చ్యః - అర్చ్యతేఽయమితికర్మణి ఘ్యణ్... అత్రసర్వఇతికర్మోక్తమ్.” ముగ్ధ. కార. ౭౧౦ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) ద్వితీయ (సర్వమ్) రావలసియున్నది. అట్లయినను నచటి ఘ్యణ్ ప్రత్యయము కర్మార్థమును జెప్పుచుండుటచేఁ బునరుక్తముగ “ఉక్తార్థానా మప్రయోగః” అను న్యాయము చొప్పునఁ గర్మార్థకద్వితీయ మరల రానేరదు. అట్టియెడల “న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి ప్రత్యయః” అనున్యాయము చొప్పునఁ గేవలప్రాతిపదికము వాక్యమునఁ బ్రయోజ్యము కామింజేసి శబ్దసాధుత్వార్థముగఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథ

౽ష్టౌ లిక్షాతు తా స్త్రిస్రో। రాజసర్షప ఉచ్యతే। గౌరస్తు తే త్రయ షట్తే। యవో మధ్యస్తు తే త్రయః। కృష్ణలః పఞ్చ తే మాష। స్తే సువర్ణస్తు షోడశ। పలం సువర్ణా శ్చత్వారః। పఞ్చ వాపి ప్రకీర్తితమ్। పలద్వయంతు ప్రసృతం। ద్విగుణం కుడబం మతమ్। చతుర్భిః కుడబైః ప్రస్థః। ప్రస్థా శ్చత్వార అఢకః।అఢకై స్తై శ్చతుర్భిస్తు। ద్రోణ ఇత్యభిధీయతే। కుమ్భో ద్రోణద్వయం శూర్పః। ఖారీ ద్రోణాస్తు షోడశ ఇతిస్మరణాత్” (సి. కౌ. బాలమ. కార. ౫౩౭ సూ. వ్యా.)

మయి యనువాదముగ నిల్చెనని యెఱుంగునది. ఇట్లె యంతటను సమన్వయించునది. (విస్తర II) సంబోధనమునందును నుక్తార్థమునందును బ్రథమవచ్చునని పాణినీయు లును వచించిరి.

"సంబోధనేచ. (౨-౩-౪౭) ఇహ ప్రథమాస్యాత్ - హేరామ" (సి. కౌ. కార. ౫౩౩ సూ.) "అనభిహితే (౨-౩-౧) ఇత్యధికృత్య. 'కర్మణిద్వితీయా' (౨-౩-౨) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయాస్యాత్ - హరిం భజ - అభిహితేతు కర్మణి 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' ఇతి ప్రథమైవ. అభిధానంచ ప్రాయేణ తిఙ్కృత్తద్ధిత సమాసైః........" (సి. కౌ. ౫౩౬-౫౩౭ సూ.). (విస్తర III) సంబోధన మనఁగా నభిముఖీకరణము. "అన్యత్ర వ్యాసక్తస్య కార్యాన్తరే నియోజనార్థ మాభిముఖ్యవిధానం సంబుద్ధిః - హేవృక్ష - హేలతే - ఇత్యాదా వచేతనేషు

విస్తర II. ౨౩౪ విష:—"కర్త్రాదీనా ముక్తార్థత్వే 'ఉక్తార్థానా మప్రయోగ ఇతి న్యాయాత్ ద్వితీయాదీనా మప్రాప్తౌ లిఙ్గార్థ (ప్రాతిపదికార్థ) మాశ్రిత్య ప్రథమైవ భవిష్యతి." (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.). "విభక్తి రిహానువాదికా-శబ్దసాధుత్వార్థం ప్రయోజ్యా. 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోజ్యా-నాఽపి ప్రత్యయః' ఇతి. అనభిహితసూత్ర భాష్యసిద్ధన్యాయా దితిభావః." (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౩౨ సూ.). ఉక్తార్థతావిషయమునఁ జేటికావ్యాఖ్యాత "నామవాచక శబ్దార్థ ముక్తార్థ మగుటంజేసి" (౨౬౫ పు.) మున్నగురీతిని మిక్కిలి సంప్రదాయ విరుద్ధముగ వ్రాసెను. ఈక్రిందిగాణపతవివరణపంక్తు లుక్తార్థతా స్వరూపము నీక్రిందిరీతిని సంప్రదాయవిరుద్ధముగా వివరించుచున్నవి. "ఉక్తార్థము = క్రియా దులచేఁ జెప్పఁబడిన యర్థముగలది. అనఁగా నాకాంక్షయందు.........ఎవఁడు సంహరించెను? అని యాకాంక్షగలిగినపుడు (సంహరించెనను క్రియ) రాముని జెప్పుచున్నది. కాన రామశబ్దముకన్నఁ బ్రథమావిభక్తివచ్చినది. రామునిచే రావ ణుఁడు సంహరింపఁబడెను. ఇట ఎవఁడు సంహరింపఁబడియె? అను నాకాంక్షచే రావణుఁడు చెప్పఁబడెను. కాన రావణశబ్దముకన్నఁ బ్రథమవచ్చినది......... ఆదిచేఁగృత్తద్ధిత సమాసములు గ్రహింపఁబడు. కృత్:—రాముఁడేలిక, తద్ధిత:—వాఁడువగకాఁడు, సమాస:—శివుఁడు ముక్కంటి"(గాణ. కార. ౧౭౦ సూ. వివ.)

విస్తర III. ౨౩౪ విష:—"తిఙ్-హరి స్సేవ్యతే. కృత్-లక్ష్మ్యా సేవితః.తద్ధిత-శతేనక్రీత శ్శత్యః. సమాస- ప్రాప్తః ఆనందో యంస ప్రాప్తానందః.క్వచి న్నిపాతే నాభిధానమ్. యథా - 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య । స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రతమ్.' సాంప్రత మిత్యస్యహి యుజ్యత ఇత్యర్థః" (సి. కౌ. కార. ౫౩౭ సూ. వివరణము.)

ఇతిశబ్దముచేత సైతముక్తార్థత కలదు. ఉదా:—దశరథుఁ డని చెప్పఁబడిన వాఁడు. "ఇతిశబ్దేనా ప్యుక్తార్థతా యథా:—కృష్ణ ఇత్యవ్యయం నామ......... దశరథ ఇత్యుదాహృతః. ఇత్యాది" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౮౦ సూ.).క. నిను సౌమ్యుఁడవని యెఱిఁగితి.........(శాంతి. 3 ఆ. ౫౬ ప.). 'హరి స్సేవ్యతే' అనుచో "తిఙ్" చేతను, 'లక్ష్మ్యా సేవితః' అనుచో 'క్త' ప్రత్యయముచేతను (కృత్తుచేతను) గర్మార్థము చెప్పఁబడుటచే 'హరి' అనుదానికర్మత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్మార్థమున రావలసినద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. 'శత్యః అశ్వః' అనుచోఁ గర్మార్థమున యత్ ప్రత్యయము విధింపఁబడెనుగాన నట్టితద్ధితముచే నశ్వమునందలికర్మత్వ ముక్తమైనది కానఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయి వచ్చెను. 'ప్రాప్తః ఆనన్దో యంసః = ప్రాప్తానందః గ్రామః' అనుచో నే గ్రామము నానందము పొందెనో యాగ్రామ మనునర్థము ద్వితీయాబహువ్రీహిచే గ్రామమునందలి కర్మత్వ మభిహిత మైనదిగాన నటఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయి వచ్చెను. 'ప్రాప్తానంద' అనునది ప్రాతిపదికము. 'నయుజ్యతే'అను కర్మార్థముగల "అసాంప్రతమ్" అను నిపాతముచే విషవృక్షమందలి కర్మత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయి వచ్చినది. ఇట్లే కర్తృకరణాదికారకము లభిహితము లగునపుడును బ్రథమయె వచ్చును. కల్పతరువున నుదాహృతమగు ముగ్ధబోధశ్లోకమునకు దుర్గాదాసుఁ డుదాహరించెను. అందలి 'అర్చ్యః' అనునది కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడెను. "జీవ్యతే ఽనేనేతి జీవనః. కరణే ఽనట్. అత్ర సర్వఇతి కరణ ముక్తమ్. పాతీతి పాతా-కర్తరి తృన్-అత్ర సర్వఇతి కర్తా ఉక్తః. దీయతేఽస్మైఇతి దానీయః. అత్ర కృద్యోఃకభావ ఇత్యనేన సంప్రదానే ఽనీయః-అత్ర సర్వఇతి సంప్రదానముక్తమ్. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః-అపాదానే అచ్ - అత్ర సర్వఇత్యపాదాన ముక్తమ్ - లీయతే ఽస్మిన్నితి లయః-అధికరణే అచ్-అత్ర సర్వ ఇత్యధికరణ ముక్తమ్......సంబన్ధస్యాప్యుక్తార్థత్వే పీతమమ్బరం యస్యాసౌ పీతామ్బరో హరి రిత్యాదౌ ప్రథమాస్యాత్......" (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) పీతాంబరుఁడు 'ఎవ్వనియొక్క యంబరము పచ్చనిదో యతఁడు' అనుబహువ్రీహిచే సంబంధ ముక్తమైనది గాన "పీతాంబర"అను ప్రాతిపదికముపైని శేషషష్ఠి నిలువక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయి నిల్చినది. "పీతామ్బర" అనుసమాసము ప్రాతిపదికము.

అనభిహితత్వమం దన్నచో కర్మాది కారకములకు ద్వితీయాదివిభక్తులు వచ్చును. అపుడవి యీ ప్రాతిపదికార్థప్రథమ కపవాదములగును. 'కృష్ణుని స్మరించెదను' అను

ఉపచారః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. కార. ౨౧౦ సూ. వ్యాఖ్య.) అచేతనముల సంబోధనమునం దభిముఖీకరణ మౌపచారిక మనితాత్పర్యము.

బాలవ్యాకరణ వివరణము ౨౩౪ I విష.

> ప్రాతిపదిక సంబోధ నోక్తార్థంబులం బ్రథమయగు. ౧.
>
> ప్రాతిపదికార్థమునందు:—రాముఁడు - రావణుఁడు. నియతోపస్థితికము ప్రాతిపదికార్థము. సంబోధనమునందు:—ఓరాముఁడ, ఓరావణుఁడ. ఉక్తార్థమందు:—రాముఁడు రావణుని సంహరించెను. ఉక్త మనఁగాఁ జెప్పఁబడినది. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్తను జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకమగు రామశబ్దమునకుఁ బ్రథమయయ్యె. రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియె. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్మమును జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకంబగు రావణశబ్దంబునకుం బ్రథమ యయ్యె ననియెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౪ I విష:—ఈసూరిసూత్రము కల్పతరువులో నుదాహరింపఁబడిన ముగ్ధబోధవ్యాకరణసూత్రమునకు సరిగనున్నది. ఏప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడఁగానే, యేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యాప్రాతిపదికమున కది యర్థమని యెఱుంగనగును. ఉక్తార్థమనునది కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడెను. ఆఖ్యాత మనఁగాఁ దిఙ్ప్రత్యయము. లేదా తిఙన్తశబ్దము ననవచ్చును. "ఆఖ్యాతమ్" త్రి. కథితే-వ్యాఖ్యాతే. న-తిఙ్,........" (శబ్దా. చిం.) "ఆఖ్యాత. త్రి. (ఆ+ఖ్యా+కర్మణి క్తః) కథితే - ఆఖ్యాతే - వ్యాకరణప్రసిద్ధే తిఙన్తే పదేచ..." (శబ్దస్తో) "అభిధానంచ ప్రాయేణ తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైః" (సి. కౌ. కారక. ౫౩౭ సూ. వివ.). సూరి, యుదాహృతులు రెంటను సమాపకక్రియాపదస్థతిఙ్ముచేత మాత్రమె కర్తృకర్మము లభిహితములగుటను జూపెను. ప్రత్యయాంతరములచే నభిహితములగుట నేలొకో యుదాహరింపలేదు. భావార్థకాతిరిక్తకృత్తులచేఁ గర్తృకర్మము లభిహితమగుట తెల్గున విపులముగా నున్నది. ఉదా:—చైత్రుఁడు చదువఁగా మైత్రుఁడు వినెను. ఇచట కర్త్రర్థక భావలక్షణార్థ నుఁజచేఁ గర్త యభిహితమయ్యెను. అట్లగుటచేఁ గర్తృవాచకచైత్రశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థకత్వలేమి నిలువక ప్రాతిపదికార్థ

నపుడు స్మరణక్రియకుఁ గర్మము 'కృష్ణుని' అనునది. అది తిఙాదిప్రత్యయములచే నభిహితము కాలేదు. కాన నటఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది. తిఙ్గుచే నభిహితముకర్త కాన 'నేను' అనునది ప్రథమాన్తమె యైనది.

ప్రథమయై నిల్చినది. చైత్రునిచేఁ బాఠము చదువఁబడుట మైత్రునకు వినఁబడ లేదు. అనుచో 'చదువఁబడుట' అనుకర్మార్థక ధాత్వర్థకప్రత్యయముచేఁ గర్మ ముక్తమాయెను. గానఁ గర్మవాచిపాఠశబ్దముపైఁ గర్మార్థద్వితీయ నిల్వక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై నిల్చినది. "లకారాదులు సకర్మకంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును లాఁతికిఁ గర్తయందును నగు." (బా. క్రియా. ౪౦ సూ.) అనుసూత్రమునందలి యాదిశబ్దముచే లడాదులవలెనె భావార్థకాదులును గర్త్రర్థమునందును గర్మార్థమునందును విధింపఁబడిన వనుటకు సందియము లేదు. ఇట్లు భావార్థకాదిప్రయోగమునఁ గర్తృకర్మవాచకములకుఁ బ్రథమ సిద్ధించుచుండఁగా సూరి "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు" (బా. కా. ౩౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. ఇటఁగర్తనుమాత్రము ప్రథమనువిధించుట నరయఁగా నీతఁడు తిఙ్ఙుచేమాత్రమె యభిహితత్వము గలదనియు భావార్థకాదులచే నభిహితత్వము లేమింజేసి యిట్టియెడలఁ గర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ నిల్వవలసివచ్చుననియుఁ దలఁచి యీసూత్రమును రచించెనని తోఁచకమానదు. బా. క్రియా. ౩౫ సూ. మొ. ౪౫ సూ. వఱకును భావార్థకాది ప్రత్యయములు విధింపఁబడెను. అట్లె బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రముచేత విధింపఁబడిన నుజీయు నీభావార్థకాదులలోఁ జేర్పఁదగినదె. (విస్తర I)

సూరిగారి యుదాహృతుల సమన్వయము:—'రాముఁడు రావణుని సంహరించెను.' అనువాక్యమున ఁదిజ్విభక్తియగు లిట్టు 'రాముఁడు' అను కర్తను జెప్పుచున్నది. అనఁగా "లకారాదులు సకర్మంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును లాఁతికిం గర్తయందును నగు" (బా. క్రియా. ౪౦ సూ.). అనుసూత్రముచే లిట్టు కర్త్రర్థమున విధింపఁబడినది గాన లిట్టుచేఁ గర్త చెప్పఁబడినది. కావున గర్తృవాచకమగు రామశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థమున నిలువవలసిన తృతీయ (బా. కార. ౩ సూ.) 'ఉక్తార్థానా మప్రయోగః' అనున్యాయముచొప్పునఁ బునరుక్తముగ నిలువవయ్యె. అట్టి

విస్తర I ౨౩౪ I విష:—బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రపు నుజీ వాడినచోటఁ గర్తకుఁ బ్రథమయైకాక షష్ఠియువచ్చుట గలదు. ఉదా: ఇది నేను జేయఁగాదు. ఇది నాకుఁ జేయఁగాదు. నుజ్యంతముతో నన్వయింపక కర్త వలయ్యాదులతో నన్వయించుటచే షష్ఠ్యంత మగపడు చున్నది. క. వీరికిఁ జొరనగు । వీరికిఁ గాదను విచారవిషయము గలదే. (ఆది. ౬ ఆ. ౩౦.) ఆ-వె. కాన నింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ప్రథమకు:—ఉ. ....।దైవములోఁద్రుడన్ వలయు,.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౩.) క..........నాకు నీవేమియుఁ జెప్పనువలవదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪.). మొ.

యెడఁ బ్రయోగయోగ్యతకై "(న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా-నాపి ప్రత్యయః" అనున్యాయముచొప్పున) ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై నిల్చినది. ఇట్లె 'రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియె' అనునపుడును లిట్టు కర్మార్థమునందు విధింపఁబడెను గాన (బా. క్రియా. ౭౮ సూ.) లిట్టుచే గర్మార్థ మభిహితంబయ్యె. అకారణమునఁ గర్మవాచక రావణశబ్దముపైఁ గర్మార్థక ద్వితీయ (బా. కార. ౨ సూ.) పునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై నిల్చినది. ఇట్లె భావార్థకాది కృత్తులును బా. క్రియా. ౭౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తృకర్మార్థములందు విధింపఁబడుటంజేసి వానిప్రయోగమునందును గర్త్రర్థమునఁ దృతీయయుఁ గర్మార్థమున ద్వితీయయుఁ బునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై నిల్చును. ప్రయోగములు:—చ. అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేదశా। స్త్రముల యశేషపారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహువి। క్రమమున దుర్గమార్థజల గౌరవభారతభారతీసము। ద్రము దరియంగ నీఁదను విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) మ.........భూపతి సహింప నోపునె (సభా. ౨ ఆ. ౯౮.) సీ.........నన్నిట్లు వీతదయుండవై విడిచి చనఁగఁ జనునె నీకు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౭౨.). ఉ.........వాయుసుతుండు మల్లయు। ద్ధమ్మున నోర్చు నాతని సుదగ్ర మహాభుజశక్తి యేర్పడన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) చ. తడయక యేఁగి నీలిబల దర్పము లొప్పఁగ.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౮.) చ.........మా కధికశత్రు జయం బగుటేమి పెద్ద.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౬.) చ.........నవసౌరభ ప్రసవ చిత్రవనావళి గల్గుదాని (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩.) చ.........హంసుఁడు డిభకుండు నంతక। లయగతులైన నిప్డు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుడును.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా సుందె నేని (సభా. ౨ ఆ. ౨౫.). ఆచ్ఛికశబ్దములకుసైతము ప్రాతిపదికార్థసంబోధనములందుఁ బ్రథమ యగును. ఉదా:—తండ్రి - తల్లి - గోడ - ఓతండ్రీ - మొ. 'తండ్రి' అనుచో "తండ్రితనమను జాతియుఁ దదాశ్రయమగు పితృవ్యక్తియు మహదర్థకత్వమును ననునవి ప్రాతిపదికార్థము లగుచున్నవి. తెలుఁగున మహత్త్వామహత్త్వ మహతీత్వములె లింగస్థానీయములు. కాన నవియుఁ బ్రాతిపదికార్థములె యనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. తెల్గునందును మిత్త్రుఁడు - మిత్త్రము - కంధర - కంధరము - దూత- దూతుఁడు మున్నగు ననియతలింగసమములు గలవు. అట్టియనియతలింగసమత్వమును వచనాదులును బ్రత్యయార్థములనియు, బ్రాతిపదికార్థములు కావనియు సాంధ్ర వైయాకరణుల యాశయము. "ఇట్లనేకలింగంబులుగల శబ్దంబులయొద్ద (మిత్త్రము -

మిత్రు(డు) లింగము ప్రాతిపదికార్థములలో నంతర్భూతమని యంగీకరింపక విభక్త్యర్థమే యని గ్రహించుఁగొనునది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౧ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౦౮ పుట. ద్వి. ము.). (విస్తర II)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ అహో. ౪౨౩.)

కర్తురీప్సితతమం కర్మ. (౧-౪-౪౯.) కర్తుః క్రియయా ఆప్తుం ఇష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్.

కర్మణి ద్వితీయా (౨-౩-౨.) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. (సి. కౌ. ౫౩౭ సూ.)

తథా యుక్తం చానీప్సితమ్ (౧-౪-౫౦.) ఈప్సితతమవత్ క్రియయా యుక్తమనీప్సితమపి కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్-గ్రామం గచ్ఛం స్తృణం స్పృశతి.

నన్నయా విషం భుఙ్క్తే. (సి. కౌ. ౫౩౮ సూ.)

౨౩౫ విషయము అకథితం చ. (౧-౪-౫౧.) అపాదానాదివిశేషైరవివక్షితం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. శ్లో. దుహ్యాచ్-పచ్-దణ్డ్-రుధి-ప్రచ్ఛి। చి-బ్రూ-శాసి-జి-మథ్-ముషామ్। కర్మయుక్ స్యాదకథితం।తథా స్యాన్నీ-హృ-కృష్వహామ్. దుహాదీనాం ద్వాదశానాం తథా నీ ప్రభృతీనాం చతుర్ణాం కర్మణా యద్యుజ్యతే తదే వాఽకథితం కర్మేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. గాం దోగ్ధి పయః......(సి. కౌ. ౫౩౯ సూ.)

కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః (ఆం. చిం. అజం. ౫ కారి. అహో. ౨౬౦ పుట.)

విస్తర II ౨౩౪ I విషః—సూరి కారకశబ్దార్థమును వివరింపక యుపేక్షింపఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమునఁ బూరింపఁబడెను. "కారకంబులనం గర్త్రాదులు. అవి యాఱు. కర్మకారకము-కర్తృకారకము - కరణకారము - సంప్రదానకారకము - అపాదానకారకము - అధికరణకారకము. క్రియాన్వయము గలిగించునది యనఁగాఁ గ్రియాన్వయము కలదియని కారకశబ్దార్థము." (ప్రౌఢ. కార. ౧ సూ.). ఉదా:— దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. మొ.

కల్పతరు. ౫౩౫ వివ:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౫౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. కారకప్రక్రియలో సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములను మూలముచేయుట కిదియే కారణము. కాన నిది యెల్లెడల వాని మొదటఁ జూపఁబడును.

కర్తురిత్యాది. కర్తుః = కర్తకు, క్రియయా ఆప్తుమ్ = క్రియతో వ్యాపించుటకు, ఇష్టతమరి కారకమ్ = మిక్కిలియిష్టమైనది కారకమై, కర్మ = కర్మసంజ్ఞ గలదగును. అనుక్తే కర్మణి = అనభిహితకర్మవాచకమునైని ద్వితీయాస్యాత్ = ద్వితీయ నిల్చును. ఉదా:—హరిం భజతి = భక్తుఁడు హరిని భజించుచున్నాఁడు. భక్తుని భజనవ్యాపారమున కీప్సితతముఁడు హరి గావున హరి కర్మమయ్యెను. అట్టి యనుక్తకర్మమునకు వాచకమగు హరిశబ్దముపై ద్వితీయావిభక్తి నిల్వఁగా '(భక్తః) హరిం భజతి' అని సిద్ధించినది.

తథా యుక్తంచేత్యాది:—తథాయుక్తంచ = ఈప్సితతమమువలెఁ క్రియతో సంబంధించునట్టియు, అనీప్సితమ్ = కర్త కిష్టతమము కానిదియుఁ గారకమై కర్మ సంజ్ఞగలదగును, గ్రామం గచ్ఛన్ = గ్రామమునుగూర్చి పోవుచు, తృణం స్పృశతి= తృణమును దాఁకుచున్నాఁడు. తృణస్పర్శము కర్త కిష్టతమము కాకున్నను గర్మసంజ్ఞ కల్గుచున్నది. విషం భుఙ్క్తే = విషమును రోగి దినుచున్నాఁడు. ఇందును నీరీతినె గ్రహింపనగును. సామాన్యముగా విషాశన మీప్సితము కాదు సరేకదా యనిష్టమును నైయుండును.

"యత్క్రియతే తత్కర్మేతి ప్రసిద్ధమ్. కరోతే ర్నిఖిలక్రియావాచకత్వాత్ కర్తు ర్వ్యాపారేణ యత్ సాధ్యతే తత్ కర్మేత్యర్థః."(కర్తయొక్క వ్యాపారముచే సాధింపఁబడినది కర్మమనియర్థము. దేవదత్తుని పచనవ్యాపారముచే పాకము సాధింపఁబడెను. అట్టిపాకమున కాశ్రయమగు నన్నము కర్మసంజ్ఞిత మగును.) "అతఏవ క్రియావ్యాప్యం కర్మేతి క్రమదీశ్వరః. కర్తు రీప్సితతమం కర్మేతి పాణినిః. తద్భిన్నత్వేసతి క్రియాజన్యఫలశాలిత్వం కర్మత్వ మిత్యపరే." (ముగ్ధ. ౫౧౧ సూ. దుర్గా-వ్యా.) క్రియాభిన్నమై క్రియాజన్యఫలమున కాశ్రయమైనది కర్మసంజ్ఞగల దను నీమూఁడవపక్షముచేఁ బాణినీయలక్ష్యము లెల్ల సంగ్రహింపఁబడుచున్నవి.

అకథితం చేత్యాది:—అకథితంచ = అపాదానాదివిశేషములచే వివక్షింపఁబడని యనఁగా నపాదానాదిరూపమున వివక్షింపఁబడక కర్మరూపమున వివక్షింపఁబడిన యట్టికారకము నైతము కర్మసంజ్ఞగలదగును. ఉదా:—గాం దోగ్ధి పయః= గొల్లఁడు గోవును బాలను బిదుకుచున్నాఁడు. అనుచో నీప్సితతమకర్మము పాలు.

క్రియతో నన్వయించు గోశబ్దవాచ్యమునం దపాదానము వివక్షింపక కర్మత్వమును వివక్షించుటచే నదియుఁ గర్మమయ్యెను. అపాదానవివక్షయందు 'గొల్లఁడు గోవు నుండి పాలను బిదుకుచున్నాఁడు' అనియే యేర్పడును. ఇట్టి ద్వికర్మకక్రియలు కొన్ని పరిగణింపఁబడినవి. అవియే దుహాదులు. దుహ్ = పిదుకు, యాచ్ = యాచించు, పచ్ = పచించు = వండు, దణ్డ్ = దండించు, రుధి = ఆవరించు = నిరోధించు, ప్రచ్ఛి = పృచ్ఛించు, చి = ఫలాదులనుగోయు, బ్రూ = వచించు = చెప్పు, శాసి = శాసించు, జి = జయించు, మథ్ = మథించు, ముష్ = దొంగి లించు, నీ = తీసికొనిపోవు, ఇట్లె హృ = కృష్ - వహ్. మొ. ముగ్ధబోధవ్యాకరణ మున "యాచ్ఞార్థ - దుహ - చి - ప్రచ్ఛ । రుధ్ - బ్రూ - శాస - జి - నీ - వహః । హృ - దణ్డి - గ్రహ - కృష్ - మన్థ । ముష్ - పచాద్యా - ధవో - ద్విధాః." అని చెప్పఁబడెను. కౌముదిలోఁ బరిగణింపఁబడినట్లు పదునారే కాక యింకను 'ద్విధాః' = ద్వికర్మకములు గలవని 'పచాద్యాః' అనుచు గణము వచింపఁబడెను. "ఆద్యశబ్దాత్ హిన = వర్ధనే - గతౌ - గురుః శిష్యం గ్రామం ప్రాహిణోతీత్యాది........వృక్షం నౌకాం కరోతీత్యాది. ఏకమేవ కర్మ ప్రకృతివికృతిభేదేన భిన్నం. సువర్ణం కుణ్డలం కరోతీత్యాదివత్." (ముగ్ధ. ౨౭౫ సూ.) దీనినిబట్టి వర్ధకి వృక్షము నోడను జేసెను. కమసాలి సువర్ణమును గుండలమును జేసెను. మున్నగురీతిని స్థలాంతరములందును ద్వికర్మకత్వము గల్గునని యెన్నఁ నగును.

మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె. (ఇట్లనఁగా నీవాక్యమును.) ఇందు 'ఇట్లు' అనునది ముఖ్యకర్మము. 'చైత్రుని' అనునది యముఖ్యకర్మము. "వచ్యర్థాముఖ్యకర్మంబునకుఁ దోడ-కు వర్ణకంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ఉదా:—మైత్రుండు చైత్రునితోడ నిట్లనియె. మైత్రుండు చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికంబనుటచే నొకానొకచో ద్వితీయయు నగు." (బా. కార. ౬ సూ.) అని సూరి సూత్రించెను. ఒకానొకచో ననఁగా—'మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్ల నియె' అనియుఁ గ్వాచిత్కముగా నుండనగునని యెఱుంగునది.

'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా' అని భట్టారకుఁడు వచించుటచేఁ బయిరీతిని ద్వికర్మకక్రియలు నిరూపింపఁబడెను గాని యిట్టి ద్వికర్మకతాప్రయోగము తెల్గున మిక్కిలియరుదు. పై నుదాహరించిన సూరిసూత్రముచొప్పునఁ బయిచోటులందుఁ బ్రాయికముగా "తోడ-కు" వర్ణకములు వచ్చుటే తెలుఁగు సంప్రదాయము. సీ..........గీ. అధిక । బలుఁడు శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౫౨ ప.) ఛ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టము గట్టెదనంచు బొంకొకో (భాస్క.

రా. అయో. ౪౯ వ.) (విస్తర I, II). ఇట్టి ద్వికర్మకము లనేకము. నచ్యర్థకధాతు ప్రయోగమునఁ బయిఁ సూరిసూత్రమునొప్పున 'తోడ-కు' వర్ణకము లముఖ్యకర్మ

విస్తర I ౨౩౫ విష:—సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులు కొన్ని తెలుఁగునఁ బ్రయుక్తములగుట సంప్రదాయముకాదు. కావున "సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా" అనుభట్టారకసూత్రము ప్రాయోఽభిప్రాయమున వచింపఁబడెను. కావుననె దాని వెంటనె "అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యా" అనిసూత్రించినవాఁడయ్యెను. "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" (౧-౪-౪౮.) ఉపాదిపూర్వస్య వసతే రాధారః కర్మ స్యాత్-ఉపవసతి-అనువసతి-అధివసతి-ఆవసతి-వా-వైకుణ్ఠం హరిః." (సి. కౌ. ౫౪౪ సూ.) ఉపాదిపూర్వక వస్ధాతువున కధికరణము కర్మసంజ్ఞగల దగును. "ఉపవసతి వైకుంఠం హరిః" = వైకుంఠమును హరి యధివసించుచున్నాఁ డనియర్థము. తెలుగున నిట్టిప్రయోగ ముండదు. వైకుంఠమందు హరి యధివసించుచున్నాఁ డని ప్రయోగించుటయె సంప్రదాయము. ఇట్లె "ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు। ద్వితీయా ఽమ్రేడితాన్తేషు। తతో ఽన్యత్రాపి దృశ్యతే. (సి. కౌ. ౧౪౪౪ వార్తికము.) 'ఉభయతః-సర్వతః.' అనువాని ప్రయోగమునందును ధిక్ శబ్దప్రయోగమునందును నామ్రేడితములగు "ఉపరి-అధః-అధి" అనువాని యోగము నందును నిట్టి మఱికొన్నిటి యోగమునందును ద్వితీయ వచ్చును. ఉభయతః కృష్ణం గోపాః = కృష్ణునిని రెండుప్రక్కలను గోపకులు గలరు. ఇట్టి ద్వితీయ తెల్గున వాడఁబడదు. ఇట్టియెడల షష్ఠి యున్నగునవియె తెల్గున వాడఁబడును. మఱియు ధిగాదిశబ్దములకుఁ దెల్గునఁ దత్సదృశప్రయోగమును లేదు. కృష్ణున కిర్వంకలను గోపకులు గలరు. ఈరీతినే "అకర్మకధాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యో ఽధ్వాచ కర్మసంజ్ఞక ఇతివాచ్యమ్. కురూన్ స్వపితి-మాస మాస్తే-గోదోహ మాస్తే-క్రోశ మాస్తే." (సి. కౌ. ౫౩౯ సూ. ౧౧౭౩-౧౧౭౪ వార్తి.) అకర్మక ధాతుప్రయోగమున దేశకాలాదులు కర్మసంజ్ఞ గలవగును. దేవదత్తుఁడు గ్రామ సమూహమును నిద్రించుచున్నాఁడు. ఇట్టివాడుక తెలుఁగున లేదు. దేవదత్తుఁడు గ్రామసమూహమందు నిద్రించుచున్నాఁడని ప్రయోగించుటయె సంప్రదాయము. "కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే. (౨-౩-౫) ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాస మధీతే. మాసం గుడధానాః. క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశ మధీతే........" (సి. కౌ. ౫౫౭ సూ.) గుణక్రియాద్రవ్యములచేఁ గాలాధ్వముల కవిచ్ఛిన్నసంయోగము గమ్యమగుచుండఁగా ద్వితీయ యగును. "మాస మధీతే = ఒకనెలను విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁడు." ఇట్టివాడుకలు తెల్గున

మునకు రాకుండుటయుఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నది. క. అని వెండియు నాపతి కురు। జననాథుగుఱించి పలుకు శుక్రుఁడుతోడై.........(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). చ. అనవిని యన్నరేశ్వరుఁడు హాసముతో నతనింగుఱించి యి। ట్లను.........(శల్య. ౨. ఆ. ౭౩.) గీ. ఆతఁ డారణ్యకోద్గీతమైన వాక్య। సంచయము విష్ణుగుఱిచి

లేవు. ఒకమాసమున విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁ డనురీతిని బ్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. ఇంకను "కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగఁ బ్రథమ యగు." (బా. కా. ౨౫ సూ.) అనుచొప్పున "వాఁడు నిన్న వచ్చెను - వాఁడు క్రోశము నడచెను." అనురీతిని బ్రథమ వచ్చుటయు సంప్రదాయమై యున్నది. చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టముఁ గట్టెద నంచు.........(భాస్క. అయో. ౪౯ ప.)

కర్మప్రవచనీయక ఇత్యాది చింతామణిసూత్ర మీవఱకు ౧౩౫ విషమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంస్కృతవ్యాకరణములలో "ప్ర - పరా - పీత్యాది ప్రాదుల లోని కొన్నిటికి—"అను - ఉప - ప్రతి - అభి - అధి - సు - అతి-అపి" - అనువానికిఁ గొన్నిటికి—గత్యుపసర్గసంజ్ఞ కపవాదముగఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గలదనియు నట్టి వానియోగమున ద్వితీయావిభక్తి వచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడెను. "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన భాగ వీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః. (౧-౪-౯౦.) ఏష్వర్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః." (సి. కౌ. ౫౫౫ సూ.) "కర్మప్రవచనీయ యుక్తే ద్వితీయా (౨-౩-౮.) ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్." (సి. కౌ. ౫౪౮ సూ.) "జపమను ప్రావర్షత్ - ఇచట 'అను' అను దానిచే లక్షణము (హేతువు) ద్యోత్యమగును.........జపజ్ఞానముచే వర్షము జ్ఞానవిషయమగును." (కౌముదీశరదాగమము. ౨౭ పుట.) "లక్షణమున లక్ష్యలక్షణ భావము. (జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.)" (కౌ. శర. ౨౯ పు.) "కర్మక్రియాం ప్రోక్తవన్తః కర్మప్రవచనీయాః.........క్రియానిరూపితమగు సంబంధవిశేషమును ద్యోతనము చేయునవి యనియర్థము." (కౌము. శర. ౨౭ పు.) (విభక్త్యర్థప్రకరణము.). పైసందర్భమునుబట్టి "పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్." అనఁగా నింద్రుఁడు జప హేతువుచే వర్షించె ననునర్థము విశదమగుచున్నది. ఇట్టియెడల హేత్వర్థకతృతీయ సాధారణముగా రావలసియుండఁగా (పర్జన్యో జపేన ప్రావర్షత్.) ద్వితీయ, కర్మ ప్రవచనీయయోగమునఁ గల్గెనని యెఱుంగునది. ఇట్టి వ్యస్తములగు కర్మప్రవచనీయములకుఁ (అను. మొ) దెల్గునఁ దత్సమప్రయోగము లేదు. ఇట్టి కర్మప్రవచనీయార్థకములగు తెల్గువిభక్తులకును దెనుఁగుప్రబంధములందు సాధారముగాఁ బ్రయోగము

[బా. కార. ౨. సూ.] వైషయికసప్తమిచోటఁ బర్యాయముగ 'కూర్చి' విభక్తినిల్చును

పఠించె నధిప. (శాం. ౬ ఆ. ౩౬౨.). ఇట్టియెడల గుఱించిప్రభృతులు గుఱించు ధాతుక్త్వార్థకరూపంబు లనియు నవి పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తినిల్చుననియు నెఱుంగునది. క. ఇందుముఖి వేఁడు మెద్దియిష్టము నీకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౭.) ఎద్దియిష్టమో దానిని నన్ను వేఁడుమని యర్థము. ఇట్లు యాచ్ఞార్థకములెల్ల ద్వికర్మకము లగును.

లేదు. కాని "కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః" (౧౩౫ విష.) "కూర్చి - ల - ను - నయో భవేద్ద్వితీయా తు." (౧౧౯ విష.) "కర్మప్రవచనీయజవిభక్తిః" (౪౨ విష.) అని భట్టారకుఁడును "అందు - పట్టి - కూర్చి - విభక్తిషు" (౭౭ విష.) అని యధర్వణాచార్యుఁడును వచించియుండుటంజేసి కర్మప్రవచనీయ ద్యోతితార్థములలో నేదాననైన "కూర్చి" యను తెనుఁగువిభక్తి నంగీకరింపక తీరదు. నేఁటి ముద్రణములలోఁ బ్రాచీనకావ్యములందు "కూర్చి" అను విభక్తియె యుపలాలితమైనది. నన్నయాధర్వణులు పేర్కొన్న యీవిభక్తి ప్రాచీనకావ్యములలో లేదనుట విశ్వసనీయము కాదు. కాన లేఖకపాఠకాదికృతమగు నీసాహస ముపేక్ష్యము. నాచూచిన తాళపత్రమాతృకలలో భారతమందే కొన్నియెడల నయ్యది యుపలబ్ధ మగుచువచ్చెను. నన్నయాధర్వణీయములోని 'కూర్చి'కి సరియగు 'గుఱిచి - గుఱించి' అనునవి 'విభక్త్యర్థాభిధాయకశబ్దములు నంగీకార్యములె. ఇంక నియ్యది కర్మప్రవచనీయార్థములలో నెట్టియర్థమున వచ్చుచున్నదో పరిశీలింపవలసి యున్నది.

పయి నుదాహరించిన లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది సూత్రోపదిష్టార్థములలో నొకటియగు నిత్థంభూతాఖ్యానార్థమునఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుట నన్నయాధర్వణసమ్మతమని తోఁచుచున్నది. "కస్యచిత్ ప్రకార స్యాపత్తిః ఇత్థంభావః...... భక్తో విభుమభి (అభిరభాగే) = విభౌ విషయే భక్తిభావాపన్నః........."(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౭౬ సూ.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి........విషయతాసంబన్ధః ప్రత్యాదిద్యోతితోఽర్థః......విష్ణు విషయకభక్తిమా నిత్యర్థః. అత్ర భక్తః భక్తిరూపం ప్రకారవిశేషం ప్రాప్తత్వా దిత్థంభూతః..." (సి. కౌ. ౫౪౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి" అనఁగా విష్ణు విషయకమగు భక్తిగలవాఁడని యర్థము. ఇకానొక ప్రకారవిశేషము నొందినవాఁ డిత్థంభూతుఁ డనిపించుకొనును. అట్టివానిరీతి యిందుఁ జెప్పఁబడెను గాన నిది యిత్థంభూతాఖ్యాన మననగును. విష్ణువు విషయము. భక్తి విషయి. విష్ణునకును భక్తికిని గల విషయవిషయిభావరూపసంబంధము 'అభి' 'ప్రతి' మున్నగు కర్మప్రవచనీయములచే ద్యోతిత మగుచున్నది. ఇచట వైషయికసప్తమి రావలసియుండఁగా

కర్మప్రవచనీయయోగమున ద్వితీయవచ్చినది. తెల్గున నిట్టియర్థమునఁ గూర్చివిభక్తి ప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ఆ-వె. ఆశమీకపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవుఁ । గూర్చి భక్తితోడ ఘోరతపము । సేయుచున్న సుప్రసిద్ధుండు........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౯ ప.) ('అంబుజసంభవు।గుఱిచి'అని ముద్రణపాఠము.) ఈభట్టారకుని పద్యము నందలి కూర్చివిభక్తి యిత్థంభూతాఖ్యానమున వచ్చినది. అంబుజసంభవునకును భక్తిపూర్వకతపశ్చరణమునకును గలవిషయవిషయిభావ మిందు గ్రహింపవలయును. అంబుజసంభవవిషయకము తపశ్చరణమని యర్థము. ఇట్లె యంతటను "కూర్చి-గుఱిచి-గుఱించి" యనువాని కర్మప్రవచనీయతను సమన్వయించుకొనునది. సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులకుఁ బర్యాయముగాఁ దెలుఁగు విభక్తులవాచకలను జూపునభినివేశముతో భట్టారకుఁ డిట్లు కర్మప్రవచనీయజ విభక్తిని జూపనే కాని యిట్టిస్థలములందలి కూర్చి ప్రభృతుల నుద్దేశార్థకత్వమున సమర్థనము నుమరకపోదు. పైయాదిపర్వపద్యమున శమీకపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవు నుద్దేశించి భక్తితోడఁ దపముచేయుచున్నవాఁడని సమన్వయించుటలో విరోధము లేదుగదా, 'కు' విభక్తితోఁ గుదురుపడుచున్నను సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధ తాదర్థ్యార్థకాని స్థలము లందుఁ జతుర్థీవిభక్తి నంగీకరించి భట్టారకుఁడు "కొఱకు-కై" అనువాని నుపదేశింప లేదా? శేషషష్ఠీ నిర్వాహమునకయి తా నెన్నటనువాడఁబట్టి యొక్క విభక్తి నుప దేశింపలేదా? ఆరీతినె కర్మప్రవచనీయవిభక్తి ద్యోతకార్థమునందు 'కూర్చి' విభక్తి పర్యాయముగా నిల్చునని భట్టారకునియాశయము నెన్నఁగును. విషయవిషయి భావము వ్యక్తమగుస్థలములందలి కూర్చి విభక్తి కర్మప్రవచనీయార్థకమనియుఁ దద్భిన్నములగు కేవలోద్దేశార్థకస్థలములందలి "కూర్చి" ప్రభృతులు కర్మ ప్రవచనీయార్థకములు కాక ద్వితీయాంతముల కయిని "పరే షూం డ్యాది శబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" (౨౮౭ విష.) అనుసధర్వణవచనముచొప్పున నను ప్రయుక్తములగుశబ్దము లనఁదగుననియు నెఱుంగనగును. ఈద్వివిధములగు కూర్చి ప్రభృతులు నిల్చుటలోని ప్రక్రియయు భిన్నముగ నేయున్నది. కర్మప్రవచనీయార్థక కూర్చి ప్రత్యయము ప్రాతిపదికముపై నిల్చునపుడు "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు" (౨౮౮ విష.) అను నథర్వణవచనముచొప్పున నుమాగమము రాఁగా "అంబుజసంభవ+కూర్చి = అంబుజసంభవు+కూర్చి = అంబుజసంభవు+నుమ్+కూర్చి = అంబుజసంభవుం గూర్చి" అనురీతిని రూపసిద్ధికల్గును. అనుప్రయుక్తకూర్చి శబ్దమునిల్చునపుడు ద్వితీయాంతశబ్దముపయి "తన్నున్+కూర్చి = తన్నుఁగూర్చి" అనురీతిని 'కూర్చి' శబ్దమునిల్చుటచే రూపసిద్ధిగల్గును. ఇట్టె 'తన్నుఁగూర్చి - నన్నుగూర్చి' మున్నగు

చోటులం దెన్నఁడును గర్మప్రవచనీయకూర్చి విభక్తియని భ్రమింపరాదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రయోగములందు సయితము వైషయికసప్తమికిఁ బ్రసక్తి లేమింజేసి కర్మప్రవచనీయార్థము కాదని గ్రహింపవలయును. క. అని వెండియు నాపతికును! జననాథుఁ గుఱించి పలుకు.........(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). ఇట్లు సీ. అబ్జాసనుఁడు తన్ను నర్థితోఁ గుఱిచియు, జించుటఁగోరి సృజించె సురల (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౯౭.) అనురీతి ప్రయోగములందును గర్మప్రవచనీయ విభక్తియని తలంపఁ రాదు.

"ఉద్దేశార్థమునందు ద్వితీయకు గుఱిచియునను ప్రయుక్తంబగు......... సముచ్చయగ్రహణము కూర్చి జ్ఞాపనార్థము" (ప్రౌఢ. కార. ౨ సూ.). ఈతఁడు 'గుఱించి' అనుదానిని జూచికొనలేదు. ఇందు 'కూర్చి' జ్ఞాపనార్థమనుటచే నీతఁడు చింతామణ్యుపదిష్ట కూర్చి విభక్తిని స్పృశించెనని తోఁచుచున్నది. కాని కర్మప్రవచనీయార్థకకూర్చి ప్రభృత్యులు ద్వితీయా విభక్తిమీఁద నిల్చుననుట కేవలము నసంగతము. విభక్తిప్రత్యయములు ప్రాతిపదికములపై నిల్చుటగదా వైయాకరణ సంప్రదాయము! కావుననేకదా 'రాముంగూర్చి భక్తితోఁ దపముచేసె' ననునట్టి రూపసిద్ధికయి యథర్వణాచార్యుఁ డట్టియెడల నుమాగమమును విధించినవాఁ డయ్యెను.

ఉద్దేశార్థమున 'గుఱించి' ప్రభృతు లనుప్రయుక్తములు కాకుండుటయుఁ (లోపించుటయు) గలదు. చ.........సుతునన్ హతుఁడయ్యె ననంగ విన్నయంతన యుతఁ డాయుధంబు దిగఁద్రావి యచేష్టతఁబొందు (ద్రో. ౫ ఆ. ౩౦౫) (సుతుని గూర్చి విన్నయంతనె యనియర్థము.). "ఆ.వె. వేటఁ బోయినారు విభు లిద్దఱు నట్టుగు (అర. ౬ ఆ. ౧౬౩.). అవ్విభుండు పాల మేఁగెను." (వి.పు. ౭ ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౩ సూ. వివ.). క......బల మొక్కఁడికి నరుగు నందుఁ బోవఁగడఁగి వెడలితివి. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౪.) ఉ.........ఎందుఁ బోయిరో యొకో వారనినన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౭.) ఇట్టియెడల "వేటంగూర్చి పోయినారు - పాలముఁగూరిచి యేఁగెను. అందుఁ గూర్చి పోవఁగడఁగి - ఎందుగుఱించి పోయిరో" అనురూపములలోని కూర్చి ప్రభృతులులోపించెనని యెఱుంగునది. తాదర్థ్యచతుర్థికి షష్ఠివచ్చినచో వేటకుఁ బోయిరనియు నుండవచ్చును.

విస్తర ॥ ౨౩౫ వివ:—కర్మప్రవచనీయముల విషయమున నహోబల పండితుఁ డీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "ఆద్యవ్యాకరణే కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేతి సూత్రేణ యా ద్వితీయా విహితా తత్ర కూర్చీతి స్యాత్. జపముంగూర్చి వర్షము........." (అహో. ౨౬౦ పు.). సంస్కృతమునందలి కర్మప్రవచనీయ ద్వితీయాస్థలములందెల్లఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుననుట సరికాదు. ఇత్థంభూతాఖ్యా

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు 'జపమను ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ నహోబలపతి 'జపనుంగూర్చి వర్షము'అని యుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపోపలక్షితము వర్షమను నర్థమున నట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగు వాడుకలందును నట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను నహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱట్లె యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "౧౮-కర్మప్రవచ నీయకే కూర్చిః. కర్మప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునదివచ్చును)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨ పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వవసితా సేనా......వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెఱుపు చెట్టువంక (ప్రక్క-వైపు) మెఱయుచున్నది. భక్తో విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియెడ (వంక-యందు) భక్తుఁడు........" అనియిట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపఁబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయమును మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణుని యెడ భక్తుఁడని చూపఁబడెనేకాని 'విష్ణువునుగూర్చి భక్తుఁడు' అనియేని చూపఁబడలేదు. "అంబుజసంభవుఁగూర్చి" మున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వముననున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తిషు"అను సథర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమ సంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయా'ను'వర్ణకమనియు నచటికూర్చి యట్టి ద్వితీయపై నిల్చిన కర్మప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింపకుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పైవివరణమునుబట్టి కర్మప్రవచనీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్మమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంత రూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తాముమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియెప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానేరదు. "కూర్చి"అను నొక్కదానినె కర్మప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్తుల్యములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞికములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్మప్రవచనీయ శబ్దార్థము శాస్త్ర

కర్మంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్మము నాఁబడు. దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె ననుమాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయనఁగాఁ బాకము. పాకమున కాశ్రయము కావుటంజేసి వంటకము కర్మంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

బాలవ్యా. ౨౩౫ I విషయము.

సంజీవని ౨౩౫ I విష:—కర్మంబునన్ = కర్మార్థమునందు ద్వితీయ యగును. తిఙాదిప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్మంబున ద్వితీయావిభక్తి యగును. (విస్తర) తిఙాదిప్రత్యయములచేఁ గర్మం బుక్తమైనచోఁ ద్వితీయ రా నేరదనియుఁ బ్రథమయే వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పఁబడెను. (౨౩౮ I విష.). ధాతువునకు 'ఫలము - వ్యాపారము'నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్మము. వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్మంబనం బడునని సూరి కర్మస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము నుదాహృతియందు సూరియె 'ఇట.........' ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుఁడు

విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేవపు డంతయు దానిరీతినె యుండు టెట్లుపొసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్మప్రవచనీయార్థకములని యెవ్వరును వచింపలేదు. 'కూర్చి' అమ్ప్రత్యయమువంటి ద్వితీయాప్రత్యయ మగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు ద్వితీయాప్రత్యయ'ను'వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. 'వెంబడి - వైపు - వంక - ప్రక్క' మున్నగునవి యుదాహృతవాక్యములలో షష్ఠ్యంతములపై నిల్చియున్నవి. వానికి 'కూర్చి'తో సామ్య మెట్లు? ఉదాహృతసంస్కృతవాక్యములలోని "నదీ మన్వవసితా.........భక్తో విష్ణుం ప్రతి" మున్నగువాక్యములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్మవాచకము లనుకొనుట కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయ కర్మార్థమున వచ్చినది కాదు. కర్మప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విష:—"క్రియచేఁ జెప్పఁబడని కర్త కర్మలకు, (వింత ప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రాముని చేత బాణము చేత వాలి కూల్పఁ బడెను." (ఆం. భా. అ. కార. ౨౮ సూ.) అనభిహితకర్మమునకుఁ దృతీయవచ్చు ననుట కేవలము ప్రామాదికము.

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. 'జపమను ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ సహోబలపతి 'జపముంగూర్చి వర్షము'అని యుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపోలక్షితము వర్షమును నర్థమున నట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగు వాడుకలందును నట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను సహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱట్లె యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "౧౮. కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః. కర్మప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునడవచ్చును)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨ పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వవసితా సేనా......వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెఱుపు చెట్టువంక (ప్రక్క-వైపు) మెఱయుచున్నది. భక్తో విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియెడ (వంక-యందు) భక్తుఁడు........." అనియిట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపఁబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయమును మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణుని యెడ భక్తుఁడని చూపఁబడెనేకాని 'విష్ణువునుగూర్చి భక్తుఁడు' అనియైనఁ జూపఁ బడలేదు. "అంబుజసంభవుఁగూర్చి" మున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వమునున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తిషు"అను సధర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమ సంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయా'ను'వర్ణకమనియు నచటికూర్చి యట్టి ద్వితీయపై నిల్చిన కర్మప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింప కుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పైవివరణమునుబట్టి కర్మప్రవచ నీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్మమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంత రూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తాముమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని 'చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియెప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానే రదు. "కూర్చి"అను నొక్కదానినె కర్మప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్తుల్యములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞికములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౩ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్మప్రవచనీయ శబ్దార్థము శాస్త్ర

కర్మంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్మము నాఁబడు. దేవ
దత్తుఁడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె నను
బాలవ్యా. మాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము.
౨౩౫ I విషయము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయనఁగాఁ బాకము.
పాకమున కాశ్రయము కావుటంజేసి వంటకము
కర్మంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

సంజీవని ౨౩౫ I విష:—కర్మంబునన్ = కర్మార్థమునందు ద్వితీయ యగును. తిఙాదిప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్మంబున ద్వితీయావిభక్తి యగును. (విస్తర) తిఙాదిప్రత్యయములచేఁ గర్మం బుక్తమైనచోఁ ద్వితీయ రానేరదనియుఁ బ్రథమయే వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పఁబడెను. (౨౩౮ I విష.). ధాతువునకు 'ఫలము - వ్యాపారము'నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్మము. వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్మంబనం బడునని సూరి కర్మస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము నుదాహృతియందు సూరియె 'ఇట.........' ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుఁడు

విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేనపు డంతయు దానిరీతినె యుండు టెట్లుపొసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్మప్రవచనీయార్థకము లని యెవ్వరును వచింపలేదు. 'కూర్చి' అమ్ప్రత్యయమువంటి ద్వితీయాప్రత్యయ మగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు ద్వితీయాప్రత్యయ'ను'వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. 'వెంబడి - వైపు - వంక - ప్రక్క' మున్నగునవి యుదాహృతవాక్యములలో షష్ఠ్యంత ములపై నిల్చియున్నవి. వానికి 'కూర్చి'తో సామ్య మెట్లు? ఉదాహృతసంస్కృత వాక్యములలోని "నదీ మన్వవసితా.........భక్తో విష్ణుం ప్రతి" మున్నగువాక్య ములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్మవాచకము లనుకొనుట కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయకర్మార్థమున వచ్చినది కాదు. కర్మప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విష:—"క్రియచేఁ జెప్పఁబడని కర్త కర్మలకు, (వింత ప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రాముని చేత బాణముచేత వాలిఁగూల్పఁ బడెను." (ఆం. భా. అ. కార. ౨౮ సూ.) అనభిహితకర్మమునకుఁ దృతీయవచ్చు ననుట కేవలము ప్రామాదికము.

వంటకమనఁగా నన్నమును వండెననుచో వంటచేయుట యనువ్యాపారమున కాశ్రయుఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. వంటయనఁగాఁ బాకము (మెత్తన) ఫలము. దాని కాశ్రయము వంటక మనఁగా నన్నము కాన వంటకము కర్మంబయ్యె. అట్టి కర్మంబున ద్వితీయవచ్చి 'వంటకమును' అని సిద్ధించెను. 'వండెను' అనుక్రియలోని తిఙ్విభక్తి కర్త్రర్థకమగుటచేఁ గర్తను జెప్పుచున్నదిగానఁ గర్తృవాచిదేవదత్త శబ్దముపైఁ గర్త్రర్థకమె యగు తృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థక ప్రథమావిభక్తి నిల్చెను. కాఁగా 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను' అనునది సిద్ధించెను.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హల ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా ౨౩౬ విషయము. గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్దకర్మ - కాకర్మ కాణా మణికర్తా సణౌ. (౧-౪-౫౨) గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మణా మకర్మకాణాం చాణౌ యఃకర్తా స ణౌ కర్మస్యాత్. శత్రూ నగమయ త్స్వర్గం। వేదార్థం స్వా నవేదయత్। ఆశయ చ్చామృతం దేవాన్। వేద మధ్యాపయ ద్విధిమ్। ఆసయ త్సలిలే పృథ్వీం। యస్య మే శ్రీహరి గ్గతిః. (సి. కౌ. కార. ౫౪౦ సూ.).

కల్పతరు. ౨౩౬ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ననుసరించి గతిబుద్ధీత్యాది పాణినిసూత్ర మిటవివరింపఁబడుచున్నది. 'ణిచ్' అనునది సంస్కృతమునఁ బ్రేరణార్థకప్రత్యయము. గత్యర్థకాదిక్రియల కప్రేరణమునఁ గర్తయగునది ప్రేరణమునఁ గర్మంబగును. గత్యర్థకములనఁగా గమనార్థకములు. బుద్ధ్యర్థకములన జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములన భోజనార్థకములు. శబ్దకర్మకములనఁగా మాట = పలుకు మున్నగునవి కర్మముగాఁగల ధాతువులు. అకర్మకములనఁ గర్మాకాంక్షలేనివి. ఉండు - కలుగు - అగు - మేల్కను - వర్ధిలు - లజ్జించు - క్షీణించు - భీతిల్లు - జీవించు - చచ్చు - శయనించు - మున్నగునవి. కొన్ని యర్థములుగల ధాతువు లకర్మకములగునని వైయాకరణులు వివరించిరి. శ్లో. సత్తా - లజ్జా - స్థితి - జాగరణం। వృద్ధి - క్షయ - భయ-జీవిత మరణమ్। శయన - క్రీడా-రుచి - దీప్త్యర్థా। నైతే కర్మణి ధాతవ ఉక్తాః" (ముగ్ధ. గిరిశచంద్రకృతవ్యాఖ్య. ౧౬౦ పుట.) ఇట్లె యింకను ననేకధాతువులు చెప్పఁబడినవి. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు. (ముగ్ధ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య. ౬౩౨ సూ.).

శత్రూనిత్యాదిః—ఏహరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెనో (గత్యర్థోదాహృతి), తనవారిని వేదార్థము నెఱుంగునట్లుచేసెనో (బుద్ధ్యర్థ), దేవతల నమృతమును దినిపించెనో (అశనార్థ), బ్రహ్మను వేదమును జదివించెనో (శబ్దకర్మక), సముద్రజలమున భూమి నుండునట్లు చేసెనో (అకర్మక), యట్టిశ్రీహరియె నాకుగతి యని యుదాహృతశ్లోకార్థము. 'శత్రువులు స్వర్గమును బొందిరి' అనునది యప్రేరణ వాక్యము. 'శ్రీహరి శత్రువులను స్వర్గమును బొందించెను' అనునది ప్రేరణ వాక్యము. శత్రులు స్వర్గమును బొందునట్లు శ్రీహరి చేసెను గాన శ్రీహరి ప్రేరణ కర్త. అప్రేరణమునఁ గర్తయగు 'శత్రువు' ప్రేరణమునఁ గర్మంబయ్యెను. కావునఁ గర్మవాచకమగు 'శత్రువులు' అనునది 'శత్రువులను' అనెడి ద్వితీయాంతరూపము నందెను. ఇట్టిపద్ధతిచే నప్రేరణమున నకర్మకమగు క్రియ ప్రేరణమున సకర్మకమగును. ఉ. సముద్రజలమందు భూమి నుంచెను. అప్రేరణమున సకర్మకమగు క్రియ ప్రేరణమున ద్వికర్మకమగును. ఉ. హరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెను. అప్రేరణమున ద్వికర్మకమగునది ప్రేరణమునందును ద్వికర్మకముగనే యుండును. అప్రే:—దేవదత్తుఁడు రాజును ధనమును యాచించెను. ప్రేర:—యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే రాజును ధనమును యాచింపించెను. ఇందు దేవదత్తుఁ డనభిహితకర్త యగుటచే - బా - కార - ౩ సూత్రముచొప్పున ననభిహిత కర్తృవాచకము తృతీయాంత మయ్యెను. అభిహితకర్తృవాచకమగు యజ్ఞదత్త శబ్దము ప్రథమాంత మయ్యెను. అప్రేరణకర్తయగు దేవదత్తుఁడు యజ్ఞదత్తునిచేఁ బ్రయోజ్యుఁడు గానఁ బ్రయోజ్యకర్తయు ననఁబడును. యజ్ఞదత్తుఁడు ప్రయోజక కర్త. ప్రయోజ్యకర్త = అనభిహితకర్త = అప్రేరణకర్త. ప్రయోజకకర్త = అభిహితకర్త = ప్రేరణకర్త.

ప్రయోగములు:—తే.గీ. విదురుఁడు.........నిన్ గఱపె బుద్ధి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౮౫.). సీ. ద్రోణగాంగేయులు దురితవిదూరులు నిన్నెద్ది గఱపిరి నెమ్మితోడ (ఆది. ౮ ఆ. ౭౩.) క. తడయక యబ్బాని శుక్రుఁ ద్రావించి రొగిన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౭.) క. విను మాచార్యులు మూర్ఖురు!.........అజ్జనపతి వినిపింతురు తత్త్వనిరూపక శాస్త్రములు.........(శాంతి. ౭ ఆ. ౩౭౦.) చ.........నీవు మున్! కనినది విన్నయట్టివి ప్రకామగుతూహలచిత్తుఁడైన కృ! ష్ణుని వినిపింపు నావుడు (అను. ౭ ఆ. ౭౧౩.) (ప్రాసప్రయోగము). (పయివానిలోని - శాస్త్రములు. వినినది మున్నగునవి ద్వితీయార్థక ప్రథమలు.) క. విమలాత్ముఁడు పారాశ! ర్యమునీంద్రుఁడు శిష్యులను మహాభారతసం! చయములగు వేదముల మే! రుమహీధర వాసిగాఁ గరుణఁ జదివించెన్. (శాంతి. ౬ ఆ. ౩౯౯.).

అంతర్గతప్రేరణార్థకములు:—ఆ.వె...విధులఁ గడచి యొండు(ముల్)... బడినవాని లోఁగక చేయుట। యధమగతికి మార్గము.........(ఆది. ౩ ఆ. ౨౨౧.) (ఆఁగు. ప్రే. ఆఁగు = ఆఁపు. ఆఁగఁబడిన = నిషిద్ధ.). క. కఱచునెడ నేయునెడ నఱకు। బఱచునెడం బెనఁగునెడ నసారబలంబుల్। మెఱయునెడ.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౪) "మెఱయు—దే - అ - క్రి - ప్రకాశించు.....అం - ప్రే - బయలుపఱచు." (శ-ర). ఆ.వె.........। కలయ బెరసినపుడు కలితనంబు। మెఱయుచుండు మహాత్ములు .... (విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩.) (కలితనము = సామర్థ్యము.). సీ. అస్త్రాంబుదంబులు పరఁగి పెన్నెత్తురుఁ, గండలుఁ గురిసె మార్తాండబింబ। ము...... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౩౯ ప.) "కురియు దే - అ - క్రి - ౧ వర్షించు. అం-ప్రే, కురియించు." (శ-ర). సీ.........ఏను శంతనుసుతుండు। కుఱుచును [illegible] కూర్కొని కూర్కొని, చెవులలోఁ బోయుమె సవిశేష కార్య (తే.గీ.) వచనములు.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨.) "కూరుకొను - దే - అ.క్రి - వాచ్చు, అం.ప్రే, వాచ్చించు, క్రుక్కు. (రూ - కూర్కొను.)" (శ-ర).

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్ద - కర్మా - కర్మకం
బుల కప్రేరణంబునం గర్తయగునది ప్రేరణంబునం
గర్మంబగు. ౧౨౩. (క్రియాపరిచ్ఛేదము)

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౩౬ I విషయము.

పొందు మొదలగునవి గత్యర్థకంబులు. తెలియు మొదలగునవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. తిను మొదలగునవి ప్రత్యవసానార్థకంబులు. విను - చెప్పు - చదువు - మొదలగునవి శబ్దకర్మకంబులు. అకర్మకంబులు ప్రసిద్ధంబులు. మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను. చైత్రుండు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను. లాఁతిచో సహిత మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి. మైత్రుండు పుడమి నేలెను. చైత్రుఁడు మైత్రునిం బుడమి నేలించెను.

సంజీవని. ౨౩౬ I విష:—గత్యర్థకములు = గమనార్థకములు, బుద్ధ్యర్థకములు = జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములు = భోజనార్థకములు, శబ్దకర్మకములు = పాఠము మాట మున్నగునవి కర్మముగాఁ గలవి. అకర్మకములు = కర్మాకాంక్ష లేని ధాతువులు. ఉండు - కలుగు - అగు - చచ్చు - లజ్జించు - భీతిల్లు - మేల్కొను - మొదలగునవి. 'మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను' అనునది గత్యర్థకముగు నప్రేరణవాక్యము. ఇందలి కర్తయగు మైత్రుఁడు ప్రేరణమున గర్మంబయ్యెను.

కాఁగా నట్టికర్మవాచకము 'మైత్రుని' అను ద్వితీయాంతరూపము నంది ప్రేరణవాక్యమున నిల్చెను. అట్టియెడలఁ మైత్రుని గ్రామమును బొందించిన చైత్రుఁడు ప్రేరణకర్త యయ్యెను. అట్టికర్త 'పొందించెను' అను క్రియలోని కర్త్రర్థక ప్రత్యయముచే నభిహిత మయ్యెను గానఁ గర్త్రర్థకతృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. కాఁగా 'చైత్రుండు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించినది. పొందుధాతువు సకర్మకము గానఁ బ్రేరణంబున ద్వికర్మక మయ్యెను.

లాంతిచో సహిత మనఁగా గత్యర్థకాదులలోఁ జేరని ధాతువుల ప్రయోగము లందును నిత్యకార్యం బనఁగా 'అప్రేరణంబునఁ గర్తయగునది ప్రేరణంబునం గర్మం బగుట' అనునట్టి కార్యము సంభవించుట కవిప్రయోగంబులం గలదని యర్థము. ఏలుధాతువు గత్యర్థకాదులలో నిది కాకున్నను నట్టికార్యము గల్గెనని యుదాహరించుచున్నాఁడు. మైత్రుండు పుడమి నేలెననెడి యప్రేరణస్థలములోని కర్తయగు మైత్రుఁడు ప్రేరణమునఁ గర్మంబయ్యెను. అచటఁ బ్రేరణకర్తృవాచక చైత్రశబ్దము ప్రథమాంతముగనుఁ బ్రేరణంబునఁ గర్మంబయిన మైత్రునకు వాచకమైనశబ్దము ద్వితీయాంతముగను నిల్వఁగా 'చైత్రుఁడు మైత్రునిం బుడమి నేలించెను.' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించెను. (విస్తర I. II). గురువు శిష్యునిచే నక్షరములను బలికించెను. మున్నగునవియు లాంతస్థలములలోనివి యనఁదగును.

విస్తర I. ౨౩౬. I విష:—సంస్కృతమునందును నిత్య లాంతిచో సహిత మిత్యకార్యము గలదని శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశభట్టాచార్యుఁడు ముగ్ధబోధ వ్యాకరణ వ్యాఖ్యలో వ్రాసియున్నాఁడు. "ఏవం జ్ఞానార్థత్వేఽపి శ్రీ హాణాం క్వచి దన్యత్రాపీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన—'పురుషా బాలత్వే ధృష్టు। యుక్త్వా యానస్య వాదినః। ఆయూంషి త్వయి నిర్భయస్య। ప్రార్థితాని రమోచయ దితిభట్టిః. హారిసేనం పౌరుషం త్యాజయతి. ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా. దేవదత్తం శతం దాపయతీత్యాది స్యాత్." (ముగ్ధ. వ్యాఖ్య. ౨౫౮ సూ. ౧౧౧ పుట.) ఇట్లగుటచేతనే భట్టారకాదులును లాంతస్థలములందు సైత మిత్యకార్యమును బ్రయోగించిరి. క.........అనిభర మా। తనిఁ బూన్చి (సభా. ౧ ఆ. ౫౯ ప.) (ప్రాసగతము.). మ.........భువనేశత్వభరంబుఁ బూన్పఁదగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౬.). చ. మద మడఁగించి భూపతిసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే। యుదు నని పూని.........నినుతులు మంత్రులు బాలు జొచ్చినా సం। పదఁగొని.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౫౦.) మ.........షడ్వక్త్రుండు......దేవతల నేలించుం ద్రిలోకంబులన్. (సన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౦౬ ప.)

మ. మునులవ్వీరు భజింపరే క్రతువు లామోదంబుతో నన్మహా। త్మునిఁ జేయింపరె (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౭.) (ప్రాసప్రయోగము.) క. మాతలి పాణిగ్రహణం। బా తనిఁ జేయించి.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౫౩.)

విస్తర. II ౨౩౬ I విష:—పాణినీయులును గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన కొన్నిటి ప్రయోగమున 'నీవహ్యోర్న'మున్నగు వార్తికాదులచొప్పునఁ బ్రైకార్యములు రావనియు, గత్యర్థకాదులలోఁ జేరని కొన్ని ధాతువుల ప్రయోగమున "దృశేశ్చ. దర్శయతి హరిం భక్తాన్ (గురుః)", "హృక్రోరన్యతరస్యామ్ (౧.౪.౫౩) హారయతి-కారయతివా భృత్యం భృత్యేన కటమ్" (సి. కౌ.). మున్నగురీతిని బ్రైకార్యములు వచ్చుననియు వచించియున్నారు. (అనుబంధము।) "ప్రభుః భృత్యేన భారం వాహయతి" (ప్రభువు భృత్యునిచే భారమును వహింపించుచున్నాఁడు.) అనునది మొదలగుచోట్ల వహిధాతువునకు గత్యర్థకత్వమే లేదు. అట్లయినను నద్దాని కెట్లెటోగత్యర్థకత్వమును గల్పించి యాసిషేధమును వైయాకరణులు సమర్థించిరి— "యద్యపి నీవహ్యోః ప్రాపణ మర్థః తథాపిగత్యనుకూలవ్యాపారార్థకే ప్రాపణే గతే ర్విశేషణత్వేన ప్రవిష్టతయా గత్యర్థత్వాత్ ప్రాప్తి రత్యర్థః. (బాలమ.

అనుబంధము I విస్తర II ౨౩౬ I విష:—"దృశేశ్చ" మున్నగునవి తత్తద్ధాతుమాత్రపరములేకాని తత్తదర్థకధాతుపరములు కావు. అట్లు కానిచో గత్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పినట్లు దృశ్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పియుండరా? ఇంతయేల! "గతిబుద్ధ్యాదిసూత్రే (సి. కౌ. ౫౪౦) జ్ఞానసామాన్యార్థానా మేవ గ్రహణమ్-నతు తద్విశేషార్థానా మిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన స్మరతి జిఘ్రతిత్యాదీనాం న." (సి. కౌ. కార. ౫౪౦సూ. భట్టోజిదీక్షిత) "ఆదినాప్రతీత్యాదీనాం సంగ్రహః" (బాలమ.వ్యాఖ్య.) అని కంఠోక్తముగనే చెప్పఁబడెను.ఇట్లగుటంజేసి దృశ్యర్థకములకు వచ్చునని వ్రాసిన యీక్రింది-బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాదులు నిర్మూలములు. "దృశేశ్చ-అనువార్తికముచేత సంస్కృతవ్యాకరణానుసారంబుగా నాంధ్రభాషయందుం జూడ గత్యాద్యర్థకధాతువులకుఁ బ్రేరణంబున, నప్రేరణంబందలి కర్త కర్మంబగుట ప్రసక్తంబగుచుండ—" (బా.గు.ప్ర.క్రియా.౧౨౪ సూ.వ్యాఖ్య.) "సంస్కృతవ్యాకృతి ననుసరించి (దృశేశ్చ) దృశ్యర్థధాతుయోగమునను నప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమునఁ గర్మత్వము గలుగవలసియున్నది"(బా-సా-పే క్రియా-౧౨౪ సూ.వ్యాఖ్య). ఇట్లగుటచేతనే "కన్యాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు" (బా.క్రి. ౧౨౪ సూ.) అని సూరిసూత్రింపఁగల్గెను.

౧౧౦౯ వార్తికవ్యాఖ్య) గమనములేక వహనముగాని ప్రాపణముగాని సంభ వింపదుగాన నయ్యవి గమనార్థకములుగాఁ గల్పింపఁబడుచున్నవని తాత్పర్యము. ఈకల్పనమును గొందఱు నిరసించుచున్నారు "ఇట్టికల్పనమునం దరుచిచేతనే మతాంతరము వెలసియున్నది. "నీవహ-ధాతువులు ప్రాపణార్థకములుగాని గత్యర్థకములు కావు. అని కొందఱిమతము. వీరిమతమున 'నీ వహ్యోర్న' అను నిషేధ మనావశ్యకమని గ్రహింపునది" (కౌముదీశరదాగమము.విస్తర. ౧౬౫) ఇట్టి యభిప్రాయభేదములచేతనే (అనుబంధ II) సూరి లాంతిచో సహిత మిత్యాది వివరణము చేయుటయు భట్టారకాదులు గత్యర్థకాతిరస్థలములందును నేతత్సూత్ర కార్యములను బ్రయోగించుటయు సంభవించెనని యూహింపనగును. ఇట్లు గతిబుద్ధీత్యాది సూత్రమునకు విషయములుకాని "పూను ఏలు" మున్నగుధాతువుల ప్రయోగ మున నయిత మప్రేరణకర్తకుఁ గర్మత్వము ప్రయోగింపఁబడుటయే కాక యయ్యది యనభిహితకర్తయగుటచేఁ దృతీయాంతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయుఁ బ్రయోగ దృష్ట మగుచున్నది. "ద్విపద-క్రతు వమ్మహాత్ముచేఁ గావించనేసి" (రంగ. రా. యు. ము. ౧౭౫.) "మైత్రుండు పుడమి నేలె ననుదానికిఁ జైత్రుఁడు మైత్రునిచేఁ బుడమి

అనుబంధము II విస్తర II ౨౩౬ 1 విష. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్తలాంతిచో సహిత మిత్యాది సూరివివరణమునకుఁ వ్యాఖ్యచేయక యుపేక్షించి గత్యర్థకాదు లలోఁ జేరని యట్టి లాంతివానియందు గత్యర్థకత్వాదులను గల్పింప యత్నించెను. "మ...భార్గవదౌహిత్రుఁడు పౌత్రుఁ డీయదుఁడు లోకఖ్యాతుఁ డుండంగ నీభువనే శత్వభరంబు పూన్పఁదగునే పూరున్ జగన్నాథుజూన్ (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬)...ఇచ్చటను 'బూను'నకుఁ బొందుట యర్థము చెప్పవలయును......వహించుట యర్థము చెప్పు కొన్నచో 'నీ వహ్యోర్న' అనువార్తికముచే...కర్మత్వనిషేధ మున్నందున... తృతీయావిభక్తి వచ్చి 'పూరుచే' అని ప్రయోగింపవలసివచ్చును...ఈప్రయో గంబు ప్రామాదికంబని చెప్పవలసివచ్చునుగాన నిచట సందర్భవశమునఁ బూన్పు టకుఁ బొందించుట యర్థంబని యూహింపునది" (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౨౩సూ. వ్యాఖ్య.). ప్రామాదిక మనవలసివచ్చు నని లేని గత్యర్థమును గల్పింపవలయునఁట! అపుడు ప్రామాదికత్వము తప్పి పోవునఁట! ఇట్టి లేనిపోని కల్పనములను జేయుట కంటె సంస్కృతమునందే యీవిషయమున నభిప్రాయభేదము లుండుటచేతను సంస్కృతమునందును గత్యాద్యర్థకేతరస్థలములందును నేతత్సూత్రకార్యములు కవి ప్రయుక్తములయి యుండుటచేతను (విస్తర. I ౨౩౬ I విష.) భట్టారకాదులు లాంతిచో సహితము ప్రయోగించి రనుట యుక్తముకాదా!

నన్నయా. తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ । విభక్తీ సమ్మతే ఉభే (వికృ.
౨౩౭ విష. క్రియా. ౨౩ కారి. అహో. ౫౦౩ పుట.)

కల్పతరు-౨౩౭ విషః—ఈకారిక "నతు వా భవేచ్చ లోపో ణ్యర్థ యో వర్తతే పరే తస్మిన్" అను చింతామణిసూత్రమును ననరించుసందర్భములోనిది గాన నిందలి 'తత్ర' అనుదాని కాణిజర్థమంనని యర్థము చెప్పవలయును. తత్ర = అప్రేర ణార్థమునందు, అప్రేరణకర్తకుఁ ప్రేరణమున ద్వితీయ రానప్పుడు దానికి, తృతీయా - షష్ఠీ-చ-ఉభే-విభక్తీ = తృతీయ-(ఒకప్పుడు) షష్ఠి (ఒకప్పుడు) అనెడి రెండువిభక్తులును, సమ్మతే = సమ్మతములగును. అప్రేరణకక్రియావాచకము ప్రేరణ మున ద్వితీయాంతము కానపుడు కొన్నియెడలఁ తృతీయాంతమును గొన్ని యెడల షష్ఠ్యంతమును నగుట సమ్మతమని తాత్పర్యము - 'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృత తుల్యా' అను చింతామణి చొప్పున నప్రేరణక్రియావాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయాంత మగుటయుఁ గానపుడు తృతీయాంతమగుటయు సంస్కృత వ్యాకరణములనుండియు తెలియఁగలదు. అట్లు ద్వితీయరానపుడు తృతీయ మాత్రమె వచ్చుటకాక కొన్నియెడల షష్ఠి వచ్చుటయుఁ గలదని చకారస్వారస్యమున నెన్ననగును-(వి నర.) ఉదా:—అప్రే:—దేవదత్తుఁడు

నేలించెననియు వాక్యములు గలుగ నేరవని తేలుచున్నవి" (బా. సా. వే. క్రియా. ౧౨౩ సూ. వ్యా.) అను వేటకా వాక్యము నిరాధారము. "లాంతిచో సహిత మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి" అని మాత్రమే సూరి వివరించెనుగాని యక్కా ర్యంబు నిత్యంబని నచింపలేదు. ప్రయోగములును దాని నిత్యతను నిర్వ హింపఁజాలవు. కావున నట్టికార్యమున కనిత్యతను భావించునపు డట్టి యనభిహిత కర్తకుఁ దృతీయ వచ్చుటయే సహజముగదా! (బా. కార. ౩సూ.). కావుననే కదా సూరి. "చైత్రుఁడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను" అని యుదాహరించెను (బా. క్రియా. ౧౨౨. సూ. వివ.). ము...సమద దేవారాతిరించోలిచేఁ । దినిపించెన్ దృణరాజి...(దశా. ౨ ఆ. ౮౦౦. సూ. రా. ని.) అను నిట్టి యకర్మకధాతు ప్రయోగము నందును నప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమునఁ గర్మత్వము లేకుండుటనరయ నర్వాచీనులెల్లెడ నిక్కార్యము బహుళమని తలంచి రననగును.

విస్తర ౨౩౭ విష:— ఈ తత్రేత్యాదికారిక కర్మార్థకవాక్యపరముగా నహోబలపతిచేతను దదనుయాయి కవిజనమండనకారాదులచేతను నన్వయింపఁ బడెను. "తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ......ఇత్యథర్వణవచనాత్ విభక్తిద్వయమ.

వంటకమును వండెను. ప్రే:—యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే వంటకమును వండించెను. అ-ప్రే-భరతుఁడు రాజ్యము నేలెను. ప్రేర:—రాముఁడు భరతుని రాజ్యము నేలించెను. = రాముఁడు భరతునిచే రాజ్యము నేలించెను. షష్ఠివచ్చుటకు:—అప్రే. అర్జునుఁడు తత్త్వముం దెలిసెను (తెలిసికొనెను). కృష్ణుఁ డర్జునునిఁ దత్త్వముం దెలిపెను - కృష్ణుఁ డర్జునునకుఁ దత్త్వముం దెలిపెను. అ. ప్రే:—రాముఁడు రామాయణమును వినెను. ప్రేర:—కుశలవులు రాముని రామాయణమును వినిపించిరి. కుశలవులు రామునకు రామాయణమును వినిపించిరి. (ప్రేర) అర్జునుఁడు తనయన్నలఁ దమ్ముల నుత్తరుని గానిపించెను. (కృష్ణుఁ డర్జునునియొక్క యన్నలఁ దమ్ములఁ గనెనని యప్రేరణవాక్యము). అర్జునుఁ డుత్తరునకుఁ దనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించెను. (కనుధాతు ప్రేరణరూపము గానిపించు. ప్రయోగములు:—మ. ఈవచ్చు ను|న్నదవీరావళికిం భుజావిభవవిన్యాసంబు గాన్పించి (విరా. ౪. ఆ. ౨౬౩). ఉ. అత్తఱి లేచివచ్చి తన యన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె న | యుత్తరుఁడు సజ్జనుండు...(విరా. ౫ఆ. 3౪౨) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా|భూనాథునిఁ గానిపించి...(ఆర. ౭ఆ. ౭౫.) క. చనుదెంచి పేడితనమును | వనితారూపమ్ము నమర వాసవసుతుఁడా|మనుజాధీశునకు సభా | జనులకుఁ దనుఁ జూపి ముందు పంచారమునన్ (విరా. ౧ఆ. ౨౨౯).

ఈసూత్రమునందలి తత్ర శబ్దము చింతామణిలోని నటు నగా విత్యాది నాకర్షించుచున్నది. కావున వికృతివివేకము చింతామణి శేషగ్రంథమనుట స్పష్ట మగుచున్నది.

అనభిహితకర్త కారకావాచకవో షష్ఠి బహుళంబుగా
నగు. ౧౨౪ (క్రియావిచ్ఛేదము). రాముఁడు మిథిలా

మాచే ఘటింపఁబడియెన్ = మాకు ఘటింపఁబడియెన్." (అహో. ౫౦౩ పు) (వికృ. క్రియా. ౨౩. సూ. వ్యాఖ్య; రారా. గాం. ౨౯౪. కాం. ౧౪. ప. కారక). మాచే ఘటింపఁబడియె ననుదానికి మాకు ఘటింపఁబడియె ననునది పర్యాయమనుట యొంతమాత్రము పరికాదు. 'మాచే ఘటింపఁబడియె' అను నర్థమునందు మాకు ఘటింపఁబడియె నని యెచ్చటను బ్రయోగింపఁబడి యుండలేదు. అచటి 'మాకు' అనుదానికి 'మానిమిత్తము' అనునర్థము వచ్చునే కాని 'మాచే' అనునర్థము రానేరదు. ఆవాక్యమున ఘటింపఁబడియె ననుదానికి వేఱొకకర్త యథ్యాహార్యము కావలసియున్నది. "మాకు నీచే ఘటింపఁబడియె" అనురీతి నావాక్య ముండవలసి యున్నది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౩౭ I విషయము.

గనియె. రామునకు మిథిల గనంబడియె. రామునిచే
మిథిల గనంబడియెను. మైత్రుఁడు తత్వంబుం దెలిసెను.
చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్వంబుఁ దెలిపెను. కన్యాది
యోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగా
నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను.
కృష్ణుం డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను.

సంజీవని. ౨౩౭ I విష:— తిజాదిప్రత్యయములచేఁ గర్త్రర్థ మభిహితము కానపు డట్టికర్తృవాచకమున కొకానొకప్పుడు షష్ఠివచ్చునని సూత్రార్థము. బా. కార.3 సూత్రముచొప్పున నట్టికర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ వచ్చుట సహజమె. 'రాముఁడు మిథిలను గనియె' అనునది కర్త్రర్థకవాక్యము. 'రామునిచే మిథిల గనంబడియెను' అనునది దానికర్మార్థకవాక్యము. 'కనంబడియెను' అను క్రియలోని తిఙ్ఙు కర్మార్థకముగాన నీకర్మార్థకవాక్యమునఁ గర్మం బభిహితమయ్యెను గాని కర్త యభిహితముకాలేదు. కావున నట్టి యనభిహితకర్తృవాచకము బా. కార. 3. సూత్రము చొప్పునఁ దృతీయాంతమగుట సహజమె. అట్టికర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతమును నగునని ప్రకృతసూత్ర ముపదేశించుచున్నది. కాని యిట్టియర్థమున షష్ఠివచ్చుట కవిప్రయోగములం దెచ్చటను లేదు. (విస్తర-I) ఇట్టిసూరిగారి యపమార్గమున కహోబలపండితీయములోని వెనుకవివరింపఁబడిన (విస్తర. ౨౩౭ విష.) ప్రామాదిక సమన్వయమును "మాచే ఘటింపఁబడియె=మాకు ఘటింపఁబడియె" (అహో. ౫౦౩ పు.) అను ప్రామాదికోదాహృతియు మూలములై యున్నవి. 'రామునకు మిథిల గనంబడియె' అనుదానిలోని 'రామునకున్' అనునది "రామునిచేతన్" అనుదానికిసరి యగు నర్థముఁగలది కాకున్నను ఘుణాక్షరన్యాయమున సూరిచే నుదాహరింపఁబడిన వాక్యములు రెండును దుల్యమయిన యర్థము గలవానివలెఁ గన్పట్టును. తుల్యార్థము లనునపుడు సూరి యుదాహృతిలోని 'కనంబడియె' అనునది యకర్మకమును 'ప్రత్యక్షమగు - గోచరించు' అనునర్థము గలదియు నగు వేఱొకధాతువునుండి

విస్తర I. ౨౩౭ I విష:—గుప్తార్థప్రకాశికా పేటికావ్యాఖ్యలును నీ ప్రామాదికమార్గముననె యున్నవి. "రామునకు మిథిల గనంబడియె.....కర్తయగు రాముఁడు ఆఖ్యాతముచే నభిహితుండు కానందున - కార - 3 సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకము ప్రాప్తించుచుండఁగా నీ సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకంబునకు మాత్రము బాధకంబై షష్ఠివచ్చి పైవిధంబుగా వాక్యంబయ్యె" (బా. గు. ప్ర. ౭౨౭ పుట. ద్వి. ము.) పేటికయు నిట్లెయున్నది (బా. సా. పే. ౭౯౨ పుట.)

యేర్పడిన రూపమెకాని సకర్మకమగు 'కను' ధాతువుయొక్క కర్త్రర్థకరూపము కాదు. "కనఁబడు = కానఁబడు. అ. క్రి (కనన్ + పడు) అగపడు - కనుపట్టు - గోచరించు" (సూ. రా. ని.) ("కనఁబడు=కనుటను బొందు=కనుటకుఁబడు=గోచరించు".) ఇంకఁ బ్రేరణమున ననభిహితకర్త్రృవాచకమున కనఁగాఁ బ్రయోజ్యకర్త్రృవాచకమునకుఁ జైఁగా షష్ఠి వచ్చుటకు ఉదా:—"అప్ర:—మైత్రుండు తత్త్వంబుం దెలిసెను. ప్రేర:—చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్త్వంబు దెలిపెను" అని సూరి యుదాహరించెను. ఇచట నప్రేరణమున నకర్మకమగు 'తెలిసెను' అనుదాని కర్త మైత్రుఁడు. ప్రేరణవాక్యమునఁ 'తెలిపెను' అనుచోట నాఖ్యాతముచే నభిహితంబు గాకుండుటంజేసి యట్టి ప్రయోజ్యకర్త్రృవాచకమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే షష్ఠి పాక్షికముగ వచ్చును. చైత్రుండు మైత్రునిఁ దత్త్వంబుం దెలిపె నని ద్వితీయయుఁ బక్షాంతరమున రావచ్చును. (విస్త II)

"కర్త్రాదియోగంబునఁ బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను. కృష్ణుఁ డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను" అని సూరి వివరించెను. అనభిహితేత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను - చూచు' మున్నగు ధాతువుల ప్రయోగమునఁ బ్రేరణవాక్యమునందలి ప్రయోజ్యకర్త్రృవాచకమున కనఁగా ననభిహితకర్త్రృవాచకమునకు రావలసిన తృతీయ పాక్షికముగానైన రానిదియు షష్ఠియె నిత్యముగా వచ్చుననియు సూరిగారి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ఇందులకు సూరిగారిచ్చిన రెండుదాహరణములందును దృశ్యర్థకధాతువులనే నేఁబడినవ్యాపకత్వముచేఁ గన్పడులిటఁ 'కను - చూచు' మున్నగుదృశ్యర్థకములుమాత్రమె యని సూరియాశయము

విస్త II ౨౩౭ I వివ:—"సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున నొకానొకచో ద్వితీయయు నగు ఉదా. క. కనుఁగవ నిద్రపోయిలిఁ। బడఁతి ననుఁ దెలుపవలదె...... (ఆశ 2 అ. ౨౪3) (బా. గు. ప్ర. ౪౨౫ పు. ద్వి. ము.)" అనెడి గుప్తార్థప్రకాశిక వ్రాఁత సరికాదు. ఈ పద్యములోని తెలియుధాతు వకర్మకము. సూరివాక్యములోనిదన్ననో సకర్మకము. "తెలియు. దే. అ. క్రి.........3. మేల్కను' (శ. ర.) అకర్మక మగుటచే (ప్రేరణకర్త కర్మంబయ్యెను గాన 'చైత్రుఁడు మైత్రునకుఁ దత్త్వంబు దెలిపెను' అను సూరియుదాహృతికిది పక్షాంతరము కాదు. సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున షష్ఠికి మాఱుగ రాలేదు. షష్ఠికిచటఁ బ్రసక్తియే లేదు.

నభివర్ణింపనగును. (విస్తర III). ఈ సూరిగారి షష్ఠీనిత్యతావివరణము నీక్రింది మహాకవిప్రయోగములు ప్రతిఘటించుచుండుటంజేసి షష్ఠీనిత్యత పొసఁగదు. పాక్షికషష్ఠి యంగీకార్యమె యగుట కీవలఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను. ఉ. అత్తటి లేచివచ్చి తనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె నయ్యుత్తమనత్త్వుండు.........(విరా. ౫ ఆ. ౩౮౨ ప.) క. వానిం దోడ్కొనిచని యాభూనాథునిఁ గానిపించి (ఆర- ౭ ఆ- ౭ ప) క. అనమమముకః గుమారిం। గైసేసి తదీయజననిఁ గాన్పించి చకో। రీసుకతి సుప్రయాణ। శ్రీసూచనసేసి ప్రణతి సేయించుటయున్ (విక్ర. ౪ ఆ. ౧౫౨ ప.). "కానిపించు" అనువానికి 'గోచరించు' అను నర్థమందును వాడుకలు గన్పట్టుటంజేసియు నట్టియెడల షష్ఠీనిత్యత యప్రామగుటం జేసియు సూరి యిట్లుభ్రమింపవలసె ననితోఁచెడిని. "కానిపిం(న్పిం)చు. కఁపించు స. క్రి. (కానుచు) చూపు - చూపించు - దర్శింపఁజేయు.........అ. క్రి. కన్పడు - ప్రత్యక్షమగు...... శా. ఈచందంబునఁ బాక్తికంపనగు వాణీకుంపు గాన్పించి (ఉ-రా. ౨ ఆ. ౧౭౯)" (సూ. రా. ని.)

విస్తర III ౨౩౭ I విషః—"కను - విను - తిను. ఇత్యాదులు కన్యాదులు" (బా - గు - ప్ర. క్రియా - ౧౨౪ సూ - వ్యా) అనియిట్లు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త కన్యాదిగణమున దృశ్యర్థకములు కానట్టి 'విను - తిను' మున్నగువానిని సూరియభిప్రాయమునకు విలక్షణముగాఁ బఠించుటంజేసి యీక్రింది తిక్కయజ్వప్రయోగములు బాధకములు కావలసివచ్చెను. చ......నీవుమున్। కనినది విన్నయట్టిప్రకామకుతూహలచిత్తుఁడైన కృ। ష్ణుని వినిపింపు నావుడు (అను. ౪ ఆ. ౪౧౩) (ఇందలి ద్వితీయ ప్రాసస్థలగతము). క. విను మాచార్యులు సూత్యాదు।......ఆజ్ఞపతి వినిపింతురు త। త్త్వనిరూపకశాస్త్రములు........(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౮౦.) షష్ఠి నిత్యముగా రావలసిన కన్యాదిగణములో విను ధాతువును జేర్చుటంజేసి యీద్వితీయాప్రయోగములు బాధకములగుచున్నవి. ఇంక 'తిను' ధాతుస్థలమున నిత్యముగాఁ గాకున్నను బాక్షికముగా నైతము షష్ఠిపొసంగ నేరదు. మ...... సమద దేవారాతిరింఛోళిచేఁ। దినిపించెం దృణరాజి (దశ. ౨ ఆ. ౪౦౦.). గతిబుద్ధ్యాదిసూత్రముచే నిట ద్వితీయవచ్చుట సహజమే కాన "దేవారాతిరింఛోళినిం। దినిపించెం దృణరాజి" ననియుండినను నుండనగును. దేవారాతిరింఛోళికిం దినిపించెం దృణరాజి ననుట సంగతముకానేరదు,

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త విను-తినుల షష్ఠి శ్రుతికటువుకాకుండు స్థలములను రెండిటిని గల్పించి యీక్రిందిరీతిని జూపెను. "భీష్ముండు ధర్మజునకు ధర్మంబుల

సంజీవని. ౨౩౭ II విమ:—ప్రసంగవశమున నిట గనుధాతుప్రేరణరూపములు సాధింపఁబడుచున్నవి. బా - క్రి - ౭౦ సూత్రముచే 'కను' ధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమున నించుక్కు రాఁగా "కను+ఇంచు" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౭౮ సూత్రముచెప్పిన "పు"గాగమము రాఁగా 'కను+పు+ఇంచు' అగును. బా. క్రి. ౭౩ సూత్రపు వివరణములోని "బాహుళకంబుచేఁ గొన్నింటికిఁ బుగాగమంబు లేదు. అను - అనుపించు, తిను - తినుపించు, కను - కనుపించు, దీనియత్వంబునకు దీర్ఘంబు నగు కానిపించు." అనుచెప్పిన 'కనిపించు - కానిపించు' అనురూపము లేర్పడును. వీని యందలి 'ను' అనువాని ఉకారము బా. క్రి. ౮౫ సూత్రము చెప్పిన 'ఇ' కారమయ్యెనని గ్రహింపవలెను. బా. క్రి. ౭౩ సూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను' ధాతువునకుఁ బ్రేరణమున 'చుక్కు' వికల్పముగా వచ్చుననియు నట్టియెడ 'కను' ధాతు 'క' కారముమీఁది 'అ' కారమునకు నిత్యముగా దీర్ఘమగుననియు నెంచినచో "కను+చు = కాను+చు = కానుచు"అను ప్రేరణరూప మేర్పడును. బా - క్రి - ౭౭ సూత్రముచెప్పిన నందలి 'ను' వర్ణస్థానమున నిండుసున్న నిల్వఁగా 'కాంచు' అను ప్రేరణరూపాంతర మేర్పడును. ౮. మాన్యంబులోఁడ నర్థిస్నానసంభావనగించుచున్న సాత్యవతేయుం। గాంచి......... (వి. పు. ౮ ఆ. ౩౧౯ ప. సూ. రా. ని.). (ప్రాసస్థలప్రయోగము.) గీ. కాన్పు మతనికి (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౦.). ఇట్టిప్రేరణరూపములలో 'కానిపించు' అనువాని యప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్మంబగుట యీావలను విపులముగా నుదాహృత మయ్యెను. (౨౩౭-౨౩౭ I విమ.). 'కానిపించు - కనిపించు' అనువానికి 'గోచరమగు= ప్రత్యక్షమగు'అనునర్థమును గలదని యీావలను వ్రాయఁబడెను. (౨౩౭ I విమ.) అట్టి

వినిపించెన్. జనని పుత్త్రునకు నన్నము వినిపించెన్. ఇత్యాదిప్రయోగంబులు కారకము ౨౧ సూత్రమున (ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు. కార. ౨౧ సూ.) కర్మార్థంబున షష్ఠివచ్చి సాధువులైనవని తెలియవలయును. అథవా 'కన్యాదియోగంబున ....' అనుసూత్రంబున......షష్ఠి యయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౪౨౩ పు. ద్వి. ము.) అనుగుప్తార్థప్రకాశికాపంక్తులు విమర్శనహములు కావు. ఇట్టియెడల నిత్యషష్ఠి యనభిహితకర్తకుఁ జెప్పుట సరికాదుగాని పాక్షికషష్ఠివచ్చుట కాటంకమేమున్నది? ఇట్లు షష్ఠి ౧౨౮ సూత్రముచేఁ బాక్షికముగ సాధ్యమగుచుండఁగా బా-కార-౨౧ సూత్రమునకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? ఉక్త సూత్రముల సాధ్యముకాని కవిప్రయోగముల విషయమునఁగదా యగతికగతిగా బా. కార. ౨౧ సూత్రము నుపయోగించుట సంప్రదాయము!

యర్థమునందును నవి ప్రేరణరూపములే యనందగును. అచటి ప్రేరణార్థము నీక్రింది రీతిని గ్రహింపనగును. ఉదా:—అప్రే: చైత్రుఁడు మైత్రుని గనెను. ప్రే: మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గనునట్లు చేసెను=మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గానిపించెను = కని పించెను = మైత్రుఁడు చైత్రునికిఁ గానిపించెను=కనిపించెను=(మైత్రుఁడు చైత్రునకు గోచరించెను.). 'కానుచు - కాంచు' అనువాని ప్రేరణార్థమునుసైత మీక్రిందిరీతి నెన్నవలయును. ఉదా:—ప్రే—చైత్రుఁడు మైత్రుని గాంచెను = కానిచెను = చైత్రుఁడు తన్నుమైత్రుని గనునట్లుచేసెను. తన్ను మైత్రుఁడు చూచుటలోఁ దాను మైత్రునిఁజూచుట సంభవించునుగదా. ఇంక ప్రేరణకర్తృవాచక కానుశబ్దము ప్రేరణమునఁ గర్మవాచకమయ్యెను. దీనియందలి ప్రేరణరూపమునుబట్టి యిట్టి యర్థకల్పన చేయవలసెను. ఇట్టిప్రేరణార్థమును గ్రహింపకయో సహింపకయో "కానుచు - కాంచు" అనువానిని ప్రేరణార్థకములుగాఁ గోచరకర్తలంగీకరింపలేము. ([illegible])

సర్వవిభక్తి స్సంప్రత్యతతుల్యా. (అం. చిం. పాల. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పు.).
స్వతన్త్రః కర్తా. (౧-౪-౫౪) క్రియాయాం స్వాత

విస్తర. ౨౩౭ II విష:—"కాంచెనునురూపము కానిపించెనను ప్రేరణరూపమును ధరియింపఁగా........" (బా. సా. పే. ౪౬౩ పుట.) అనుపేటికావ్యాఖ్య ప్రామాదికము. "కానిపించు" అనునది "కను" ధాతుప్రేరణరూపము. (బా. క్రి. ౭౩-౭౮ సూ.). "కానిపించనుదాని కప్రేరణార్థమును బ్రయోగసిద్ధముగుటంజేసి యట్టిరూపము యోగమునమాత్రము ముందటివివరణమునంజేసి ప్రేరణార్థాభావమున షష్ఠి కర్తకుఁగలుగదు." (బా. సా. పే. ౪౬౩-౪౬౪ పుటలు.). ఈపేటికా పంక్తులు కేవలము నసంగతములు. ముందటిసూత్రపు వివరణమున 'అనభిహితకర్తకు షష్ఠి విధింపఁబడినది. రామునకు మిథిల గాలిపించె ననఁగా గోచరించె ననియర్థము చేయునపుడు ప్రేరణార్థాభావమున మిథిలగదాకర్త. అది యభిహితమే యగు చున్నది. దానికి షష్ఠి యెట్లును రాదు. అభిహితకర్త గాన నటఁ బ్రథమవచ్చినది. అప్రయోజ్యకర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతముగ నేయున్నది (రామునకు). కాన నీపేటికా వాక్యము లసంగతార్థములు, ఇంక నా నిరూపించినరీతిని "రామునకు మిథిల తన్నుఁ గానిపించె" నని ప్రేరణము నెన్ని యచట నప్రేరణమునందలి కర్త రాముఁడు కానఁ దద్వాచి రామశబ్దము (అనభిహితకర్తృవాచి) షష్ఠ్యంతమయ్యె నని గ్రహింపవలెను.

స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్షితో ఽర్థః కర్తా స్యాత్. (సి. కౌ.
నన్నయసూ. ౫౫౯ సూ.)

౨౩౮ విషయము కర్తృకరణయో స్తృతీయా (౨-౩.౧౮) అనభిహితే
కర్తరి కరణేచ తృతీయా స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౧ సూ.)
రామేణ హతో వాలీ.

టీకాస్పష్టతః. (ఆం. చిం. అజం. ౬ కారి. అహో. ౨౬౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౩౮ విష:—షష్ఠ్యవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. స్వతన్త్రఇత్యాది:—క్రియాయామ్ = క్రియయందు, స్వాతన్త్ర్యేణవివక్షితః అర్థః = స్వాతంత్రతతో వివక్షింపఁబడినయర్థము, కర్తా స్యాత్ = కర్త యనిపించుకొనును. 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను.' 'దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడెను'. అను వాక్యములలోఁ బచనక్రియాజననమందు దేవదత్తునకే స్వాతంత్ర్యము గలదు. కాన దేవదత్తుఁడు కర్త. ధాతువునకు వ్యాపారము, ఫలము ననునవి యర్థములు. ఇందుఁ బ్రధానమైన పచ్ ధాత్వర్థమగు పచనక్రియ దేవదత్తునందున్న వ్యాపారము, దాని కాశ్రయుఁడగు దేవదత్తుఁడు కర్త. "యః కరోతి స కర్తా ఇతిసర్వవర్మా, కృత్యాశ్రయః కర్తేతి తార్కికాః" (ముగ్ధ. కార. ౨౦౭ సూ. దుర్గా. వ్యా.) కృత్యాశ్రయుఁడు = ధాత్వర్థీభూత వ్యాపారాశ్రయుఁడు. ప్రకృతోదాహృతిలో వండుట యను వ్యాపారమున కాశ్రయుఁ డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టికర్తృవాచి దేవదత్తశబ్ద ముత్తరసూత్రముచొప్పున తృతీయాప్రత్యయరూప చేత వర్ణకాంత మగుచున్నది.

కర్తృకరణయోరిత్యాది:— కర్తరి = కర్తయు, కరణేచ = కరణమును, అనభిహితే = చెప్పఁబడనివై యుండఁగా తృతీయాస్యాత్ = తృతీయావిభక్తి యగును. రామేణ హతో వాలీ = రామునిచే వాలి చంపఁబడినవాఁడు. హనన క్రియాశ్రయుఁడు రాముఁడు కర్త. కానఁ గర్తృవాచక రామశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను. హననఫలాశ్రయుఁ డగు వాలి కర్మంబు. ఇందు 'హతః' అను దానియందలి కర్మార్థకక్తప్రత్యయముచేఁ గర్మం బభిహితమగుటం జేసి కర్మవాచకవాలిశబ్దమునకుఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్చినది. ఇట్లే దేవదత్తుని చేత వంటకము వండఁబడె ననుచోటను సమన్వయించుకొనునది. ప్రయోగము:—

చ. ఈ యవనిపులెల్ల నాతనిదయం బరిముక్తులు వానిచేత నా। హావజితులున్......
(సభా. ౨ అ. ౨౮ ప.) ఇందు 'పరిముక్తులు' అనునది 'ముచ్' ధాతువునుండి పుట్టిన

కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. 'జితులు' అనునది 'జి' ధాతువునుండి పుట్టిన కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. మోచనవ్యాపారాశ్రయము కృష్ణునిదయ. జయవ్యాపారాశ్రయుఁడు తచ్ఛబ్దార్థకృష్ణుఁడు. కావునఁ గర్తృవాచకములు రెండును ('ఆతనిదయన్ = ఆతనిదయచేత, వానిచేతన్' అనునవి) తృతీయాంతము లయ్యెను. ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వమునఁ గర్మసంజ్ఞగల 'అవనిపులు' కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయముచేఁ జెప్పఁబడుటంజేసి యట్టికర్మవాచకముగు 'అవనిప' శబ్దముపైఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్చినది.

ద్వికర్మకధాతువులు కర్త్రార్థకము లగునపుడా రెండుకర్మములలోను నొకటి యభిహితమై ప్రథమాంతమగును. తక్కినది ద్వితీయాంతముగనె యుండిపోవును. అందేది యభిహితమగునో యనువిషయము మహాకవ్యధీనము. (విస్తర.) ఇట్టివాడుకలు తెనుఁగున మిక్కిలియరుదు. ఆ. వె........రాజుఁ బెద్దదొరలుఁ । జీర లొలువఁబడిరి. (విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨.) "మనము రాజులను బెద్దదొరలను జీరల నొలిచితి" మనునది కర్త్రర్థకవాక్యము. 'ఒలుచు' ధాతువు పచాదిగణములోనిది గాన ద్వికర్మకం బయ్యె. ఇందు గౌణకర్మములు రాజులును - పెద్దదొరలును, ముఖ్యకర్మము చీరలు. ఇందు గౌణకర్మము లభిహితములయ్యెను. కానఁ దద్వాచకములు ప్రథమాంతము లయ్యె. ముఖ్యకర్మము ద్వితీయార్థక ప్రథమగనె నిల్చెను. కాఁగా 'మనచే రాజును బెద్దదొరలును జీరల నొలువఁబడిరి' అనువాక్య మేర్పడెను.

టాసశ్చేతఇత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. 'టా - భ్యామ్ - భిస్' అనఁ దృతీయను 'చేత - చే' వర్ణకములు తెల్గున వచ్చునని యర్థము.

విస్తర. ౨౩౮ విష:—ఈవిషయమున సంస్కృతవ్యాకరణములయం దీక్రింద వివరింపఁబడిన రీతిగల నియమముగలదు. "న్యాది ణ్యన్తార్థ గత్యర్థా। ముఖ్యే ధే ధత్వే మాప్నుయుః। గౌణే యాచాదయో ఽన్యేతు। యథేష్టం ద్విధధుర్ద్విఖి. (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౩౨ సూ.). (ధ=కర్మము. ణ్యన్త=ణిజన్తము=ప్రేరణార్థకము. త్య=ప్రత్యయము. ధు = ధాతువు. ఇవిముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు.) న్యాది=నీ-వహ-హృ - దణ్డ - గ్రహ - కృష్ - మన్థ - ముష - ధాతువులును 'పచా'దిధాతువులును (పచాదికమాకృతిగణము.) సకర్మక ణిజంతములును గత్యర్థకణిజంతములును, ముఖ్యేధే = ముఖ్యకర్మమందు, ధత్వే మాప్నుయుః = కర్త్రార్థకప్రత్యయముల నందును. యాచాదయః = యాచ్ఞార్థకధాతువులు, గౌణే = గౌణకర్మమందుఁ గర్త్రార్థకప్రత్యయము నందును. అన్యేతు = తక్కినద్వికర్మకధాతువులు, యథేష్టమ్ = కవిసమ్మతముగఁ, గర్త్రార్థకప్రత్యయమునందును.

చేతవర్ణకంబు కర్తకగు. 3.

ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయంబు కర్త నాఁబడు. దేవదత్తు
బాలవ్యా. నిచే వంటకము వండఁబడియె. వండఁబడియె ననఁగా
౨3ర I విష. వంటచేయఁబడెనని యర్థము. చేయుట కాశ్రయుం
డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త యయ్యె.

సంజీవని. ౨3ర I విష:—లిజాదులచే నభిహితము కానట్టి కర్తకు వాచకమైనది చేత వర్ణకాంతమగునని యర్థము. 'చే' అనునది చేతవర్ణక సంక్షేపరూపమె కాన నదియుఁ గర్తృవాచకముపై నిల్చును. 'తోడ - తో' వర్ణకములు కరణసహాద్యర్థములలో వచ్చునని ముందు విధింపఁబడును. ధాత్వర్థమగు పచరాదివ్యాపారమున కాశ్రయుండు కర్త యనఁబడును. దేవదత్తునిచేత వంటకము వండఁబడియె ననుచోటఁ బచనవ్యాపారమున కాశ్రయుండు దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టి కర్తృవాచకముపైఁ దృతీయావర్ణకములలో 'చేన్ - చేతన్' అనునవి నిల్చునని సూత్రార్థము.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పు.)
నన్నయా సాధకతమం కరణమ్. (౧-౪-౪౨.) క్రియాసిద్ధౌ
థర్వణీయము. ప్రకృష్టోపకారకం కారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్......
౨3౯ విమఁయము. (సి. కౌ. ౫౬౦ సూ.). రామేణ బాణేన హతో
వాలీ. హేతౌ (౨-3-౨3.) హేత్వర్థే తృతీయా
స్యాత్. దణ్డేన ఘటః. (సి. కౌ. ౫౬౮ సూ.)

కల్పతరు. ౨3౯ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. క్రియాసిద్ధౌ = క్రియాఫలసిద్ధియందు, ప్రకృష్టోపకారకం కారకమ్ = అతిశయితోపకారియగు కారకము, కరణసంజ్ఞం స్యాత్ = కరణసంజ్ఞగల దగుచున్నది. కరణార్థమున "కర్తృకరణయోస్తృతీయా" అనుచొప్పున (౨3౮ విష.) తృతీయావిభక్తి నిల్చును. ఉదా:—'రామేణ బాణేన హతో వాలీ.' అనుచో బాణము వాలిహననమున ముఖ్యసాధన మయ్యెనుగాన నట్టికరణార్థకబాణశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను.

హేతావిత్యాది:—హేత్వర్థే= హేతుమాత్ర మర్థమగునపుడు, తృతీయా స్యాత్ =తృతీయా విభక్తిమగును. ఉదా:—దణ్డేన ఘటః=దండముచే ఘటము నిర్మితమగుచున్నది. ఘటనిర్మాణమునకు దండము ప్రకృష్టసాధనముగాదు. సాధనమాత్ర

మగుచున్నది. 'హేతుః ఫలసాధనయోగ్యః' (ముగ్ధ. కార. ౨౮౦ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఫలమును సాధించుట కర్హమైనదెల్ల హేతు వనిపించుకొనును. కరణము:—"క్రియాయాం సాధ్యాయాం బహూనాం కారణానాం మధ్యే కారణాన్తరవ్యవధానాభావే యద్వస్తు క్రియానిష్పత్తికారణం వివక్షితం తదేవ సాధనం భవతి........'కారణాఽవ్యవధానేతు। క్రియానిష్పత్తికారణమ్। యద్ద్రవ్యం వివక్షితం తేషు। కరణం తత్ప్రకీర్తితమ్.' (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) ఏహేతువు కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తికారణముఁగ వివక్షిత మగునో యది కరణ మనిపించుకొనును. రామేణ బాణేనేత్యాది స్థలమున వాలి హననమునం దనేక కారణములున్నను బాణము కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తిజనక మయ్యెను గాన బాణము కరణ మయ్యెను.

చేతవర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు, గ్రహాద్యదియో
గజంబగు పంచమికిని బహుళంబుగ నగు. ౮.

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౩౯ I విషయము.

ఫలసాధనయోగ్యంబగు పదార్థంబు హేతువు. క్రియాసిద్ధిం బ్రకృష్టోపకారకంబు కరణంబు. హేతువునకు:—ధనముచే సౌఖ్యంబుగలుగు. విద్యచేత యశంబుగలుగు. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. కరణంబునకు:—ఖడ్గంబుచేత ఖండించె. కోలచేతఁ గూలనేసె. పక్షంబునం దోడవర్ణకంబగు. గ్రహాద్యదియోగంబునందు:—జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబు గొనియె. మైత్రుండు చైత్రునిచేత ఋణంబు గొనియె. ఈమార్గంబును నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతంబు వానిచేత వింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు.ఇత్యాదికంబు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౯ I విష:—కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడిన లక్షణములె హేతుకరణములకు సూరిచే వివరింపఁబడెను. సౌఖ్యరూపఫలమును సాధించుట కర్హమైనది ధనము గాన నది హేతువు. కాన నట్టి హేత్వర్థకముపైని బ్రకృత సూత్రముచేఁ దృతీయ నిల్చెను. 'ధనముచేత సౌఖ్యంబుగలుగు' అని యేర్పడెను. ఇట్లె 'విద్యచేత యశంబుగలుగు' అనుచోటను గ్రహింపవలెను. తృతీయరానిపక్షంబున వలన వర్ణంబువచ్చునని వివరించుచున్నాఁడు. దీనిమూలమునసే హేత్వర్థమునన వర్ణకమువచ్చునని గ్రహింపవలెను. బా. కార. ౧౮ సూత్రము వివరణమున

సైతము "షష్ఠివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియలకగు...ఇచట వలన వర్ణకంబునగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు" (బా.కా.౧౪సూ.) అని హేత్వర్థకముపై వలన వర్ణకము నిల్చునని వచింపఁబడెను. 'ఖడ్గంబు చేత ఖండించె' అనుచో ఖండనక్రియాసిద్ధియందు ఖడ్గము సాధకతమమగుచున్నదిగాన నయ్యది కరణ మనిపించుకొనును. దానిపైని బ్రకృతసూత్రముచేత 'చేత' వర్ణకమును బా. కా. ౫ సూత్రముచొప్పున తో'డ' వర్ణకమును నిల్చును. ఖడ్గముతో ఖండించెననియుఁ జెప్పవచ్చును. బా. కా. ౯ సూత్రమున "గ్రహణమునకు:—మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె." అని వివరింపబడును. అట్టి గ్రహణశబ్దముచేత 'ఎఱుఁగు - విను' మున్నగునవియు నుద్దేశింపఁ బడెనని ప్రకృతసూత్రము వివరణమువల్లనే విశదమగుచున్నది. అట్టి యుద్దేశముతోనె గ్రహణ్యాదియోగజపంచమికి 'చేత' వర్ణకంబగునని ప్రకృతసూత్రమున వచింపఁబడెను. కావున "జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబుగొనియె. రాజులవలనఁ గప్పంబు గొనియె" అని రెండువిధములుగాను నుండనగును. "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈయర్థంబు నీవలన నెఱింగితి" అను ద్వివిధప్రయోగములును సమ్మతములె యగును. (విస్తర. I)

ప్రయోగములు:—మ. పరఁగన్ దక్షిణదిఙ్మహీపతులచేఁ బౌలస్త్యుచే...... కప్పముల్ గొనియె. (సభా. ౧ ఆ. ౨౬౪.) తరువోజ........। భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని.........(అర. ౨ ఆ. ౪౭.) సీ. ధర్మతనయుఁ। డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత నెఱిఁగి.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) సీ.........ఆ-వె.........అ। కృథకువలన మునినికాయమెల్ల। వివిధపుణ్యకథలు వినుచేడ్క.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౮.)

విస్తర I. ౨౩౯ I విష:—"నీచేత నెఱింగితి - వానిచేత వింటి" అను నిట్టివి సంస్కృతము ననుసరించి సిద్ధిష్టములుగాని తెనుఁగున సహజమగువాడుకకు మాత్రము విరుద్ధముగఁ దోఁచెడిని. వలన వర్ణకయోగమె సహజముగఁ దోఁచెడిని" (బా. సా. పే. ౨౭౦ పుట.) అను పేటికావ్యాఖ్య కేవలము ప్రామాదికము. సంస్కృతమున నట్టి తృతీయాప్రయోగ మెంతమాత్రము సమ్మతముకాదు. ఇట్టి తృతీయ యాంధ్రమహాకవిసమ్మతమయియున్నది. సీ. ధర్మతనయుఁ। డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత, నెఱిఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) తరువోజ. భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని.........(అర. ౨ ఆ. ౪౭.) గీ. నన్నుఁ గొనిపోయె నాచేత నిన్ను వినిన। యపుడె. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౮౦.) ఆ-వె.......... నీచేత। నేఁడు వినఁగవలసె వేఁడిపలుకు. (భీష్మ. 3 ఆ. ౧౭౭ ప.). గీ. నారదుచేత వింటి (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౨౬.)

చే - చేత - వర్ణకములకు మాఱుగా జడవాచకములపై ద్వితీయావిభక్తి (ఇతరత్రచ ద్వితీయా. ఆం. చిం.) యు, నుదంతజడవాచకములపై నేకత్వమున 'న' వర్ణకమును, (ఇది చింతామణిమతమున సప్తమీప్రత్యయము కాన 'అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చానాన్' అనుచింతామణిసూత్రముచొప్పున వచ్చును.) నౌపవిభక్తికములపై నేకత్వమున 'అన్' అనునదియుః('కేషాంచి దుదన్తానాన్......ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యాత్.', అనుచొప్పున వచ్చునని.) తృతీయాసప్తములందు వికల్పముగా వచ్చుట మహాకవిప్రయోగసమ్మతమై యున్నది. (విస్తర II) క........భీమా సురసం। ఘాతంబు తత్ క్షణంబ ని। పాతింతును దివ్యశస్త్రపటుఘాతములన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౬.). తే.గీ. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రత వలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మిక సుఖంబులందు నరుఁడు. చ. అనఘుఁడు ధర్మజుండనిరా సధ్యయనంబున దేవభావముం। గను నవనీసుపర్వుఁ డధికవ్రతశీలత సాధుభావమున్...... (ఆర. ౭ ఆ. ౪౩౧.). శా. భల్లంబొక్కట విల్లుద్రుంచి రయమొప్ప న్నాల్గిటన్ వాజులన్। ద్రెళ్ళం బెట్టుగనేసి సూతుతల సందీప్తైక బాణాహతిన్। డొల్లంజేసి... (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౩౩ ప.)

విస్తర. II ౨౩౯ I విషః—"తృతీయాపక్షే జాడ్యముచేత బద్ధుఁడు. కర్తృ, కరణయో స్తృతీయా ఇత్యాదిసూత్రవిహిత తృతీయాస్థానే టాసశ్చేత ఇతి విధానాత్. తత్వం తుః—జడప్రకృతిభ్య స్తృతీయాస్థానే "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాఽనాన్" ఇతి సూత్రోక్తరీత్యా విహితే ద్వితీయా సప్తమ్యావేవ (ఇందలిసప్తమి'న' వర్ణకరూపము.) హేతుతృతీయేతి వ్యవజహార స్వయమాచార్యః. తత్రాపి 'చేసి' శబ్దః ప్రాయశః ప్రయుక్తః." (అహో. ౨౭౨ పు. షష్ఠితిసు షష్ఠ్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య.) జడవాచకములగు ప్రకృతులపైని హేతు తృతీయచోట 'చే - చేత,' వర్ణకములు రావనియు ద్వితీయగాని 'న' వర్ణకముగాని నిల్చుననియు నట్టివాని పైని 'చేసి' శబ్దము తఱచుగానిల్చుననియుఁ బై కవిశిరోభూషణపంక్తుల తాత్పర్యము. ఇది సరికాదు. "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చానాన్." "ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్." అను సూత్రములచొప్పున జడవాచకములపైఁ దృతీయాద్యర్థములందు ద్వితీయాదులు నిల్చుటయుఁగలదని మాత్రమె చెప్పఁబడెనుగాని "చే-చేతలు" నిల్వరాదని చెప్పఁబడలేదు. క. తనవిద్యాతపముల చే।త నుపార్జితమైన పేర్మి. (హరి. ఉత్త. ౪ ఆ. ౨౧౦. సూ. రా. ని.)

"పరే షూండ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః । క్వచిన్నిత్యాః క్వచిద్వ్యాస్యః........." (విక్రు. అజం. ౮౨ కా. అహో. 3౬౨ పు.) (౨౪౭ విష.) అనుచోప్పనం జేత విభక్త్యర్థక ప్రత్యయమును వలన వర్ణకమును బూర్వమందు గలదై చేసి శబ్దము నిలుచుట తెలుచుగాం బ్రయోగములయందు వెలయుచున్నది. ఉ. భారతభారతీ శుభగభస్తిచయంబులఁజేసి (ఆది. ౧ ఆ. ౨౨.) సీ. క్షత్త్రియుల చేత । సంశుద్ధ రత్నపుంజములఁజేసి పూజితుండయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) చ. తన గదఁజేసి రాక్షసుల దారుణ శస్త్రచయంబు నశ్రమం। బున నతివీరుఁడై నిలిపి (ఆర. 3 ఆ. 3౬౭. ఆర. ౪ ఆ. ౧౮.). ఉ. ఈసున నీశుఁదొట్టి సురలెల్ల నభీష్టవరంబులిచ్చుటం। జేసి కృతార్థుఁడైన కురుసింహము (ఆర. ౨ ఆ. ౪౯౫.) గీ. ఇందఱకు నిన్నిభంగుల నిడుమఁ గుడువ। వలసె ధర్మతనూభవువలనఁజేసి (విరా. ౨ ఆ.౨౨౫.). (విస్తర. III)

విస్తర III ౨3౯ । విష:—చేసి శబ్దానుప్రయోగవిషయమునఁ బ్రౌఢవ్యాకర్తయీ క్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. "కొన్నియెడలఁ జేతవిభక్త్యర్థక వర్ణకంబులకును వలన వర్ణకంబునకును దఱచుగఁ జేసి యనుప్రయుక్తంబగు. ఉ......... ఏకవిప్రుని సం। బోధనఁ జేసి.....(ఆర. ౨ ఆ.).........సంప్రయోగమునఁ జేసి (సభా. ౧ ఆ.)........." (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ.) చేత విభక్త్యర్థక వర్ణకంబుల కనుటంజేసి 'చే - చేత' వర్ణకములకు "చేసి" శబ్దానుప్రయోగము కల్గనేరదనఁ దగును. "ద్విపద. మహనీయపాయస మహిమచేఁ జేసి (రంగ. రా. బాల. ౨౧ పుట. ౫౪౦ ప.) ద్వి. మహనీయ రావణ మహిమచేఁ జేసి. (రంగ. రా. యుద్ధ. 3౮౬ పుట. ౭౮౧ ప.) (యూ. ము.)." ఇట్టి ప్రయోగములకుఁ బ్రామాణిక కవిప్రయోగాంతర హస్తావలంబము లభింపలేదు. రెండిటను "మహిమనుజేసి" అనిసవరించుట కవకాశము కన్పట్టుచున్నది. "అయ్యది యొక్కచోఁ బెక్కుచోట్ల కొక్కటియ చాలెడి. సీ.........కర్కశస్తనములఁ గరమువాఁడి। చూడ్కుల నతిరాగ సురుచిరాధరముల మదవిలాసాలస మందగతుల। వక్త్రాలకంబుల వలుద పిఱుందుల దర్ప గద్గదభాషితములఁ జేసి. (ఆది. ౮ ఆ. ౭౪ ప.). (ప్రౌఢ. కార. ౫ సూ.) చ. సతతకృతోపవాసముల, శాకఫలోదకమూల పారణ। వ్రతముల, దేవపూజల నపారజపంబులఁ జేసి నిష్ఠతో। నతుల తపంబుసేసె. (ఆర. 3 ఆ. ౭౮ ప.) ఒకట 'న' వర్ణకమునకును నొక్కటఁ జేత వర్ణకార్థకద్వితీయకును 'చేసి' యొక్కటియె యను ప్రయుక్తమగుటఁగలదు. తే.గీ. అనఘ యేము ముప్పురము మూఁడగ్నులట్లు। నీమహాయజ్ఞ కార్యంబు నిర్వహింతు। మాజరాసంధ కశిపున నఖిలశాత్ర। వావా

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. వాలం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

సాధకతమంకరణమ్ (౧-౪-౪౨). కర్తృకరణయో స్తృతీయా. (౨-౩-౧౮). సహయుక్తే ఽప్రధానే. (౨-౩-౧౯) సహార్థేనయుక్తే అప్రధానే తృతీయా స్యాత్. పుత్రేణ సహాగతః పితా, ఏవం - సాకం - సార్థం - సమం యోగేపి. వినా పితద్యోగం తృతీయా.

నన్నయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్. (సి. కౌ. ౫౬౪ సూ.)

౨౪౦ విషయము. తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్. (౨-౩-౭౨) తుల్యార్థైర్యోగే తృతీయా వా స్యాత్. పక్షే - షష్ఠీ. తుల్య స్సదృశ స్సమోవా కృష్ణస్య - కృష్ణేనవా. అతులోపమాభ్యాంకిమ్ - తులా - ఉపమా వాకృష్ణస్య నాస్తి. (సి. కౌ. సూ. ౬౩౦.)

తులం, జేసి తృప్తులమగుచు బలిమి." (సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬.). పైస్థలములందు "ఉప వాసములన్ = ఉపవాసముల చేతను,........జపములంజేసి = జపముల చేతను" అని యిట్లర్థముచేసి 'పెక్కిటి కొక్కటి చాలు' అనుసూత్రము నుజ్జగింపరాదా యను శంకపొడముచున్నది. కాని "సీ. రత్నంబులను వధూరత్నంబులను జేసి, తత్తపోవిఘ్న విధాననిరతు। లయి (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) "అట్టిగౌతమాను గ్రహం బునను నీదుర్గబలంబుననుం జేసి యీ మాగధుల నెవ్వరును జయింపలేరు (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య.) మున్నగుచోటులందలి చేసి శబ్దమునకు ముందలి సముచ్చ యార్థక 'ను' శబ్దములచే నట్టి మార్గాంతరము సరికాదని తోచెడిని, స్థలాంతరము లందును 'చేత' వర్ణకార్థక ప్రత్యయములకు వ్యవహితముగ 'చేసి' శబ్దప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. ఉ. చేయుము రాజసూయమెడ సేయుః దానన చేసి దోషముల్ । వాయు...(సభా. ౧ ఆ ౯౮.) ద్వి. నాకును నీకారణమునంగా చేసి। చేసూరె. (బసవ. ౩ ఆ. ౨౨౦.) ద్వి. కాన నాతప్పునంగా చేసి (బసవ. ౩ ఆ.౨౯౯.) (కా = కదా.). ఆ.వె. తండ్రిపనుపుంజేసి ముదిమిగొని. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) ఆ.వె. భీష్మపనుపుం జేసి శేలవైతి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) ఇట్టిచోటులందలి ద్వితీయ "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా" అను చింతామణిచే జేత వర్ణకార్థమగుచున్నదని ప్రౌఢ వ్యాకర్త సమర్థించెను. అది చింత్యము. (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ. వివృతి.). (మూ. విస్త I. ౨౫౫ పు.)

తోడసహార్థే టాసః. (ఆం. చిం. అజం. ౭ కారి.
సన్నయా. అహో. ౨౬౯ పు.)
౨౮౦ విష. శబ్దా యేచ సముత్పన్నా। ఆద్యాయామత్ర తే ఖిలాః।
కథితా వైకృతైః శబ్దైర్భవన్తి సదనుగ్రహాత్. (వికృ.
అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౮౦ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదుల మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలమగుచున్నది. 'కర్తృకరణయో స్తృతీయా' అను పాణినీయసూత్రము ౨౩౮ విషయమునందును 'సాధకతమం కరణమ్' అనుసూత్రము ౨౩౯ విషయమునందును వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. కరణకారకమందు వచ్చిన తృతీయకుఁ దెలుఁగున "టాసశ్చేతః" అను చొప్పున 'చే - చేత' వర్ణకములేకాక (౨౩౮ విష.) మహాకవిప్రయోగములందుఁ బ్రసిద్ధము లయియుండుటచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. 'బాణేన హతో వాలీ' అనునది కరణకారకమునవచ్చు తృతీయ కుదాహరణ మీఁదటకుఁ జూపఁబడెను. దానికిఁ దెలుఁగున బాణముచేత వాలి హతుఁ డయ్యె ననుటయే కాక బాణముతో వాలి హతుఁడయ్యె ననియుఁ జెప్పవచ్చును,

సహాయుక్త ఇత్యాది:—సహార్థేనయుక్తే = సహార్థకశబ్దములతోఁగూడిన, అప్రధానే=అప్రధానాన్వయముగల శబ్దమందును దృతీయ యగును. పుత్రేణ సహాగతః పితా=పుత్త్రునితోఁగూడఁ దండ్రి వచ్చినాఁడు. ఇందుఁ బిత కాగమనక్రియాసంబంధము శబ్దసిద్ధము. పుత్త్రునకన్నను పితృసాహిత్యమున గమ్యమగుట సర్థసిద్ధమై యున్నది. కావున దాని కప్రధానత్వము గల్గెనని గ్రహించునది. "పితు రత్రాగమన క్రియాసంబన్ధ శ్శాబ్దః. పుత్త్రస్యతు తత్సాహిత్య (కూడిక) గమ్య అర్థిక ఇతి తస్యా ప్రాధాన్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౬౪ సూ.). సహార్థకశబ్దము లనుటచేత "సాకం - సార్థం - సమం=సహ" మున్నగువాని యోగమందును దృతీయవచ్చును 'పుత్రేణసాక (సార్థం - సమంవా) మాగతః పితా' అనియు నుదాహరింపనగును. వినాపి తద్యోగం తృతీయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్=సహార్థకశబ్దయోగము లేకున్నను దృతీయవచ్చును. వృద్ధోయూనా తల్లక్షణశ్చే దేవ విశేషః. (౧-౨-౬౫.) యూనాసహోక్తౌ గోత్రం శిష్యతే........" (సి. కౌ. ౯౩౧ సూ.) అను సూత్రమునందలి గ్రంథకర్తగారి ప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. తెల్గునందును సహార్థకమగు 'కూడన్' మున్నగునవి లేకున్నను దృతీయవచ్చును. పుత్త్రునితోఁ దండ్రివచ్చెను = పుత్త్రునితోఁగూడఁ దండ్రివచ్చెను.

తుల్యార్థైరిత్యాది:—తుల్యార్థైః = తుల్యార్థకశబ్దయోగమునందుఁ దృతీయ వైకల్పికముగా వచ్చును. తృతీయరానపుడు షష్ఠివచ్చును. "తులా - ఉపమా" అనుశబ్దములయోగమునఁ దృతీయ రాక షష్ఠిమాత్రమె వచ్చునని "అతులోపమాభ్యామ్" అను పర్యుదాసమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—తుల్య - స్సదృశః సమో వాకృష్ణస్య - కృష్ణేనవా = కృష్ణునకు (లేదా) కృష్ణునితోఁ దుల్యుఁడు, సదృశుఁడు, (లేదా) సముఁడు. అతులోపమాభ్యాం కిమ్ - తులా - ఉపమావాకృష్ణస్యనాస్తి = అతులోపమాభ్యా మననేల కృష్ణునకుఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదు. ఇటఁ దృతీయ రాదు. 'కృష్ణునితోఁ దుల (లేదా) ఉపమలేదని' ప్రయోగింపరాదు.

తోడ సహార్థఇత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. 'సహాయుక్తేఽప్రధానే' అనుసూత్రముచొప్పున వచ్చు సహార్థ తృతీయకుఁ దెలుఁగున తోడవర్ణకమగునని యర్థము. 'సహ-సాకమ్' మున్నగు సంస్కృతశబ్దములకు మాఱుగఁ దెలుఁగున 'కూడన్' మున్నగు శబ్దములు ప్రయుక్తములగును. ఉ. తండ్రితోఁ గూడఁ బుత్త్రుండు వచ్చెను. 'కూడన్' అనునది లేకున్నను "తండ్రితోఁ బుత్త్రుఁడు వచ్చెను"అని వాడుటయు కవిప్రసిద్ధము. కూడన్ - అర్వాచీనము. తుల్యార్థైరిత్యాదిసూత్రముచొప్పున వచ్చు తృతీయాషష్ఠులును గవిప్రయోగసిద్ధములగుటచే సర్వవిభక్తిరిత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దెల్గున రావచ్చునని యెఱుంగునది. అట్టియెడలఁ దుల్యాదిశబ్దములకు మాఱుగాఁ దెలుఁగున "సరి - సాటి - ఉద్ది" మున్నగునవి నిల్చునని యథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

శబ్దా యేచేత్యాది:—ఆద్యాయామ్ - సంస్కృతభాషయందు, యేచశబ్దాః సముత్పన్నాః = సదృశ - తుల్యాదిశబ్దములు సహ-సాకం ప్రభృతిశబ్దములు ననునవి యేవిగలవో ? అఖిలాః తే = అవియెల్ల, సదనుగ్రహాత్ = సత్కవులయనుగ్రహమున, వైకృతైః శబ్దైః = 'సరిసాటి - ఉద్ది - కూడన్' మున్నగు నాచ్ఛికశబ్దములచేత కథితాః భవన్తి = చెప్పఁబడుచున్నవి. "ఆచార్యప్రయోగే కథం సరీత్యాది కేవల వికృతిపదం సంగచ్ఛత ఇతిచేన్నైషదోషః. వికృతిపదై స్సంస్కృతపదార్థాభిధానస్యాపి 'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యేతి సూత్రస్వరసప్రాప్తత్వాత్" (అహో. ౨౭౦ పుట.)

కరణ సహార్థ తుల్యార్థయోగంబులం దృతీయకుం దోడ
వర్ణకంబగు. ౫.

బాలవ్యాకరణ వివరణము ౨౪౦ I విష.

కరణంబునందు:—కోలతోడఁ గూలనేసె. సహార్థమునందు:—రాజు సేనలతోడ వచ్చె = సేనాసహితుండయి వచ్చె నని యర్థము. తుల్యార్థయోగంబునందు:—చైత్రునికోడ మైత్రుండు తుల్యుండు. తృతీయ కనుటంజేసి చైత్రునకు మైత్రుండు తుల్యుండని తుల్యార్థయోగంబున షష్ఠియు నగు.

సంజీవని. ౨౪౦ I విష:—కరణశబ్దార్థ మీావఱకు ౨౩౯ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. కరణకారకమున వెనుక వ్రాసినరీతిని (౨౩౯ విష.) చే - చేతవర్ణములును ప్రకృతసూత్రముచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. సూత్రములోని తోడశబ్దము 'తో' అనుదానికిని నుపలక్షణము. ఉదా:—రాముఁడు వాలిని గోలచేతఁ గూలనేసెను. కోలచేఁ గూలనేసెను. కోలతోడఁ గూలనేసెను. కోలతోఁ గూలనేసెను. కూలనేయుసాధనములలోఁ గోల యనఁగా బాణము సాధకతమమనఁగాఁ బ్రకృష్టసాధనము గాన నది కరణ మనిపించుకొనును. ఇట్లె సహార్థకశబ్దయోగమునందును, దుల్యార్థకశబ్దయోగమునందును 'తో - తోడ' వర్ణకంబులగును. ఉదా:—'రాజు సేనలతోడ వచ్చెను - సేనలతో వచ్చెను - సేనాసహితుఁడై వచ్చెనని యర్థము.' అని సూరియే యుదాహరించెను. అట్లె తుల్యార్థకయోగమున 'తోడ - తో' వర్ణకములే కాక కువర్ణకము నగును. చైత్రునితోడన్ - చైత్రునితోన్ - చైత్రునకున్ - మైత్రుండు తుల్యుండు. తుల్యార్థకములు:—సీ. ప్రత్యనీక - ప్రతిపక్ష - సమాన - ప్రతిద్వంద్వి - నిభ - సజాతీయములును। ....। సహలక్షణ - ప్రతిచ్ఛంద - విరోధి - సదృక్ష - సవర్ణ - సపక్షములును।.......... (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౫ ప.) ఇట్లె ఎదురు - ఎదుర్కొను - మార్కొను మున్నగునవియుఁ దుల్యార్థకములలోనివె.

ప్రయోగములు:—ఉ. ....ఈ। బాహాబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థుని దాఁకెడుబుద్ధి........(విరా. ౫ ఆ. ౨౧౭). ఇది హేతు తృతీయ. ఇంక సహార్థయోగతృతీయకు:—క. దేవసముల్లైన యనుజుల। తో విప్రులతో రథాలితో వచ్చి. (అర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ। గీర్వాణగణంబు కాలకేయులతోడన్। గర్వించి రణముసేసిరి........(అర. 3 ఆ. ౪౧.) తరల. దివిజముఖ్యులతోడ నేనును దివ్యబాణము లిచ్చితిన్. (అర. ౧ ఆ. ౩౭౪.). క. విపరీతమతిని సుందుఁడు। నుపసుందుఁడు దాఁకి పొడిచి రొండొరులతోడన్. (ఆది.

రా ఆ. ౧౧౨.). ఆ-వె. బాలుఁ డొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బో। రంగ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౬౧.).

తుల్యార్థయోగతృతీయావష్టులకు:—క. సురసిద్ధమునీంద్ర తప। శ్చరణాలు నాతపముతోడఁ సరిగావంటిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౬.) క....।...మునిగణప్రవరులభా। సురతపములు నాదగు దు। ష్కరఘోరతపంబు సరియుఁ గావమరేంద్రా (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౦.). తపంబు+యొక్క+సరి = తపంబుసరి = తపమునకు సరియని యర్థము. "కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబునందగు" (బా. కార. ౧౫ సూ.) ఇట్లు శేషషష్ఠిచోట "కు" వర్ణకంబు వచ్చుటయుఁ గలదు. క. సతు లీభార్గవికి భాగ్య సంపద నెనయే (ఆది. 3 ఆ. ౧౭౧ ప.) క.........ఉవ్యసభ లెల్ల నరే। శ్వర చూచితి నవి దీనికి। సరిగా వత్యంతవిభవసౌందర్యమునన్. (సభా. ౧ ఆ ౯౦.) క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగఁ బ్ర। తోదము గొని.........(ఆది. ౬ ఆ. ౫౬.) తగన్ = సదృశముగ. మాఱు - మార్కొను - ఎదుర్కొను మున్నగునవియు సదృశార్థకములె:—మ.........అ। య్యనినాతోడఁ జతుర్దశాబ్దమున మాత్రై పోరు కర్ణాది (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) శా. నాతో మార్కొనలేరు (ఉ. హరి. అప్ప. 3 ఆ. 3౧౯.) వీనియోగమున కర్మకారకద్వితీయయునగు. క. నను మార్కొని గెలువఁగ న। య్యనిమిషులకు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౮ ప్రాసస్థలగతము.) మ......... ఈ। తని దేవావళినైన మార్కొనునె దుర్దాంతుండు భీష్ముండు పో। రిన యవ్వాళ్ళను. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧3౦.) (ప్రాస) (విస్తర. I). క. వీనికి మార్కొనఁ జాలెడు। దానికి (విరా. ౧ ఆ. ౯.) చ.........పాండుపుత్త్రి సై। న్యమునకు

విస్తర. I ౨౮౦ I విష:—"కర్తృకర్మాదులందప్పు నెల్లయర్థముల నీతుల్యార్థమందేగాక సామాన్యముగఁ దెలుఁగున 'కు' షష్ఠియె ప్రాచీనకావ్యములందును సహజమై చూపట్టెడి. (చూ. ప్రౌఢ. కా. ౧3 సూ) సంస్కృతవ్యాకరణకారక ప్రకరణము ననుసరించి కారకము విధించుటేగాని తెలుఁగున కవి యసహజములై........" (బా. సా. వే. కార. ౫ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈవ్రాఁత కేవలము నపరిశీలనమూలకము. పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణోక్తకారకాదివిభక్తులు నన్నయ తిక్కనాదులగ్రంథములలో వేలకొలఁదిగఁ బ్రయుక్తము లగుచుండ నవి యసహజము లెట్లగును? "కు షష్ఠియే ప్రాచీనకావ్యములందు సహజమై చూపట్టెడి" అనుట యెట్లు పొసఁగును?

మూర్ఖొనం దలఁచె (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౮.) చ. కనియెదు సైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదిర్చురాజులన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౩౧౨.) (విస్తర. II).

విస్తర II. ౨౪౦ I విషః—త్రిలింగలక్షణశేషమున 'తోడ' వర్ణకవిషయమునఁ గొన్నివిశేషము లిట్లు సూత్రింపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగంబునుం జూపట్టెడి. తే-గీ. స్తంభగతరత్నపుత్రికతనదుబోఁటి|యని విలోకించి తోడ మాటాడకునికి | నలుగడలు చూచి తెలిసి యచ్చెలున బెదరి | .... (తోడన్ = తనతోడ) (రామా. ౪ ఆ. ౧౫౮.) (ప్రౌఢ. కార. ౬. సూ.). చ.... హాలాయుధప్రభృతియాదవలోకము తోడరా (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౭ ప.) చ. పరువడి నగ్నిహోత్రములు బంధులు శిష్యులు తోడరా.........(ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ.........ఆ-వె. ఒడలితోడ నీవు నూర్ధ్వలోకమునకు | నరుగవచ్చు; నెప్పుడగుగు తలఁపు| దోఁచె నప్పు డిదియుఁ దోడిధర్మై ప్రీతి|నరుగుదెంచు ననియెఁ గురువరేణ్య. (అను. ౧ ఆ. ౮౦.) (తోడన్+అది = తోడన్+ఇ+అది = తోడిది) (బాల. సమా. ౮. సంధి-౪౩-౪౫ సూ.)

"కొన్నియెడల 'ను' శబ్దప్రయోగంబునం దోడకు లోపంబును వ్యవహితత్వంబును బహుత్వంబునం గానంబడియెడి. గీ...అతనికిఁ బరలోక|విధుల శాస్త్రదృష్టి వెలయఁజేసె| నాపగాతనూజుఁ డఖిలబాంధవులయు | బ్రాహ్మణులయుఁ దోడ భానునిభుఁడు (ఆది. ౪ ఆ. ౨౧౬.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు | తమ్ములుఁ దమవస్త్రములయుఁ దమశస్త్రవరూ|థమ్ములతోడను సకలహి|తమ్ముగఁ బాయంగవలయు దాస్యమువలనన్. (సభా. ౨ అ. ౨౬౧.) (ప్రౌఢ. కార. ౭ సూ.). (అనుబంధ)

అనుబంధ - విస్తర. II ౨౪౦ I విషః—"తమ యాయుధముల తమవర్మవరూ|థమ్ములయుఁ దోడ" అనుపాఠము వావిళ్ళవారిముద్రణమందును సూ-రా నిఘంటునందును జూపట్టుచున్నది. వర్మవరూథశబ్దములు రెండును గవచవాచకములన్న తలంపునఁ బునరుక్తిలేకుండ 'వస్త్ర' శబ్దమును జొనిపి ప్రౌఢవ్యాకర్త సవరించెననఁదగును. కాని వరూథశబ్దము రథపర్యాయము గలదు. "వరూథః - పుం - రథగుప్తౌ.........వరూథోరథగుప్తిర్యా | తిరోధత్తే రథస్థితమితి సజ్జనః........." (శబ్దార్థచిం.) మ. నరనాగాశ్వవరూథయూథములతో (ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౧.) వ. భీష్ముండును దనరథంబు నివర్తింపించి.........నిలిచిన.........చ..........కురుసింహవరూథము నిట్లు క్రమ్మఱం| చునె యితఁ డంచు.........(ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭.) అని భట్టారకుఁడె రథపర్యాయముగఁ బ్రయోగించెను గాన నిందుఁ బునరుక్తిలేమిం జేసి ప్రౌఢవ్యాకర్త సవరణము సరికాదని యెఱుంగునది.

వచ్యర్థాఽముఖ్యకర్మంబునకుఁ "దోడ - కు" వర్ణకం
బాలవ్యా. బులు ప్రాయికంబుగా నగు. ఉ.
౨౮౧ విషయము. మైత్రుండు చైత్రునితో నిట్లనియె. మైత్రుండు
చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికం బనుటచే నొకానొకచో
ద్వితీయయు నగు.

సంజీవని. ౨౮౧ విష:—"దుహ్ - యాచ్ - పచ్ - దణ్డ్ - రుధి - ప్రచ్ఛి - చి - బ్రూ - శాసు - జి - మథ్ - ముషామ్ । కర్మయుక్ స్యా దకథితం । తథా స్యా న్నీ - హృ - కృష్ - వహామ్" (౨౩౫ విష.) అనుచొప్పున బ్రూధాతు ప్రయోగమున, నకథితత్వప్రయుక్తకర్మంబును కర్తురీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రసిద్ధ కర్మంబును (౨౩౫ విష.) వెలయుచుండును. "అర్థనిబన్ధనే యం సంజ్ఞా... ...... మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధత్తే - వక్తీత్యాది" (సి. కౌ. ౫౩౯ సూ. వివృతి.) అను దీక్షితులవారి వివరణముచొప్పున వచ్యాదులెల్ల ద్వికర్మకములె యగును. (మాణవకం ధర్మం భాషతే-అభిధత్తే - వక్తి = బాలకునికూర్చి గురువు ధర్మమును భాషించుచున్నాఁడు. పల్కుచున్నాఁడు - వచించుచున్నాఁడు.). వానిలో 'కర్తృ

వైప్రయోగములలో రెండవదానినిబట్టి యొక్కచోట నుశబ్దమున్నను జాలునని విశదమగుచున్నది. "తోడ = తో.........ఇది కొన్ని ప్రయోగములందు సముచ్చయపూర్వకమై వ్యవహితముగాను కాన్పించుచున్నది." (సూ. రా. ని.). ఇట్లు ప్రౌఢవ్యాకర్తయుఁ దదనుసారి సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును సముచ్చయ'ను'శబ్ద ముండవలయునని వచించిరే కాని 'ను'శబ్దము లేకయు నట్టిప్రయోగము గలదు. క.........అధి। కుల, హీనులతోడ నైనఁ గొఱగా దధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౮౬.) కంటెవర్ణకమునకును నిట్టి ప్రయోగము గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁడనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం। ప్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౯.)

"ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుత నని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను దానికివలె దీనికి నితరకార్యంబు గలుగదు. ఉ. చ. పగతురచేతిలోఁబడక ప్రాణము తోడుత నున్నవాఁడవే" (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (ప్రౌఢ. కార. ౮ సూ.). ఇతర కార్యంబు = ప్రత్యేకప్రయోగాదికము. తిక్కనయు ప్రయోగించియున్నాఁడు. సీ. త్రాసులుం బోని చిత్తంబులతోడుతఁ, బ్రజవివాదము లెడఁ బఱచి ముడిగి (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౭౮.) గీ. ఓర్చి యడఁకువతోడుత నునికి యరిది (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౮.) (సూ. రా. ని.) ('తోడన' వావిళ్ళవారిముద్రణము.). ఉ.........బో। ద్ధత్యము తోడుతన్ సమరధర్మము.........(జై. భా. ౧ ఆ. ౫౬. సూ. రా. ని.)

రీప్సితతమం కర్మే'తి సూత్రసిద్ధకర్మము ముఖ్యకర్మము. అకథితత్వమున సిద్ధించుకర్మ మముఖ్యకర్మము. దీనిని గౌణకర్మమనియు వ్యవహరింతురు. సంస్కృతమున నీద్వివిధ కర్మంబులకును బ్రాయికముగా ద్వితీయయే వచ్చును. తృతీయ రానేరదు. షష్ఠి యరుదుగా నగును. "కింకుర్మః, కస్యవా బ్రూమః ఇత్యాదిశిష్టప్రయోగదర్శనాత్" (ముగ్ధ. ౩౦౨ సూ. వ్యాఖ్య. దుర్గా.) తెల్గునం దన్ననో ముఖ్యకర్మకు ద్వితీయయె వచ్చును. గౌణకర్మంబునకు 'తోడ - కు' వర్ణకంబులు పర్యాయంబుగ నగును. ద్వితీయయు నరుదుగ నిల్చును. ఈవిషయమునే సూరిగారు "ప్రాయికంబనుటచే" నిత్యాదివాక్యముతో వివరించిరి. ప్రయోగములు. సీ. ఓడకుమని నన్ను నూఱడం బలికిన (అర. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) ఉ.........అప్పుడే। మంటి నుపేంద్ర నన్నని రణాగ్రమున న్నిను మూదలించెదన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯.) ద్విపద. చేయుదు నన్నింత చెప్పంగనేల (బసవ. ౧ ఆ. ౨౭౭.) మ.........గోవింద ని। న్ననుమా నింపక యాడుచున్న తెఱఁగే మారాజు వాక్యంబుగా (హరి. ఉ. భా. ౧ ఆ. ౭.) ఉ.........ఉసురోర్వఁజాడీ యను నింతిబోఁటులన్. (హరి. ఉ. భా. 3 ఆ. ౮౪.) ఇట్లు వచ్యర్థకప్రయోగమున ద్వికర్మకత్వము కవిప్రయోగసిద్ధము. కూర్చి - గుఱిచి- గుఱించిశబ్దము లనుప్రయుక్తములగునపుడును వచ్యర్థకముల ద్వికర్మకప్రయోగము ౨౩౫ విషయమున నుదాహరింపఁబడెను. 'తోడ-కు' వర్ణకములకుఁ బ్రయోగ ములు. క. రురునకు నిట్లనియె మునివరుం డనురక్తిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౬.) ఉ.........ఎమ్మెయిం గెల్చితి నాకుఁ జెప్పుమా? (విరా. ౫ ఆ. ౨౮౨.) క...... ఇ। ట్లను నత్యాదరము మెఱయ నాతనితోడన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౭౪.) ఉ...... ఇట్లను సర్వజనంబుతోఁ దగన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౬౫.) క.........కుంతీ। తన యాగ్రజుఁ డిట్టు లనియె.........న। జ్జననాయకుతోడ.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౮౧ విష:—ఇయ్యిరీతి నముఖ్యకర్మంబునకు మూఁడువిభక్తులు వచ్చిన ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగా నీక్రిందిరీతి నపరిశీలితముగాఁ జేటికా వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు "చైత్రునితోడ నిట్లనియె. చైత్రున కిట్లనియె. అని రూపద్వయము గలుగును. ద్వితీయయైనఁ జైత్రు నిట్లనియె నని రూప మేర్పడును. తోడవర్ణకయోగమే యాంధ్రభాషాసహజముగఁ దోఁచెడి" (బా. సా. వే. కార. ౬ సూ. వ్యా.) ఈవ్యాఖ్యలోనె "అనియె - అనుదానికి మాటలాడెననియు నర్థము కాన నిది సామాన్యముగా నంతర్గతకర్మార్థకమయ్యెడి" అనుట వింత. అకర్మకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడునని తలంచెనేమో!

నన్నయా — సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హ. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.

౨౮౨ విషయము. ఆఖ్యాతోపయోగే (౧-౪-౨౯.) నియమపూర్వక విద్యాస్వీకారే వక్తా ప్రాక్ సంజ్ఞః స్యాత్. ఉపాధ్యాయా దధీతే. (సి. కౌ. ౫౯౨ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౮౨ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. ఆఖ్యాతేత్యాది:—నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే = నియమముతో శిష్యుఁడు విద్యనుగ్రహించునపుడు, వక్తా = ఆఖ్యాత యనఁగా గురువు, ఉక్త సంజ్ఞః స్యాత్ = అపాదానసంజ్ఞ కలవాఁడగును. అట్టి యపాదానత్వమునఁ బంచమీ విభక్తి (అపాదానే పంచమీ) వచ్చును, ఉపాధ్యాయా దధీతే = ఉపాధ్యాయుని వలననుండి యధ్యయనముచేయుచున్నాఁడు. "ఉపాధ్యాయా దధీత ఇతి:—నియమ విశేషపూర్వకం ఉపాధ్యాయస్యోచ్చారణ మనూచ్చారయతీత్యర్థః" (సి. కౌ. బాల మనోరమావ్యాఖ్య.) ఉపాధ్యాయుఁ డుచ్చరించినతోడనే దాని యనూచ్చారణము చేయుచున్నాఁడని యర్థము. సీ.........భూసురవరుల వలన । వేదంబులును ధను ర్వేదాదివిద్యలు, గఱచుచు.........(ఆది. 3 ఆ. ౧౨ ప.) ఇట్లిచట సంస్కృత పద్ధతి ననుసరించి పంచమి ప్రయోగింపఁబడినను దెలుఁగున 'తోడ' వర్ణక మిట్టి యెడలఁ దఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడు చుండును.

ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుం దోడవర్ణకంబగు. ౭.

బాలవ్యా. — నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారం బుపయోగం బనం

౨౮౨ I విషయము. బడు. రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జది విరి. సాందీపనివలన నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౮౨ I విష:—శాస్త్రోక్తములగు నియమములతో నుపాధ్యా యునియొద్దనుండి శిష్యుఁడు విద్యాగ్రహణముచేయునపు డుపాధ్యాయున కపాదాన సంజ్ఞగలుగుననియు నక్కారణమునఁ దద్వాచకము పంచమ్యంత మగుననియు సంస్కృతమునఁ జెప్పఁబడెను. ఉపయోగమనఁగా నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారము. ఆఖ్యాత యనఁగా వక్త = ఉపాధ్యాయుఁడు. ఇచటిది యాఖ్యాతృశబ్దము.

పయిరీతిని బంచమి సంస్కృతవ్యాకరణముచొప్పున రావలసియుండుటం జేసి యట్టి పంచమిని భట్టారకుఁ డొకచోఁ బ్రయోగించెను. సీ.........భూసురవరుల వలన । వేదంబులును ధనుర్వేదాదివిద్యలు గఱచుచు (ఆది. 3 ఆ. ౧౨). ఇట్లు

ప్రయోగించినను నిట్టియెడల గురునితోడి యనూచ్చారణమున కనుకూలముగ 'తోడ'వర్ణకప్రయోగము రుచించుటంచేసి భట్టారకుఁడును దర్వాతివారును నట్టిప్రయోగమును దఱచుగాఁ జేసిరి. అదిచూచి సూరి భట్టారకుని పంచమీ ప్రయోగమును జూచికొనక తోడవర్ణకవిధానమును మాత్రమె నిత్యముగ సూత్రించెను. (విస్తర. I).

'రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జదివిరి'అని సూరి యుదాహరించెను. సందీపనపుత్త్రుఁడైన మునివలననుండి బలరామకృష్ణులు విద్యాగ్రహణమును జేసిరని యర్థము. (విస్తర. II) వలన వర్ణకప్రయోగ ముదాహృతమయ్యెను. తోడ - తో వర్ణకములకు:—సీ. సాంగంబులగుచుండ సకలవేదంబులు, సదివె వసిష్ఠుతో.........(ఆది. ౪ ఆ. ౧౬౯.) తే-గీ. చ్యవనసుతుఁడైన ప్రమతితోఁ జదివె సకల। వేదవేదాంగములు ....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౩.) సీ......... ద్రోణుండు.........ధనుర్వేద మగ్నివేశులతోడ నర్థిఁ గఱచి। (ఆది. ౭ ఆ. ౫.) సీ. చిత్రసేనుడ గంధర్వపతితోడ గారవమున (ఆ-వె.) వజ్రధరుఁడు గీతవాద్య నృత్యంబులు గఱపఁబంచెఁ బార్థు. (అర. ౧ ఆ. ౩౬౯.). వ అభిమన్యుండు. మత్తకోకిల.........ధౌమ్యుతో। వేదముంగయుతంబుగాఁ జదివెన్ ధనంజయుతో ధను। ర్వేద మిమ్ముగ నభ్యసించె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౬-౨౨౭.). క. విలువిద్య గఱచుచుండిరి। బలయుతులు కుమారకులు కృపద్రోణాచా। ర్యులతోడ (ఆది.

విస్తర. I ౨౪౨ I విష:—"తోడ = తో.........నియమపూర్వక విద్యాస్వీకారమున గురువాచకశబ్దముల కనుప్రయుక్తము" (సూ. రా. ని.) ఇది సరికాదు. విభక్తిప్రత్యయముల ననుప్రయుక్తములనుట సంప్రదాయవిరుద్ధము.

విస్తర. II ౨౪౨ I విష:—బాలవ్యాకరణపుస్తకములు పెక్కిటియందు 'సాందీపునితోడ - సాందీపునివలన' అనియె యున్నది. బాలవ్యాకరణప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును నట్లె యున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాపేటికావ్యాఖ్యాతలును నట్టియపపాఠమునె యనుసరించిరి. "ఇచ్చో సాందీపుఁడు........సాందీపునితోడ ననఁగా సాందీపునివలన నని యర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౨౧౨ పుట. ద్వి. ము. ౧౪౭ పు. ప్ర. ము.)"సాందీపునిం జెప్పు సాందీపశబ్దమునకు.........సాందీపునితోఁ గలసి" (బా. సా. పే. ౨౭౩ పు.) ఇది కేవలము ప్రామాదికము. "సాందీపని - పు. సందీపనస్యాపత్యమ్. ఇఞ్. రామకృష్ణయోరాచార్యే" (శబ్దస్తో) "సాందీపనిః - పుం - మునివిశేషే,.........అవంతి పురవాసిని రామకృష్ణయోర్గురౌ. సందీపనస్యాపత్యమ్. అతఇఞ్" (శబ్దా. చిం.)

౫ ఆ. ౧౮౧ ప.) క. కడఁక విలువిద్య శివుతో। నెడపక కావించునప్పు డీపున...
......(భాస్కర. రా. బాల. ౭౩౮ ప.) ద్విపద. కరమొప్ప విలువిద్యఁ గడిమిమై
నేను। హరునితోఁ దొల్లి యభ్యాసంబు సేయ। (రంగ. రా. ౮౮ పు. యా. ము.)
(విస్తర. III)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కా. అహో. ౮౨౩ పు.)
కర్తృకర్మణోః కృతి. (౨.౩.౬౫) కృద్యోగేకర్తరి
కర్మణిచ షష్ఠీస్యాత్. (సి. కౌ. ౬౨౩ సూ.)
కృష్ణస్యకృతిః. జగతః కర్తా కృష్ణః.
కృత్యానాంకర్తరివా. (౨-౩-౭౧.) మయా మమవా
సేవ్యో హరిః. (సి.. కౌ. ౬౨౯ సూ.)
ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః
(సి. కౌ. ౧౮౬౬ వా. ౫౬౧ సూ.)
సహవారణ సమోనార్థార్థవినా పృథఙ్నానాదైశ్చః
(ముగ్ధ. ౨౮౯ సూ.)

నన్నయా. ౨౮౩ విషయము.

కల్పతరువు. ౨౮౩ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విషయములు సూరి సంగ్రహింపనివి పెక్కుగలవు.

విస్తర. III ౨౮౨ I విష:—పయిరీతినున్న మహాకవిప్రయోగముల నరయని కతంబునఁ బేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని మిక్కిలి పొరపాటుగ వ్రాసెను. "ఇట్టిచోటుల గ్రహణార్థమున నాఖ్యాతకు 'వలన' వర్ణకముగలుగుటయే తెలుఁగు వాడుకకు సహజము. కాని తోడవర్ణకము సహజముగాదు.........సంస్కృతమునందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికప్రయోగములందును దప్ప...... తెలుఁగు వాడుకకు విరుద్ధవిషయ మిది యన సందియములేదు" (బా. సా. వే. కార. ౭ సూ. వ్యాఖ్య.) ఏమివింత! "సంస్కృతమునందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికకవులప్రయోగములందును దప్ప" అనుటనుబట్టి చూడఁగా నీవ్యాఖ్యాత "అఖ్యాతోపయోగే" అనుసూత్రమును స్మరించినట్లు కన్పట్టెడు.

"కర్తృకర్మణోః కృతి. (౨-3-౬౫.) కృద్యోగే కర్తరి కర్మణిచ షష్ఠీస్యాత్." (సి. కౌ. ౬౨3 సూ.) కృత్ప్రత్యయాంతముతోడి యోగమునఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును షష్ఠివచ్చును. కృష్ణస్య కృతిః = కృష్ణునియొక్కకృతి. కృతిశబ్దము భావార్థకక్తిన్ ప్రత్యయాంతము. కృతి కృష్ణకర్తృకము గుటచే రావలసిన తృతీయ రాలేదు. జగతః కర్తా కృష్ణః = కృష్ణుఁడు జగమునకుఁ గర్త. ఇటఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ రాలేదు. "కృత్యానాం కర్తరి వా (౨-3-౭౧) మయామమవా సేవ్యో హరిః" (సి. కౌ. ౬౨౯ సూ.) కృత్యప్రత్యయయోగమున షష్ఠి వైకల్పికముగ నగును. "తవ్య - అనీయ - య" మున్నగునవి కృత్యప్రత్యయములు. హరి నాచేత సేవ్యుఁడు - నాకు సేవ్యుఁడు. క. లోకోత్తరచరితుండగు । నాకావ్యతనూజ నీకు నారాధ్యను. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః" (సి. కౌ. ౧౪౬౬ వార్తి ౫౬౧ సూ.) ప్రకృత్యాదిశబ్దములకుఁ బరముగాఁ దృతీయ నిల్చును. ప్రకృతిచేత సుందరుఁడు = స్వభావముచేతనే సుందరుఁడని యర్థము. "సహవారణసమోఽనార్థార్థ వినా పృథఙ్నానాద్యైః." (ముగ్ధ. ౨౯౯ సూ.) సహార్థకములతోను వారణార్థకముతోను, తుల్యార్థకములతోను, 'ఊనార్థక' ములతోను ప్రయోజనార్థకములతోను వినాశబ్దముతోను బృథక్శబ్దముతోను నానాదిశబ్దములతోను యోగము గల్గునపుడు తృతీయ వచ్చును. సహార్థములు తుల్యార్థములును నీవలి కుదాహరింపఁబడెను. (౨౪౦ విష.) నానాదులకుఁ దెల్గునఁ బ్రయోగము లేదు. అట్టి యర్థముగల యాచ్ఛికశబ్దముల యోగమునఁ దృతీయ వచ్చును. క. తుదిఁ గృష్ణుఁడు పాండుసుతులతో వేఱగునే. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౬3.) మొ.

సయితము - సైతము - మున్నగుశబ్దములతోడి యోగమునఁ దృతీయయుఁ బ్రథమాద్వితీయలును వచ్చుననెడి "సహితాదిపదానాం స్యా" దిత్యాద్యథర్వణ కారిక యీవలనె వివరింపఁబడెను. ఉదా:—దానితో సైతము - దానితో సయితము - దానితో సహితము. దానిని సయితము. మొ. (౨33 III విషయము.)

ఈవిషయములను బాలవ్యాకర్తృప్రభృతులు సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతుల్యా. (ఆం. చం. హలం. ౧౫
కారి. అహో. ౪౨3 పుట.)

కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదానమ్. (౧-౪-3౨)
దానస్య కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన సంజ్ఞ
స్స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౯ సూ.)

చతుర్థీసంప్రదానే. (౨-3-౧3) విప్రాయ గాం దదాతి.
అనభిహిత ఇత్యేవ. దీయతేఽస్మై దానీయో విప్రః.
క్రియయా య మభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్.
(వా. ౧౦౮౫.) పత్యే శేతే. (సి. కౌ. ౫౭౦ సూ.)
తాదర్థ్యే చతుర్థీవాచ్యా. (౧౪౫౭ వా. ౫౭౦ సూ.)
ముక్తయే హరిం భజతి.
క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానినః. (౨-3-౧౪) క్రియా
ర్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్య
మానస్య తుమునః కర్మణి చతుర్థీస్యాత్. ఫలేభ్యో
యాతి - ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః.......
(సి. కౌ. ౫౭౧ సూ.)

నన్నయా
థర్వణీయము.
౨౪౪ విషయము.

కల్పతరువు. ౨౪౪ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదిరొ మూలము.

దానస్య కర్మణా = దానముయొక్క కర్మపదార్థముచేత, యమభిప్రైతి = భోక్తృత్వమున నెవ్వని నుద్దేశించుచున్నాఁడో యతఁడు సంప్రదానసంజ్ఞ నొందు చున్నాఁడు. సంప్రదానే=అనభిహితసంప్రదానమున, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. విప్రాయ = విప్రునికొఱకు, గామ్ = గోవును, దదాతి = ఇచ్చు చున్నాఁడు. విప్రు నుద్దేశించి గోవు నిచ్చుచున్నాఁడని యర్థము. అనభిహిత ఇత్యేవ = అనభిహితత్వమందే చతుర్థివచ్చును. దానీయః విప్రః = గోవు నీఁదగు వాఁడు విప్రుఁడు - వీనికొఱ కియ్యఁబడు ననునర్థమున 'అనీయ' అనుప్రత్యయము సంప్రదానార్థమున వచ్చినది. కావున నిట 'అనీయ' ప్రత్యయముచే సంప్రదానము చెప్పఁబడుచుండుటంజేసి "ఉక్తార్థానా మప్రయోగః" అనుచొప్పున సంప్రదాన చతుర్థి రాదయ్యెనుగానఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. అకర్మకక్రియలయందు గర్మచే నుద్దేశించుట సంభవింపదుగాన నట్టియెడల "క్రియయా = క్రియచేత, యమభి ప్రైతి = ఎవ్వని నుద్దేశించునో, సోఽపి = వాఁడును, సంప్రదానసంజ్ఞఃస్యాత్ = సంప్రదాన సంజ్ఞికుండగును." అనువార్తిక మారంభింపఁబడెను. ఉదా:—పత్యే = పతికొఱకు, శేతే=శయనించుచున్నది. పతి నుద్దేశించి శయనించుచున్నదని యర్థము.

తాదర్థ్యేఇత్యాదిః—తస్మై కార్యాయ ఇదం తదర్థమ్. తస్య భావః = తాద ర్థ్యమ్. తాదర్థ్యే = తదర్థత్వమున, ఉపకార్యవాచిపయి చతుర్థీవాచ్యా = చతుర్థి

వచ్చునని వచింపఁదగును. తాదర్థ్యము = ఉపకార్యోపకారకభావరూపమగు సంబంధము. ఇది పెక్కువిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము మొదలగునవి. 'ముక్తయే హరిం భజతి = ముక్తికొఱకు హరిని భజించుచున్నాఁడు' అనునపుడు ముక్తికార్యము. హరిభజనము కారణము. ఈ తాదర్థ్య చతుర్థిచేతనే సంప్రదానచతుర్థియు సిద్ధించుచున్నది. 'విప్రాయగాం దదాతి' అనునపుడును, విప్రుఁ డుపకార్యుఁడు-గోవుపకారకము. ఇట్లగుటచేత సంప్రదానసంజ్ఞాకరణమును, నందుఁ జతుర్థివచ్చు ననుటయు నేల యని శంకింపరాదు. రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందు దానికి సార్థక్యముగలదని యెఱుంగునది. "నచైవ మపి అనేనైవ సిద్ధే చతుర్థీసంప్రదానే ఇతిసూత్రం సంప్రదానసంజ్ఞావిధానంచ వ్యర్థమితివాచ్యమ్. హరయే రోచతే భక్తిః-ఇత్యాదౌ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇత్యాద్యర్థం తదావశ్యకత్వాదితిభాష్యే స్పష్టమ్" (బాలమ. వ్యా. ౫౮౦ సూ. వ్యాఖ్య.) రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందలి సంప్రదానత్వము ముస్ముందు వివరింపఁబడును. (౨౮౬ విష.).

క్రియార్థేత్యాది:—క్రియార్థోపపదస్య=క్రియయర్థముగాఁ గలది క్రియయు. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవముగానఁ గ్రియావాచక ముపపదముగాఁగల, స్థానినః = అప్రయుజ్యమానమగు (దీని కీయర్థము వైయాకరణసంప్రదాయసిద్ధము.) తుమున్నంతముయొక్క, కర్మణి=కర్మమును బోధించెడిప్రాతిపదికముకంటెఁబరముగా, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. ఉదా:—ఫలేభ్యోయాతి = పండ్లకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడు = ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః = పండ్లు తెచ్చుటకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇందు 'యాతి' అనునది ఉపపదము. ఇట్టి యుపపదముగల ప్రయోగింపఁబడని "ఆహర్తుమ్" అను తుమున్నంతమునకుఁ గర్మ ఫలములు. కావున ఫలశబ్దము చతుర్థ్యంతమయ్యెను.

సంప్రదానంబునకుం జర్థియగు. ౮.

త్యాగోద్దేశ్యంబు సంప్రదానంబు నాఁబడు. జనకుండు రామునికొఱకుఁ గన్య నిచ్చెను. కొన్నియెడల నుద్దేశ్య

బాలవ్యా. మాత్రంబునకగు. పురుషార్థముకొఱకు యత్నింప

౨౮౮ I విష. వలయు. చతుర్థికి మాఱుగా షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి. జనకుండు రామునకుం గన్య నిచ్చెను. పురుషార్థంబునకు యత్నింపవలయు.

సంజీవని. ౨౮౮ I విషః—త్యాగోద్దేశ్యము సంప్రదానమనఁగా దేయ ద్రవ్యోద్దేశ్యము సంప్రదానమని యర్థము. జనకుఁడు రాము నుద్దేశించి కన్య నిచ్చెను గాన రామశబ్దమునకుఁ జతుర్థివచ్చినది. ఉద్దేశ్యవాచకమాత్రమునకె చతుర్థి యగుననుపక్షము నాశ్రయించునపు డింక "క్రియార్థోపపదస్యేత్యాది" సూత్రలక్ష్యములు సైతము దీనిచే సిద్ధించు ననఁదగును. ఫలేభ్యోయాతి = ఫలముల నుద్దేశించి యనఁగా ఫలములను దెచ్చుట నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని సమన్వయింప నగును. తాదర్థ్యార్థకచతుర్థీలక్ష్యమగు "ముక్తయే హరిం భజతి" అనుచోట సైతము ముక్తి నుద్దేశించి హరిని భజించుచున్నాఁడని సమర్థింపవచ్చును. (విస్తర. I). ఆంధ్ర శబ్దచింతామణియందుఁ జతుర్థికి "కయి-కొఱకు" అనునవి ప్రత్యయములుగఁ జెప్పఁబడినను నారెండిటికిని 'కు' ప్రత్యయమె (కున్+అయి = కయి - కొఱ+కున్ = కొఱకున్) మూలమగుటచేతను జతుర్థిచోట షష్ఠిని బ్రయోగించు నలవాటు విస్తరించుటచేతను (విస్తర. II) జతుర్థ్యర్థమున "కు" ప్రత్యయమూలమునఁ గల్పించిన "కయి - కొఱకు"లె కాక "అర్థము - తదర్థము - పొంటెన్" అనునవియు సమర్థ

విస్తర. I ౨౮౮ I విషః—"అర్థాచ్చతుర్థీ విధానే నైవేష్టసిద్ధౌ తాదర్థ్యఇతి శబ్దార్థయోర్గౌరవం జ్ఞాపయతి. అర్థశబ్దస్యాత్ర ప్రయోజనం నివృత్తిశ్చేతి ద్వావర్థౌ గ్రాహ్యౌ. తథాచ 'అర్థోభిధేయే రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' ఇత్యమరః........జ్ఞానాయపఠతి = పాఠస్య జ్ఞానం ప్రయోజన మిత్యర్థః, మశకాయ ధూమః = మశకస్య నివృత్తయే ఇత్యర్థః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్యా. ౨౯౮ సూ.) ఇట్టియెడల సైతము "జ్ఞానము నుద్దేశించి పఠించుచున్నాఁడు. మశకముల నుద్దేశించి యనఁగా మశకబాధానివృత్తి నుద్దేశించి పొగవేయుచున్నాఁడు." అనురీతి నుద్దేశార్థకప్రయోగముచే నర్థసిద్ధిని సంగ్రహింపనగును. "గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయా మనధ్వని (౨-3-౧౨)......గ్రామం గ్రామాయవాగచ్ఛతి" (సి. కౌ. ౫౮౫ సూ.) గమనార్థధాతువుల కర్మమునందు, ద్వితీయాచతుర్థులగును. గ్రామమునుగూర్చి (లేదా) గ్రామముకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట్టి చోటులందు సైతము గ్రామము నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని యుద్దేశార్థకచతుర్థిని సమర్థింపనగును. ఉద్దేశార్థమున ద్వితీయవచ్చుననియు నద్దానిపయి 'గూర్చి - గుఱిచి-గుఱించి' అనునవి యనుప్రయుక్తములగుననియు నీవఱకు వచించియేయున్నాను. (౨౩౫ విష.)

విస్తర. II ౨౮౮ I విషః—సంస్కృతమునందే చతుర్థిచోట షష్ఠీప్రయోగమారబ్ధమయ్యెను. "ఏవం శిష్ట ప్రయోగానుసారా దన్యత్రాపి - యథా - మాసా

ములై యుండుటచేతను భట్టారకుఁ డట్టివానినె ప్రయోగించుచువచ్చెను. కొఱ కును, యొక్కను వలెనె ప్రయోగింపలేదు. కయి విభక్తిని ప్రయోగించియున్నాఁడు. తర్వాతి తిక్కన "కొఱకును" ధారాళముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లని భట్టారకుని నాఁటికి 'కొఱకు' అనుదానికి మూలమగు 'కొఱ' శబ్దము లేకపోలేదు. క.......... నీకున్ । మడవక మాయట్టివారి మాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.)

ప్రయోగములు:—ఆ.వె.........మీకు సకలవృద్ధ । రాజులొద్ద నర్థ రాజ్యమిచ్చితి (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬.) మ.........గాండీవమున్ చాపర । త్నము నిచ్చెన్ వరుణుండు పార్థునకు నుద్యద్విక్రమోద్భాసికిన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౫3.) మత్తకోకిల:—నీతవర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితంబిది.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౪.) సీ. నీతదర్థంబులై నిఖిలవేదంబులు వర్తిల్లు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౫౯.) తే.గీ. నాతదర్థ । మాచరింపుదు బ్రహ్మహత్యావ్రతంబు (ఆరణ్య. 3 ఆ. ౨౭౫.) గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ । కడఁగి వచ్చితి. (ఆది. ౧ ఆ. ౯౫.) ఆ.వె. సురహితంబు పొంటె (ఆది. ౪ ఆ. ౯౬.) ఆ.వె. కార్యసిద్ధి పొంటె (అర. 3 ఆ. 3౮౪.) సీ. చైద్యునకై పూని సన్నద్ధులైయున్న. (సభా. ౨ ఆ. 3౪.) గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి । జూదమాడెడి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౮ యతిస్థానము.) క.........ఎఱిఁగిం । చితి నీపరిపాటి కర్మశీలత కొఱకున్. (శాంతి. ౮ ఆ. ౯౪.) క......స । మ్మానిత శాంతికొఱకు వి । జ్ఞానంబున (శాంతి. ౫ ఆ. ౯౦.) క.........త్రి । భువనములం బరమహితము పొంటెం గరుణన్. (అను. ౫ ఆ. ౨౭౨.) (విస్తర. II.) ఇట్టిచోటులం దెల్ల "కు" వర్ణకమును నిల్పినను సహజముగనె యుండును. కావుననె సూరి "చతు

నా మశ్నియా దితిభాష్యమ్. నచోపలేఖే వణిజాం పణాయాశ్చతిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుప కురుతేయయా పరేషా మితికిరాతే. నారాయణ స్యానుకరోతి. గురువిప్రతపస్విదుర్గ తానాం । ప్రతికుర్వీత భిషక్ స్వభేషజైః. శ్రుతస్యోపకరోతియః. కింకుర్మః కస్య వాబ్రూమో నాస్తీహాభూతలే ఇత్యాది దర్శనాత్. (దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "నచ స్ని హ్యతి కస్యచిదితిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషామితిభారవిః........." (శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ముగ్ధ. 3౦౨ సూ.) చతుర్థ్యా అపిషష్ఠీ స్యాత్ (షడ్భా. ౮ పుట.) అనియిట్లు ప్రాకృతమున షష్ఠియే ప్రయోగింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౮౮ I విష:—"కై కొఱకులను నన్నయ వాడ లేదనియు నాతని కాలపు శాసనములందయినను నవి కానరావనియు నింతకుముందు తెలుపఁ బడినది." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౯ పు.) "కొఱకు - కై (అనునవి) చతుర్థికగును... ......వీనిలో కొఱకును నన్నయ వాడ లేదు. అతనికాలపు శాసనములందును నవి

ర్థికిమాఱుగ షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి" అని వివరించి యుదాహరించెను. ఈ షష్ఠికిఁగల ప్రయోగప్రాచుర్యము ముందు విపులముగ నుదాహరింపఁబడును. (౨౮౯ II. III విష.) గీ. వలసినప్పుడు చేత కై వలన యొక్క। యందు ననునవి యగుఁ దృతీయాదులందు। .... క. కమియంగ నికి నకులు త। త్సమములఁ బోఁ ద్రోచి నిలుచు షష్ఠి చతుర్థిన్...... (ఆం. భూ. ౭౪ పద్య.)

కానరాదు. 'కై' అనుదాని కొకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను వానిని 'కు+అయి' అని ఛేదము చేయవచ్చును. ఆస్థలములం దచ్చు నకే ప్రాధాన్య మీయఁబడినది. కాఁబట్టి 'కై' కూడ చతుర్థివిభక్తి ప్రత్యయముగ నన్నయ యంగీకరించి యుండఁడు." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౩ పు.) ఇట్లాంధ్రభాషాచరిత్రమున వ్రాయఁ బడెను. అచ్చునకుఁ బ్రాధాన్య మీయఁబడుట విభక్తిత్వవ్యపదేశమునకుఁ బ్రతి బంధక మెట్లగును? ద్విపద. ఆదట ద్వాపరమందు విష్ణుండు. (బసవ. ౬ ఆ. ౭౦౯.) సీ.........ప్రజాపతు, లం దచింత్యాఖ్యుం డై నయట్టి (తే.గీ.) విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినఁడు తెలియ. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఆ.వె. అంతరంగంబు। నందుఁ జిక్కి కినుక నలఁతఁ జేసె. (శాన్తి. ౧ ఆ. ౭౭.) స్వరయతిలోఁ బ్రయోగింపఁబడిన "అందు" అనునది ప్రత్యయము కాదందురా? "కొఱకుకయి చతుర్థ్యాః స్తః" "జేసః కయికొఱకూ" అని కంఠోక్తముగాఁ జెప్పుచుండ నవి విభక్తిప్రత్యయములు కావనుట యెట్లు? భాషాచరిత్రకర్తగారి మతముచొప్పునఁ జింతామణి నన్నయ కృతము కాకున్నను మఱెవ్వరైన రచించిరనక తీరదుగదా. ఎవ్వరైన 'కై' అనుదాని యందు స్వరప్రాధాన్యము నంగీకరింపనివారుగలరా? కావ్యాలంకారచూడా మణిలో "తృతీయకు "చేత-తోడ" అనునవియుఁ జతుర్థికి 'కై-కొఱక' నునవియు... ......అయ్యె" (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౩ పుట. ౯౭ వచనము.) అని యిట్లు కయికొఱకులు చతుర్థివిభక్తిప్రత్యయములుగాఁ జెప్పఁబడెను. "క. కూఁతులకై కూఁతుకొఱకుఁ గూఁతులవలన్." (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౬ పుట. ౧౧౩ ప.) క. పలుకుల తుదఁ గైశబ్దం। బలవడ నిలిచినఁ జతుర్థియగు విశ్వమహీ। లలనునికై యలఘునికై। చెలువారం గృతులు కవులు చెప్పుదు రనినన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౪౯ పు. ౭౬ ప.) ఇట్లు 'కై' శబ్దము చతుర్థివిభక్తియని ధారాళముగఁ జెప్పఁబడెనుగదా! ప్రాచీనాంధ్రవాఙ్మయప్రపంచమునం దెచ్చటనేని "కై" శబ్దమున స్వరప్రాధాన్యము లేకుండుట ("కున్+అయి = కున్+ఐ") స్వరప్రధానయతిని మాని యఖండప్రాణియతిని నిల్పుట యెచ్చటనేనిఁ జూపఁగలరా? తే.గీ. పొదలుఁ దలుగుటకై, పొడవాదవుఁ బడుట। కై, కడుం జేరఁ బాయుటకై, జనించుఁ।

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హల. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. ౨౪౫ విషయము

యస్మై దిత్సా ఽసూయా క్రోధేర్ష్యా రుచిద్రోహ స్థాహ్ను శ్లాఘస్పృహి శప్రాధీక్షా ప్రతిశ్రుప్రత్యనుగృాథా ర్యర్థా భం చీ తాదర్థ్యేచ. (వృత్తి) యస్మై దాతు మిచ్ఛా, అసూయాదయః స్థాదేరర్థశ్చ యస్మై తత్ భసంజ్ఞం స్యాత్. తత్రచీ - తాదర్థ్యేచ. (ముగ్ధ. ౨౯౪ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాది కారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. యస్మై దిత్సా=యస్మై దాతు మిచ్ఛా=ఎవనికొఱకు ఇచ్చెడి యిచ్ఛయో? యస్మై = ఎవనికొఱకు, అసూయాదయః = అసూయాదులో? యస్మై = ఎవ్వనికొఱకు, స్థాదేరర్థశ్చ = స్థా మొదలగు ధాత్వర్థములప్రయోగమో? తత్ = ఆపదార్థము, భసంజ్ఞంస్యాత్ = సంప్రదానసంజ్ఞ గలదగును. తత్ర = ఆసంప్రదానమున, చీ = చతుర్థీవిభక్తి, స్యాత్ = అగును. తాదర్థ్యేచ = తాదర్థ్యమందును జతుర్థియగును. "భ = సంప్రదాన. చీ = చతుర్థీ" అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు. "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. (౧-౪-౩౩.) రుచ్యర్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సంప్రదానసంజ్ఞః స్యాత్." (సి.కౌ. ౫౭౧ సూ.)అనునది మున్నగు

బొలియుటకు నై, సుఖంబులఁ బొందు దుఃఖ। మొందుటకు నై, పదార్థము లెందు నధిప. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౬.) భట్టారకుఁడు "గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి" అని స్వరప్రధానయతిని బ్రయోగింపఁగా "క. భూతమ్ముల సృజియించుట। కై తోయములందు మునిఁగి యత్యుగ్రతపః। స్థితుఁడనై...... (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౧౮.) అని సోమయాజియు స్వరప్రధానయతినె నిల్పెను. పై సోమయాజి ప్రయోగములలో "కై" అనునది వైయాకరణుల వచనముచొప్పునఁ జతుర్థీవిభక్తియనియు, "కునై" అనెడివ్యస్తపదముల జంట విభక్త్యర్థాభిధాయకమనియు, గ్రహింపవలెను. ఇట్లు చతుర్థీవిభక్త్యర్థమున 'కునై' అను జంటనే కాక "కుఁగాన్" అనుజంటను సైతము తాదర్థ్యస్ఫూర్తికయి తిక్కయజ్వ ప్రయోగించియున్నాఁడు. తే-గీ. అనుజతనుజులఁ జెలఁలు వియ్యములు నడుగు। మాలిపోదురు నీకుఁగా మనుజనాథ. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౪౧.) సీ........అడుగుము నీకుఁగా నని సేయు టొక్కటి। దక్కంగ. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭.) మ. ఉ। త్కటదుఃఖంబుల మీఁరలొందితి రథేశస్వార్థసిద్ధ్యర్థ్యమై నాకుఁగాన్. (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౪ ప.)

పెక్కుపాణినీయసూత్రముల నీయొక్కసూత్రమె సంగ్రహించునదగుటచేతను నీసూత్రములలోని యంతివిషయములుమాత్రమె తెలుఁగునకు పచరించునవగుట చేతను నట్టి పాణినీయసూత్రములనెల్ల నిచట నుదాహరించి వ్యాఖ్యానింపలేదు. ఈముగ్ధబోధసూత్రములోని "యస్మైదాతుమిచ్ఛా - తాదర్థ్యేచ" అనువిషయము లీవఱకుఁ బాణినీయసూత్రోదాహరణపూర్వకముగ వివరింపఁబడినవి. ఇంక మిగిలిన యీసూత్రములోని విషయములందును "దేనికొఱ కసూయాదులో యది సంప్రదానసంజ్ఞగలదగునను విషయముమాత్రమె తెల్గునకు పచరించును."అసూయ-క్రోధము - ఈర్ష్య - రుచి-ద్రోహము - శ్లాఘ - స్పృహ"-అనునవి యెవ్వనికొఱకో యట్టివానిని దెల్పుశబ్దము చతుర్థ్యంతమగును. ఉదా:—గోపీగణః కృష్ణాయ అసూయతి, కుప్యతి, ఈర్ష్యతి, రోచతే, ద్రుహ్యతి, స్పృహయతి = కృష్ణునికొఱకు గోపికాగణము, అసూయపడుచున్నది, క్రోధించుచున్నది, ఈర్ష్యపడుచున్నది, ప్రీతి పడుచున్నది, ద్రోహముచేయుచున్నది, శ్లాఘించుచున్నది, స్పృహపడుచున్నది. మొ. ఇట్టి చతుర్థిచోట సయితము భట్టారకుఁడు మున్నగువారు 'కు'షష్ఠినె ప్రయోగించిరి. క. ఆతఁడును మునీంద్రుఁ డగ్ని కతిరోషమునన్. వచనము. నీవతిక్రూరుండవు సర్వభక్షకుండవు గమ్మనిశాపం బిచ్చిన. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౫-౧౩౬.) తే-గీ,... ......। జగదనుగ్రహ నిగ్రహ శక్తియుక్తుఁ। డయిన యట్టి యయాతికి నలిగి యేమి। కారణంబున శాపంబు కావ్యుఁ డిచ్చె. (ఆది. 3 ఆ. ౯౮.) క.......... రాజును విప్రుల। కలిగి చెఱుపఁబోయిం తాన యనయంబు చెడున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౨.) చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధనమిత్తురుగాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) గీ. కుడిచినచోటికిఁ గూర్ప వెపుడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮.) అసూయాదిస్థలము లందేకాక స్థలాంతరములందును నిట్టి చతుర్థి గలదు. క. విప్రుఁడపై నీముఱిదికి। నప రాధశతంబు సైఁపుదుయ్య యుపేంద్రా. (సభా. ౨ ఆ. ౫౯.) పైవిషయములను బాలవ్యాకర్త సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (అం. చిం. హాలం. ౧౫ కా. అహో. ౭౨౩ పుట.)

చతుర్థీచా శిషాయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ హితైః. (౨-3-౭3.) ఏతదర్థైర్యోగేచతుర్థీవాస్యాత్. పక్షే షష్ఠీ.........చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఏవం మద్రం - భద్రం - కుశలం నిరామయం సుఖం శం అర్థః ప్రయోజనం హితం

పథ్యం వా భూయాత్. (సి. కౌ. ౬౩౧ సూ.)
దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్.(౨-3-3౪.) ఏభి
నన్నయా. ర్యోగే షష్ఠీస్యాత్ పఞ్చమీచ. దూరం - నికటం
౨౪౫ I విషయము. గ్రామస్య గ్రామాద్వా. (సిద్ధా. కౌ. ౬౧౧ సూ.)
నమః స్వస్తి స్వాహాస్వధాలం వషడ్యోగాచ్చ
(౨-3-౧౬.) ఏభిర్యోగే చతుర్థీస్యాత్. హరయే
నమః - ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తి ర్బలీయసీ. (ప.
౧౦3.) నమస్కరోతి దేవాన్. ప్రజాభ్యః స్వస్తి.
అగ్నయేస్వాహా - పితృభ్యః స్వధా. అలమితి పర్యా
ప్త్యర్థగ్రహణమ్. (వా. ౧౪౬౨.) తేన దేవేభ్యో
హరిరలం. ప్రభుః - సమర్థః .. శక్తఇత్యాది. ప్రభ్వాది
యోగే షష్ఠ్యపిసాధుః. తస్మై ప్రభవతి. (౧౭౬౫
సూ.) స ఏషాం గ్రామణీః. (౧౮౭౮ సూ.) తేన
ప్రభు ర్బభూషు ర్భువనత్రయస్య ఇతి సిద్ధమ్. వష
డిన్ద్రాయ.........(సి. కౌ. ౫౮3 సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫ I విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

చతుర్థీచేత్యాశీః:—ఆశీరర్థాదులయోగమునఁ జతుర్థియు షష్ఠియు నగును. ఆశీర్విషయకక్రియతో నన్వయించు నర్థముగల ప్రాతిపదికమునకును జతుర్థీషష్ఠులగును. ఆయుష్యము చిరంజీవితమును గృష్ణునికొఱకు లేదా కృష్ణున కగుఁగాక, కృష్ణునకు హితము. మొ. దూరాన్తికార్థైరిత్యాది:—'దూరము-సమీపము' అనునర్థములుగల శబ్దములతోడియోగమున షష్ఠీపంచములగును. దూరం - నికటం గ్రామస్య - గ్రామాద్వా = గ్రామమునకు గ్రామముచలన దూరము లేదా సమీపము. ఇందలి పంచమి తెలుఁగున లేదు. గ్రామమునకు దూరమనియె యుండును.

నమఃస్వస్తీత్యాది:—నమః ప్రభృతిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. హరయే నమః = హరికొఱకు నమస్కారము. హరికి నమస్కారము. దేవాన్ నమస్కరోతి = దేవతలను నమస్కరించుచున్నాఁడు. ఇటఁ గర్మకారకమున ద్వితీయ వచ్చినది. ఉపపదేత్యాది = ఉపపదవిభక్తికన్నఁ గారకవిభక్తి బలవత్తరమను న్యాయముచొప్పునఁ గారకవిభక్తి బలీయము. ఒకశబ్దముతోడి కూడికవలన వచ్చు

విభక్తి యుపపదవిభక్తి. తెలుఁగున నిట్టి భేదములేక కారకవిభక్తిచోట సైతము చతుర్థి పాక్షికముగ వచ్చును. ఉదా:—రామునకు నమస్కరించి-రాముని నమస్కరించి. మొ. ప్రజాభ్యః స్వస్తి = ప్రజలకొఱకు స్వస్తియగుఁగాక. స్వాహాస్వధా వషట్ శబ్దములకుఁ జత్సురూపమునఁ బ్రయోగములేదు. అలంశబ్దార్థములనుటచే శక్తసమర్థాదిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. 'స ఏషాం గ్రామణీః'ఇత్యాది పాణినిసూత్రప్రయోగముచొప్పున "గ్రామణీః - ప్రభుః" అనునది మున్నగువాని యోగమునఁ జతుర్థీషష్ఠులగును. 'ప్రభుర్బుభూషుః భువనత్రయస్య' = ముల్లోకములకుఁ బ్రభువు గాఁగోరువాఁడై అనిభారవిప్రయోగము. ఇన్ద్రాయవషట్ = ఇంద్రోద్దేశ్యకము హవిర్దానమని యర్థము. ఇట్లె స్వధాస్వాహాస్థలములందును నర్థము నెన్నునది.

ప్రయోగములు:—క. కరమిష్టముచేసితి మా। కరిసూదన దీన నీకు నగు సత్ఫలముల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౦.) మనకుఁ గుశలముచేఁయు. (అర. ౧ ఆ. ౧౪౩.) "ఆ-వె. మీరు నాకు నేకు మీకు నెన్నండు ము। న్నహిత మాచరించినదియు లేదు. (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) నాకిదియు యిష్టము. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౧.) క. హరికిఁ బడయన్। దూరము. (అర. ౧ ఆ. ౩౭౧.) క. మాకు సమీపస్థుండవ। దూరంబున నుండియుం జతుర్భుజ మాకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) తరల. గిరిసుతాదిక దేవతాతతికి న్నమస్కృతిసేసి. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౧.) ఆ-వె. అమ। రేశ్వరునకు మ్రొక్కియిట్టు లనియె. (ఆది. ౪ ఆ. ౩౬.) ఉ.........వం। దుష్మముని నప్పరాశరసుతుం బ్రణమిల్లి. (ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.) క.............అస్మదాదుల కెల్లన్। స్వస్తి యొనర్పంగ.........(ఆది. ౨ అ. ౨౧౯.) క.........బ్రాహ్మణులకుఁగా। క.........ఒరులకలవియె. (అర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) చ.........నాకపకారము నేసె. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౨.) ఇది హితశబ్దగ్రహణముననె సంగ్రహింపఁబడును. 'హితము - అహితము - ఉపకృతి - అపకృతి'మున్నగునవెల్ల దానిచే సంగ్రహింపఁదగినవె. ఇట్లె శక్తార్థములనుటచే "అర్హము - తగు - తగదు - పోలును - అగును - కాదు - నేరదు-చాలదు." మున్నగునవెల్ల సంగ్రహింపఁదగును. (విస్తర I ౨౩౪ I). ఉ.........ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం। బోలునె.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) చ.........విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) ఎ - గీ.........ఒరు వేమి సేయనేర్తు రిందుకులుఁడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩). సీ. కాంత నీ కెఱిఁగింపఁగాని యట్టి. (అను. ౪ ఆ. ౪౨.) ఆ-వె. కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టిసాహసక్రియఁజేయ. (అర. ౩ ఆ. ౩౭౭.,

క.........నీకు దురాగ్రహమగునే. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౩౦ ప.) అర్థార్థః—క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగ. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౬ ప.)

గత్యర్థకర్మణీత్యాదిసూత్రసిద్ధపాక్షికచతుర్థి (విస్తర I ౨౪౪ I విష.):—సీ. ఆతన్వి యమునానదీతీరమున కేఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౬౩.) చ. అడవికి వేఁటకై యరిగి. (పాండు. ౫ ఆ.) చ. అతఁ డొకనాఁడు వేఁటకొఱకై......పైన మాటఁ గని. (భల్లా. ౭ ఆ.) ఇది తాదర్థ్యచతుర్థియన్నను సరియే. ఇట వేఁటకుఁ బయన మగుటఁ గని యన్నను ననవచ్చును. ద్వికర్మకములలోని యముఖ్యకర్మస్థల'కు'షష్ఠి:—ఎ-గీ.........అధిక । బలుఁడు శూరుఁడు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨.) శా. భవ్యుఁడైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౭౪ ప). "వీప్సయందును గాలపరిమితియందును నామంబులకుఁ గువర్ణకంబగు...... వీప్సయందు - వ్రానికి వ్రానికి నరిగి. (ఆర. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౪ సూ.). ఇట వీప్సయందు రాలేదు. గత్యర్థయోగముననె వచ్చినది. దేశాధ్వకాలములకు షష్ఠి:—కొండొకనేపునకుఁ దెలిసి. (హరి. ఉ. ౧ ఆ.) నా మగుడివచ్చునంతకు. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౧.) క్రిందికి డిగెను. మీఁది కెగసెను. రేపటికి వచ్చును. ఇత్యాదు లెల్ల గత్యర్థయోగమునకె లక్ష్యము లనుట లెస్స.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. వా. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్. (౧-౪-౨౪) అపాయో విశ్లేషః - తస్మిన్సాధ్యే ధ్రువమవధిభూతం కారక మపాదానం స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౮౬ సూ.)

నన్నయా. అపాదానే పఞ్చమీ. (౨-౩-౨౮) గ్రామాదాయాతి. (సి. కౌ. ౫౮౭ సూ.)

౨౪౬ విష. యతోఽపాయ భీ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదాదాన భూత్రాణ విరామాన్తర్ధివారణం జం పీ. (వృత్తి) యత ఏతే తజ్జ సంజ్ఞం స్యాత్-తత్రపీ-విభీషణః పదా ద్భ్రష్టో। భ్రాతు ర్భీతో జుగుప్సితః।...........(ముగ్ధ. కార. ౨౯౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. ధ్రువమిత్యాది:—అపాయ మనఁగా విశ్లేషము. అట్టి విశ్లేషము

సాధ్యమగుచుండఁగా స్థిరమై నిల్చునది యనఁగా నట్టివిభాగమున కవధియగునది యపాదానసంజ్ఞ గలదగును. అపాదానే పఞ్చమీ = అపాదానవాచకము పంచమ్యంతమగును. ఉదా:—గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తునకు గ్రామమునకు విశ్లేషము కలుగునపుడు గ్రామము ధ్రువమైయుండెను గానఁ దద్వాచకము గ్రామశబ్దము పంచమ్యంతమగును. గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తుఁడు గ్రామమునుండి వచ్చుచున్నాఁడు. యతోఽపాయేత్యాది= దేనినుండి యపాయము కల్గునో, దేనినుండి భయమో; దేనినుండి జుగుప్సాదులో యది, జమ్ = జసంజ్ఞగల దనఁగా నపాదానసంజ్ఞగలదగును. తద్వాచకముకంటెఁ బరముగ, పీ = పంచమి, స్యాత్ = అగును. 'జం పీ' అనునవి ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు. పెక్కు పాణినీయసూత్రాదుల నిది యొక్కటే సంగ్రహించుచుండుటచే నిది యుదాహృతమయ్యెను. మఱియు నించుకేని వరుస దప్పక సూరి దీనినె యనుకరించి సూత్రించుటచేత నైత మిది చూపఁబడెను. ఉదా:—విభీషణః పదాద్భ్రష్టః = పదమువలననుండి విభీషణుఁడు భ్రష్టుఁడయ్యెను. భ్రాతుః = అన్నయగు రావణునినుండి, భీతః = భీతుఁడయ్యెను. జుగుప్సితః = వేసగించెను, మొ. ఈసూత్రములోని ఆదాన మనఁగా గ్రహణము. (రాజు జనులనుండి కప్పములఁ గొనెను. మొ). పాణినీయమున వచింపఁబడ లేదు. "విప్రాద్వస్త్రం గృహ్ణాతీత్యాదౌ గౌణాపాయావధిత్వేన వివక్షితత్వాత్ జత్వమ్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౨౯౯ సూ.) విప్రునినుండి వస్త్రమును గ్రహించుచున్నాఁడనుచో విప్రునినుండి వస్త్రమున కపాయము గౌణముగా నున్నందున జత్వ మనఁగా నపాదానత్వము గల్గునని తాత్పర్యము. "బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము నాశ్రయించియే "జుగుప్సావిరామ" అను వార్త్తికమును 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' మున్నగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుఁడు ప్రత్యాఖ్యానముఁ జేసెను." (కౌ. ౪౨. ౬౪ పుట.)

అపాయభయ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదగ్రహణ
భవనత్రాణ విరామాంతర్ధివారణంబు లెద్దాన నగు
దానికి వలన వర్ణకంబగు. ౯.

అపాయము = విశ్లేషము, భయము = వెఱపు, జుగుప్స = వేస, పరాజయము = డయ్యుట, ప్రమాదము = మఱాకు, గ్రహణము = కొనుట, విరామము = విరమించుట, అంతర్ధి = మఱుఁగుట, వారణము = వారించుట. అపాయంబునకు - మైత్రుండు రాజ్యంబు

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౮౬ I విషయము.

వలన భ్రష్టుండయ్యె. భయంబునకు - చోరునివలన భయపడియె. జుగుప్సకు - పాపంబువలన నేవగించె. పరాజయమునకు - అధ్యయనమువలన డస్సెను, ప్రమాదంబునకు - పాడివలనం బరాకుపడియె. గ్రహణంబునకు - మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె. భవనంబునకు - మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణంబునకు - చోరునివలనం గాచె. విరామంబునకు - భోగంబువలన విరమించె. అంతర్ధికి - కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణంబునకు - శోకంబువలన వారించె. ఈపంచమికి షష్ఠియుం గొండొకయెడల నగు. చోరునకు వెఱచె. పాపంబున కేవగించె. అధ్యయనంబునకు డస్సె. పాడికిం బరాకుపడియె, మనువునకు నిక్ష్వాకుండు పుట్టె. ఇత్యాదు లూహించునది.

సంజీవని:—౨౮౬ I విష:—అపాయాదులెద్ది యవధిగా జరుగునో యది యపాదానకారకమనిపించుకొనును. తద్వాచకము పంచమ్యంతమనఁగా వలన వర్ణకాంతమగును. రాజ్యకలితుఁడై యుండిన మైత్రుఁడు రాజ్యమునుండి తొలఁగెను. రాజ్యము ధ్రువమై నిల్చెనుగాన నయ్యది యపాదానమయ్యెను. కావున రాజ్యశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. "ద్వయో స్సంయుక్తయో రన్యతరస్య చలనాద్విశ్లేష ఇతిస్థితిః-తత్ర తా దృశచలనాఽనాశ్రయభూతం ధ్రువమ్"(సి.కౌ.౫౮౬సూ. బాలమ. వ్యా.) ఇట్లె భయాదులును దేనివలనఁగలుగునో యది యపాదానసంజ్ఞ గలదగునుగానఁ దద్వాచకము వలన వర్ణకాంతమగును. అపాయాదులకెల్ల సూరి వరుసగ నుదాహృతులనొసంగెను. ఉదాహృతులు ప్రాయికముగా సిద్ధాంతకౌముదిలోనివి. భయమునకు - "చోరాద్బిభేతి" చోరునివలన భయపడియె. భయము చోరునివలనఁగల్గెనుగానఁ జోరశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. జుగుప్సకు - "పాపాజ్జుగుప్సతే" పాపమువలన నేవగించె. ఏవ పాపమువలనఁ గల్గెనుగాన పాపశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. (విస్తర.) పరాజ - "అధ్యయనాత్పరాజ

విస్తర. ౨౮౬ I విష:—"ఈసూత్రంబువలన......'చోరభీతి' ఇత్యాది స్థలములయందుఁ బంచమీతత్పురుషంబె తప్పక చెప్పికొనవలయును. షష్ఠీతత్పురుషాదు లశాస్త్రీయంబులు.........కావుననే . సమాసపరిచ్ఛేదంబునందలి తృతీయ

యతే - గ్లాయతీత్యర్థః". అధ్యయనంబువలన డస్సె. డయ్యుటయనఁగా బడలిక యధ్యయనమువలనఁ గల్గెనుగాన నధ్యయన శబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. ప్రమాద - "ధర్మాత్ ప్రమాద్యతి" పాడివలనం బరాకుపడియె. పాడియనఁగా ధర్మము - నీతి. గ్రహణః—మైత్రునివలన ధనంబుగొనియె. బా. కా. ౮ సూత్రపు వివరణమున, నెఱుఁగు - విను మున్నగునవి గ్రహ్యాదులెయనియు నక్కారణమున "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతము వానిచేతవింటి. పఠంబున వలన వర్ణకంబగు" అని యుండనగుననియు వచింపఁబడెను. భవనమునకు - "బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే" మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణ - "చోరాత్త్రాయతే" చోరునివలనం గాచె. విరామ - "పాపాద్విరమతి". భోగంబులవలన విరమించె. అంతర్ధి - "మాతు ర్నిలీయతే కృష్ణః". కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణ - శోకంబువలన వారించె. ఈసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన యపాయాదిస్థలములలోఁ గొన్నిటఁ బంచమికి మాఱుగా 'కు' షష్ఠియు నిల్చుట గలదనుచు సూరి భయ జుగుప్సాపరాజయప్రమాదభవనముల స్థలములలో షష్ఠి నుదాహరించెను. చోరునకు వెఱచె. మొ.

సూత్రంబునొద్ద "దొంగభయము" అనునది పంచమీతత్పురుషంబునకు నుదాహరణమ్ముగా నీయఁబడినది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౯ సూ. వ్యా. ౨౧౮ పుట. ద్వి-ము.) గుప్తార్థప్రకాశికా ప్రథమముద్రణమునందును నిట్లెయున్నది. 'దొంగ భయము' అనునది పంచమీతత్పురుషమనుట చింతామణి విరుద్ధము. సూరి నిర్బాధమగు 'రామునిబాణము' అనునదిలప్పఁ దక్కినయుదాహృతులెల్ల సమాసపరిచ్ఛేద తృతీయసూత్రవివరణమున నాచ్ఛికతత్పురుష సమాసములనె యుదాహరించుట నరయఁగాఁ జింతామణి విరుద్ధముకాని 'దొంగబయము' అను నాచ్ఛికసమాసమునె యుదాహరించెనని తోఁచుచున్నది. చింతామణిలోని "లోపశ్చ విభక్త్యాదేశ్చష్టేషు స్యాత్సమాసకాణ్డేషు" అనుసూత్రము సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసములందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును వచింపఁజాలదు. ఈరెండువిధములగు (సాంస్కృతిక-మిశ్ర.) తత్పురుషములందును షష్ఠీతత్పురుషముమాత్రమె చింతామణి సమ్మతమగునుగాని తక్కిన ద్వితీయాతత్పురుషాదులు సాధ్యములు కానేరవు. షష్ఠీతత్పురుషములందుమాత్రము "షష్ఠీభవేద్ద్వితీయాతుల్యా। తత్పురుష సంస్థితానామ్నామ్" అనుచొప్పున, "రామునియొక్క+బాణము = రామునిన్+బాణము - దొంగయొక్క+భయము = దొంగన్+భయము" అని యేర్పడును. పిదప "ద్రుతస్యసర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున నట్టి ద్వితీయాద్రుతము లోపించి "రామునిబాణము - దొంగభయము" అనునవి సిద్ధించును.

ప్రయోగములు:—ఆ. వె. మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు। వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౯.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు। తమ్ములు......పాయంగవలయు దాస్యమువలనన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧ ప.) చ. అనిమిషు లెల్లవానికి భయంపడుచుండుదు రట్టి (ఆది. ౮ ఆ. ౩౭.) తే-గీ. వీరులని పాండుసుతులకు వెఱతు నేను (ఆది. ౬ ఆ. ౧౨౧.) క. విను కర్ణునకే నోడితి। నన నేఁటికి నీవు నోడి తనిలజమాద్రీ। తనయులు మున్నే యోడిరి। మనతోఁ గూడంగఁ గంసమర్దియు నోడెన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౫౩.) కం.।పాండవులవలని కీడో। క్కొండును లే దధిప......(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౩.) క. క్షితిపతులవలన సముపా। ర్జితమైన ధనంబు......(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౭.) చ. నరవరుఁడైన భీమువలనం బ్రభవించె హిడింబకున్ సుతుం।డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) కం. చ్యవనునకు సుకన్య కకు। ద్భవమయ్యె ఘనుండు ప్రమతి......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౮౫.) తే-గీ. నన్ను ననుచిత కృత్యంబునకుఁ దొలంగఁ। ద్రోచితివి......(కర్ణ. ౩ ఆ. ౭౯ ప.) గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు.

నన్నయా. పరేషూండ్యాదిశబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః

౨౮౭ విషయము. క్వచిన్నిత్యం క్వచిద్వాస్యా। దహో తేషాం ప్రకారితా. (విశ్రు, అజం. ౮౩ కారి. అహో. ౩౯౨ పు.)

కల్పతరు. ౨౮౭ విష:—ఉండ్యాదిశబ్దేషు పరేషు = ఉండ్యాదిశబ్దములు పరములగునపుడు, సప్తమ్యాద్యాః-విభక్తయః = సప్తమీప్రభృతులగు విభక్తులు, ప్రయుక్తములగుచుండును. ఈవిధమైన యునికి, క్వచిన్నిత్యమ్ = ఒకప్పుడు నిత్యముగాను, క్వచిద్వాస్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను సంభవించును. ఆసప్తమ్యాదులపై నుండ్యాదులు నిల్వకుండుటయుఁ గలదనియర్థము. తేషామ్ ప్రకారితా = ఆవిభక్తులయు, నాయుండ్యాదుల యునికియొక్కయుఁ బ్రకారిత యనఁగా (ప్రకారమె) రీతి, అహో = వింతైయైనది. ఉండ్యాదియను చోటియాది శబ్దముచేత, ఉంచి - కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి-చేసి-తొట్టి - కొలెన్ - కొలెన్-వంటి - బోఁటి - పోని - అట్టి - పోలెన్ - బలెన్ - వలెన్ - అట్లు - కరణి - రీతి - ఖాతి - ప్రభృత్యర్థకములు మున్నగునవి గ్రహింపనగును. 'సప్తమ్యాద్యాః' అనుటచేత, సప్తమి - ప్రథమ - ద్వితీయ - పంచమి - తృతీయ యనువిభక్తులు చెప్పఁబడుచున్నవి. 'వలనన్ - అందున్ - నన్ - లోన్' అనునవి యుండి శబ్దపరకత్వమున నిల్చును. ఉంచి శబ్దము పరమైనపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును, కూర్చి - గుఱించి

గుఱించి శబ్దములు పరమగునపుడును ద్వితీయయే నిల్చును. ఇవి కర్మప్రవచనీయార్థమునవచ్చు విభక్తులగునపుడు వీనికిఁ బూర్వాగమముగా నుమ్మవచ్చునుగాన నది ద్వితీయ యని భ్రమింపరాదు. (౨౩౫ విష.). చేసి శబ్దము పరమగునపుడు తృతీయావిభక్తి (౨౩౮ I విష.) యనఁగాఁ జేతవర్ణకార్థములు నిల్చును. కావచిత్కముగా వలనవర్ణకమును నిల్చును. తొట్టిశబ్దము పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. 'కొలెన్ - కోలెన్' శబ్దములు పరమగునపుడు సప్తమి నిల్చును. కొన్నియెడల నివి పరమగునపుడు సప్తమ్యంతదానన్ శబ్దలోపమునంజేసి భూతార్థవిశేషణము పూర్వపదముగా నిల్చినట్లు తోఁచుటయుఁ గలదు. (ఇతఁడు పుట్టినకోలె = పుట్టిన దానంగోలె౨ం VIII విష.).వంటి మున్నగు నుపమానవాచకములు పరమగునపుడు, షష్ఠీద్వితీయాప్రథమలు యథాప్రయోగముగ నిల్చును. ప్రథమ నిల్చునపుడది ద్రుత పరకమై నిల్చుటయుఁగలదు.తక్కిన మొదలు మున్నగు ప్రభృత్యర్థకములు పర మగు నపుడు ప్రథమావిభక్తి నిలుచును. ఇట్టివి సదా తత్తద్విభక్తులకుఁ బరముగా నియత ముగాఁ బ్రయుక్తములగుచువచ్చుటంజేసియు త్తరోత్తరవైయాకరణులు కొంద ఱట్టి శబ్దములు తత్తద్విభక్తుల కనుప్రయుక్తము లనుచు సూత్రించుట సంభవించెను. కాని యవెల్ల ననుప్రయుక్తము లనిపించుకొనవు. వానిలోఁ గొన్ని సాధారణ ముగా నర్థవంతములై తత్తద్విభక్తులతో నదికి తత్తద్వాక్యములందలి క్రియాదు లతో నన్వయించుచుండుటంజేసి యథర్వణుఁడు వీని నట్లుపదేశింపఁడయ్యె. కాని 'చేసి'శబ్దమున కన్వయ మిపుడు స్ఫురింపలేదు. అది లోపించినను దృతీయావిభక్త్యర్థ స్ఫూర్తికి భంగములేదు. కావున దాని ననుప్రయుక్తశబ్ద మన్న ననవచ్చును. 'తొట్టి - కోలెన్ - కొలెన్' అనునవియుఁ బ్రభృత్యర్థకములును నుపమానవాచకము లగు పోలె ప్రభృతులును లోపించినచో నన్వయభంగమె కల్గునుగాన వాని ననుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు. 'కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి' అనునవియు నర్థ వంతములై సుసమన్వితము లగుచున్నను నవి లోపించినను నర్థభంగములేదు గాన వీని ననుప్రయుక్తశబ్దములన్నను ననవచ్చును. (౨౩౫ విష.).ఇవి ద్వితీయావిభక్తిపయి ననుప్రయుక్తము లగునని ౨౩౫ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. 'చేసి' శబ్దము చేతవర్ణకార్థకప్రత్యయములపై ననుప్రయుక్తమగుననియు వలన వర్ణకముపైని సయితం మరుదుగ ననుప్రయుక్తమగుట గలదనియు ౨౩౮ I విషయమున స్పష్ట పఱుపఁబడెను. (విస్తర. I)

విస్తర. I ౨౮౭ విషః—"పరేష్వాంద్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అనుకారికలో "సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః" అనుపాఠ మహోబలపండితీయ

తొట్టి - కొలెన్ - కోలెన్ - మొదలు - మొదలగునవి పరమగునపుడు ద్వితీయాదులు నిల్చుట కీక్రింది ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. క. త్రిదశేంద్రుం దొట్టి యష్టదిక్పాలవరుల్. (అర. ౪ ఆ. ౩౭.) చ.........నిన్నుఁ దొట్టి యీ। యనిమిషులెల్ల.........(ఆది. ౪ ఆ. ౩౭.) తరల.........ఉ। త్తరకురూత్తముఁ దొట్టి యుత్తరధారుణీశులు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౧.) సీ.........ఆ-వె. పరముఁ దొట్టి పాశుపత మాదిగా దివ్య। శరము లిచ్చి రక్టె. (అర. ౧ ఆ. ౩౭౮.) చ. హిమకరుఁ దొట్టి పూరుభరతేశకురుప్రభుపాండు భూపతుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) సీ. జనసుత దానివత్సంబు నిన్నటఁగోలె, నుడుగక యఱచుచున్నయదియు. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౮.) సీ. గోగ్రహణంబునఁగోలె నెంతయు మెత్తఁబడకుండుదురె వారు.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౨.) సీ.........తే-గీ. ఇతఁడు పుట్టినకోలెను నెసక మెసఁగు। దర్పమునన వర్తిలు. (విరా. ౧ ఆ. ౭౪.) (పుట్టినకోలెను = పుట్టిదానం గోలెను.) శా.........భూపాలుఁ డా। రామక్షోణికిఁ జన్ననాఁటఁగోలె (వసు. ౪ ఆ. ౭౬.) క. ఇది మొదలుంగాన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౫౯.) క. భూసురు లాదిగఁ గల జను। లీసుర సేవించిరేని యిదిమొదలుగఁ బా। పాసక్తిఁ బతితు లగుదురు।.........(ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౧.) "నాఁటఁగోలె.........అది సుత (మొదల్కొని) నినుఁ దొట్టి బంధుజనములు ఇత్యాది" (అహో. ౩౬౩ పు.) సంస్కృతమునఁ బ్రభృత్యర్థక యోగమునఁ బంచమి వచ్చును. "కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భాష్యప్రయోగాత్. ప్రభృత్యర్థయోగే పంచమీ. భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః." (సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.) వంటి మున్నగునవి పరమగునపు డీక్రిందిరీతి విభక్తులు నిల్చునని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించెను. (విస్తర. II)

మున నుదాహృతమయ్యెను. "పరేషాండాద్యాదిశబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః।.........ఆద్యే ప్రథమా ద్వితీయే ఇత్యర్థః. నిన్నుండి........." (అహో. ౩౬౨ పు.) ఈపాఠము పక్షమున "చేసి వలన" శబ్దములకు ముందు తృతీయ నిల్చుట (౨౩౯ I విష.) యుపమానవాచకములకు ముందు షష్ఠ్యాదివిభక్తులు నిల్చుట మున్నగువిషయములు సంగ్రహింపఁబడఁజాలవుగాన "సప్తమ్యాద్యాః" అనుపాఠమె యథర్వణాభిప్రేత మనఁదగును.

విస్తర. II ౨౪౭ విష:—"అట్లు పోలె బలె వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామత దస్మదుష్మదాత్మార్థములకు షష్ఠియు, పోలె బలె లు పరంబు లగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థములకుఁ బ్రథమయు నస్మదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నాము

ఉండి - ఉంచి:—వీనిని బ్రమాదముగాఁ గొంద ఱాధునికులు 'నుండి-నుంచి' అని వాడుటయుఁ గలదు. ఇవి పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయములె యని కొందఱును బంచమీవిభక్త్యర్థప్రకాశకములగు ననుప్రయుక్తశబ్దములని కొందఱును నద్యతనులు తలంచుచున్నారు. ఇవి ప్రయుక్తములగునపుడు సప్తమ్యాదివిభక్తులు వీనికిఁ బూర్వమున నిల్చి వీనితో నన్వయించును. ఉండుధాతు క్త్వార్థకరూపము 'ఉండి' అనునది. ఈధాతువునకుఁ బ్రేరణరూపము 'ఉంచు' అనునది. దీని క్త్వార్థకరూపము

తచ్ఛబ్దార్థములకు షష్ఠియు నస్మదర్థాదులకు షష్ఠీద్వితీయలయం దెద్దియే నొక్కటియుఁ గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత మగునపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబగుచో నుపమానంబుల కుపమేయవిభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్ఛబ్ద మేతదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు కరణ్యాదులకు గ్రాహకము. ఉ. పాయకపాకశాసనికి భారతఘోరరణంబునందు నా । రా యణునట్లు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౫.).........పరికాఁడుబోలె. (ఆది. ౪ ఆ.) ....శా. కానీరా యిటువంటిసీతము లనేకంబుల్ నినుఁబోలె వి । న్నాఁడ న్నేను (శకాం. 3 ఆ.) తామరపాకు నీరుబలె. (హరి. 3 ఆ.).........ఉ. భీరులఁ బోలె నేల వెఱపించెదు మాటల మమ్ము.........(ఆర. ౬ ఆ.) క. జ్ఞానులచే మానులచే ।.........బద్ధుం డగునే । శ్రీనాథుఁడు భక్తియుతులచేతంబోలెన్. (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఉ.........దేవగణంబలె నవ్యథూటికిం । దొత్తగుచున్ బనుల్ సలుపుదున్. (కళా. ౪ ఆ.)" (3౮ సూ.)."ప్రథమాంతములమీఁద పోలె బలె పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు. ఉదా:—సమిద్ధహవ్యవహుఁడుం బోలెన్. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ.)......అమృతధారాపాతంబునుబోలె. (ఆర. ౨ ఆ.)" (3౯ సూ.)."అట్టి పోని బోఁటి వంటి శబ్దంబులు వదర్థకంబులు. బోఁటి తనంతఁ బ్రత్యయార్థంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుం బలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు. అందు బోఁటివంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుంబోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో డు వర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు. ఉదా:—.........రెండవమన్మథుండునుంబోనివాని. (ఆర. ౨ ఆ. వ.) నీయట్టి పుణ్యాత్మకుల్ గలరే (భాగ. ౧౦ పూ.) ఎ-గీ. వరుణేంద్ర దేవియుఁ । బోని దాని దేవయానిఁ గనిరొ. (ఆది. 3 ఆ.).........నినుబోంట్లను నమ్మక యేనును బ్రదికెద (శాంతి. 3 ఆ.) ఎ-గీ. నాకు మిమ్మువంటి లోకోత్తరుల కియ్యఁ । గలిగె (వి. పు. ౭ ఆ.) క. మీవంటిగృహస్థుల సుఖ । జీవనము (మను. ౧ ఆ.)" (ప్రౌఢ. ౪3 సూ).

'ఉంచి' అనునది. "ఉంచి కూడా వల్ల వలన। వంకయుం డీతిపంచమీ" (అథర్వణ వ్యాకరణము. IV కాండ.) అని శరణ్యకర్తగా రొక ప్రమాణవాక్యముగా దీనిం జూపిరి. తిక్కనకు సమకాలికుఁడును వికృతివివేకమనెడి యథర్వణకారికావళిని రచించినవాఁడును నగు నథర్వణుఁ డీయుంచికూడా కారికాకర్త కాఁడు. ఇతఁడు కేవల మాధునికుఁడు. ఇది భ్రమింపఁజేయుటకుఁ జూపిన యొకయర్వాచీనవ్యాకరణకారిక. "ఉంచికన్న పట్టికంటే నుండినలన వంకోండ్యోః జనిసః. ఏ తేపంచమ్యాః స్యుః" ఇది మఱొక ప్రమాణమఁట. ఇది కేవలము నాధునికమని యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. (ఆంధ్రకౌముది. బాలక. ౧౯౩-౧౯౪ పు.). "గీ. కాంచి యమ్మంత్రి యెచ్చోటినుంచి వచ్చె" (కృష్ణరాయవిజయ. IV ఆ.) (బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్చోటనుంచివచ్చె' అని శరణ్యమునఁ బొరపాటుగఁబడినది.). ఈయొక్కటం దప్పఁ దక్కినప్రయోగములందెల్ల (బాలకవిశరణ్యము లోనివి. ౨౦౧ పు.) 'ఉండి' శబ్దము నిల్ప ననువైనస్థలములే. "శా. న। న్నుంచే" అస్పష్టము. పైకృష్ణరాయవిజయపద్యమునందువలెనె "ఉంచి" అనుదానికి ముందు ద్వితీయమాత్రమె నిల్పి సుసమన్వితమగును. ఎచ్చోటిని 'ఉంచి' = వదలివచ్చె నని యన్వయము. ఎచ్చోటనుంచి యన్నచో నన్వయము కుదురదు. ఎచ్చోటను నమ్మంత్రి దేనిని నుంచి రాలేదుగదా. 'ఇంట నుంచివచ్చెను' అన్నచో నింటియం దేదేని యుంచివచ్చెనను ననభిప్రేతార్థము సిద్ధించును. ఇట్లె "వనముననుండి వచ్చెను, అచ్చోటనుండివచ్చెను, నీరిలోనుండి వచ్చెను." మున్నగు పెక్కు సప్తమీ స్థలములలో "ఉండి" అనునది నిల్చునపు డన్వయము కుదురుపడినట్లు "ఉంచి" అనునది నిల్చినచోఁ గుదురుపడదు. కావుననే సూరి 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరించి 'ఉంచి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరింపఁజాలఁడయ్యెను. (విస్తర. III) ద్వితీయావిభక్తిమీఁది యుండి శబ్దప్రయోగమునుగాని యుంచిశబ్దప్రయోగమునుగాని నిర్వహింపఁజాలు ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. శరణ్యకర్తగా రుదాహరించిన యర్వాచీనకవి ప్రయోగములు పెక్కు ప్రకృతమగు నపాదానపంచమీస్థలములు కావు. ఆప్రయోగములలో సప్తమిని 'ఉండి' శబ్దమును నిల్పినచో, సుసమన్వితముగా నుండును.

విస్తర. III ౨౪౭ పుట:—పైసందర్భమునుబట్టి "వాఁడు ఇంటిలోనుంచి పుస్తకము తెచ్చెను, అని ప్రయోగించడమే సహజముగా కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౧ పు.) అనువాక్యము సరికాదని స్పష్టపడుచున్నది. "ఉంచి"కి వదలి అనే అర్థమెట్లు చెప్పఁగలిగిరో మాకు తెలియదు" (బాలక. ౧౯౨ పు.) ఏల తెలియదో ఉండునట్లుచేయు = ఉంచు, ఉండిపోవునట్లుచేయుట యనఁగా వదలివేయుటయేకదా.

ఉ......పురివెల్వడినప్పటనుండి నీమొగం । బున్న తెఱంగుఁ గాంచి దిగులొందుచు నుందు......” మొ. (బాలక. ౧౯౫ పు.). క. అప్పటనుండియు నెవ్వగ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯.) (అప్పటన్+ఉండి యిప్పటికిని నెవ్వగఁ గప్పికొనిన.) సంస్కృతమున నపాదానార్థమున “గృహా దాజగామ-వనా దాజగామ” అనురీతి నపాదానపంచమి వచ్చుచుండును. తెల్గునందును నట్లె బాల- కారక-౯ సూత్రము చొప్పున గృహము వలన వచ్చెను. వనమువలన వచ్చెను. అనురూపములు సంస్కృతానుకారులయి సాధువులు కానోపును. ప్రయోగములు:—క. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను । బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము । ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన । నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు చ. నరవరుఁ డైన భీమువలనం బ్రభవించె హిడింబకున్ సుతుం । డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) (౨౮౬ I విష.). ఇట్టి వలనవర్ణకముయొక్క యర్థమును బ్రకాశింపఁజేయుచు దీనిపై ‘ఉండి’ శబ్ద మనుప్రయుక్తమగునని సూరి సూత్రించెను. అది సరికాదు. అట్టి ప్రయోగములు మృగ్యములు. ఒకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను నందలి ‘వలనన్’ అనునది యథాపవిభక్తిక వలనుశబ్దపు సప్తమ్యంతరూపమనియు నట్టి సప్తమి యధికర ణార్థకమయి యచటి యుండుధాతు క్త్వార్థముతో నన్వయించుననియు గ్రహింప వలయును. ఆ-వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు । వలన మేరురూపకలితుఁ డైన । విష్ణువలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన । నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (అను. ౨ ఆ. ౧౧౭.). వలనుశబ్దమున కిట్టి యథాపవిభక్తికసప్తమ్యర్థకప్రయోగములు ప్రసిద్ధములెయ్యియున్నవి. సీ. కమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ। బెలివారు సనకుండ. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) సీ. వడి దాని పోయినవలనిఁ జూచు. (అర. ౨ ఆ. ౨౬.) సీ. వర్గత్రయంబున వలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగు చుండ. (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౦.)

సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయంబు లన్నిటిమీఁదను ‘ఉండి’ శబ్దము సుసమన్వితమై యుండును. ఇయ్యది మహాకవి ప్రయోగసమ్మతము. సీ.........గీ. ఇతఁ డపూర్వమనుజుఁ డెందుండివచ్చెనో.........(అర. ౨ ఆ. ౩౯.) సీ.........కావున దేవి యుద్దేవపథము । నందుండి వసుమతి కొందఁగఁ జనుదేరవలయు. (అర. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) సీ.........హరుశిరంబు । నందుండి భువనైకవందిత సురనది, ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి. (అర. ౩ ఆ. ౮౩.) గీ. అద్దనుజవరుని తనువునందుండి.........పురుషుండు వెడలిన. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౮౧.) క.........సనత్కుమారుఁడు మహికిం । జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం । బునుండి

(ఆది. 3 ఆ. ౯౧.) క.........వచ్చెన్ గగనం । బునసుండి కమలమిత్త్రుఁడు (ఆది. ౫ ఆ. ౨౦.) సందర్భయోగ్యపదవ్యవధానమును గలదు. వచన. ఎందేనినుండి యొక్కమహాముని వచ్చి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౮౦.) వచన.........ఋషు లెందేనినుండి యాత్త్రాపరులై కురుక్షేత్త్రంబునకుం బోదురు. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬౪.)

ద్వితీయమీఁది యుండికిఁ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములు కన్పట్టలేదు. "వనమునుండి వచ్చెను - గృహమునుండి వెడలెను" మున్నగు వ్యావహారికవాక్యములు సాధువులనువారు సయితము "వనమున్+ఉండి - గృహమున్+ఉండి" అని ఛేదముచేసి యచటి ద్వితీయకు "ఇతరత్త్రచద్వితీయా" అనుచింతామణిసూత్త్రము చెప్పున (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ. వివరణము.) సప్తమ్యర్థము చెప్పుకొనుటకన్న వేఱగు ప్రాచీనవైయాకరణసమ్మతమార్గము లేదుగదా. కావున నెచ్చటనైన 'ఉండి' శబ్ద పూర్వసప్తములెల్ల నధికరణార్థకములె యనియు నవి యుండుధాతుక్త్వార్థకమగు 'ఉండి' శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనియు నెన్నవలెను. వాని నపాదాన పంచమి కాదేశములుగా సూరి సూత్త్రించుటయు, నచటి 'యుండి' శబ్దము విభక్త్యర్థద్యోతకమగు ననుప్రయుక్తశబ్ద మనుటయు సరి కాదు. ఈక్రింది యుదాహరణములలోని "ఉండి" శబ్దములేని యంద్వాదిసప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయములును ద్వితీయాప్రత్యయములును నపాదానార్థకపంచమికాదేశములె ('అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్చాన్యా' అనుచొప్పున) యనియు నధికరణార్థకములుగాని కర్త్రర్థకములుగాని కానేరవనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉండిశబ్దములేని సప్తమికిఁ బ్రయోగములు:—క. వడినది వీపున వెడలిన (అశ్వ. ౪ ఆ. ౬౪.) ఉ.........తన్ముఖనేత్త్ర నాసికా । ద్వారములందు వెల్వడియె దారుణవహ్నిశిఖాకలాపముల్. (ఆర. ౪ ఆ. ౪౧౦.) (ద్వారములందున్ = ద్వారములవలన) (అపాయార్థపంచమి.). క. నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన । కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ । వెలువడి.........(ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౯.) వ. నాయం దధికధనంబుఁ గొనిపొమ్ము. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯3.) (ఇది గ్రహ్యాదియోగజపంచమి.) క.........ముఖనేత్త్రనాసికా రంధ్రములం । దనవరతరోషపావక । జనితశిఖావితతు లక్కజంబుగ వెడలెన్. (ఆర. ౬ ఆ. 3౧౬.) చ.......నూతిలో । వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె. (ఆది. 3ఆ. ౧౪౪.) (విస్తర. IV) చ.........నీరిలో । ను వెడలకుండి కూర్మ మతనుస్థితి. (అను. ౧ ఆ. ౨3౨.) సీ.........నరేంద్ర.........మునువర్యునీయందుఁ బడయు నెన్నిక...

విస్తర. IV ౨౪౭ విష:—"వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తములమీఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగానగు. (ద్వితీయమీఁదనున్న యుండి కొక్క

...............వచ్చితి, ననురాగవతినైన నను వరించి। పడయుము నాయం దపత్యంబు. (మనుచ. ౬ ఆ. ౯౨.) ఇట్టియెడల "అందు" విభక్తికి లేని 'వలన' వర్ణకార్థము నంగీకరించి, సూ. శా. నిఘంటుకర్త లుదాహరించిరి. (చూ. సూ. శా. ని. అందు శబ్దమునొద్ద.) ఈపక్షమున నీక్రిందిప్రయోగములచొప్పున ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయమునకును వలన వర్ణకార్థము నేల యంగీకరింపలేదో తెలియకున్నది. ఉండిలేని ద్వితీయాప్రయోగములు. చ.........చే దినం। దను తనువున్ బృహద్రుధిరధారలు బోరన మీఁదికొల్కఁగన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬౮ ప.). (విస్తర V) ఉ.........పృథుదేహము వెల్వడి తేజమంబరం। బెల్ల వెలుంగవచ్చి. (సభా. ౨ ఆ. ౬౯.) క.........విద్యాధరసములు పురము వెల్వడిరి. (అర. ౧ ఆ. ౧౫౪.) ఉ.........కూ। ర్మము గడంగి నీర్వెడలి. (అను. ౧ ఆ. ౨౩౩.) (నీర్వెడలి = నీరిని వెడలి = నీరివలన వెడలి.). శా.........మృత్యువున్। గావం గోరు బహుప్రకారముల లోకంబు......(నిర్వ. 3 ఆ. ౬౯.) (మృత్యువున్ గావన్=మృత్యువు వలనఁ గావన్. త్రాణార్థకపంచమి.)

ప్రయోగమైనఁ గలదా.). బహుళగ్రహణముచే నందు మీఁదయుండికి లోపంబు కలుగదని యెఱుంగునది. ఈసూత్రము నిట్లు చెప్పుట కంద్వితరసప్తమ్యర్థకవర్ణకంబులమీఁది యుండికి లోపంబు వచ్చుట ప్రయోజనంబు" (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) పైరీతి నందువర్ణకముమీఁది యుండిలోపమును జూచికొనక ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రమాదపడి వ్రాసెను. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యీప్రౌఢవ్యాకరణవిషయములఁ దనగ్రంథములో నెక్కించెను. "బహుళగ్రహణముచేత వనమందుండి వచ్చెను ఇత్యాదులందలి యుండికి లోపంబు గలుగదు.........." (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

విస్తర. V ౨౮౭ విష:—పయిరీతి నుండి లేనిస్థలములందు బహుళముగా వలనకు ద్వితీయా సప్తమ్యాదేశములుగల ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగా నేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట కేవల మపరిశీలనమూలకము. "ఉండి లేని వలన వర్ణకమున కీవిధి గలుగదని గ్రహించునది. (౨౭౭ పుట.). "ద్వితీయ మీఁద నున్న యుండికిని సప్తమ్యర్థకముమీఁద నున్న యుండికిని లోపము ప్రాచీన ప్రయోగములం దగపడమిం జేసి (యు) సూరి త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నాదరింపఁ దయ్యెను.........ఇట్టి యుండి లోపించిన ప్రయోగములు తొలుతటి తెలుఁగుఁ గబ్బముల మృగ్యములయ్యె. నన్నయప్రయోగముల నుండి పరముగా సప్తమియే దృష్టము." (౨౭౮ పు.) (బా. సా. వే. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

ఉండిపదం బొకానొకచో వలనవర్ణకంబున కను
ప్రయుక్తం బగు. ౧౦.

హిమగిరివలననుండి గంగ వొడమె. నాకంబువలన
నుండి నారదుండు వచ్చె.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౨౮౭ I విష.

ఉండిశబ్దము పరంబగునపుడు వలనకు ద్వితీయాసప్త
ములు ప్రాయికంబుగ నగు. ౧౧.

వనమునుండి వచ్చె, వనమందుండి వచ్చె, ఊరినుండి
వచ్చె, ఊరనుండి వచ్చె. వనమునుంచి - ధనమునుంచి
యని యుంచి శబ్దానుప్రయోగంబుతోఁ గొందఱు
వ్యవహరించెదరు. కాని యది సాధుకవిప్రయోగా
రూఢంబుగాదని యెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౮౭ I విష:—౧౦ సూ. వ్యాఖ్య:—వలన పై ననుప్రయుక్తముగు "ఉండి" శబ్దమునకుఁ బ్రయోగములు మృగ్యంబులనియు నేదే నొకటి రెండుస్థలములు దొరకినను నందలి 'వలనన్' అనునది యాపవిభక్తిక వలనుశబ్ద సప్తమ్యంతరూపమె యనఁదగియుండుననియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౮౭ విష.). ఆ-వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు । వలన మేరురూపకలితుఁడైన । విష్ణు వలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన । నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (అను. ౨ ఆ. ౧౧౮ ప.). ఇందుఁ బెక్కు వలనల కొక్క యుండిశబ్దము నిల్పఁబడుటయు నిందలి 'వలనన్' అనునది ప్రత్యేకపదమనుటకు సహకారియగుచున్నది. వివిధసప్తమ్యంతముల మీఁదను 'ఉండి' శబ్దము నిల్చుచుండుటయు నద్దానితో నట్టి సప్తమ్యంతము లన్వయించుచుండుటయు బహుప్రయోగప్రదర్శనపూర్వకముగా నీవఱకుదాహరింపఁబడెను. (౨౮౭ విష.). అట్టి విషయమునె "పరేషాం డ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అను నధర్వణకారిక విశదీకరించుచున్నది.

౧౧ సూ. వ్యాఖ్య:—"వనమందుండివచ్చె - ఊరనుండివచ్చె" అనురీతి సప్తమ్యంతప్రయోగములు మహాకవిసమ్మతములు నధర్వణసమ్మతములు (౨౮౭ విష.) నయి యున్నవిగాని వానిలోని యందువర్ణకము వలన కాదేశముగా వచ్చినదనుట సరికాదు. ఉండిశబ్దముతో నన్వయించుచున్న యచటి 'అందు' వర్ణక మధికరణార్థకము. సంస్కృతములోని యపాదానపంచమీస్థలములు పయిరీతిని 'ఉండి' శబ్దముతో నన్వయించు నధికరణార్థకసప్తమిచేఁ దెలుఁగున వచింపఁబడునని యెఱుంగునది.

శా. ....నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి" (పాండు. 3 ఆ.)

అనురీతి ప్రయోగములందలి 'ఉండి' శబ్దము ప్రభృత్యర్థకముగానఁ బ్రకృతమగు నపాదానార్థస్థలవిషయకము కాదని కొందఱియాశయము. "ఉండి - అవ్య...... ౪. ప్రభృతి (మొదలుకొని) అనునర్థమును దెలుపును. ఉ.........సుధారసము చింది పయిం దిగువాఱి నంతనుం। డి న్నెల సన్నగిల్లు. (విజ. వి. ౧ ఆ. ౭.) (అంత నుండిన్........అదిమొదలుకొని) (అంతన్, అనునది ప్రథమాంత మెట్లగును ?)" (సూ. రా. ని.). "నాటనుండి - నేఁటనుండి - ఇంతటనుండి - అంతటనుండి. అవని రాజ్యభరంబుఁ బూనిన యంతనుండి.........ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. అందుండి పలికి రప్పుడు ఇత్యాదౌ 'ఉండి' శబ్దస్య స్థిత్వేత్యస్య పర్యాయత్వమ్..." (అహో. ౩౬౩ పు.) అని యహోబలపతి వ్రాసెను. పైవానియందును నుండిశబ్దమునకు సప్తమితో నన్వయము కుదురకపోలేదు. ప్రభృత్యర్థకములకునుందుఁ బ్రథమ నిల్చుట యుక్తము. ఇంక ,"వనమునుండివచ్చె-ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని ద్వితీయమీఁద నుండిశబ్దము నిలిచి యపాదానపంచమ్యర్థమును వచించు ప్రయోగములు ప్రాచీనమహాకవి గ్రంథములందుఁ గన్పట్టలేదు. "గుడినుండే గుడిరాళ్లు మ్రింగుట-అని రుక్మాంగదచరిత్ర ప్రయోగము కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౩ పు.). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరికాని యీప్రయోగము ప్రకృతమగు నపాదాన పంచమీస్థలముకాదు. అధికరణార్థకము. ఏవేని యర్వాచీనప్రయోగములలో "వనమునుండివచ్చె - ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడినను నచటి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచెప్పిన సప్తమ్యర్థకమె కాని యపాదాన పంచమ్యర్థకముకాదని యచటి "ఉండి" శబ్దముతోడి యన్వయము విశదపఱుపఁ గలదు. వనమున్ = వనమందు, ఉండి = ఆవఱకునుండి, వచ్చె ననునర్థ మచట సుసంగతముగా నుండును. ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. "నన్నుండి - నిన్నునుండి - వారినుండి - వీరినుండి - మమ్ముండి - మిమ్మునుండి - అందుండి - ఎందుండి - ఇందుండి........." (అహో. ౩౬౭ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁ బడెను. వీనియందలి 'అందుండి' మున్నగునవి సప్తమ్యంతములె. 'నన్నుండి' మున్నగునవి కవిప్రయుక్తములయినచో నట "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచింతామణి సూత్రముచెప్పిన సప్తమ్యర్థమునవచ్చిన ద్వితీయలే యని చెప్పవలసి యుండును. "ఉండి - అవ్య.........౩ హేత్వర్థకము. క. నిన్నుండి పీనిరూపముఁ। గన్నులఁ జూడంగఁ గలిగె.........(అని. ౨ ఆ. ౧౩౭.) (నిన్నుండి = నీవు కారణ ముగా.........)" (సూ. రా. ని.). ఇచట "నిన్నున్ = నీయందు = నీసహాయ మందు, ఉండి = ఉండుటచేత" అని యర్థము చేసినచో హేత్వర్థకత్వము లభింపఁ

గలదు. అజడస్థలములందును ద్వితీయవచ్చుటకవిప్రయుక్తమగుట నది విరుద్ధము కాదు. "ఒక్కొ-కచో భూతార్థకాసమాపక్రియ హేత్వర్థకంబగు. ఉదా:—రాహు కంఠము దెగి దేహము ధరణిఁబడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౫ సూ.). "వనమునుంచి - ధనమునుంచి........" అను వాక్యముచే సూరి 'వనమునుంచి వచ్చెను' ఇత్యాదివాక్యముల నంగీకరింపకుండుట యుక్తమె కాని కొన్నియెడల ద్వితీయమీఁది 'ఉంచి' శబ్దప్రయోగము సుసమన్వితమగుచుండుట చేత నట్టియెడల నర్వాచీనకవిప్రయోగములనుబట్టి సాధుత్వము నంగీకరించుట యుక్తము. 'మంచమునుంచి దిగెను' అనుచో మంచము నచట నుంచివేసి దిగె ననునర్థము సుసమన్వితమగుచున్నదిగదా. పరేష్వాద్యాదిశబ్దేష్విత్యాద్యథర్వణ సూత్రములోని యాదిశబ్దముచే 'ఉంచి' శబ్దమును ప్రయోగానుసారముగ గ్రహించుట యావశ్యకము. "కాంచియమ్మంత్రి యెచ్చోటికిఁబంచివచ్చె" (కృష్ణ రాయవిజయము. IV ౨౬౦ బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్చోటనుంచి' అనుపాఠము ముద్రణసంస్కర్తృప్రమాదకృతము.). ౨౪౭ విషయమున "ఉండి - ఉంచి" అను వానినిగుఱించి విపులముగ వివరింపఁబడెను. (విస్తర.)

సర్వావిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పుట.)

అన్యారాదితరర్తేదిక్ శబ్దాఞ్చూత్తర పదాజాహి యుక్తే. (౨-3-౨౯.) ఏభిర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్. అన్యేత్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్ - నన్నయా. అన్యో భిన్న - ఇతరో వాకృష్ణాత్. ఆరాద్వనాత్ - ౨౪౮ విషయము. ఋతేకృష్ణాత్ - పూర్వోగ్రామాత్......చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః............ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాత్.........(సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.)

కంటేఽన్యారాదాదేః. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కారి. అహో. ౨౭3 పు.)

విస్తర. ౨౪౭ I విష:—"ఉండిపదంబు పరంబగుచో వలన కిందువర్ణకమట్లు నవర్ణకంబు నగు" (ప్రౌఢ. కా. ౧౦ సూ.). "వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తముల మీఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు.........బహుళగ్రహణంబుచే నందు మీఁదియుండికి లోపంబు కలుగదు........." (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) అని యిట్లు బాలవ్యాకరణమును సవరించుచుఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తయు ద్వితీయాసప్తములు వలన కాదేశమనియె వచించెను.

కల్పతరు. ౨౪౯ విప:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము - పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. అన్యారాదిత్యాది:—అన్య = అన్యశబ్దార్థకములగు 'ఇతర - భిన్న' మున్నగుశబ్దముల యోగమందును, ఆరాత్ = దూరసమీపార్థకశబ్దముల యోగమందును. ఇతర - ఋతే - దిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపద - ఆచ్ - ఆహియుక్తే = 'ఇతర - ఋతే' అనుశబ్దములయు, అఞ్చుధాతూత్తరపదకములగు దిక్శబ్దములయు, ఆచ్ - ఆహి ప్రత్యయాంతములయు, యోగమునందును బంచమీస్యాత్ = పఞ్చమీ విభక్తియగును. అన్యశబ్ద మన్యార్థపరమగుటచే సూత్రములోని 'ఇతర' శబ్దమన్యాదుల విస్తృతిని దెల్పును. ఉదా:—అన్యో - భిన్న - ఇతరోవాకృష్ణాత్ = కృష్ణు కంటె = కృష్ణునకు - నన్యుఁడు - భిన్నుఁడు - ఇతరుఁడు. ఆరాద్వనాత్ = వనము కంటె = వనమునకు - దూరము సమీపము. ఋతేకృష్ణాత్ = కృష్ణునికంటె = కృష్ణునకుఁ దప్ప, పూర్వో గ్రామాత్ = గ్రామముకంటె = గ్రామమునకుఁ బూర్వము. చైత్రా త్పూర్వః ఫాల్గునః = చైత్రమునకంటెఁ=జైత్రమునకు-బూర్వము ఫాల్గునము. ప్రాక్ - ప్రత్యగ్వా వనాత్ = వనముకంటెఁ = వనమునకు - దూర్పు - పడమర, మొ. పైస్థలములందుఁ దెల్గున "కు" వర్ణకమునకును వాడుకగల్గుటంజేసి యట్లు చూపఁబడెను.

కంటేఽన్యారాదిత్యాది:—అన్యారాదాదేః = అన్యారాదిత్యాది పాణినీయ సూత్రసిద్ధమగు పంచమిచోట, కంటే = కంటెవర్ణకమగును. సంస్కృతమున హ్రస్వవక్రములు లేమింజేసి భట్టారకునిచే "కంటే" అని ప్రయోగింపఁబడినను నచట 'కంటెన్' అనునదియే యుద్దేశింపఁబడినదని యెఱుంగునది. ఉదా:—రామునికంటె నితరుఁడు, వనముకంటె = వనమునకు దగ్గఱ. మొ. ప్రయోగములు:—చ...... అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁజేయుకం। టెను హితమైనకృత్య మొకటిఁ గలదే...... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౫౭.) ఒకటి = వేఱొకటి, ఒకటి యనార్థకము. "ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలాః" అని యమరము. ఒకటిశబ్ద మేకశబ్దార్థకము. సీ. ఇంత। కంటెను గష్టంబు గలదె యొండు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౯.) అధికహీనాదిశబ్దయోగమునందును "కంటె" వర్ణకమగును. ఉదా:—నీకంటె నధికుఁడు. మొ. ఇట్టి 'కంటె' వర్ణకముచోట'కు' వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. "అధికశబ్దేన యోగేసప్తమీ పఞ్చమ్యావిష్యేతే." 'తస్మిన్నధికమ్' (సి. కౌ. ౧౮౪౯ సూ.) ఇతి, 'యస్మాదధికమ్' (సి. కౌ. ౬౪౫ సూ.) ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాత్" (సి. కౌ. ౬౪౩ సూత్రపువివరణము.) అని సంస్కృతమునందును నధికశబ్దయోగమునఁ బంచమి యంగీకరింపఁబడెను. క...... ప్రజా। పరిపాలనంబు

కంటెను I ధరణీశ విశేష మొండు ధర్మము గలదే. (అర. ౧ ఆ. ౨౫౫.). పెక్కు శబ్దముల కొక్క 'కంటె' వర్ణకము నిల్పుటయుఁ గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁ డనఘ సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం I ప్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. 3౯ ప.) కువర్ణక స్థితికిఁ బ్రయోగము:—గీ......జలపూర్ణమంగళకలశములనకుఁ I బాద్యమునకును గుశలసంప్రశ్నమునకు I మిగుల నొండు జనార్దను మెచ్చుగాదు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౬౦.) ఉ.........ఉ I ర్వీవరుఁ డాత్మశక్తి కతిరిక్తములైన సముద్యమం బులన్. (శాంతి. 3 ఆ. ౧౭౨.) క. విలువిద్య నొరులు నీక I గ్గలముగ లేకుండ నిన్నుఁ గఱపుదు.........(ఆది. ౫ ఆ. ౨3౯.). కంటె వర్ణకమున కర్వాచీన రూపము 'కన్న' అనునది. చ.........అ I న్నినదముకన్నఁ దిన్ననయి. (వసుచ. ౨ ఆ. ౫౬.) క. నిన్నుఁ జెఱఁగొన్న హైహయు I కన్నం దోర్వీర్య మెక్కుడగు భార్గవు లీ I ల న్నిర్జించినరాముని I కన్నను శూరుండు ముజ్జగంబులఁ గలఁడే. (చమత్కారరామాయణము. అప్ప. 3 ఆ. ౨3౭ ప.)

కంటె వర్ణకం బన్యార్థాదియోగజంబగు పంచమి కగు. ౧౨.

బాలవ్యా. రామునికంటె నన్యుండు ధానుష్కుండు లేఁడు.

వివరణము. లోభంబుకంటె నితరంబు దోషంబులేదు. ఇచట

౨౪౭ I విషయము. షష్ఠియు నగు. రామున కన్యుండు ధానుష్కుండు లేఁడు. అన్యము - ఇతరము - పూర్వము - పరము - ఉత్తరము ఇత్యాదు లన్యాదులు.

సంజీవని. ౨౪౭ I విష:—అన్యార్థాదియోగజంబగు అన్యారాదిత్యాది పాణినీయసూత్రోక్తశబ్దయోగమునఁ గల్గుపంచమికి "కంటె" వర్ణకంబగు నని యర్థము. ధానుష్కుండు = ధనుర్విద్యాకుశలుండు. ప్రయోగాదులెల్ల ౨౪౭ విషయమున విస్తరింపఁబడెను.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ శా. హలం. అహో. ౪౨3 పు.)

సన్నయా. షష్ఠీపఞ్చమీవిభక్తే (౨-3-౪౨.) విభాగోవిభక్తమ్. నిర్ధా

౨౪౯ విష. ర్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర షష్ఠీపఞ్చమీ స్యాత్. మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరాః. (సి. కౌ. ౬3౯ సూ.)

కల్పతరు, ౨౮౯ విష:—సర్వావిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

పఞ్చమీత్యాది:—విభక్త మనఁగా విభాగము. నిర్ధారణావధికిని నిర్ధార్యమాణమునకును నెచట భేదమె యుండునో యచట నిర్ధారణావధివాచకముకంటెఁ బంచమి వచ్చునని యర్థము. ఉదా:—మాథురాః = మధురాదేశీయులు పాటలిపుత్రకేభ్యః = పాటలిపుత్రవాసులకంటె, ఆఢ్యతరాః = అధికధనవంతులు. ఇచట మాథురులు పాటలిపుత్రవాసులును బరస్పరము భిన్నులు. నిర్ధార్యమాణులు మాథురులు. నిర్ధారణావధిభూతులు పాటలిపుత్రవాసులు. కాన నిర్ధారణావధివాచక పాటలిపుత్రశబ్దమునకంటెఁ బంచమి యయ్యెను. “అత్ర మధురాదేశీయత్వ పాటలిపుత్ర దేశీయత్వయోః గోత్వాశ్వత్వవత్ విరోధాత్ కథంచిదపి తద్రూపేణ నాఽభేదఇతి నిర్ధారణావధేః పఞ్చమీతిభావః” (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౬౩౯ సూ.) “కాకాత్ కోకిలః కృష్ణః ఇత్యాది నిర్ధారణే పఞ్చమ్యేవ నతు షష్ఠీసప్తమ్యావితి వక్తవ్యమ్” (ముగ్ధ. దుర్గా. ౩౧౩ సూ.) కాక కోకిలములు పరస్పరవిభిన్నములు గాన నిర్ధారణావధివాచకము పఞ్చమ్యంతమయ్యెనని భావము. షష్ఠీసప్తములు వచ్చెడి నిర్ధారణముగల “మనుష్యులలో క్షత్త్రియుఁడు శూరుఁడు” మున్నగుచోటులందు క్షత్త్రియులును మనుష్యులే కాన నిట్టి కేవలభేద మచట లేదని తాత్పర్యము. పైరీతిని సంస్కృతమున “పఞ్చమీవిభక్తే” అనుసూత్రముచొప్పున “కాకాత్ కోకిలః కృష్ణః” మున్నగుచోట్లఁ బంచమియే వచ్చునుగాని తెలుంగున “కాకముకంటెఁ గోకిలము నల్లనిది. కాకమునకుఁ గోకిల నల్లనిది” అని యిట్లు పంచమియు షష్ఠియుఁ బర్యాయమున నగును. క. భూరిగుణోన్నతు లనఁదగు। వారికి ధీరులకు ధరణి వల్లభులకు వా।క్పారుష్యము సన్నె మహా।దారుణ మది విషముకంటె దహనము కంటెన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭ ప.) ఆ-వె. కర్ణు నగవు లోకగర్హితుం డగు దుస్స। సేను చెయిది కంటె........నామనంబు........నేర్చుచున్నయది. (అర. ౧ ఆ. ౧౩౯.) క. నర సిద్ధసాధ్యవిద్యా। ధరసురకన్యకలకంటె దమయంతియ సుం। దరి........(అర. ౨ ఆ. ౩౧,) చ. నుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూఱిటికంటె నూనృత। వ్రత యొకబావిమేలు మఱిబావులు నూఱిటికంటె నొక్కస। త్క్రతు వది మేలు తత్క్రతుశతంబునకంటె సుతుండు మేలు త। త్సుతశతకంబుకంటె నొకసూనృత వాక్యము మేలు భూవరా. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౪.) సీ. నీకంటె హరి బుద్ధిలేకయే నిజ నేత్రకమలంబు పూన్చి చక్రంబు గొనియె। మఘువుండు నీకంటె మరులైయె క్రతు

తతి, నర్చించి దేవేంద్రుఁడై వెలింగె । నిఖిలదేవాళియు నీకంటె నవివేకులయియె సేవించి భోగాత్ములైరి । .... (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౬౪ ప.) (ఇందు హరి ప్రభృతులు నీకంటె నెక్కువవారని యర్థము నెన్నునది.) షష్ఠికిఁ బ్రయోగములు:— తే-గీ. విత్తరతుకుఁ గడుమేలు వృత్తరతు. (అర. ౪ ఆ. ౧౩౦.) క.........నాక కాదీ । త్రిలోకముల కధికుఁ జూచితిమి యొకయొఱుకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౬౫.) క.........పుణ్య । వ్రతచర్యను నీవ యెల్లవారికి నత్య । న్నతుఁడవు......... (అర. ౨ ఆ. ౨౩౮ ప.) తే-గీ. సాధ్యులకు దేవతలకుఁ బ్రజాపతులకు । శాశ్వతుఁడితండ యని. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౪ ప.)

కంటె వర్ణకంబు నిర్ధారణ పంచమికగు. ౧౩.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౪౯ I విషయము — ఎచ్చట నిర్ధార్యమాణంబు జాత్యాదులచే భేదంబె కలిగియుండు నచటం బంచమి యగు. ఆపంచమికిం గంటె వర్ణకం బగునని యర్థము. జానపదులకంటె నాగరులు వివేకులు. మానహానికంటె మరణము మేలు.

సంజీవని. ౨౪౯ I విష:—జానపదులు పల్లెలయందు వసించువారు, నాగరులు = పట్టణవాసులు. జానపదత్వనాగరత్వములు పరస్పరము కేవలము విభిన్నములు. నాగరులు వివేకులుగా నిర్ధారణము చేయఁబడెను గాన నిర్ధార్యమాణనాగరులు జాతిగుణక్రియాద్రవ్యములచే నిర్ధారణావధిభూతజానపదులకంటె భేదమే కలిగియుండుటం జేసి నిర్ధారణావధివాచకజానపదశబ్దము కంటె వర్ణకాంత మయ్యెనని గ్రహింపవలయును. ఇట్లి యంతటను నెఱుంగునది. ఇందులకు మహాకవిప్రయోగములు ౨౪౯ విషయమునఁ జూపఁబడెను. అట్టి ప్రయోగములనుబట్టి "జానపదులకు నాగరులు వివేకులు - మానహానికి మరణము మేలు" అని షష్ఠియు నుండవచ్చును. సూరి యట్లు వచింపకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (అం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

సన్నయా. ౨౫౦ వివ. — విభాషాగుణేఽస్త్రియామ్. (౨-౩-౨౫.) గుణే హేతా వస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యాత్. జాడ్యా జ్జాడ్యేన వా బద్ధః - గుణే కిమ్ - ధనేన కులమ్ - అస్త్రియామ్ కిమ్- బుద్ధ్యా ముక్తః - 'విభాషా' ఇతి యోగవిభాగాదగుణే స్త్రియాంచ క్వచిత్ - ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్ధేః. (సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్టీతితు పఞ్చమీగుణే హేతౌ. (ఆం. చిం. అజం. ౭ కారి. అహో. ౨౭౧.)
కేచిన్నాన్తాచ్చ గుర్వాదేర్ద్వ్యక్షరాత్పట్టి మూచిరే.
(వికృ. క్రియా. ౧౯ కారి. అహో. ౪౯౯ పు.)

కల్పతరు. ౨౧౦. విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

గుణే = గుణము, హేతౌ = హేతువగుచుండఁగా, అస్త్రియామ్ = స్త్రీలింగేతరస్థలమున, పఞ్చమీ = పంచమీవిభక్తి, వాస్యాత్ = వైకల్పికముగా నగును. ఉదా:—జాడ్యాత్ - జాడ్యేనవా బద్ధః = జాడ్యముంబట్టి, (లేదా) జాడ్యము చేతను, బద్ధుండగుచున్నాఁడు. గుణేకిమ్ = 'గుణము' అననేల ? ధనేనకులమ్ = ధనముచేత కులము గల్గునని యగునేకాని ధనముంబట్టి కులము గల్గునని సిద్ధింపదు. అస్త్రియామ్ కిమ్? బుద్ధ్యా ముక్తః=అస్త్రియామ్మని చెప్పనేల? బుద్ధిచే ముక్తుఁడగును. బుద్ధిశబ్దము స్త్రీలింగముగాన 'బుద్ధేః ముక్తః' అనురీతిని బంచమి కలుఁగదు. గుణవాచకేతరస్థలములందును స్త్రీలింగవాచకస్థలములందును బంచమి "ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటో౽నుపలబ్ధేః" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడుటంజేసి - ప్రకృతసూత్రమున "విభాషా" "గుణే౽స్త్రియామ్" అని యోగవిభాగముచేసి యట్టివానిని సమర్థింపనగునని "విభాషా' ఇతియోగవిభాగా"దిత్యాదివాక్యమునకుఁ దాత్పర్యము. "విభాషా" (వ్యాఖ్య) హేతౌపఞ్చమీవాస్యాదిత్యర్థః.........గుణే౽స్త్రియామ్ (వ్యాఖ్య)...గుణే హేతా వస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యా దిత్యుక్తో౽ర్థః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్టీత్యాది:—గుణేహేతౌ = గుణము హేతువగుచుండఁగా, వచ్చు' పఞ్చమీతు = పంచమీవిభక్తి, పట్టీతి = 'పట్టి' అనుప్రత్యయముచే వాచ్యమగును. "జాడ్యము+పట్టి - బద్ధుఁడు" అనుచో "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు"అను నథర్వణసూత్రముచొప్పున (౮౮ విష.) నుమ్మురాఁగా "జాడ్యము+ను+పట్టి = జాడ్యముంబట్టి బద్ధుఁడగు" ననురూపము సిద్ధించును. సంస్కృతమునందలి యొక్కొక్కవిధము విభక్తి యర్థమునఁ దెలుఁగున నొక్కొక ప్రత్యయమగునని చూపుట కిట్లు వచింపఁబడెనేకాని తెలుఁగునఁ బ్రాయికముగా హేత్వర్థమునఁ దృతీయాపంచము లెట్లును సిద్ధించునుగదా ? గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను । బడయుఁ బాత్రతవలన ధనము।........

కేచిదిత్యాది - ద్వ్యక్షరాత్ = రెండక్షరములుగల్గినట్టియు, గుర్వాదేః = గుర్వక్షరము పదాదిని గల్గినట్టియు, నాన్తాచ్చ = భావార్థక నకారాంతశబ్దమునకుం బరముగాను, కేచిత్ = కొందఱు, పట్టిమూచిరే = పట్టి విభక్తివచ్చునని పల్కిరి. నకారాంతమనఁగా నుజ్యంతమని యర్థము. నాంతపదము విభక్తియోగయోగ్యము కాకున్నను బ్రత్యేకవిధాన సామర్థ్యమున దాపైని‘పట్టి’ మాత్రము నిల్చును. (విస్తర.) (౩౦౯ విష. చూ.) ఉదా: నీవుగలుగంగఁబట్టి

బాలవ్యా. పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియల కగు. ౧౪.

౨౫౦ I విషయము. జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడగు. నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుఁడనయితిని. ఇచట వలన వర్ణకంబు నగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు.

సంజీవని. ౨౫౦ I విష:—సంస్కృతమునందె గుణవాచకేతరస్థలములందును బంచమి యంగీకరింపఁబడుటం జేసియుఁ గ్రియ హేతువగునపుడును బంచమి ప్రయోగ దృష్టమగుటం జేసియు “హేతువులగు గుణక్రియలకు” అని సూరిగారు సవరించిరి. కాని దేనికిని మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. గుణమునకు:—జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడగు. క్రియకు:—నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుఁడనైతిని. ఇట్టియెడల వలన వర్ణకమును వచ్చునని వివరించి ‘జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు’అని యుదాహరించిరి. బా. కార. ౪ సూత్రముచొప్పున ‘చేత’వర్ణకము నగునని యేల యుదాహరింపరైరో తెలియకున్నది. జ్ఞానముచేత ముక్తుండగుననియు నుండనగును.

విస్తర. ౨౫౦ విష:—“కొన్నియెడల హేతువునం దన్నంత క్రియల మీఁదను బట్టివర్ణకంబు విభాషనగు. ఉదా:—గీ.........ఎట్టు సమకూరు వీరికి నీప్రభావ। మీవు గలుగంగఁబట్టి కాకిందువదన (కాశీ. 3 ఆ. ౪౪.) పక్షంబునం గలుగుటంబట్టి, మొ.” (ప్రౌఢ. కా. ౧౨ సూ.) ఈశ్రీనాథప్రయోగమున కీక్రింది శంభుదాసప్రయోగము మూలము కానోపును. మ. గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనంద నుఁడు గల్గంబట్టి యిప్పాట దు। ర్గతికిందప్పితి. (అర. ౬ ఆ. ౨౧ ప.) ప్రాచీనకాలమున నిట్లు రెండక్షరములుగల క్రియలమీఁదమాత్రమె, పట్టివర్ణకము మాత్రమె భావార్థక నుజ్యంతములపై నిల్చుచుండుటం జేసి యధర్వణుం డట్లు వచించెనుగాని కాలక్రమమున, “విడువఁబట్టి” మున్నగురీతిని త్ర్యక్షరాదుల మీఁదను “పట్టి” ప్రయుక్తము కాఁజొచ్చును. భావార్థకమయ్యును నద్దానిపైఁ బట్టీతరవిభక్తులు నిలువనేరవని పట్టివర్ణక ప్రత్యేకవిధానము నియమించుచున్నది. (చూడు. ౩౦౯ విష.)

సర్వవిభక్తి స్స్వంస్కృతతుల్యాః. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. షష్ఠీ శేషే. (౨-౩-౫౦.) కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః
౨౫౧ విషయము. స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః శేషః. తత్ర షష్ఠీస్యాత్.
రాజ్ఞః పురుషః. (సి. కౌ. ౬౦౬ సూ.)
యొక్కచ శేషే షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కా.)

కల్పతరు. ౨౫౧ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదె మూలము.

షష్ఠీత్యాది:—కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః = కర్త్రాదికారకవ్యతిరిక్తమగు నట్టియుఁ బ్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తమగునట్టియు, స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః = స్వస్వామిభావము మున్నగుసంబంధము శేష మనిపించుకొనును. అట్టి యర్థమునందు షష్ఠి యగును. ఉదా:—రాజ్ఞః పురుషః = రాజాయొక్క పురుషుఁడు. రాజా స్వామి-పురుషుఁడు వాని స్వమ్ము. కాన రాజపురుషులసంబంధము స్వస్వామిత్వరూపము. "విశిష్టధీహేతుః సంబన్ధః - సచానేకప్రకారః - స్వస్వామిత్వ జన్యజనకత్వావయవావయవిత్వ ప్రతియోగ్యనుయోగి త్వాధారాధేయత్వాదిః. సంబన్ధస్యోభయనిష్ఠత్వేపి సంబన్ధస్య నిరూపకత్వాత్ స్వామ్యాదేః షష్ఠీస్యాత్. యదుక్తమ్ - భేద్యభేదకయోః శ్లిష్టః। సంబన్ధోఽన్యోన్య మిష్యతే।ద్విష్ఠో యద్యపి సంబన్ధః। షష్ఠ్యుత్పత్తిస్తు భేదకాత్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య. ౩౦౨ సూ.) సంబంధము ద్విష్ఠమైనను ననఁగా వస్తుద్వయమందును నుండునదైనను స్వామ్యాదిసంబంధివాచకముపైనె షష్ఠీప్రత్యయము నిల్చునని యర్థము. 'రాజయొక్క పురుషుఁడు' అనుచో రాజశబ్దము భేదక మనఁగా విశేషణము. పురుషశబ్దము భేద్య మనఁగా విశేష్యము. రాజనిష్ఠస్వామిత్వనిరూపిత స్వత్వాత్మకసంబంధశాలి పురుషుఁడని శాబ్దబోధము కల్గును. 'దశరథునియొక్క పుత్త్రుఁడు రాముఁడు' అనుచో జన్యజనకభావరూపము సంబంధము. ఇట్లె యితరసంబంధములను నరయునది. కర్త్రాదివివక్ష చేయక సంబంధసామాన్యవివక్ష చేయునపుడు శేషషష్ఠివచ్చునని యెఱుంగునది.

యొక్కచేత్యాది:—శేషేషష్ఠీ = శేషార్థములం దనఁగా స్వస్వామిత్వరూపాది సంబంధార్థమునఁ బాణినీయసూత్రమునవచ్చు షష్ఠి, తెల్గున - యొక్కచ = యొక్క ప్రత్యయవాచ్యమును నగుచున్నది. చకారస్వారస్యముచేఁ బ్రాయికముగా యొక్క ప్రత్యయము ప్రయోగింపఁబడదనియు ననఁగా లోపించుననియుఁ గొన్నియెడల 'యొక్క' అనుదానిచోట 'కి-కు' ప్రత్యయములు నిల్చుననియు, గ్రహింపవలయును.

(విస్తర.). సమాసమందుఁగాని వ్యస్తతయందుఁగాని యేకవచనమందయినను బహువచనమందైనను యొక్క ప్రత్యయము నిలువక లోపించుటయే ప్రాచీనవైయాకరణ కవీంద్రసంప్రదాయము. చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి.........క। ర్ణుపడుట భీష్ము లేమిని గురుండు మృతుండగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.)

విస్తర. ౨౫౧ విష:—"యద్యపి యొక్కషష్ఠ్యర్థప్రతిసంవిధానం సమాస ఏవ, వాక్యస్య తు ప్రయోగః ప్రబన్ధేషు ప్రాయశో నదృశ్యతే. తథాపి తస్య ప్రయోగ ఇష్ట ఏవ, కళామధ్యేతత్వాత్ తేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్. కి - కు ఇతి విభక్తిస్తు అసమాసే కారకషష్ఠీతి జ్ఞేయమ్." (అహో. ౨౭౪ పు.) అను కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సరికాదు. "ప్రాయశోన దృశ్యతే" అననేల? ప్రాచీనమహాప్రబంధములందు మచ్చునకేని యొక్కప్రత్యయప్రయోగము లేదు. సమాసములందు సైతము విగ్రహమున నిల్చునేకాని సమాసమున "యొక్క" అనుదానిచోట "షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా। తత్పురుషసంస్థితా సామ్నామ్" అనుచొప్పున ద్వితీయావిభక్తి తుల్యమగునాకారమే నిల్చును. అట్టి ద్వితీయారూప'ను' ప్రత్యయసంబంధద్రుతము "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున లోపించును, లప్రత్యయమును లోపింపదు. దానిద్రుతముమాత్రమె సమాసమున లోపించును. ఉదా:—రామునియొక్కగుణములు = రామునిన్+గుణములు=రామునిగుణములు. రాములయొక్కగుణములు = రాములన్+గుణములు = రాములగుణములు. వ్యస్తస్థితిలోను యొక్క లోపించును. "చ.........తన చిన్నిరామచంద్రుని నగు నగుమోము" (రాఘవ. ౨.ఆ.౯.) (తనయొక్క+చిన్నిరామయొక్క+చంద్రుని నగు మోము. (భార.) తనయొక్క చిన్నిరామచంద్రునియొక్క+నగుమోము. (రామా.) అట్లయినఁ గళలలో యొక్కను బరిగణింప నేల యని యహోబలపతి శంకించెను. పైరీతి వ్యస్తప్రయోగములలో "చిన్నిరామ" అను లుప్తశేషము కళ యని తెలియుట, యొక్కకళాత్వకథనమునకుఁ బరమప్రయోజన మగుచున్నదిగదా. మఱియు, సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవివిధవిభక్తులకును బ్రతిగా జాతి కొకటిగఁ దెనుఁగువిభక్తుల నుపదేశించుటకై యాంధ్రవ్యాకర్తలు యొక్కాదులగు కొన్నిటిని వచించిరేకాని యొక్కవిభక్తి నెవ్వరును బ్రయోగించియుండ లేదు. "ఒడయండు షష్ఠియు (ఆం. భూ. ౬౭ గద్య.) ఒడయఁ డనఁగా స్వామిగాన దీనిచే స్వస్వామిభావాదిసంబంధమును దెల్పు యొక్కషష్ఠి చెప్పఁబడెనని యెఱుంగునది. ఇందు యొక్కషష్ఠికి "సుతునిధనము - సుతుధనము-సుతులధనము" అనునవి యుదాహరింపఁబడినవి. (ఆం. భూ. ౮౮-౮౯ ప.) "షష్ఠికిం గికుకారంబులును యొక్క లోపల యనుశబ్దములును.........అయ్యె." (కావ్యాలం. ౯౭ గద్య. ౫౩ పుట.)

క. మనవారి కపుడు భీష్ముని। చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుటయును గ। ర్ణుని బొలియుటయును గ్రొత్తై. (శల్య. ౧ ఆ. 303.) క.........। తమమును చూపిన। యాతం డగుటకు. .(ఆర. ౪ ఆ. ౧౭౭.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు.........(ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) ఇట్టివి పెక్కు విస్తరమునఁ జూపఁబడినవి.

యొక్క లోపించిన ప్రయోగములు:—"యొక్క కులోపంబు బహుళంబు. క. నెమ్మినిధర్మజు నలువురు.। తమ్ములు.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (నలువురు - ప్రథమాబహువచనరూపము.) ఎ.గీ. అపుడు సమ్మెట కోలల యంకుశముల। చేలు కోలల ప్రేటుల. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౪౭.) క. నరగోమృగసింహంబుల। కరుణము లగు.........స్వరములు. (హరి. పూ. ౬ ఆ.) ఉ. ఇమ్ముగ సర్వలోకజను లెవ్వని యేని ముఖామృతాంశుబిం। బమ్మున.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) ఏకత్వమునందును బహుత్వమునందును సమాసమునందును వ్యస్తత యందును యొక్కవర్ణకము నిలువనేరదు. ఎ.గీ. వరుస। తోడ దుర్మర్షణునియును దుర్ముఖునియు। నిండ్లు గవలకు సంప్రీతి నిచ్చె నృపతి. (శాంతి. ౧ ఆ. 3౯౬.) క.........తా। నచ్చట నంతర్హితుఁడై। యిచ్చఁ జనిగొఁ దోఁచు నేఁటి రెల్లిటి లోనన్. (విరా. ౫ ఆ. 3౦౧.) (ఇందలి 'లోనన్' అనునది యాపవిభక్తిక లోను శబ్దరూపము.) వచ. ఇప్పాండవులయు ద్రౌపదియు వస్త్రంబు లపహరింపుము. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౯.) మ. విను నీ నా యొద్దఁ బాటు సెల్లె. (అను. ౧ ఆ. ౨౬3 ప.) ద్విపద. దాన సందియమె గౌతముని దధీచి। వ్యాసుని శాపంబు వహ్నిపాలైన। భూసురులకు భక్తి వాలుపొంద నగునె. (బసవ. ౧ ఆ. ౪౯౨ ప.) సర్వజ్ఞు నెట్టన శరణుల రాక। కు.........(బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౯ ప.) "గీ.........మనుజవిభుని। పరులు లేని దృక్ఖంజనశాబకములు." (నైష. 3 ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) బహుత్వమున:—సీ. అంగనాజనులయుత్తుంగసంగతకుచ, కుంకుమచందనపంకములయు।...
......నవపుష్పదామములయు । ....సురభినిశ్వాసములయు । ....
ధూపములయు। విలసితసౌరభావళులు దాల్చె. (ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.) చ.........
భూ। పతులయు విప్రముఖ్యుల సభన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) క. అనుజుల తనుజుల చావులు। గనుఁగొని......(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౯.) క. మనవారల వారి వారి మానము లధిపా.(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౧౯.)క. వారి తమ కొలఁదు లెఱుఁగరు. (భాస్క. యుద్ధ. ౧33.) క. నీ మాఁహృదయములు. (భాస్క. యుద్ధ.౧3౮.)"ధాతుజ విశేషణభావార్థక పూర్వవ్యవహితావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకుఁ దఱచుగ యొక్క షష్ఠియగు" (౧ల్లో౧.) ధాతుజవిశేషణపూర్వవ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు......

తెలుఁగున శేషషష్ఠి యర్థవిశేషబోధకము నగుచున్నది. ఆ-వె. కఱకు దర్భ పూరి పఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬.) దర్భయొక్క పూరి = దర్భపూరి = దర్భరూప

చ. తన మును పడ్డబన్నములు............(ఉద్యో. ౩ ఆ.) ....(౨౪౧.) భావార్థకపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.........వచ. మన పుట్టి బుద్ధి యెఱుఁగుట మొదలు. (హరి. పూ. ౫ ఆ.) (౨౪౨.) భావార్థకపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.........క.........పరీక్షి । జ్జనపాలు చనుట.........(ఆది. ౨ ఆ.) తఱచుగ ననఁటచే బాహుకుండు రథంబు గడపు నేర్పునకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది. క. మేను ప । రింపనిశాస్త్రములె మాఁపరింపని శ్రుతులే. (అను. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౫.) "యొక్కడు లోపంబు బహుళంబు.........బహుళగ్రహణంబుచే ధాతుజవిశేషణభావార్థకముల ముందటికర్తృపదంబుల యొక్కకు నిత్యంబుగ లోపం బని యెఱుంగవలయు." (ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) ఇట్లు వ్రాయుటకు మఱెచ్చట యొక్కలోపము గల్గదో తెలియకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము లింకను ననేకములు గలవు. క.........భీ । ముని చేసిన యది సంజయ । ....। విని పింపుము. (శల్య. ౨ ఆ. ౩౮౮ ప్రాసస్థలము.) క.........తను మును చూపిన । యాతం డగుటకు (ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౮.) చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి......... క । ర్ణుపడుట భీష్ము లేమిని గురుండు మృతుం డగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.) క. మనవారి కపుడు భీష్ముని । చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుటయును క । ర్ణుని పొలియుటయును గ్రొత్తె.........(శల్య. ౧ ఆ. ౩౦౩.) (ప్రాసస్థలము.) ప్రథమ నిల్పుటకు:— సీ. రోదసీకుహరంబు రుచిరాంశుతతిఁ జేసి, యర్కుండు వెలిఁగించునట్లు లమృత । సందోహనిష్యందచంద్రికఁ జేసి శీ, తాంశుఁ డానందించునట్లు.........(సభా. ౨ ఆ. ౬.) (అనందించు = ఆనందింపఁజేయు.) ద్విప. నందీశ్వరుఁడు చేయునవ్యతపంబు. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౨౧.)

౬. కులు శేషషష్ఠ్యర్థమున నిల్పుటకు:— ఉ. ఈతఁడు మీకు నాపదలకెల్లను మూలము. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౧౮౩.) (మీకు నాపదలకెల్ల = మీయొక్క యాపదలకెల్ల.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) సీ. నీవు రాజవు గాక నీ కేను రాజనే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩౮.) ఆ-వె.........యజ్ఞమునకు । విఘ్న మాచరించె.........। బభ్రుభార్యఁ దనకు భార్యఁ జేసె. (సభా. ౨ ఆ. ౬౫.) క.........నాకుఁ జిత్త మూరడి యుండున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౮.) క.........కన్ను మూయఁదు నాకున్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦.) ఇట్టి వింతవ్యవధానము గల ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి.

మగు గడ్డి. దర్భపూరియొక్క+పఱుపులు = దర్భరూపమగు గడ్డితోనిర్మించిన పఱుపులు. ఉ.........దృఢదీర్ఘబాహు వీ । ర్యమ్ములవారు......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౦.) బాహువీర్యమ్ములయొక్క+వారు = బాహువీర్యమ్ములు గలవారు. సీ.........కవలవారు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౫.) కవలయొక్క+వారు = జంట జన్మము గలవారు = యమళులు. క.............నాగాయుత బలంబువాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౪.) అయుత = పదివేలు. నాగాయుత బలంబు యొక్క వాఁడు = పదివేల యేనుఁగుల బలము గలవాఁడు. క. కడుఁ బేదమనసు వాఁడని । చెడనాడుదురు.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౧౭.) పేదమనసుయొక్క+వాఁడు = పేదమనస్సుగల వాఁడు = అనుద్ధతుఁడు. చ.........నృపుఁ డెట్టిభంగి వా । ని యెడ. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౫౦.) ఎట్టిభంగియొక్క+వానియెడ = ఎట్టిరీతిగలవానియెడ. మ. సుతువాఁడై వినయంబు సేకొనక.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౫.) సుతుయొక్క+వాఁడు = సుతపక్షపాతము గలవాఁడు. ఇట్టి షష్ఠీ సమాసమునె యధర్వణుఁ డాభాస బహువ్రీహి యని వ్యవహరించెను. "త్రినేత్రః - పీతామ్బరః - ఇత్యాద్యనుసారేణ మూఁడు కన్నులవాఁడు - పీతాంబరమువాఁడు - పట్టుపుట్టముదొర - ఇత్యాద్యాఆభాస బహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు - మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది. ఇత్యాద్యాః, స్యాదాభాసబహువ్రీహిః । ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యధర్వణః - ప్రథమాన్తశ్చాత్ర - తచ్ఛబ్ద శ్చాన్యశబ్దశ్చ, వేఁడివెలుంగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థ వివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టఏవ. వేఁడివెలుఁగువాఁడు ఇత్యాది" (అహో. ౪౩౬ పు.)

డిః స్యాత్సంబన్ధార్థే । సర్వస్మా ద్యుష్మదస్మదాత్మభ్యః ।
ద్వితివర్ణకః. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కా. అహో.
నన్నయా ౪౦౨-౪౦౩ పు.)

౨౫౧ I విషయము. ఏకత్వేచ బహుత్వేచ । సంబన్ధే ది వి వర్ణకా. (వికృ.
అజం. ౩౬ కా౧. అహో. ౩౧౦ పు.)
క్వచిత్ప్రత్యయ యోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.
(వికృ. సంధి. ౨౫ కా. అహో. ౧౯౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౧ I విష:—సంబన్ధార్థే = శేషషష్ఠ్యర్థమున, సర్వస్మాత్ = ప్రాతిపదికము లన్నిటికంటెను బరముగ (డి.వి ప్రత్యయములనుబట్టి యు మహత్త్వ మందనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది.) డిఃస్యాత్ = డి ప్రత్యయమగును, యుష్మదస్మదాత్మభ్యః = నీ - నా - తా మన శబ్దములకంటెఁ బరముగ, ద్వితివర్ణకః = 'దు' అను

ప్రత్యయమగును. అథర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—ఏకత్వేచ బహుత్వేచ = సంబంధివస్తువుల యేకత్వమునందును బహుత్వమునందును, సంబన్ధే = సంబంధార్థమున, ది వి వర్ణకౌ='ది-వి' అను ప్రత్యయములు వరుసగ నగును. సంబంధివస్తువుల యేకత్వమున 'ది' ప్రత్యయమును బహుత్వమున 'వి' ప్రత్యయమును నగును. సంబంధి వస్తువు లనువాత్తులై యున్నపుడే యీ ప్రత్యయము లగునని యెఱుంగునది. యుష్మదస్మదాత్మశబ్దములకు నుభయార్థమునకును బరముగ సంబంధివస్తుబహుత్వమునఁ బ్రత్యయవిధానము లేనని విశదపఱుచుట కథర్వణుఁడు 'దు'వర్ణకమును విడిచి 'ది'వర్ణకమును మాత్ర మనువదించెనని యెఱుంగునది.

క్వచిదిత్యాది:—క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ, ప్రత్యయయోగేచ ప్రాతిపదికము (ది-వి) ప్రత్యయములతోఁ గూడినపుడును, తథాత్వమ్ = షష్ఠి ద్వితీయా తుల్యాకారముతో నిల్చుట, అభిధీయతే= చెప్పఁబడుచున్నది. "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నా" మ్మనుసూత్రమునుండి యయ్యర్థము లభించును. 'నీ-నా-తా' మనశబ్దములవంటి షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందదు.(౨౭౦విషు.) ఉదా:— రామునియొక్క = రామునిన్+ది = రామునిది (గుణము) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు' అనుచోప్పున నంతటను ద్వితీయాకారము తుదిని నిల్చిన తిజ్మధ్యశాస్త్ర సిద్ధమగు ద్రుతము లోపించును. రాములయొక్క = రాములన్+ది = రాములది (శక్తి) రామునియొక్క = రామునిన్+వి = రామునివి (గుణములు) రాముల యొక్క = రాములన్+వి = రాములవి (అవతారములు). "దా। నిది కలరూపు" (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) అనుచో దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిది కలరూపు" అని రూపసిద్ధి నెఱుంగునది. 'ది-వి-దు' అనునవి సంబంధార్థక ప్రత్యయము లనుటచేత షష్ఠ్యంతములవలెనె యీ ప్రత్యయములతోఁగూడిన శబ్దములు వ్యస్తములని గ్రహింపవలెను. ఇవి వ్యస్తములనుటకు "శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య। స్సమాసోఽపి గురు ర్భవే" త్తనుకారికయు విశదపఱుపఁగలదు. (చూ. ౨౭౧-౨౭౧ I విషు.) నాయొక్క=నా+దు=నాదు.(గుణము)ఇచట'యొక్క' స్థానమున 'దు' ప్రత్యయము నిల్చెను. ద్వితీయాకారము (నన్నున్) రాలేదు. (౨౭౦ విషు.) ఇట్లె "మాదు (గుణము) నీదు (గుణము) మీదు (గుణము)తనదు (గుణము) తమదు (గుణము) మనదు(గుణము)"అనురూపములు సిద్ధించును. 'నాదుగుణములు' అనురీతి ప్రయోగములు భట్టారకునిమతమున సాధువులు కావు, ప్రయోగములు:—చ... ......దా। నిది కలరూ పెఱుంగ నవనీపతి......... (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) (దానియొక్క = దానిన్+ది = దానిది = ఆశకుంతలది (కలరూపు) సీ.........వాఁ

వ ధమ్మిల్లభారావకలితదివ్యామోదనపుష్పదామములయు । వారివ.........నిశ్వాసములయు । వారివ.........ధూపములయు............(ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౮.) (వారియొక్క = వారిన్+వి+అ = వారివ.) (పుష్పదామములు.) మధ్యాక్కరము. ద్వాదశమాసిక.........। నీదు మనోరథ మెట్లు సలుపంగనేర్తు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౩౩.) సీ.........ఆ-వె.........నెమ్మి నడపెఁ దనదు నేర్పు పేర్మి. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౦.) క.........తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. ౩౭.) చ. సదయము నీషఁ బంచశిఖసంయమిమోక్షముఁ దెల్పె నంటి నీ। హృదయము నాదు చొచ్చుటకు నెంతయు రోసితి.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౨.) శేషషష్ఠి విశేష్యముతోనె యన్వయించునుగాన 'నీదు మనోరథము' మున్నగుచోట్ల 'మనోరథము'మున్నగునవి నిల్చినవి. కావున నవి(నాదుమనోరథము-మొ)షష్ఠీసమాసములని భ్రమింపరాదు. క... జనంబులు।దయిన......(సభా. ౨ అ. ౭౧.) మున్నగుస్థలములందువలెనే సీ...... ఆ-వె. తనదైన దివ్యదీప్తి. (అర. ౧ ఆ. ౩౮౭.) మున్నగుస్థలములందును 'తనది+ఐన' అనియే పదచ్ఛేదము చేయవలెను. 'తనదు' అని ఛేదము చేయరాదు. 'తనదు' = (తనయొక్క) అనునది విశేష్యముతో నన్వయించునేకాని 'అయిన' మొదలగు ధాతుజవిశేషణములతో నన్వయింపదు. తనయొక్కయయిన 'దివ్యదీప్తి' అనురీతి ప్రయోగములసంభవములుగదా. చ. అనుపమశౌర్య నీదుసముదగ్రగుణంబులు... (అర. ౧ ఆ. ౩౬౨.) అను నన్నయపద్యమునందలి 'నీదు సముదగ్రగుణంబులు' అనుచో 'నీదుసముదగ్రగుణావలి' అని తాళపత్త్రమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది. అదియె నన్నయప్రయుక్తపాఠ మనఁ దగును. అది - అవిశబ్దముల తుదివర్ణములె ది-వి-ప్రత్యయములనియుఁ బ్రాచీనకాలమునందుఁ దెలుఁగున నైత ముండెడివని యూహింపఁదగిన "అదు" (= అది) అనుదాని సంక్షేపరూపమె 'దు' ప్రత్యయమనియు శబ్దతత్త్వశాస్త్రపద్ధతిని నెన్ననగును. నన్నయప్రయోగములలో నీపద్ధతికి విరుద్ధములగు బలమయిన ప్రయోగములు కానరాలేదుగాని తిక్కయజ్వప్రయోగములలో 'దు' ప్రత్యయము విషయమున వైరుధ్యము కన్పట్టుచున్నది. "అదు-అవు" (అది-అవి) అనురూపములు తెల్గునఁ గన్పట్టమింజేసి యట్టివాని యర్థస్ఫూర్తి తెలుఁగునఁ గల్గకపోవచ్చును. సంబంధిపదంబు మహద్వాచియగునపుడును బహువచనాంతమై యున్నపుడును 'దు' ప్రత్యయమువచ్చుట కవిబ్రహ్మగారిప్రయోగములలోఁ జూపట్టుచున్నది. క. పాండవులవలని కీడొ। క్కండును లే దధిప నీదు కొడుకులు ధరణీ.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౭౩.) ఆ-వె. కోరియిచ్చెఁ దనదుకూతుల మువ్వుర. (నిర్వ. ౨ ఆ. ౭౨.) తే-గీ.........నీదుగర్భమున వాఁడు.........(ఆది. ౮

ఆ. ౬౨.) అను నన్నయప్రయోగమునందలి 'నీదు' అనునది 'గర్భము' అనుదానితో నన్వయించుచున్నది. గాని 'వాఁడు' శబ్దముతో నన్వయింపలేదు గాన విరోధము లేదు. తర్వాతికవులు సోమయాజి ననుసరించిరి. ద్విపద. తమతమవీథులఁ దమదు లోఁగిళ్ళ. (రంగనా. రా. యుద్ధ. ౬౦౭ ప.) తే.గీ. తమదు పంచమములు తృతీయములు నగుచు. (అప్ప. ౩ ఆ. ౩౨౭ ప.) తే.గీ. అట్టిపని నీదుచే నేలయగు।... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౩౭.) అనుపాఠము సరికాదు. దీనిటిప్పణములో "అట్టిపని యేల నీచేత నగు" అనుపాఠాంతరము వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. అట్లె తాళపత్రమాతృకలో నున్నది. కాన నదియె కవిప్రయుక్తపాఠము కానోపును. అహోబలపతి యీసందర్భమునఁ బొరపడెను. "ప్రాతిపదికమాత్రా దస్యవిధిః" అనుట సరికాదు. (అహో. ౮౦౩ పు.) తానే యావ్యాఖ్యలోనే 'తనదుకీర్తి' అని యుదాహరించెను. ద్విపద. మద్భక్తదేహంబు మాదుదేహంబు. (బసవ. ౪ ఆ. ౭౧౨ ప.) బాలవ్యాకర్త యీవిషయములను సంగ్రహింపలేదు.

శేషషష్ఠికి యొక్కయు నగు. ౧౪.

బాలవ్యా. ౨౧౧ II విష. ఇచట శేషం బనఁగా సంబంధంబు. రామునియొక్క గుణములు. నాయొక్క మిత్త్రుఁడు. వానియొక్క తమ్ముఁడు. కువస్త్రకంబును గోన్నెయొడల సంబంధంబు నందగు. నాకుం దమ్ముఁడు. మీకు నెచ్చెలి.

సంజీవని. ౨౧౧ II విష:— రామునియొక్కగుణము లనఁగా రాముని సంబంధమైనగుణములని సూరిగారియాశయము. వ్యస్తమందు 'యొక్క' శబ్దప్రయోగము ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసమ్మతము కాదని కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడెను. అట్లయినను "తథాపి తస్య (యొక్కశబ్దస్య) ప్రయోగ ఇష్టఏవ, కళా ముద్దేశ తత్పాదేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్........" (అహో. ౨౭౮ పుట.) అను నహోబలపతివాక్యములచొప్పున నాధునికులవాడుక ననురోధించి వ్యస్తతలో యొక్కశబ్దము నుదాహరించిరి. యొక్కస్థలమున "కి.కు.ల" ప్రయోగము కల్పతరువునఁ జూపఁబడెను. నాకుందమ్ముఁడు = నాయొక్క తమ్ముఁడు - నీకు నెచ్చెలి = నీయొక్క నెచ్చెలి.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (అం. చిం. ౧౪ కా. అహో. ౮౨౩ పు.)

యతశ్చ నిర్ధారణమ్. (౨-3-౪౧) జాతిగుణక్రియా
నన్నయా. సంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధా
ధర్వణీయము. రణం యత స్తతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. నృణాం నృషు
౨౧౭ విషయము. వా ద్విజః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా బహు
క్షీరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః.
ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః. (సి. కౌ.
౬3౮ సూ.) (విస్తర. I) లోపల నిర్ధారణోద్భవా
షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮కారి. అహో. ౨౭౪ పు.)

కల్పతరు. ౨౧౭ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. సముదాయాత్ = ఒకసమూహమునుండి, ఏకదేశస్య = ఆసముదాయములోని యొకభాగమునకు, జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః = జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలలో దేనిచేతనయినను, పృథక్కరణమ్ = వేఱుచేయుట, నిర్ధారణమ్ = నిర్ధారణ మని పించికొనును, అట్టి నిర్ధారణము, యతః = దేనినుండి కల్గునో, తతః = దానికంటెఁ బరముగ, షష్ఠీసప్తమ్యౌ = షష్ఠీసప్తములు, స్తః = అగుచున్నవి. జాతిచే:—నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః = మనుష్యులలోపల (లేదా) మనుష్యులందు ద్విజుఁడు శ్రేష్ఠుఁడు. గుణముచే:—గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా=గోవులలోపల(లేదా) గోవులందు నల్లనిగో వధికక్షీరములు గలది. క్రియలచే:—గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా

విస్తర I ౨౧౭ విష:—"ఈసందర్భమున సిద్ధాంతకౌముదిని గలయుదాహరణములనెల్ల మక్కీకి మక్కీగా నాంధ్రీకరించిన సూరి 'నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః' అను నుదాహరణమునుమాత్ర మట్లుచేయక 'మనుష్యుల లోపల క్షత్రియుండు శూరుండు' అని క్రొత్తదానిని సృజించుటంజేసి యాతఁడు బ్రాహ్మణద్వేషి యగుట స్పష్టమని యండ్రు" (బా. సా. వే. ౫౭౬ పు.) అనునభిప్రాయము సరికాదు. ఇంతమాత్రమున బ్రాహ్మణద్వేషియనుట న్యాయము కాదు. మనుష్యులలో బ్రాహ్మణులె యుత్తములను ప్రాచీనాభిప్రాయమునందు వైమత్య ముండిన నుండవచ్చును. "నరాణాం నరేషు నరేభ్యః క్షత్రియ శ్శూరతమః. గవాంగోషు గోభ్యో వా కృష్ణా గౌః క్షీరిణీ. అధ్వగానా మధ్వగేషు అధ్వగేభ్యో వా ధావన్తః శీఘ్రతమాః........" (ముగ్ధ. 3౧3 సూ. శ్రీరాతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) అనురీతి నుదాహరించుటయుఁ బ్రసిద్ధమేకదా. మఱియు ద్విజుఁ డనఁగా బ్రాహ్మణుఁడు మాత్రమే యనరాదుగదా.

ధావన్ శీఘ్రః = పోవుచున్న వారిలోపల (లేదా) పోవుచున్న వారియందు పరుగిడు వాఁడు శీఘ్రగామి. సంజ్ఞచే:—ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః = శిష్యుల లోపల (లేదా) శిష్యులందు మైత్రుఁ డనువాఁడు బలమైనవాఁడు. నిర్ధార్యమాణ వస్తువుసయిత మవధిభూతవస్తువులలోనిదే యగుచుండఁగా నిర్ధార్యమాణవస్తువు నందలి విశేషధర్మమునుబట్టి వేఱుచేయుట ప్రకృతసూత్రమునందలి నిర్ధారణమునకు లక్షణము. ఇట్టి నిర్ధారణమున నవధిభూతవస్తువాచకమునకుఁ బరముగా షష్ఠీ సప్తములలో నొకవిభక్తి నిల్చును. నిర్ధార్యమాణవస్తు వవధిభూతవస్తువులలో నంతర్భూతము కాక వానికంటెఁ గేవలము భిన్నమై యుండునప్పటి నిర్ధారణము ౨౨౯ విషయములోనిది. అవధివస్తు నిర్ధార్యమాణవస్తువులలో నిర్ధార్యమాణ వస్తువు నాధిక్యముగాని హైన్యముగాని పై రెండుస్థలములందును నిర్ధారితమగును. కాన నధికాదిశబ్దప్రయోగ మున్నను నీద్వివిధనిర్ధారణస్థలములందును ౨౨౯ విష మునకుఁ బ్రసక్తి కలుగదు. "జాతిగుణక్రియాణా ముత్కర్షే ణాపకర్షేణ వా సజా తీయాత్పృథక్కరణం నిర్ధారః. యథా మనుష్యాణాం బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మను ష్యాణాం చణ్డాలో హీనః" (ముగ్ధ. ౩౦౨ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.)

లోపలేత్యాది:—నిర్ధారణోద్భవా = యతశ్చ నిర్ధారణమ్మను పాణినీయ సూత్రముచొప్పునఁ గల్గు, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, లోపల = లోపలవిభక్తి ప్రత్యయ వాచ్యమగును. ఇందలి షష్ఠి యనునది సప్తమికిని నుపలక్షణము. 'లోపలన్-లోనన్' అనుశబ్దములు సయిత మాపవిభక్తికములగు 'లోపల - లోను' శబ్దముల సప్త మ్యంతరూపములె. ఉ.........కాలకేయులు బయల్పడి తోఁచి దానిలోపలన్. (అర. ౩ ఆ. ౩౯.) అట్టినను నిర్ధారణమునందలి సంస్కృతవ్యాకరణోక్తషష్ఠిని సంగ్రహించుటకై చింతామణికర్త 'లోపలన్' అనుశబ్దమును నిర్ధారణషష్ఠీప్రత్యయ ముగా నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. కావున 'లోపలన్' అనువానిచరిత్రమునుబట్టి యీనిర్ధారణమున సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని సప్తమియు వచ్చుననుట యుక్త ప్రాయమె యగుచున్నది. ఇట్లు 'అందున్' అనెడి సప్తమీప్రత్యయమేకాక 'నన్' అనుసప్తమీప్రత్యయమును, సప్తమ్యర్థకములగు ద్వితీయాప్రత్యయములును (బా. కార. ౨౨ సూ.) నీనిర్ధారణమున రావచ్చును. ఏకత్వార్థకమగు 'నన్' ప్రత్యయ మీనిర్ధారణమున నెట్లు సంభవించునని శంకింపరాదు. నన్ప్రత్యయాంతసమాహా ర్థకశబ్దము లీవిషయమునఁ బ్రయుక్తము లయియున్నవి. (విస్తర. II) ప్రయోగ

విస్తర. II ౨౪౨ విమ:—"అందులవా రనునట్టి ప్రాచీనరూపములందువలెనే లోపుశబ్దముపై 'ఉల' చేరి పలుకుబడిలో నుకార మకారమై వికృతినంది ప్రత్య

ములు:—సీ.........ఆ-వె. పూజనీయులైన పురుషులలోపల। నెవ్వఁ డయ్యెఁ గృష్ణుఁడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) పూజనీయులగు పురుషులలోపలఁ గృష్ణుఁ డెవ్వఁడును గాఁడనఁగా నపూజ్యుఁడని భావము. సీ. జ్యోతిస్సులందు వరుఁడు రవి భూతంబు, లం దగ్ని వరుఁడు విద్యలఁ బ్రధాన। సావిత్రి దేవతాసమితిఁ బ్రజాపతి ఘనుఁడు వేదముల ముఖ్యంబు ప్రణవ। మనిలచయమ్మునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము ఛంద, ములను గాయత్రి యగ్గలము పశువు। లను మేటియజ మఖిలచతుష్పదములను, ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే-గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పక్షులందు। శ్యేన మధికంబు యజ్ఞవిధానముల హు। తంబు పెద్ద యుగములఁ గృతంబు మేలు। ధాతువర్గములోన నుత్తమము పసిఁడి. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧.) సీ. యవలోషధులలోన నన్నంబు భక్ష్యభోజ్యములందు జలము పేయములలోన। నమరాచలము పర్వతములలోఁ బ్లక్షంబు, దరువులలోన నూర్ధ్వంబు దిశల। జాహ్నవి నదులందు సాగరంబు సరస్సులందు గృహస్థత్వ మాశ్రమముల। నెక్కుడారయ నెక్కుడేను బ్రజాపతులం దచింత్యాత్మకుండైనయట్టి. తే-గీ. విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె విను డెలియ। నీశ్వరుఁడు దేవతావళి నెల్ల నెక్కు। డతఁడు నా నేననఁగ విష్ణుఁ డనఁగ వస్తు। వొకఁడు మూర్తిత్రయంబున నుల్లసిల్లు. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) వీనిలో మొదటి పద్యమున "పశువులను మేటి యజము, చతుష్పదములను ధేనువు మిక్కిలి, మానవులను బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు" అను స్థలముల నజడసప్తమిచోట ద్వితీయలక్షణవిరుద్ధమనుకొని కావలయును (ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జ డ పతానాం స్యాత్. ఆం. చిం.) ముద్రాపకులు కుషష్ఠిని నిల్పిరి. "పశువులకు మేటి యజ మఖిల చతుష్పదములకు ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు। బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు." (వావిళ్ళ. ముద్ర. అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧ ప.) అది సరికాదు. అజడవాచకసప్తమిచోట సయుతము ద్వితీయ మహాకవిసమ్మతము. (ప్రౌఢ. కార. ౧౮ సూ.) సీ......... గీ.........నలుగాలివాన గోవును.........మనుజుల విప్రుండు। సమధికత్వభాజనము లండ్రు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ఆ వె. వనజముఖులు పురుషులను దృష్టి బొందుట। గలుగ దండ్రు కోవిదులు మునీంద్ర. (అను. ౨ ఆ. ౧౭౫ ప్రాసస్థలము.(మఱియుఁ బై "పశువులను మేటి........." మున్నగుస్థలములు ప్రకృతదుగు

యత్వమునందిన శబ్ద మిది యని తోఁచెడి" (బా. సా. పే. ౨౮౬ పు.) ఈ వ్రాత పొరపాటు. 'లోపు' శబ్ద మేకోశమందును లేదు. అందులశబ్దమున 'ఉల' చేర ననుట సరికాదు. అందుశబ్దము మీఁదివిభక్తులకు లట్టురాఁగా "అందులకు" మున్నగునవి సిద్ధించును. వెలుపల మున్నగువానిలోవలెనే 'లోపల' శబ్దము లోనిది 'పల' శబ్దము.

"యతశ్చ నిర్ధారణ"మ్మను నిర్ధారణమునకు లక్ష్యములగుటంజేసి యట్టిగొడల 'ను' షష్ఠి ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసంప్రదాయవిరుద్ధముసునై యున్నది. చ. పురుష విశేషవిత్తముఁడు పూజ్యుఁడు రాజులలోన నీయుధిష్ఠిరుఁడు (సభా. ౨ ఆ. ౧౨ ప.) సీ. అప్సరో, గణములలో నగ్రగణ్యయైన। దాని మేనక......(ఆది. ౪ ఆ. ౩౫.) క. అమరవరులందుఁ బురుషో।త్తముఁ డెట్లు విశేషుఁ డట్లు ధరణిం గల తీ। ర్థములందుఁ బుష్కరత్రిత। యము గరము విశేష మభిమతార్థప్రదమై. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౪౮.) సీ. ఏపురయందును ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు। క్రమమున నుండఁగ (ఆది. ౭ ఆ. ౧౧౫.) క. మాయం. దొక్కరు నభీష్టమతి వరియింపన్। దోయజముఖిఁ బ్రార్థింపుము. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౫.)

నిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగు. ౧౬.

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలచేత సముదాయంబునుండి యేక దేశంబునకుఁ బృథక్కరణంబు నిర్ధారణం బనంబడు. ఎద్దానివలన నిర్ధారణంబగు నచ్చటి షష్ఠికి లోపల

బాలవ్యా. వర్ణకంబగునని యర్థము. మనుష్యులలోపల క్షత్త్రి

౨౫౨ I విషయము. యుండు శూరుఁడు. గోవులలోపలఁ గపిల బహుక్షీర. అధ్వగులలోపలం బాఱువాఁడు శీఘ్రగామి. ఛాత్త్రుల లోపల మైత్త్రుండు సమర్థుండు. ఇట సప్తమియుఁ గలదు, మనుష్యులయందు క్షత్త్రియుండు శూరుఁడు. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౫౨ I విష:—ఇందలివిషయమెల్ల సంస్కృతవ్యాకరణోక్తమె. కాన నిందలి నిర్ధారణాదులవివరణము కల్పతరువునఁ గనందగు. అధ్వగులు = బాట సారులు, పాఱువాఁడు = పరుగిడువాఁడు. ఈనిర్ధారణమున సప్తమివచ్చుట ప్రచురము.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. వాలం. ౧౫ కారి. ఆహ్నా. ౪౨౩ పుట.)

ఆధారోఽధికరణమ్. (౧-౪-౪౫.) కర్తృకర్మద్వారా తన్నిష్ఠ క్రియాయా ఆధారః కారక మధికరణసంజ్ఞం స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౩౨ సూ.)

సప్తమ్యధికరణేచ (౨-౩-౩౬.) అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. ఔపశ్లేషికో, వైషయికో, ఽభివ్యాపక

శ్చేత్యాధార స్త్రిధా - కటే ఆస్తే - స్థాల్యాంపచతి.
మోక్షే ఇచ్ఛా ఽస్తి - సర్వస్మి న్నాత్మాస్తి......,.....
సన్నయా. నిమిత్తాత్కర్మయోగే (వార్తి. ౧౪౯౦.) నిమిత్త
౨౹౩ విషయము. మిహ ఫలమ్. యోగ స్సంయోగ స్సమవాయాత్మకః.
చర్మణి ద్వీపినం హన్తి । దన్తయో ర్హన్తి కుఞ్జరమ్ ।
కేశేషు చమరీం హన్తి । సీమ్ని పుష్కలకో హతః. ఇతి
భాష్యమ్. హేతౌ తృతీయాత్ర ప్రాప్తా. సీమా అణ్డ
కోశః - పుష్కలకో గన్ధమృగః" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.)
విషయ నిమిత్తాదిజా తత్త్రై వాన్యా. (ఆం. చిం. అజం.
౮ కా. అహో. ౨౭౹ పుట.)
భావాదిజన్య జిప్తుల్యః । సుసా స్యా దత్ర సర్వదా ।
సత్యర్థజా సప్తమీచ । వర్తమానార్థతాం గతా. (విశ్వ.
అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౹౩ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

ఆధారఇత్యాది - ఆధారః = ఆధారము, అధికరణమ్ = అధికరణ మనిపించు కొనును. 'ఘటమందు జలమున్నది' మున్నగువ్యవహారములలో జలాదికమునకు ఘటాదిక మాధారము. జలాదిక మాధేయము. కర్తృకర్మములును గ్రియ కాశ్రయ ములె. కానఁ గర్తృద్వారముననఁగాని కర్మద్వారముననఁగాని కర్తృకర్మములందుండు క్రియ కాధారమగునది కారకమగుచు నధికరణసంజ్ఞగల దగునని కర్తృకర్మద్వారే త్యాదివృత్తికిఁ దాత్పర్యము. ఇట్లు పరమ్పరగాఁ గ్రియ కాధారమగునది యధికరణ సంజ్ఞగలదని యెఱుంగునది.

అధికరణేచ = అధికరణమందు, సప్తమీ = సప్తమీవిభక్తి యగును. అధికరణ వాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమీవిభక్తి యగునని యర్థము. ఆధారః = ఆశ్ర యము, ఔపశ్లేషికః = ఏకదేశసంబంధముగలది యనియు, వైషయికః = విషయకాస బంధమున గోచరించునదనియు, అభివ్యాపకః = సర్వావయవములందును వ్యాపించి యుండునదనియు, త్రిధా = మూఁడువిధములుగలది. ఉదా:—ఔపశ్లేషిక:— కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధారము:—కటే ఆస్తే = చాపయందున్నాఁడు. చాపయొక్క యేకదేశమున నున్నాఁడని యర్థము. కర్మద్వారమునఁ గ్రియ కాధా

రము:—స్థాల్యాంపచతి = గిన్నెలో నేకదేశమున వండుచున్నాఁడని యర్థము. వైషయికః:—మోక్షే ఇచ్ఛాస్తి = మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. కర్తయగు నిచ్ఛకు మోక్షము గోచరమగుచున్నది. అభివ్యాపకః:—సర్వస్మిన్నాత్మాస్తి = అంతటను నాత్మ గలదు. అన్నివస్తువులం దన్నియవయవములందును నాత్మ వ్యాపించి యున్నదని యర్థము.

"వస్తుతస్తు ఉప సమీపే శ్లేషః, సంబన్ధః, తత్కృత మౌపశ్లేషికమితి వ్యుత్పత్త్యా సామీపికమేవాధారత్వ మౌపశ్లేషికమ్......ఏవంచ కటే ఆస్తే... ...ఇత్యాదౌ గౌణ ముపశ్లేషాధికరణం సప్తమ్యర్థఏవ" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.) "అభివ్యాపకఇతి - సకలావయవవ్యాప్తికృత ఆధారః." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.) వైషయికసప్తమి మిక్కిలి విస్తృతము. "గోవిన్దః కేళౌ కుశలః=కేళివిషయే పటురిత్యర్థః." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. దుర్గా. వ్యా.) "ఆకాశే శబ్దో జాయతే - ధర్మే వేదాః ప్రమాణమ్ - తీర్థే వసతి-గురౌ వసతి-ఇత్యాది. ఆకాశశబ్దయో రవినాభావ స్సంబన్ధః - ధర్మవేదయో ర్బోధ్యబోధకభావ స్సంబన్ధః-తీర్థవాసయో రాశ్రయాశ్రయిభావ స్సంబన్ధః. గురుశిష్యయో రుపాస్యోపాసకభావ స్సంబన్ధః-ఇతి సర్వస్యాత్ర విషయతా." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) ఆకాశే శబ్దోజాయతే = ఆకాశమందు శబ్దము పుట్టును = శబ్ద మాకాశగోచరమని యర్థము. ధర్మే వేదాః ప్రమాణమ్ = ధర్మవిషయమున వేదములు ప్రమాణము. తీర్థే వసతి = తీర్థవిషయమున వసించుచున్నాఁడు. గురౌ వసతి = గురుసేవావిషయమున వసించుచున్నాఁడు. ఇట్లనేకస్థలములం దీవైషయికసప్తమి విలసిల్లుచుండును.

ఔపశ్లేషికాధారస్థలమున నాధారాధేయముల సంబంధము సంయోగరూపముగాని సమవాయరూపముగాని కావలయును. ఘటమందు జలము సంయోగసంబంధమున నుండును. శరీరమందు జీవుఁడు సమవాయసంబంధమున నుండును. ద్రవ్యద్రవ్యములసంబంధము సంయోగరూపము. అవయవావయవులకును, జాతివ్యక్తులకును, గుణగుణులకును, క్రియాక్రియావంతములకును గలసంబంధము సమవాయరూపము. "రూపే రూపత్వమస్తి-శరీరే చేష్టాస్తీత్యాదౌ సమవాయేన ఔపశ్లేషికమాధారత్వ మిత్యాది జ్ఞేయమ్." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.)

నిమిత్తాదిజేత్యాదిః:—"నిమిత్త మనఁగా ఫలము. ఫలమునకుఁ గర్మమందు సంయోగసంబంధమునఁగాని సమవాయసంబంధమునఁగాని వృత్తి యుండఁగా ఫలరూపహేతువాచకమునకంటెఁ బరముగా సప్తమి యగునని యర్థము. "కర్మయోగే హేతువాచకాత్ శబ్దాత్ సప్తమీ వాచ్యేత్యర్థః." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.

బాలమ. వ్యా.) "నిమిత్తముతో నన్వయముగల క్రియయందు కర్మయగుదానితో సంబంధ మున్నప్పుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును" (కౌముదీశరదాగమము. ౬౩౬ సూ.) హేతుతృతీయప్రాప్తింపఁగా నిది వచింపఁబడెను. చర్మణి = చర్మనిమిత్తమున, ద్వీపినమ్ = పులిని, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. దన్తయోః = దంతములనిమిత్తమున, కుఞ్జరమ్ = ఏనుగును, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. కేశేషు = కేశములనిమిత్తమున, చమరీమ్ హన్తి = చమరీమృగమును జంపుచున్నాఁడు. సీమ్ని = అండకోశమునిమిత్తమున, పుష్కలకః = గంధమృగము (బూతుపిల్లి) హతః = చంపఁబడెను. పులినిజంపుట చర్మముకొఱకుఁగాన నిటఁ జర్మము నిమిత్త మనఁగాఁ గ్రియాఫలము. ద్వీపి కర్మము. ద్వీపిచర్మములకును నండకోశగంధమృగములకును సంబంధము సమవాయము. తక్కినవాని సంబంధము సంయోగము. 'చర్మమందు ద్వీపిని జంపెను' అనురీతి సంస్కృతానుసారప్రయోగములు తెనుఁగుకావ్యములందు లభింపలేదు.

విషయేత్యాది:—విషయనిమిత్తాదిజా = వైషయికాద్యధికరణవాచకములకును, 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' అనువార్తికముచొప్పున నిమిత్తవాచకమునకును బరముగావచ్చు, అన్యా = ఈవఱకు వివరించినవిభక్తులకంటె భిన్నమైనసప్తమియును, తథైవ = ఆసంస్కృతవ్యాకరణోక్తప్రకారముగనే తెల్గునందును నగును. ఉదా:—విషయాది:—మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. ఘటమందు జలమున్నది. అంతట నీశుఁడు గలఁడు. నిమిత్తాది:—చర్మమందు పులినిజంపెను = జర్మము విషయమునఁ జంపెనని యర్థము.

ఇట్లు సప్తమివచ్చునని చెప్పుటచేత, 'అందున్ - నన్ - అన్' అను సప్తమీప్రత్యయములును, లోపలన్ - లోనన్ - లోన్ మున్నగు సప్తమ్యర్థకశబ్దములును సప్తమ్యర్థకద్వితీయాప్రత్యయములును యథాసంభవముగ నగునని గ్రహింపనగును. అనఁగా నుదంతజడవాచకముల యేకవచనమున నవర్ణమును నౌపవిభక్తికములపై 'అన్' అనునదియు నిట్లు యథార్హముగఁ దక్కినవియు నగునని యెన్నఁగును. (విస్తర. I)

విస్తర I ౨౫౩ విష:—అహోబలపండితుఁ డీచింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుటలో మిక్కిలి పొరపాటుపడెను. "విషయనిమిత్తాద్యర్థజా, అన్యా విభక్తిః, సప్తమీత్యర్థః. తథైవ = తేన ప్రకారేణ ప్రథమాంతత్వలక్షణేన తిష్ఠతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీ గ్రాహ్యా. తద్విధాయకంచ శాస్త్రం యస్యచ భావేన భావలక్షణమిత్యాది. ఇతరయోర్విధాయకంతు నిమిత్తాత్కర్మయోగే.

ప్రయోగములు:—ఔపశ్లేషికము:—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించు టెల్ల । యదియుఁ దనయందు వసియించుట...(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౨౬.) ఇందు "ఎల్ల యదియుఁ దనయందు వసియించుట" అనునది యౌపశ్లేషికసప్తమీలక్ష్యము. విశ్వమెల్లయు వాసుదేవునిబొజ్జలో నేకదేశమునఁగదా వసించియుండును.

సప్తమ్యధికరణేచ. ఇత్యాదిశాస్త్రమ్........భృత్యులవిషయము గౌరవ।మత్యంత చలంబు సత్య మవనీశులకున్. చర్మము నిమిత్తము ద్వీపిం జంపెన్ ।. వాలము నిమిత్తము చమరిం జంపెన్ ।.........భృత్యుఁ డావులఁ బిదుకఁగ వచ్చెన్...... షష్ఠీచానాదరే-పుత్త్రుఁడు దుఃఖింప సన్న్యసించెన్ ఇత్యాది........ప్రథమాస్తత్వంతు సర్వత్ర సమానమ్. విషయనిమిత్తశబ్దయోః ప్రయోగ ఏవాయం విధిః. అన్యత్ర మోక్షమునం దిచ్ఛగలదు. ఇత్యాదిరూపం భవత్యేవ."(అహో. ౨౭౫-౨౭౬ పు.) అహోబలపండితుఁడు "ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీ గ్రాహ్య"అని వ్యాఖ్యచేసి, చింతామణియం దొక్క వైషయికసప్తమిమాత్రమె సంగ్రహింపఁబడినట్లును నౌపశ్లేషికాభివ్యాపకాధారసప్తములు స్మరింపఁబడనట్లును వ్యాఖ్యచేయుట పొరపాటు. చింతామణిలోని యాదిశబ్దముచే సంగ్రహింపఁబడకుండుటచేత నేకదా యథర్వణుఁడు సత్యర్థసప్తమిని సంగ్రహింపవలసెను. మఱియు నావైషయికసప్తమియందును 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' అనువార్త్తికముచొప్పున వచ్చుసప్తమియందును 'అంద్వాదిసప్తమీప్రత్యయములె యంతటను వచ్చునని చెప్పక విషయనిమిత్తశబ్దప్రయోగమునఁ బ్రథమావిభక్తియే నిల్చుననుచు "తత్రైవ" అనుదానికి "ప్రథమాస్తత్వేలక్షణేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః"అని వ్యాఖ్యచేయుటయు "భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత చలంబు. చర్మమునిమిత్తము ద్వీపిని జంపెన్" ఇత్యాదిరీతి నుదాహరించుటయు మిక్కిలి ప్రామాదికములు. 'తత్రైవ' అనుచింతామణికి "ప్రథమాస్తత్వేలక్షణేనైవ"అను నర్థ మీతని కెట్లు లభించెనో తెలియకున్నది. మఱియు విషయనిమిత్తశబ్దముల ప్రయోగమునందును సప్తమీస్థలములందు "విషయమున - నిమిత్తమున" అని ప్రయోగించుటే వైయాకరణసంప్రదాయము. కావున "భృత్యులవిషయమున గౌరవము, చర్మమునిమిత్తమున ద్వీపిని జంపను" అనురీతినే యిట నుదాహరింపవలసియుండును. సంస్కృతమునందును "క్రీడావిషయే నిపుణః" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యా.) అనియు 'చర్మణి ద్వీపినం హన్తి అనియు సప్తమ్యంతముల' నుదాహరించుటే సంప్రదాయముగాని ప్రథమాంతము నుదాహరించుట సమ్మతము కాదు. ఒకప్పుడు తెల్గున "అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్చాన్యా" అనుపద్ధతిని "భృత్యులవిషయము" అని ప్రథమాంతవ్యవహార ముండుటచే నహోబలపతి యట్లు భ్రమించెనేమో? మఱియు

సీ. ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు। గ్రమమున నుండును గమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ। బెఱవారు సనకుండ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) వ. ఇవ్వర్షాకాలంబు మాయందయుండి (ఆది. ౮ ఆ. ౧౮౦ వచ.) (మాయంద = మాస్థలమునంద) గీ. అతిథివై వచ్చి నీవు మాయంద కుడిచి (అర. ౩ ఆ. ౩౯౦.) క. పగవారియింటఁ గుడిచిన (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౨౮.) గీ. ఇందు మీయందుఁ గలవస్తు వెద్దియైన (సభా. ౧ ఆ. ౨౩౯.) చ...రాజసూయముఖ

"నిమిత్తము - అర్థము - తదర్థము" మున్నగునవి ప్రథమాంతములుగఁ బ్రయుక్తములగునపు డవి 'కొఱకు' శబ్దార్థకములై తాదర్థ్యచతుర్థీవాచకములగునే కాని సప్తమ్యర్థకములు కావు. తే. గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ।..(ఆది ౧ ఆ. ౯౫ ప.) మత్తకోకిలము. నీతదర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితం బిది...(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮) (౨౮౮ 1 విష.). సప్తమ్యర్థమున "అందున్"మున్నగు సప్తమ్యర్థకప్రత్యయముతో నిట్టినిమిత్తాదిశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడుట సంప్రదాయము. "నీవును గుర్వర్థంబునందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి." (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧ గద్యము.). కవిజనమండన గాణపతవివరణకారాదు లీకవిశిరోభూషణమార్గమునె యనుసరించిరి. ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగారీ "విషయనిమిత్తాదిజా తత్రైవాన్యా" అను చింతామణిసూత్రము న వర్ణకవిధానార్థకమనిరి. "అన్యా" అనుపదము సప్తమీప్రత్యయమగు 'న' వర్ణకమును మాత్రము తెలియఁజేయునని తలంపవచ్చును.....అన్య ప్రత్యయము 'న' అనునది.....మహాద్వాచకపదములపై 'న' వర్ణక మెప్పుడు చేరు ననునదియే ప్రస్తుతసూత్రవిషయ మనుటకు సందేహము లేదు.....విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్.....మొదలగు నవర్ణకయుతసప్తమ్యంతపదములతోఁ గలసియుండునని యీసూత్రమున సూత్రకారుఁడు వివరించియున్నాఁడు. నీకృతమునఁ (శాసితరిత్వయి) గౌరవాన్వయ మకిల్బిషకీర్తిఁ బ్రకాశితంబగున్ (అర. ౧ ఆ. ౫౧ ప.(మొ." (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౨ పుట.) ఇది విమర్శసహమై యుండలేదు. 'అన్యా' అనుదాని కన్యప్రత్యయమగు 'నవర్ణకము' యర్థమఁట. 'విషయనిమిత్తాదిజా' అనుదానికి విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్ - కారణమునన్ మొదలగుపదములు లక్ష్యములఁట. మహాద్వాచకపదములపై 'న' వర్ణకము చేరునఁట. 'నీకృతమునన్' అను (భారతపద్యమందలి) పదము సప్తమీప్రత్యయాంతమఁట. ఔపశ్లేషికాద్యధికరణ సప్తమిని నన్నయాథర్వణులు స్మరింపనే లేదని యీసమన్వయమునఁ బర్యవసితమగుచున్నది. నన్నయాథర్వణులు నవర్ణకమును స్మరింపలేదని వీరియాశయము. అది సరికాదు. (చూడుఁ. ౨౫౩ 11 విషయము.)

మున్నతిఁ జేసినధన్యు లింద్రునం। దునికియు (సభా. ౧ ఆ. ౮౯.) (ఇంద్రునందున్ = ఇంద్రుసన్నిధిని.)

వైషయికము:—చ. అనుపమకార్ముకాది వివిధాయుధ విద్యలయందుఁ గోవిదుం। డనఁగ...(ఆది. ౬ ఆ. ౯౬.) సీ. చారువిభూషణాహార విహారశయ్యాసన భోగంబులందు విముఖ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) క. ఇం దీవరలోచన నీ। యందే నభి నందితాత్మ నైనట్టులు నీ। నందనులయందుఁ బౌత్రుల। యందును నభినంద్య వగుమ యని దీవించెన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౬.) వచన. నీమంతులు మంత్రంబులు నాయందుఁ బనిసేయవు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౧.) వ. నీవును గుర్వర్థమునందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧.)

అభివ్యాపకము:—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించుట...(ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౬.) వ. ఎక్కడఁ జూచినం దానయై...(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧3౭.)

నిమిత్తాదిజసప్తమి:—చర్మమం దేనుఁగును బులిని జంపెను. జర్మనిమిత్తమున బులినిజంపెను. మొ.

భావాదీత్యాది:—భావాదిజన్యజిప్ = "యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్. (౨-3-3౭) యస్య క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీస్యాత్ - గోషు దుహ్యమానాసుగతః..." (సి. కౌ. ౬3౮ సూ.) అనునది మొదలగుసూత్రముల చొప్పున వచ్చుసప్తమి ('జి. ఓస్. సుప్' అను సప్తమీప్రత్యయముల ప్రత్యాహారము 'జిప్' అనునది.) సుసా = ప్రథమావిభక్తితో ('సు. ఔ. జస్' అను ప్రథమా ప్రత్యయముల సమాహారము.) తుల్యః = సరియై, అత్ర = ఈ తెనుఁగుభాషయందు, సర్వదా = అంతటను బ్రయుక్తమగును. సత్యర్థ...గతా = ఇట్టిచో నీసత్యర్థజ సప్తమి వర్తమానార్థకమగును. ఇట్టియెడల భావలక్షణార్థక నుజ్యంతక్రియ యంతటను బ్రయుక్తమగును గాన దానిచే నచటి కర్తృకర్మము లభిహితము లగుటం జేసి యచటఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రథమయై కర్తృకర్మవాచకములకుఁ బరముగా వచ్చును. "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుః బ్రథమయగు" అని సూరి సూత్రించెను. (బా. కా. 3౨ సూ.) గోషు దుహ్యమానాసు గతః దేవదత్తః = గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా దేవదత్తుఁడు వెడలినాఁడు. ఇది కర్మవాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమివచ్చినస్థలమున కుదాహరణము. కర్తృవాచకస్థలమునకు:— బ్రాహ్మణే ష్వధీయానేషు గతః = బ్రాహ్మణులు చదువుచుండఁగా వెడలినాఁడు. ఇట్టి యెడల సంస్కృతమునవచ్చు సప్తమి తెలుగునందలి ప్రథమకు సరియైయుండునని యథర్వణాశయము. సర్వదాయనుటచే నీసందర్భములోని సప్తము లన్నిటియెడలను

నిశ్లి ప్రథమయే నిల్చునని విశదమగుచున్నది. "అర్హాణాం కర్తృత్వే నర్హాణా మకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యేచ" సత్సు తరత్సు అసన్త ఆసతే = సత్పురుషులు వెడలుచుండఁగా నసత్పురుషులు నిల్చుచున్నారు. (సి. కౌ. వా. ౬3౮ సూ.) షష్ఠీ చానాదరే (౨-3-3౮.) అనాదరాధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. (పుత్రాదౌ) రుదతి రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్ = రుదన్తం పుత్రాదిక మనాదృత్య సన్న్యస్తవానిత్యర్థః = పుత్రాదులు శోకించుచుండఁగా (వారి ననాదరించి) తండ్రి సన్న్యసించెను. అధికరణసప్తమీస్థలములందును నిట్టిభావలక్షణను జ్యన్తప్రయోగము సత్యర్థజసప్తమీమూలమున సంభవించునని సూత్రములోని సర్వదా శబ్దస్వారస్యమున నెన్నునది. "ఉదితే ఆదిత్యేజుహోతీత్యత్రతు సామీపిక మధికరణత్వం సప్తమ్యర్థః. ఉదితాదిత్యసమీపకాలే ఇత్యర్థః. ఆదిత్యోదయోత్తరసమీపకాల ఇతి పర్యవసన్నోర్థః." (సి. కౌ. ౬3౫ సూ. బాలమ. వ్యా.) 'ఉదితే ఆదిత్యే జుహోతి = ఆదిత్యుఁ డుదితుఁ డగుచుండఁగా హోమముచేయుచున్నాఁడు' అనుచోటి యధికరణసప్తమీస్థలమందును నీభావలక్షణను స్తమర్థక నుజ్యంత ప్రయోగము గల్గెనని యెఱుంగునది. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫3 విష:—వికృతివివేకటీకాకర్త యీయాథర్వణకారికను దిద్ది యపార్థమునుజేసెను. "భావాదిజన్యజిప్తుల్య । సుస్సాస్యాదత్ర సర్వదా ।...... టీక. అత్ర = ఈ తెలుఁగునందు, సర్వదా = ఎల్లపుడు, సా = ప్రసిద్ధమైన, భావాదిజన్యజిప్ = భావాద్యర్థమువలనఁ బుట్టిన, సప్తమీవిభక్తి, తుల్యసుః = సమానమైన ప్రథమైకవచనముగలది. స్యాత్ ...తా. విషయనిమిత్తసత్యర్థంబులఁబుట్టిన సప్తమీవిభక్తి ప్రథమాతుల్యం బగును. అందు సతిసప్తమి వర్తమానార్థమును బొందును. భృత్యులవిషయముగారవ । మత్యంతచలంబుసత్య మవనీశులకున్. చర్మనిమిత్తము దుప్పిం జంపెన్......(వికృ. అజం. ౧౮ శా.) చింతామణిలోని "విషయనిమిత్తాది జాతషైవాస్యా" అను సూత్రవ్యాఖ్యయగు నహోబలపండితీయమున నీయథర్వణకారికయుండుటచే నట్టి కవిశిరోభూషణగ్రంథము సరిగా నర్థముచేసికొనక యీతఁ డీరీతి నపవ్యాఖ్యచేసినవాఁ డయ్యెను. 'గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా' అనుచోటి ప్రథమాబహువచనమునైనఁ జూచికొనక సుప్రత్యయమాత్ర మను నపార్థము గలపాఠమును బ్రక్షేపించుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. చింతామణిసూత్రముచే సిద్ధింపని భావలక్షణార్థసప్తమి నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడని గ్రహింపక చింతామణ్యుదాహరణములుసయిత మీయథర్వణసూత్రమునకు లక్ష్యములని తలంచుట మిక్కిలి వింత.

ప్రయోగములు:—మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచు చుండన్......(సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.) మ. గురుభీష్మాదులు సూచుచుండ సభ మీఁకుం గీడు నాఁడట్లు......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౩౬.)

"స్వామీశ్వరాధిపతి దాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ. (౨-3-౩౯) ఏతైః సప్తభి ర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. షష్ఠ్యా మేవ ప్రాప్తాయాం పాక్షిక సప్తమ్యర్థం వచనమ్. గవాంగోషు వా స్వామీ" (సి. కౌ. ౬౩౬.) ఇత్యాదిసూత్రముల లక్ష్యములందుఁ తెలుఁగున షష్ఠియే కన్పట్టుచున్నది. తెలుఁగున 'గోవులకు స్వామి' అనియె ప్రయోగింపఁబడుట సహజము. గోవులయొక్కస్వామి. ఇట శేషషష్ఠి యని యెఱుంగునది.

అధికరణంబునకు సప్తమియగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౫౩ I విషయము.

అధికరణంబు నా నాధారంబు. ఔపశ్లేషికంబు - వైషయికం బభివ్యాపకంబని యాధారంబు త్రివిధంబు, ఘటమందు జలమున్నది. మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

సంజీవని. ౨౫౩ I విషయము:—చింతామణిచెప్పిన వివిధసప్తములలో నధికరణార్థకసప్తమిమాత్రము సూరి యిట్లు సంగ్రహించెను. ఔపశ్లేషికాదుల స్వరూపము ౨౫౩ విషయమున విస్తరించి వివరింపఁబడెను. ఔప:—ఘటమందు జలమున్నది. వైష:—మోక్షమం దిచ్ఛ గలదు. అభివ్యా:—అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

నన్నయా. ౨౫౩ II విష.

జేన్నః స్యా త్తోఽపి ముబ్వాన్తం । వినా వుప్రత్యయాన్వితమ్ । అమహాన్నాము జడగం । చోదన్తం నాన్యతో విధిః ॥ (వికృతి. అజం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౨౬౭.)

కల్పతరువు. ౨౫౩ I విష:—ఈకారికలు ౧౩౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. ౨౨౭-౨౩౩ విషయమునందును నీవిషయము కొంత ప్రసంగింపఁబడినది.

బాలవ్యా. ౨౫౩ III విష.

ఉకారాంతజడంబునకు 'న' వర్ణకంబగు. ౧౮.

ఘటంబున జలంబున్నది - దేవదత్తునకు మోక్షమున నిచ్ఛ గలదు.

సంజీవని. ౨౫3 III విష:—నవర్ణకము సైతము సప్తమీప్రత్యయమె యగుటచేత నది పూర్వసూత్రముచొప్పున నధికరణార్థమున వచ్చునని వేఱె చెప్ప నక్కఱలేదు. కాని 'అందు' వర్ణకమువచ్చుచోటులందెల్ల 'న'వర్ణకము రానేరదు. కావున 'న'వర్ణకము వచ్చుస్థలము లిందు నిరూపింపఁబడినవి.

నన్నయా. అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా (ఆం. చిం. హలం. ౨౫౮ విషయము. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౭ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౮ విష:—బా. కా. ౧౯-౨౦ సూత్రములు కారకపరిచ్ఛేదములోని విశేషణముల విభక్తివచనప్రసంగమున నుండుట యుక్తమని తోఁచి వానిని బా. కా. ౨౬ సూత్రమునకుఁ బూర్వమున నిల్ప నెంచి యచటఁ గ్రమము తప్పించి యీ ౨౧ సూత్రపుమూలము నిల్పఁబడెనని యెఱుంగునది.

అన్యస్యాః = ఒకవిభక్తిచోట, అన్యా = మఱొకవిభక్తి, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, భవేచ్చ = అగుటయుఁ గలదు. సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముల చొప్పున నొకవిభక్తి రావలసియుండఁగా నద్దానిచోట వేఱొకవిభక్తివచ్చుటయు నాంధ్రమహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని యర్థము. చింతామణికర్త సూరివలె సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులకు భిన్నములగు విభక్తులు తెల్గునవచ్చుటఁ గలదని యాయావిభక్తులస్థలములను నిరూపింపలేదు గానఁ జింతామణిసూత్రమున కర్థముచేయుటలో సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులచోట నితరవిభక్తులు తెల్గునవచ్చుటయుఁ గలదనుటయె యుక్తము. అట్టివానిఁ గొన్ని తానె (చింతామణికర్త) వివరించును. "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా। తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్". మొ. "ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుఁ దోడవర్ణకంబగు" (బా. కార. 2 సూ.) "చతుర్థికి మాఱుగ షష్ఠియె......కానంబడియెడి" (బా. కా. ౮ సూ.) "ఉదంతజడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు" (బా. కా. ౨3 సూ.) మున్నగు సూరిచెప్పిన మార్పులెల్ల నీచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానోపును. అవ్విభుండు పాల మేఁగెను. (వి. పు. 2 ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧3 సూ.) చ. చిరముగఁ బ్రహ్మకుం దపముసేసి (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౯.) మున్నగు బాలవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును దీనికి లక్ష్యములు కానోపును. ఇట్లె "క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే." (వికృ. అజం. ౮2 కా. అహో. 3౬౫ పు.) అను వికృతివివేకకారికకు లక్ష్యములు వేఱయుండుటచేత నీక్రింది ప్రయోగములు ప్రకృతచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములనుటయె యుక్త మనఁదగును. చ...దు। ర్మతులు......తీర్థము

లాడనోపరు (అర. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఆ. వె. ఎఱుకు నన్ను నుఱక నేసినశరములు। నెఱకులాడి...వేదనఁగావించు (అర. ౧ ఆ. ౩౧౮ ప.)

సంస్కృతవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును నీక్రిందిరీతిని దీనికి లక్ష్యములు కాఁదగును. "స్వాగతావృత్తము. ఆగిరీంద్రసుత హర్షముతో న్నై। వాగమోదిత విధాయతితో సు। స్వాగతాభిమతవాక్యములం ద। భ్యాగతోచిత సపర్యలఁ దన్పెన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౧౩౬.) శా...వరాంగములు సోకుం బుష్కరాగ్రం బునం। దాటోపం బొనరించు...(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౦౦.) గీ. ముప్పురముగూడ నీశిలీముఖమునందుఁ। దెగితిమి (భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.)" (సూ. రా. ని. అందు శబ్దము.) ఈపద్యములందలి 'అందు' విభక్తికిఁ బైరీతిని వివక్షావశమునఁ బ్రయోగము నంగీకరింపక సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'అందు' శబ్దమునకుఁ దృతీయార్థమె కలదని వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృతమునందును నిట్లె వివక్షావశమునఁ గారకవిశేషములను బ్రయోగించుటఁ గలదు. "ఏవం వివక్షావశాదత్ర వస్తుతో దానం తత్రాపి న - సమమబ్రాహ్మణే దానం। ద్విగుణం బ్రాహ్మణబ్రువే। అధీతే శతసాహస్ర। మనన్తం వేదపారగే. ఇతి మనుః." (ముగ్ధ. కార. ౨౯౮ సూ. వ్యాఖ్య.) "గృహే ప్రవిశతీత్యత్ర గృహస్య కర్మతయా ద్వితీయా ప్రాప్తా అధికరణస్య వివక్షయా సప్తమీ, వివక్షావశాద్ధి కారకాణి భవన్తీతి న్యాయాత్.........తపో వనేషు స్పృహయాళురేషా ఇతి రఘుః ఇత్యాదౌ సంప్రదానే అధికరణవివక్షా. ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాత్ వివక్షయా సమాధానీయాః. స్థితేర్గతి శ్చిన్తనీయేతి న్యాయాత్. తేన స్వేచ్ఛయా—గ్రామే గచ్ఛతీత్యాది ప్రయోగోనకర్తవ్య ఇతి సాంప్రదాయికాః" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ.) ఇట్లె కవిప్రయుక్తములగు విభక్తులు వైవక్షికములని సమాధానము చేసికొనవలయును. మ. అభిజాతుండవు ధర్మశీలుఁడవు నీయం దైనసంబంధము (ఆది. ౮ ఆ. ౫౨.) సీ. కౌరవైశ్వర్యంబు గౌరవంబున సమగ్రిత మయ్యె నీయంద పేర్మితోడ (సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨.)

ఏకవాక్యమున నపునరుక్తముగఁ బ్రయుక్తమైన యొక్కపదమె రెండుచోట్ల నన్వయించునపు డందొకకారకమె రెండవదాని నడంచి నిల్చును. "ద్వయోర్యుగపత్ ప్రాప్తౌ, కర్తృకర్మాధికరణం।కరణం సంప్రదానకమ్।అపాదానంచ సందేహే।పరం పూర్వేణ బాధ్యతే ఇతి వచనాద్వ్యవస్థా. గంగాం గత్వా స్నాతి (గంగనుగూర్చి యేఁగి స్నానముచేయుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ అధికరణం బాధిత్వాకర్మప్రవృత్తమ్. గృహం ప్రవిశ్య నిస్సరతి (గృహమును బ్రవేశించి వెడలుచున్నాఁడు) ఇత్యత్ర

అపాదానం బాధిత్వా కర్మ ప్రవృత్తమ్. వర మాహూయ కన్యాం దదాతి (వరు నాహ్వానించి కన్య నిచ్చుచున్నాఁడు)......ఇత్యత్ర సంప్రదానం బాధిత్వా కర్మ ప్రవృత్తమ్. అశ్వే స్థితో గచ్ఛతి (అశ్వమందుఁ గూర్చుండి పోవుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ కరణం బాధిత్వా అధికరణం ప్రవృత్తమ్. ఏవ మన్యద ప్యూహ్యమ్" (ముగ్ధ. కార. ౩౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యా.) పై వానిలో 'గంగనుగూర్చి యేఁగి గంగలో స్నానముచేయుచున్నాఁడు' మున్నగురీతిగల వాక్యములలో నధికరణము నడంచి కర్మకారకము నిల్చెనని యిట్లు గ్రహింపవలయును. సీ...సుందరి నీపతు లందుఁ బ్రీతిఁ। బతిభక్తి యొప్ప నపత్యంబుఁ బడయుము. (ఆది. ౮ ఆ. ౭.) ఇటఁ "బతులందుఁ బతిభక్తి యొప్పఁ బతులవలన నపత్యంబుఁ బడయుము" అనఁదగి యుండ నపాదనము నడంచి యధికరణము నిల్చినది. సీ...ఎద్ది చెప్పఁ డిష్టంబు... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧.) ఎద్ది యిష్టంబు దానిని జెప్పు: డని యుండవలసియుండఁగాఁ గర్మకారకము నడంచి కర్తృకారకము నిల్చినది. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్టి యెడలఁ బైరీతిని గ్రహింపక విభక్తి విపరిణామాన్వయము నంగీకరించెను. "కొన్నియెడల విభక్తి విపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు ఉదా:—ఉ...ఈతనితో సాటి యనంగ మేలన...(నిర్వ. ౩ ఆ.)...ఇక్కడఁ దృతీయకుఁ బంచమిగా మార్పు గలిగెనని తెలియవలయును. మొ." (ప్రౌఢ. కార. ౨౬ సూ.) "ఈతనితోసాటి; ఇతనికంటె మేలు" అనుచో నేకవాక్యప్రయోగమునఁ బంచమి నడంచి సహార్థతృతీయ నిల్చెననుట యుక్తము. ఉ...నీ। యేపున కోర్వ దేవతల కేనియు దైత్యుల కేని రాదు పో। మ్మేపగఱేని గెల్వుము......(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౩౭.) 'ఏపగ ఱెదిర్చిరేని వారిని గెల్వుము' అని యుండవలసియుండఁగా గర్మ కారకము నడంచి కర్తృకారము నిల్చినది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౪౮ I విషయము.

ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియునగు. ౨౧. మైత్రుండు గృహమును వెడలెను. గృహము నుండి యని యర్థము. వాఁడు వాహనమును దిగెను. వాహనమునుండి యని యర్థము. వారు సుఖమున్నారు. సుఖముతో నని యర్థము. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౩౪౮ I విష:—"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" అను చింతామణిసూత్రమె దీనికి మూలమైనను సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులను నాంధ్ర మహాకవి ప్రయోగాధారములగు సంస్కృతప్రసిద్ధవిభక్తివిలక్షణములగు విభక్తు

లను జాలవఱకు సూరి సూత్రించినవాఁడగుటంజేసి సూరిగారి యీసూత్రమున కర్థము చేయునపుడు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులకును సూరి సంగ్రహించిన విభక్తివిశేషములకును విలక్షణములగు విభక్తులు వచ్చుటయుఁ గలదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. 'మైత్రుండు గృహమును వెడలెను' అనుచో నపాదాన పంచమి రావలసియుండుననియు నట్టియెడల "ఉండి" శబ్దానుప్రయోగమును బంచమీవిభక్తి వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'గృహమువలననుండి=గృహము నుండి' (బా. కా. ౯-౧౦-౧౧ సూ.) అని యేర్పడుననియు నట్లగుటచే నిట 'గృహమువలన' అను పంచమీవిభక్తికి మాఱుగ నుండి శబ్దరహిత ద్వితీయయె ప్రకృతసూత్రముచొప్పున వచ్చెననియు సూరిగారియాశయము. ఇట్లె వాహన మును దిగె ననుచోటను గ్రహింపవలయును. వారు సుఖముతోనున్నారని సహార్థ తృతీయ రావలసియుండఁగా నద్దానికి మాఱుగఁ బ్రథమవచ్చి ప్రకృతసూత్రము నకు లక్ష్యమగుచున్నదని యెఱుంగునది. సూరి 'కాలాధ్వములకుం బ్రాయికం బుగఁ బ్రథమయగు' (బా. కా. ౨౫.) అనిమాత్రము సూత్రించుటచేత దేశ (ప్రదేశ) వాచకముల సప్తమ్యర్థక ప్రథమ సంగ్రహింపఁబడదయ్యె. అద్దానిని ప్రౌఢ వ్యాకర్త పూరించుటకై "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు (ప్రౌఢ. కా. ౨౦ సూ.) అని సూత్రించి తీర్థమాడి (తీర్థమందాడి = స్నానముచేసి) నెఱకు లాడి (మర్మస్థానములందు గ్రుచ్చుకొని) పేరోలగముండి (పెద్దసభయందుండి) మున్నగువాని నుదాహరించెను. బా-గు-ప్రకర్త యట్టి కవిప్రయోగపద్యముల నెల్ల స్వీకరించి ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను.

సూరి పయిరీతిని వివరించెనేకాని "గృహమునుండి వెడలెను - వాహనము నుండి దిగెను" అనురీతి ప్రయోగములు మృగ్యములు. అపాదానపంచమ్యర్థమున వచ్చిన ద్వితీయకుఁ ('గృహమును వెడలెను' అనురీతివి) బ్రయోగములు గలవు. క... | కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నోడలన్ వెలువడి (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౩.). 'సుఖముండె' అనుటకు "సుఖముండు మింక" (ఆది. ౭ అ. ౧౨౯ ప.) అనురీతి ప్రయోగములు గలవు.

సన్నయా. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా (ఆం. చిం. అజం. ౧౫ కారి. ౨౫౫ విషయము. అహో. ౩౨౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౫ విష:—"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్చాన్యా" అను సూత్రపు స్థలములనె కొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. జడపదానామ్ = జడవాచకములకు, (ఉత్తరసూత్రమునుండి యనువృత్తివచ్చును.) ఇతరత్ర = ద్వితీయేతర తృతీయాదివి

భక్తులచోట, ద్వితీయా=ద్వితీయా విభక్తి, స్యాత్ =అగును. ఇట్లితరవిభక్తు లన్నిటిచో టను ద్వితీయవచ్చునని చెప్పఁబడినను దృతీయాసప్తమీవిభక్తులచోట మాత్రమె ద్వితీయ నిల్చుటమహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. అహోబలపండితుఁడు నిట్లి యభిప్రాయపడెను. "ద్వితీయావిభక్తిః స్వవిషయవ్యతిరిక్తవిషయేఽపిస్యాత్ రాముఁడు హేతి సమరారుల నఱకెన్, రాముఁడయోధ్య నున్నవాఁడు. ఆద్యే (ఉదాహరణే)తృతీయాస్థానే "అమ్" (ద్వితీయ), ద్వితీయే(ఉదాహరణే)సప్తమీస్థాన ఇతి.వివేకః.పక్షే. హేతిచే నఱకెన్ ఇత్యాదికం రూపం సంస్కృతన్యాయే.నజడవిషయ ఏవాయమ్." (అహో. ౩౨౦ పు.) (పంచమిచోట ద్వితీయ యరుదు. ౨౫౭ I విష.) అందును బహువచనమునందే యంతటను ద్వితీయ నిల్చును. ఏకత్వమున నను దంతములకు మాత్రమె తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయనిల్చును. ఉదంతముల కన్ననో తృతీయాసప్తములచో 'నన్' అనునదియే నిల్చును. ఔపవిభక్తికములకు 'అన్' అనునది నిల్చును (బా. కా. ౧౮-౨౩ సూ. ఆచ్చి. ౩౮ సూ. ౨౫౩ I విష. ౨౫౬ విష. ౨౨౭-౨౩౩ విష.). (విస్తర. I) ఉదా:—వనములన్ = వనముల చేతన్ - వనములందున్. త్రాడులన్ = త్రాడులచేతన్ - త్రాడులందున్ - హేతు

విస్తర. I ౨౫౫ విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యుదంతజడములకు సైతము కొన్నియెడలఁ దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ యగునని వివరించెను. "ఒకానొకచో నేకవచనంబున నుకారంబుమీఁది ద్వితీయయుఁ దృతీయావిభక్త్యర్థక మయ్యెడునని తెలియవలయు. ఈయర్థమునకు 'ఇతరత్ర చ ద్వితీయా' అను స్థాననియమశూన్యవిధియు నవకాశ మిచ్చుచున్నది. ఉ:—ఎ. గీ. తండ్రి పనుపుఁ జేసి......(ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) సీ. దాశకన్యాకేలి తప్పుఁజేసి (స్వా. ౨ ఆ. ౭౩.) మొ. ఇట్లనుటచే ఇవ్విధము నానసముల్ గలవార (నిర్వ. ౮ ఆ. ౮౭.) అను నిట్టి ప్రయోగములును నిర్దుష్టము లగుచున్నవి" (ప్రౌఢ. కార. ౮ సూ.) ఇట్లె ఆ. వె. భీష్మపనుపుఁజేసి బేలవైతి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) అనిభట్టారకుఁడు స్థలాంతరము నందును బ్రయోగించెను. అరయ నరయ నీప్రయోగములందలి 'చేసి' శబ్దము 'దుర్గబలంబునంజేసి' (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య) మున్నగుచోటులందువలెనె యన్వయశూన్యమై యనుప్రయుక్తమయ్యెననియు, 'పనుపునన్ - తప్పునన్ -' అను తృతీయలచోట 'పనుపున్ - తప్పున్' అను ద్వితీయ నిల్చుటచేత వానిపై నను ప్రయుక్తమయ్యెననియుఁ జెప్పుట న్యాయ్యమని తోఁచునుగాని 'ఉ' దంతములపై మఱెచ్చటను దృతీయార్థమున నిట్లు ద్వితీయ నిల్చు ననుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణికప్రయోగములు లేమింజేసియు నీప్రయోగములకు మార్గాంతరమున

లన్ = హేతులచేతన్ - హేతులందున్. హేతిన్ = హేతిచేన్ - హేతి యందున్. వనమునన్ = వనముచేతన్ - వనమునందున్. త్రాటన్ = త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్. మొ. ఉదంతములు సహజముగా నుకారాంతశబ్దములు కావచ్చును. లేదా "స్యాదమహతాం విభక్తౌ" "సర్వత్రోదోతో ర్వార్భవతి మువత్" అను చింతామణిసూత్రములచొప్పున వచ్చునాగము 'ము - వు' లం గూడుటచే నేర్పడు 'ఉ' కారాంతములును గావచ్చును. ఉదా:—చిగురునన్ - వనమునన్ - తరువునన్ - మొ. చకారముచే నీసూత్రము పాక్షికమని గ్రహింపవలెను. ఉ. లతన్ = లతచేతన్ - లతయందున్ - మొ. ఉదంతజడవాచకములయు నొప విభక్తికజడవాచకములయు ద్వితీయాంతరూపములకుఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు కల్గనేరవు. ఉదా:—వనమున్ = వనమును, త్రాటిన్ = త్రాటిని. మొ. 'వనమున్.' అనుదానికి 'వనముచేతన్ - వనమునందున్' అనియు, 'త్రాటిన్' అనుదానికి "త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్" అనియు నర్థములు లేవని యెఱుంగునది. 494.8135 CH

కొన్నియెడల బహుత్వమున నజడవాచకముల తృతీయాసప్తములచోట సయితము ద్వితీయావిభక్తి నిల్చుట నన్నయేతరకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. సీ... తే-గీ. అనిన నలుగాలి వాన గోవును సశేష।శబ్దముల మంత్రమును లోహజాతిఁ గాంచ। నమును మనుజుల విప్రుండు సమధికత్వ। భాజనము లండ్రు వేద ప్రపంచ విదులు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) 'మనుజులన్ = మనుష్యులయందు' అని తిక్కయజ్వ ప్రయోగించెను. స్థలాంతరములందును నిట్టి ప్రయోగములు గలవు. సీ...ఆ-వె. వనజముఖులు పురుషులను దృప్తిఁబొందుట। గలుగదండ్రు (అను. ౨ ఆ. ౧౭౫.) సీ...పశువు। లను మేటి యజ్ఞముఖులచతుష్పదములను। ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పతులందు। శ్వానము......(అశ్వ. ౨

24826

సమాధానము చూపట్టుచుండుటంజేసియు నీత్రిలింగలక్షణశేషకర్తయాశయము నంగీకరించుట కవకాశము చాలకున్నది. పైప్రయోగము లీక్రిందిరీతిని సుసమాధేయములై యున్నవి. "తండ్రిపనుపున్ = తండ్రియాజ్ఞను, చేసి = నెఱవేర్చి" "దాశకన్యాకేళి తప్పుఁజేసి = దాశకన్యాక్రీడ యనుతప్పిదము గావించి" "భీష్మపనుపుఁజేసి = భీష్మునియాజ్ఞను జరపి" అని యిట్లుచటిద్వితీయలు చేసి శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనుటలో క్షతి కానరాదు. ఇట్లె "ఇవ్విధమునయొక్క+ఆననముల్ = ఇవ్విధమున్+ఆననముల్ = ఇవ్విధము నాననముల్ = ఈవిధముగల ముఖములు" అని శేషషష్ఠీసమాసముచే (౨౫౧ విష.) నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యమును నిర్బాధమగుచున్నది.

ఆ. ౧౬౧.) (ఇందు - పశువులకు - మున్నగురీతిని నుస్థానమున 'కు' వర్ణకము ముద్రణములందుఁ బ్రక్షిప్తములని యచటి ౧౬౧-౧౬౪ పద్యములలోని ప్రక్రమము విశదపఱుపఁజాలును. మఱియు నచట "యతశ్చనిర్ధారణమ్" అను పాణినీయ సూత్రముచొప్పున వర్తిల్లు నిర్ధారణషష్ఠికి (౪౫౪-౪౫౪ II విష.) 'కు' వర్ణకము వచ్చుట శాస్త్రవిరుద్ధము. (విస్తర. II) తృతీయాసప్తమ్యర్థక ద్వితీయకును, 'ఉ' దంతస్థలమున నవర్ణకమునకును బ్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి। ద్యాశ్రమ తత్త్వవిత్త్వమున దాన

విస్తర. II ౪౫౫ విష:—కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపట్టెడి. ఉదా:—తృతీయకు. ఎ-గీ...... । ఘనతరస్తన చక్రవాకముల నలరు । నంబను......(హరి. ఉ. భా. ౭ ఆ.) సప్తమికి సీ...ఆ-వె. బలిమిఁ గొనినధనముఁ । బడివేలయొంటెలఁ । బెఱికిరాఁగ......(సభా. ౧ ఆ. ౩౬౮.) మనుజుల విప్రుండు (భార. శాంతి. ౧ ఆ.) (ప్రౌఢ. కా. ౧౭ సూ.)

పయి యుదాహృతులలో మొదటి రెండును సరికావని యీక్రిందిరీతిని బేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను "స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వ మారోపిత మగుటంజేసి చక్రవాకనిష్ఠమగు నజడత్వమున కిటఁ బ్రసక్తి యంతగ లేమిని స్తనధర్మము ననుసరించి చక్రవాకములనుగూడ జడములుగఁ దలంపనగుం గాన నిది యంతగా నీవిధి కుదాహరణము గాఁజాలదేమో ? యని తోఁచెడి. 'పెఱికిరాఁగ' అను క్రియల కొంటెలు కర్తలైనట్లు స్పష్టపడుచున్నది గాన నిట నొంటె లనునది సప్తమ్యర్థక ద్వితీయగాక ప్రథమా బహువచనాంతమని యనవలెను. కాన నిదియు నీవిధికి సరియైన యుదాహృతి కాఁజాలదనియే తోఁచెడి......శబ్దరత్నాకరమున నొంటె లనునది గర్త్రర్థకముగనే యుదాహృత మయ్యెను. చూ. శ. ర. పెఱుకుశబ్దము. (౫౧౬ పుట) ఇంక మిగిలినది మనుజుల విప్రుం డనునదే" (బా. సా. వే. కార. ౩౭సూ. వ్యాఖ్య.) "మనుజులవిప్రుండు" అను సోమయాజిప్రయోగము నంగీకరింపక తీరనపు డింకఁ దక్కినవాని నేవేవో యపమార్గముల నాశ్రయించి నిరాకరించుట వృథా ప్రయాసముగదా. ఇంక నట్టి నిరాకరణమును బ్రమాదభూయిష్ఠముగనే యున్నది. స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వము నారోపించుటచేఁ జక్రవాకముల నజడములనుగా భావింపనగు ననుట కేవలము పొరపాటు. ఇట్లయిన నీక ముఖ చంద్రుఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడును జడవాచకమె యగును గాన "ముఖచంద్రము" అనవలసినదేనా ? ఆరోపితవస్తుధర్మావభాసమె యారోపణఫలమగుచుండ నద్దాని యందు విషయధర్మము లెట్లు భాసిల్లును ?

గుణాభిరతిన్ సమస్తవ। ర్ణాశ్రమ ధర్మరక్షణమహామహిమన్ మహి నొప్పు సర్వలో। కాశ్రయుఁ డాదిరాజనిభుఁ డత్యకలంకచరిత్రసంపదన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) క. మనుజేంద్ర వానిఁ బెడచెవు। లను బెట్టుము వేఱుగాఁ దలంపక దయతో (కర్ణ. 3 ఆ. ౯3 ప.) ఉ. ధనార్థులఁ దన్పి దిక్కులన్। నించె యశంబు... (సభా. ౧ ఆ. ౧౭.) క. విమలమణిమయములగు దూ। లములం గంబముల గోడలను వేదులఁ గు। ట్టిమములఁ జొట్టినప్రాకా। రములను గరమొప్పుచుండ రచియించె సభన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ. సురుచిరవారినీలకిరణజలంబులఁ బద్మరాగారుణపద్మములను। రాజితరాజీవరాజహంసావళి నిర్మలసౌవర్ణకూర్మములను। కమనీయవైదూర్యకుముదంబులను వజ్రమీనమౌక్తిక నవఫేనములను। మరకతశైవలోత్కరముల విలసిల్లఁ గొలను (సభా. ౧ ఆ. ౧3 ప.) ఈసూత్రమునకు "ఆం-భా-చ-కర్తగారుచేసిన యపార్థము విస్తర. II ౧౮౫ విషయమున నిరసింపఁబడినది.

జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబు గానగు. ౨౨.

బాలవ్యా. ౨౫౫ I విషయము.

రాముఁడు వాలి నొక్కకోలం గూలనేసె. కోలతో నని యర్థము. లంకం గలకలంబుపుట్టె. లంకయందని యర్థము. బాహుళకంబుచే నిక్కార్యం బుదంతంబునకు బహుత్వమందె యగు. అర్జునుండు శత్రుసేనలను బాణంబులను రూపుమాపె. బాణంబులచే నని యర్థము. మీనంబు జలంబుల నుండు. జలంబులందని యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౫ I విష:—"ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు" (బా. కా. ౨౧ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడినరీతిని వచ్చువిభక్తివ్యత్యాసములను గొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. చింతామణికర్త "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా" అని చెప్పినను నట్టి ద్వితీయ తృతీయాసప్తములచోటనె బహుళముగాఁ గన్పట్టుటం జేసి యట్టిరీతిని సూత్రమును మార్చి యుపదేశించుచున్నాఁడు. జడములనఁగా నచేతనవాచకములు. అట్టివాని తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయావిభక్తి వైకల్పికముగా నిల్చును. 'ఒక్కకోలన్' అను ద్వితీయ కొక్కకోలతో నని తృతీయార్థమును సూరిగారే వివరించిరి. అట్లె "లంకన్" అను ద్వితీయకు "లంకయందని" యర్థ మనుచు వివరించిరి. బహుళగ్రహణముచే నుదంతములకు నేకవచనమునఁ

దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవనియు బహువచనమునందు మాత్రమె యట్టి యర్థములు ద్వితీయకుఁ గల్గుననియు "బాహుళకంబుచే" నిత్యాదివాక్యముతో వివరించి యుదాహరించిరి. 'బాణంబులను' అనుదానికి బాణంబులచే ననియు, 'జలంబులను' అనుదానికి జలములందనియు నర్థములని వివరించిరి. దీనినిబట్టి యుదంతములగు వీని ద్వితీయైకవచనముచోటఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవని స్పష్టమగుచున్నది. ఉ:—"బాణంబున్ = బాణమును; జలంబును = జలమును" అనియే యర్థము. తృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవు.

నన్నయా. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛానాఖ్య. (ఆం. చిం. హాలం.
౨౫౬ విష. ౧౫ కారి. అహో. ౮౨౭ పుట.)

కల్పతరు. ౨౫౬ విష:—ఈసూత్రమునకు ౨౫౮ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ ఉదంత జడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు. ౨౩.
వివరణము. రాముఁడొక్కబాణంబున వాలిం గూలనేసె. బాణ
౨౫౬ I విషయము. ముచే నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౬ I విష:—'అందు - న - సప్తమి' అని బా. తత్స. ౭ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడుటచే 'న' వర్ణకము సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయమాత్రమె యగుటచేత నిటు తృతీయార్థమునందును వచ్చునని సూత్రింపవలసెను. ఇట్లు నవర్ణకము వచ్చుట వైకల్పికమనియు దెలియఁగునది. బా. కా. ౧౮ సూత్రముచే సప్తమ్యర్థమున నుదంతజడంబులకు 'అందు' విభక్తికిఁ బర్యాయముగా న వర్ణకమువచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (౨౫౩ II విష.) అట్టిస్థలములందే తృతీయార్థమునందు సైతము న వర్ణకమువచ్చునని ప్రకృతసూత్రమున కర్థము. ఉదంతత్వము 'చిగురు' మున్నగువానియందు సహజము. ముగాగమ వుగాగమములచో సైతము (బా. తత్స. ౮౦-౮౯ సూ.) నుదంతత్వము నంగీకరించి వానిపైన వర్ణకమును నిల్పనగును. ఉ. 'బాణంబునన్' అనుదానికి 'బాణముచే' నని యర్థ మనుచు సూరిగారే వివరించిరి. 'బాణమునన్' అనుదానికి 'బాణమందున్' అనియు బా. కా. ౧౮ సూత్రము చొప్పున నర్థము సిద్ధించును. ఉదంతజడంబులకు సైతము 'నన్' ప్రత్యయము రానపుడు 'బాణముచేతను - బాణముతోడను' అనురీతిని 'చేత - చే - తోడ - తో' ప్రత్యయములును వచ్చును. ఈయుదంతములకు బహుత్వమున నవర్ణకము రానేరదు. ఉదా:—"బాణంబులన్ = బాణంబులచేతన్, తరువులన్ = తరువులచేతన్, చిగురులన్ = చిగురులచేతన్" అని యిట్లు బా. కా. ౨౨ సూత్రము

చొప్పునఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయయే వచ్చును. బా. కా. ౨౨ సూత్రమునందు బహుళగ్రహణముచే నుదంతముల దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ రానేరదని వివరింపఁబడుటంజేసి యట్టి యుదంతజడములకుఁ బ్రకృత సూత్రముచేతను బా. కా. ౧౮ సూత్రముచేతను నవర్ణకము పాక్షిక ముగా వచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (విస్తర.). ప్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి। ద్యాశ్రమతత్వవిత్త్వమున......మహి నొప్పు సర్వలో। కాశ్రయుఁడు......(ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) చ. అన విని యమ్మహీ రమణుఁ డాతని కిట్లను మీకు నాకతం। బున బహుదుఃఖముల్ గలిగె......... నీమనం। బునఁ గృపపుట్టి కాచినను బోయెద నిప్పుడ యేను గానకున్ (కర్ణ. 3. ఆ. ౯౭.) (ప్రాసస్థలము.) క. విని క్రీడి......ఊరుతలము కరతలం। బున నప్పళించె......(శల్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప.) (ప్రాసస్థలము).

నన్నయా. తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్. (ఆం. చిం. ౨౫౭ విషయము. అజం. ౧౫ కారి. అహో. 3౨౧ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౭ విష:—జడపదానామ్ = జడవాచకములయొక్క, తస్యాః = ఆద్వితీయకు ('ఇతరత్రచద్వితీయా' అను పూర్వసూత్రములోని ద్వితీయా' అనునది 'తస్యాః' అనెడి యీతచ్ఛబ్దముచేఁ బరామృష్ట మగుచున్నది.) ప్రథమాచ = ప్రథ మయు, స్యాత్ = అగును. చకారముచేతఁ బ్రథమ వికల్పముగ వచ్చునని యెఱుం గునది. జడవాచకద్వితీయకుఁ బ్రథమ వికల్పముగ నాదేశమగు నని యర్థము. ఉదా:—నీరు ద్రాగెను = నీటిని ద్రాగెను. ఇల్లు నేసెను = ఇంటిని నేసెను. మొ. ప్రయోగములు:—సీ. గరుడధ్వజుం డప్డు కరుణాసమేతుఁడై యమ్మాగధుల కెల్ల నభయ మిచ్చి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) క...భరతా। మ్నాయులగు పాండ వేయుల। శ్రీ యిమ్మెయిఁ గొనిన నిన్నుఁ జీ యనరె యొరుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౫.) (శ్రీ = శ్రీని - ప్రాసస్థలము.) చ. అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ మమృతాంశుఁడు వీఁపన లుండు మస్తకం। బినుఁడు సమస్తదేహమును నెప్పుడుఁ గాచుచు నీ కభీష్టముల్।

విస్తర. ౨౫౬ I విష:—"ఒక్కచో నుదంతంబగు నజడంబు తృతీయకును నవర్ణకంబు గానంబడియెడి. ఉదా:—ఉ ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగున నేనుఁగు వైచుచు వాజి వాజిచే। రూపడఁగంగ మోదుచును. (భాస్క. యుద్ధ.) దీనికిఁ బ్రయోగాం తరంబు మృగ్యంబు" (ప్రౌఢ. కార. ౧౭ సూ.) "ఉ. ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగుల నేనుఁగుల వైచుచు"అనియె గ్రంథకృత్పరియుక్తమున్నను శ్రుతి లేదుగాన నీప్రయోగము సమర్థము కాదు.

ఘనముగఁ జేయుచుండెడు జగన్నుత యున్నతియుం జయంబుఁ జే। కొనుమని యిచ్చె దీవనలు గోరి ఖగేంద్రున కుం బ్రియంబునన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౭.) ఇందు 'దేహమును' అనుచోటి 'ను' అనునది సముచ్చయార్థక మనఁదగును. లేదా 'దేహమును' అనునది ద్వితీయయె యని యెంచి ద్వితీయాంతములును ద్వితీయార్థక ప్రథమలును నేకవాక్యమునఁ గలసియుండనోపునని యంగీకరించినను నంగీకరింప వచ్చును. ఈవిషయమును నిర్వహించు మార్పరాని ప్రయోగము గలదు. ఉః—మాకు నతిప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య యీ। లోకములోని వర్తనములుం దగువారి నెఱుంగుదు......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు 'వర్తనములున్' అనుచో 'వర్తనములన్' అని సవరింపరాదు. 'వర్తనములు' అనుచోటి 'లు' అనునది యతిస్థలము.

జడంబు ద్వితీయకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు. ౨౮.

వాఁడు పూవులు దెచ్చె = వాఁడు పూవులను దెచ్చె.

బాలవ్యా. ఆకె సొమ్ములు దాల్చె = ఆకె సొమ్ములను దాల్చె.

౨౧౭ I విషయము. వాఁ డిల్లు వెడలె = వాఁ డింటిని వెడలె. బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించిన ద్వితీయకుం బ్రథమరాదు.

సంజీవని. ౨౧౭ I విషః—జడంబు ద్వితీయకు = జడవాచకముపై నున్న ద్వితీయకు, ప్రథమ = ప్రథమావిభక్తి బహుళముగా నాదేశమగునని యర్థము. ద్వితీయైకవచనమునకుఁ బ్రథమైకవచనమును ద్వితీయాబహువచనమునకుఁ బ్రథమాబహువచనమును నాదేశములగునని యెఱుంగునది. ఆకె = ఆమె. 'వాఁ డింటి వలన వెడలె' అనుచోటి యపాదానపంచమికి, బా. కా. ౧౦ సూత్రముచొప్పున 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగమును, బా. కా. ౧౧ సూత్రముచొప్పున వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'ఇంటినుండి వెడలె' అని సిద్ధించును. అట్టి ద్వితీయకు 'ఉండి' శబ్దముతోడి దానికిఁ బ్రకృతసూత్రముచేఁ బ్రథమావిభక్తి యాదేశము రాఁగా 'ఇల్లు వెడలె' అనురూపము సిద్ధించును. ప్రథమాదేశము రానపుడు "ఇంటినుండి వెడలె" అని యుదాహరించుటయె న్యాయ్యము. కాని బాలవ్యాకరణపుస్తకము లన్నిటియందును 'వాఁడింటిని వెడలె' అనురూపమె కన్పట్టుచున్నది. ఉండిలోపమును సూరి వచింపలేదు. ఉండి పరమగునపుడె వలనకు ద్వితీయాదేశమును బా. కా. ౧౧ సూత్రము విధించుచున్నది. కావున "ఇంటిని వెడలె" అనుచో 'ఇంటినుండి వెడలె' అని యుండనగును. ఆచటి 'ఉండి' శబ్దము ప్రథమ

ముద్రణమందె భ్రష్టమయ్యెను. లేదా "వాఁ డింటివలన వెడలె" అను పంచ మ్యంత రూపమున కుండి పదానుప్రయోగము లేనిదానికి బా. కా. ౨౧ సూత్రముచొప్పున వచ్చెడి 'ఇంటిని వెడలె' అను ద్వితీయాంతరూపము సూరిగారిచే నుదాహృత మయ్యెనని యైన గ్రహింపవలయును. కాని సూరి యట్లు వివరింపలేదు. పంచమి కాదేశమయిన ద్వితీయకుఁ బ్రథమ యాదేశ మయినట్లె తృతీయాసప్తములకు బా. కా. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నాదేశ మగు ద్వితీయకును బ్రథమ యాదేశమగుననియు 'లంకం గలకలంబు పుట్టె' అనుచో "లంక కలకలంబు పుట్టె" అను ప్రథమాఘటితరూపమును సాధువే యనియు భ్రమింపరాదనుచు సూరి "బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించినద్వితీయకుం బ్రథమ రాదు" అని వివరించెను (విస్తర. I) సూరి యుదాహరించినస్థలము వంటిదె యనందగు నీక్రిందిచోటఁ బంచమీస్థలమున "అన్యస్యాః క్వచి" దిత్యాది సూత్రముచొప్పున వచ్చుద్వితీయస్థానమునఁ బ్రథమ కన్పట్టుచున్నది. ఉ...కూ। ర్మము గడంగి నీర్వెడలి (అను. ౧ ఆ. ౨౩౩ ప.) 'నీటివలననుండి వెడలి' అనుచో నపాదానపంచమి. నీటినుండి వెడలి - అపాదానపంచమీస్థలమున వచ్చినద్వితీయ. అట్టి ద్వితీయచోట వచ్చినప్రథమ:—నీరు వెడలి=నీర్వెడలి. (విస్తర. II, III).

విస్తర. I ౨౫౭ I విష:—ఇట్లు స్పష్టముగను గంఠోక్తముగను సూరి వచించుచుండఁగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయగు" (ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూ.) నని దీనిని సవరించుటను గమనించునది. దీనఁ దృతీయా సప్తములకుఁ గల్గినద్వితీయలలో సప్తమికిఁ గల్గినద్వితీయ ప్రథమాంతమై సప్తమ్యర్థకముగావచ్చుననుట తేల్లము" (బా. సా. పే. కార. ౨౮ సూ.వ్యాఖ్య. ౨౯౬ పు.) అని యిట్లువ్రాయుట సరికాదు. ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూత్రమునందలి "ఒక్కొకచో" అనుదాని కందలి యుదాహరణముల స్వారస్యమునుబట్టి యుదంతస్థలము లందె యట్లు సప్తమికిఁ బ్రథమావిభక్తి వచ్చునని యర్థమునుచు వ్యాఖ్య చేయవలసియున్నది. కావున నుదంతముల సప్తమికి (౨౫౫ I విష.) ద్వితీయవచ్చుట వైయాకరణ కవిప్రయోగసమ్మతము కామింజేసి పేటికావ్యాఖ్యాత యాశయము పరాస్తమగుచున్నది. మఱియు సప్తమికిఁ బ్రథమ వచ్చుస్థలములలో నొక్కటనైన ద్వితీయవచ్చిన ప్రయోగము మచ్చునకేని లేదుగదా. ఉదంతేతరశబ్దములందు సప్తమికిఁ బ్రథమవచ్చులక్ష్యములు ప్రౌ. కా. ౨౦ సూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు.

విస్తర. II ౨౫౭ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీసూత్రమున రెండు విషయములు కావడినవనుచు నీక్రిందిరీతిని దూరించెను.

“ఒకొ్కకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయగును. ఉదా:—వాహీకమునాఁగఁ బరఁగు తీర్థమాడి మేధాసమన్వితులగుదురు. చ. వ్రతములు లేనివారు...తీర్థము లాడనోపరు. (భార. అర. ౨ ౨౮౬ ప.) ఉర్విం గల్గుతీర్థంబు లెల్లను నే నాడుచు. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ.) క. ఎఱుకు నన్ను నుఱక యేసినశరములు । నెఱకులాడి... (భార. అర. ౧ ఆ.) చ. పొరిఁబొరి మోము బాష్పజలపూరము గ్రమ్మఁగ...... (భార. శల్య. ౧ ఆ.) ఆవమిడినఁ బగిలిపోవుటయు (భార. స్త్రీ. ౧ ఆ.) ఎ-గీ. ముట్టి కందముల్ వడిఁ గత్తి పెట్టిపెట్టి (హరి. పూ. ౬ ఆ.) శా. భావంబుల్ భయ ముజ్జగించి చొరఁ డీ......(హరి. పూ. ౭ ఆ.) మ......సురసంఘం బేకతం బుండఁగన్ (హరి. పూ. ౫ ఆ.) ఎ-గీ. లీలఁ జేరోలగంబున్న నీలవర్ణు (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) శార్ఙ్గగుణగాఢరవంబు నభంబు నిండఁగన్ (నిర్వ. 3 ఆ.) అదియున్ మే నుచ్చి (రా. అర. ౨ ఆ.) జనయిత్రి చిచ్చుఱికిన (జై. ౮ ఆ.) తే-గీ................. పంకము గొరిజ దిగఁబడి పఱవ లేవు (స్వా. ౪ ఆ.) పాఠాంతరమునఁ దీర్థమందాడి. మొ. ఇట్టి ప్రయోగములచేత ‘అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా’ అను శబ్దానుశాసనుల సూత్రము సార్థకమగుచున్నది” (ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూ.) ఈ ప్రౌఢవ్యాకరణ సూత్రములోని ‘ప్రథమయు’ అనుచోటి ‘యును’ అనుదానిచేత సప్తమియు నిల్చుననియుఁ బ్రథమ పాక్షికమనియు విశదమగుచున్నది. “సప్తమికిని” అనుచోటి ‘ను’ శబ్దము చేత బాలవ్యాకరణము కా-౨౪ సూత్రముచొప్పున ద్వితీయకే కాక సప్తమికిని బ్రథమ వచ్చునను గ్రంథకర్త యాశయము స్పష్టపడుచున్నది. పరిశీలింపఁగా నేతత్సూత్రవిషయము - బా - కార - ౨౫ సూత్రమునకు సవరణముగాఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉత్తరసూత్రమున నిది వివరింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౫౭ I విష:—“కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానఁబడియెడి. ఉదా:—చ. అని లజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగ మెదిర్చి క్రమ్మరిం । చిన పరికాఁడువోలెఁ గురుసింహవరూథము నిట్లు క్రమ్మఱిం । చునె (భార. ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭ ప.) చ. తన వారణేంద్రము । క్కురుకుల వీరుమీఁద నెసకొల్పిన (భార. అర. ౬ ఆ.) తత్కృతుహయోత్తమ మొక్కెడఁ గట్టఁ బంపుచున్ (జై. ౫ ఆ.) మొ.” (ప్రౌఢ. కార. ౧౯ సూ.) ఇట్టు చింతామణికి సరియగు బాలవ్యాకరణసూత్రమును సవరించుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రమాణములుగ నీలక్ష్యములు కన్పట్టుచున్నవి. మొదటి యుదాహృతిలో “అమ్మదనాగ మెదుర్పఁ గ్రమ్మఱిం । చిన” అని గ్రంథకృత్ప్రయుక్తపాఠ మన్నచో క్షతి కానరాదు. రెండవ యుదాహృతిలో “తనవారణేంద్రు నక్కురుకులవీరుమీఁద” అని గ్రంథకృదుద్దిష్ట

నన్నయా. క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే
విషయము. ౧ గ౯ (విక్ర. అజం. ౮౭ కా. అహో 3౬౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౯ విష:—ఈకారికకు ౨౨౦-౨౨౮ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అచట సమాసమందె దీని కుదాహరణములు చూపఁబడెను. ఇచట వ్యస్తతయందును సమాసమందును నుదాహృతులు చూపఁబడుచున్నవి. అన్య విభక్త్యర్థే = ఇతరవిభక్తులయర్థమున, ప్రథమాపి = ప్రథమావిభక్తియు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, ప్రదృశ్యతే = కనఁబడుచున్నది. అపిశబ్దముచే నీవిధి పాక్షికమని గ్రహింపవలయును. I దేశాధ్వకాలవాచకముల సప్తమికిఁ బ్రథమయు, II విశేషణ విశేష్యములలోఁ బ్రథమప్రయుక్తమునకు ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు, III విశేషణముల ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు బహుళముగా నగును. I ఉదా:—పేరోలగముండె. తీర్థములాడె, నిన్నవచ్చె, తేపు చనియె, క్రోశమునడచె. II ఉదా:—మనుష్యులందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు-పుస్తకములునాల్గిటిని దెమ్ము - III ఉదా:—తల్లి ద్రౌపదితోడన్. మొ. ప్రథమ రానపుడు పేరోలగమందుండె, తీర్థములందాడె (స్నానముచేసె) నిన్నటియందు వచ్చె. తేపటియందుఁ జనియె. క్రోశమునందు నడచె. మనుష్యులకందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు. పుస్తకములను నాల్గిటిని దెమ్ము. తల్లితో ద్రౌపదితో. మొ. దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. "అకర్మకధాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోఽధ్వాచ కర్మ సంజ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్......" (సి. కౌ. ౫3౯ సూ. ౧౧౦3-౧౧౦౮ వార్తి.) (విస్తర. I ౨3౫ విష.). "సప్తమ్యధికరణేచ (౨-3-3౬) (సి. కౌ. ౬33 సూ.)" అనుచొప్పున దేశాధ్వ కాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. తెల్గునందన్నచో యట్టియెడలఁ బ్రకృతసూత్రమునఁ బ్రథమయుఁ బ్రథమ రానపుడు సప్తమియు నగును. ఉదా:—పేరోలగ ముండె. పేరోలగమందుండె. క్రోశము నడచె. క్రోశ

పాఠమని చెప్పినఁ జెప్పవచ్చును. ఇట్టిపాఠమె వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ గన్పట్టు చున్నది. మూఁడవయుదాహృతిలో "క్రతుహయోత్తము నొక్కెడఁ గట్టఁ బంచినన్" అని గ్రంథకృదభిప్రేతపాఠమనుటలో బాధ చూపట్టదు. "అశ్వోత్త మున్ దప్పులన్" (ఆది. ౨ ఆ. 3౦.) అని యిట్టి ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతమె యైయున్నది. పై రీతిని మార్పరానిప్రమాణాంతరము దీని నిర్వహించుటకుఁ గన్పట్టలేదు.

మందు నడచె - నిన్న వచ్చె - నిన్నటిదినమందువచ్చె. ఇట్టియెడల సంస్కృతమందు వలె ద్వితీయ రానేరదు. (విస్తర I. II.).

దేశవాచకములకుఁ బ్రయోగములు:—విస్తర. II ౹౫౨ I విషయము నందలి త్రిలింగలక్షణశేషోదాహరణములెల్ల నిందలి దేశవాచకముల ప్రథమ కుదాహృతు లగుచున్నవి. ప్రౌఢవ్యాకర్త యాశయముచొప్పున బా-కా-౹౫ సూత్రమునకు సవరణముగా నయ్యది యుదాహృతమయ్యెనుగాని యది బా-కా-౹౫

విస్తర. I ౹౫౨ విష:—"కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే. అనుదాని ననుసరించి యీసూత్రము గలిగెనని యనుమానింపఁదగును." (బా. సా. పే. ౹౫౭ పు.). అను పేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. అత్యంతసంయోగాభావమున సప్తమీద్వితీయలు పర్యాయముగా వచ్చును. తెలుఁగునందు సప్తమి పాక్షికముగా నయినవచ్చును. పై పాణినిసూత్రముచే నత్యంతసంయోగమున ద్వితీయ నిత్యమగుటంజేసి సప్తమి యైనను బాక్షికముగా సంఘటితము రానేరదు. ఇట్టి పాణినీయసూత్రము ననుసరించి ప్రకృతసూత్రము గలిగెననుట యసంగతము.

విస్తర. II ౹౫౨ విష:—అధ్వవాచకములకు మాత్రము సప్తమీప్రథమ లీక్రిందిరీతిని సంస్కృతమున వచ్చునని వోపదేవుఁ డుపదేశించియున్నాఁడు. "సీమాంతమార్గాత్ ప్రీ చాంతే. ఉదా:—సోమనాథాచ్ఛతం క్రోశాః। కృష్ణః క్రోశేషు చాయుతే। గఙ్గాయమునయో ర్మధ్యే। కతిక్రోశాశ్చ జాహ్నవీ." (ముగ్ధ. కార. ౩౧౫ సూ.) "అవధిభూతయో రన్తర్వర్త్యధ్వవాచినః ప్రథమా సప్తమ్యౌ స్యాతామిత్యర్థః." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) "సీమాద్వయమధ్యవర్తి మార్గపరిమాణవాచకాత్ శబ్దాత్ అన్తే గమ్యమానే ప్రథమా - చకారాత్ సప్తమీ చస్యాదిత్యర్థః. అన్తగమ్యమానాభావేతు కేవలం ప్రథమాస్యాదిత్యర్థశ్చ వక్తవ్యః" (గిరిశచంద్ర విద్యారత్నవివరణము) అంతమం దనునర్థము గమ్యమానమగుచుండఁగా సరిహద్దులనడుమనుండు నధ్వ (మార్గ) వాచిశబ్దముకంటెఁ బరముగాఁ బ్రథమాసప్తములు పర్యాయముగ వచ్చునని యర్థము. ఉ. సోమనాథక్షేత్రము మొదలుకొని నూఱుక్రోశములు కృష్ణుఁ డున్నాఁడు = నూఱుక్రోశములతుదిని గృష్ణుఁ డున్నాఁడని యర్థము. (ఆయూరి కీయూరు నాల్గుక్రోశములు, అనురీతి నెన్నునది.) పదివేలక్రోశములం దున్నాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'గంగాయమునలనడుమ గంగ యెన్నిక్రోశములు' అని యుత్తరార్థమునకర్థము. "గంగాయమునయోర్మధ్యే జాహ్నవీ కతిక్రోశాః-కతిక్రోశాన్ వ్యాప్య తిష్ఠతీత్యర్థః - అత్ర కేవలం ప్రథమా" (గిరిశచంద్రవిద్యారత్న వివరణము.)

సూత్రమునకు సవరణముగాఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించుట యుక్తము. ఆసూత్రమును "ఒక్కొకచో నుదంత దేశవాచకముల సప్తమికిని బ్రథమ వైకల్పికముగనగు" అని సూత్రించుట యర్హము. ప్రదేశవాచకములకుమాత్రమె యుదంతములకు మాత్రమె యట్టి ప్రథమ కొన్నియెడలఁ గన్పట్టుచున్నది. ఉదంతేతరశబ్దములందట్టిప్రథమ ప్రయోగదృష్టము కాలేదు. వాఁడడవినుండె ననుచోట వాఁడడవి యుండె ననరాదుగదా. ఉదంత దేశవాచకములను సైత మంతటను బ్రథమ నిలువదు. చంద్రుఁడు తూర్పునఁ గలఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడు తూర్పు గలఁడని చెప్పరాదు గదా. మఱికొన్నిప్రయోగము లిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—మథ్యాటురము మాయన్నయా దేశమునఁజేసి సర్వతీర్థములాడుచు (ఆది. ౮ ఆ. ౧౩౩.) (తీర్థములు = తీర్థములందు, ఆడుచు = స్నానముచేయుచు.) ఆరణ్యపర్వ ద్వితీయాశ్వాసమున నిట్టివి యనేకప్రయోగములు గలవు. తే-గీ. కొల్వుండు బుద్ధి (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౭.) గీ. వచ్చి యిమ్మెయిఁ దపమున్నవార మేము (ఆర. ౭ ఆ. ౯౯౨.) చ. కడువడి నాథనంజయుని కాంతుఁత మెక్కడ నక్కడెల్ల........తేరుపఱిపెన్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౮౮.) మ. తమదిక్కుర్వులుఁ దూర్యనాదములు నత్యంతంబు శోభిల్ల (శల్య. ౧ ఆ. ౨౭౧.) సీ. అంత దేవాహితులు........మంతనం బుండి (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧.) (మంతనంబు = ఏకాంతము) ఇట్టివియుం గలవు. చ. వెలయఁగ నొక్కఁడున్ రిపుని వీడవిశంకతఁ జొచ్చె (హరి. ఉ. భా. ౨ ఆ. ౧౩౫.) కాలవాచకములకు:— క. అనవిని యూరడి నిద్రా। జనితసుఖం బంది తేపు జనపతి యనికిం। జను టయు........(భీష్మ. 3 ఆ. ౯.) (తేపు = ప్రాతఃకాలమందు.) క.....వఱపు ధరిత్రి। తాపంబుఁజేసె జనముల। పాపంబున వత్సరములు పండ్రెం డధిపా (శాంతి. 3. ఆ. ౨౭౯.) చ........సురాసురయుద్ధమునాఁడు దైత్యులన్ వెలయఁగ నోర్చి........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఆ-వె...ముంద రింద్రుపంచిన మహా। దారుణాంబుధరశతంబుచేత (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౮.) (ముందర = ముందటిసమయమున) ఉ. జాను సెడంగ నీతుఁడు చంపరె కోపపరీతచిత్తులై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౫.) అధ్వవాచక:—"వచన - నీయుత్తరీయంబు పడినయెడ యిచ్చోటికి నొక్కయోజనంబు గలదు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౩.) వచ. అది యిచ్చటికి లక్షయోజనంబులు గల దనుగు మనిన (ఆది. ౨ ఆ. ౭౯.) క. నరవరుఁడు నలుఁడు గాకె। వ్వరు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ। త్తురు........:(ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౪.)

కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౨౭౮ I విషయము. — ౨౭.

వాఁడు నిన్నవచ్చె. వీఁడు నేఁడు వోయె. మాపు నిలువుము. తేపు పొమ్ము. వారు క్రోశము నడచిరి. వీ రామడ వోయిరి.

సంజీవని. ౨౭౮ I విష:—నిన్న = పూర్వదినము, నేఁడు = ఈదినము. మాపు = రాత్రి, తేపు = మఱుసటిదినము లేదా ప్రాతఃకాలము. ఇవి కాలవాచకముల ప్రథమ కుదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు 'వాఁడు నిన్నటిదినమునందు వచ్చె' అనురీతి నన్నిటను సప్తమి యగును. 'క్రోశము - ఆమడ' అనునవి యధ్వవాచకోదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు. 'వారు క్రోశమందు నడచిరి' మున్నగురీతిని సప్తమివచ్చును. దేశవాచకముల ప్రథమను సూరి సూత్రింప మఱచుటచేతఁ బ్రిలింగలక్షణశేషకర్త (కార. ౨౦ సూ.) "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు.........(విస్తర. II ౨౭౭ I విష.) అని సూత్రించెను. (౨౭౮ విష.) (విస్తర.)

విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును లింగవిభక్తి వచనంబులగు. ౧౯.

బాలవ్యా. ౨౭౯ విషయము.

నందతనయుండు కృష్ణుండు నాకు దిక్కు. దేవకీపుత్త్రు హరిని నుతింతు నెపుడు. శుభవిధాయుల రామకృష్ణులఁ భజింతు. భువనవంద్యను రుక్మిణిఁ బ్రస్తుతింతు.

విస్తర. ౨౭౮ I విష:—"కాలపరిమితియందు నామంబులకు "కు" వర్ణకమగునని ప్రౌఢవ్యాకర్త ఆఱునెలలకు అను మొదలగునుదాహృతుల నిచ్చియుండుటను గమనించునది." అనుపేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ప్రౌఢ. కా. ౧౮ సూత్రమున కయ్యవిలక్ష్యములు. "కొండొకసేపునకుఁ దెలిసి - వర్షావధికిఁ బెట్టంగల యప్పనములు - పార్థశిర మాఱునెలలకుఁ డ్రెళ్ళ" అను తత్సూత్రలక్ష్యము లవధిప్రభృత్యర్థములందు వచ్చినవి. కావుననె యీయుదాహృతులచోటఁ బ్రకృత సూత్రము చొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తిని నిల్పుటకు వలనుపడదు. "కొండొకసేపు తెలిసి - వర్షావధి పెట్టంగల యప్పనములు - ఆఱునెలలు త్రెళ్ళ" అనునవి సంగతార్థములు కావుగదా! "ఆమడకు నడచెను" అని చెప్పరాదుగదా! ఆమడ నడచె ననియే వ్యవహార మగపడుచున్నది.

సంజీవని. ౧౯ విష:—విశేష్యలింగవిభక్తివచనములె విశేషణమునకు నగు. కృష్ణుండు పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నగుటచే విశేషణమగు 'నందతనయుండు' అనునదియు నట్లె పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నయియున్నది. ప్రథమావిభక్తిని మార్చి ద్వితీయావిభక్తిగల విశేష్యవిశేషణములను జూపుటకై దేవకీపుత్త్రు నిత్యాది ద్వితీయోదాహరణము చూపఁబడెను. బహువచనవిశేష్యవిశేషణములఁ జూపుటకయి శుభవిధాయుల నిత్యాది తృతీయోదాహృతి చూపఁబడెను. స్త్రీలింగవిశేష్యవిశేషణములను జూపుటకయి నాల్గవయుదాహరణము ప్రదర్శింపఁబడెను. విశేష్యవిశేషణము లిట్లు సమానలింగవిభక్తివచనకములై సాధారణముగ నుండవలయు ననునది సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధమగుటచే నన్నయాథర్వణులు వేఱుగ నుపదేశింపలేదు. సూరి యట్టి విషయమును బైరీతిని సూత్రించెను. (విస్తర I.)

విస్తర. I. ౧౯ విష:—"నందతనయుండు. అనుపదార్థంబునకు 'కృష్ణుండు' అను ప్రథమా కారక ద్వారంబుననే క్రియాన్వయంబు కాని సాక్షాదన్వయంబు లేదనుకొని విశేషణంబుపైఁ బ్రథమాదివిభక్త్యాదులు ప్రాప్తింపకపోవుచుండఁగా నీసూత్రంబుచే నవి యపూర్వంబుగా విధింపఁబడినవి." "శాస్త్రంబున నాలోచింపఁగా విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును 'కృష్ణుండు దిక్కగున్' 'నందతనయుండు దిక్కగున్' అని ప్రత్యేకంబుగాఁ గ్రియాన్వయంబుకలదని యంగీకరింపక తీరదు. కావుననే గీర్వాణాదిభాషలలో విశేషణంబులపైనిఁ గూడఁ గారకవిభక్తి గలుగుచున్నది. కారకవిభక్తి పుట్టినపిమ్మట విశేషణవిశేష్యభావము కల్పింపవలెను." (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౯ సూ. వ్యాఖ్య.) అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయఁబడెను. దీని ననుసరించియే వేటికావ్యాఖ్యాతయు విశేషణంబులకు లింగ విభక్తివచనములు "సిద్ధింపవను నపోహమును నిర్మూలింపఁగ నీసూత్ర మారబ్ధ మయ్యెనని (బా. సా. వే. ౨౮౮ పుట.) వ్రాసెను. కాని యిచట సూరిగారు విశేషణముల క్రియాన్వయము విషయమున నేమియు వ్రాయలేదు. విశేషణవిశేష్యములు సాధారణముగ సమానలింగవిభక్తివచనకము లయియుండు ననువిషయమును మాత్రమె సూత్రించిరి. అట్లు వచించుట గీర్వాణభాషయందును గలదు. "ఉదితే విధౌ=విధో రుదయక్రియానంతరం, అనేన విధావితి 'స్త్రీ'. (సప్తమీ. ముగ్ధబోధసంజ్ఞా.). ఉదిత ఇతి తద్విశేషణత్వాత్ 'స్త్రీ' (సప్తమీ.). యదుక్తమ్. విశేష్యస్యచ యల్లిఙ్గం । విభక్తివచనేచయే । తాని సర్వాణి యోజ్యాని విశేషణపదేష్వపీతి." (మహామహోపాధ్యాయ శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవ్యాఖ్యా. ముగ్ధ.

తెలుఁగున మహత్త్వమహతీత్వామహత్త్వములె లింగమునకు మాఱు వాడఁబడుననియు నట్లగుటచేతనే మహద్వాచకవిశేషణములును మహత్తులె యని యిట్లు విశేషణవిశేష్యముల మహత్త్వాదికమును దుల్యముగనె సాధారణముగా నుండుననియు నీవఱ కుపదేశింపఁబడెను. (౧౨౪౪-౧౨౪౪ I - II - III - IV - విషయములు.)

పయిరీతిని వ్యవహరింపఁబడు పుంలింగాదికమును మహత్త్వాదికమును విశేషణవిశేష్యములకుఁ దుల్యముగా నుండుట సాధారణ నియమము. వానికి వ్యత్యాసమును గలదు. లింగవ్యత్యాస మీవఱకుఁ గొన్నియెడల వివరింపఁబడెను. (౧౮౬-౧౮౬ I - II - III - IV - విష.) అట్లె మహత్త్వామహత్త్వముల వ్యత్యాసమును లింగవ్యత్యాసమును ౧౨౬-౧౨౬ I మొ. ౧౨౬ VIII వ. విషయములలో వివరింపఁబడెను.

ఆచ్ఛికశబ్దములపట్ల లింగవ్యవహారము లేమింజేసి యవి పుంలింగసదృశములు స్త్రీలింగసదృశములు నపుంసకలింగసదృశములు నని వ్యవహరింపఁబడుననియు వానివిష

వ్యాక. కార. 3౦౯ సూ.) ఇంతయేల ? “పాణినస్యమర జమునేన్ద్రాః। జమున్త్వష్టాది శాబ్దికాః” అనుచొప్పున నాదిశాబ్దికులలో గణింపఁబడిన యమరసింహుఁడును నిట్లె వచించెను. “స్త్రీ దారాద్యై ర్యద్విశేష్యం। యాదృశైః ప్రస్తుతం పదైః। గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దా। స్తథాస్యు స్తస్య భేదకాః” (నామలింగానుశాసనము. 3 కాం. విశేష్యనిఘ్నవర్గము. ౨ శ్లో.) వ్యాఖ్య:—“అస్మిన్వర్గే లిఙ్గజ్ఞానోపాయ మాహ. యాదృశైః = యాదృశస్త్రాప లిఙ్గవచనవిభక్తియుక్తైః, స్త్రీదారాద్యైః = స్త్రీదారకళత్రాదిభి స్సుబన్తశబ్దైః, యద్విశేష్యమ్ = కర్తృత్వకరణత్వాద్యర్థ విశేష సంఖ్యావచ్ఛిన్న మర్థస్వరూపం భార్యాదికమ్, ప్రస్తుతమ్ = ఉపస్థాపితమ్, తస్య = తాదృశపదోపస్థాపితస్య తథా భూతవిశేష్యరూపార్థస్య, భేదకాః (విశేషణములు) గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణద్రవ్యక్రియా యోగోపాధిలక్షణస్వార్థద్వారేణ అవచ్ఛేదకాః శబ్దాః, తథాస్యుః = విశేష్యవాచకస్త్రీదారాదిశబ్దవత్ లిఙ్గసంఖ్యో పాధికరూపవిశేషభాజోభవన్తి.” (లింగయసూరి విరచితపదవృత్తి వ్యాఖ్య.) “యాదృశైః = ఏలింగముగలవైన, స్త్రీదారాద్యైఃపదైః = స్త్రీదారకళత్రాదిపదములచేత, యద్విశేష్యమ్ = ఏవిశేష్యమైన యర్థము, ప్రస్తుతమ్ = ఉపక్రమింపఁబడెనో, తస్య = ఆవిశేష్యమునకు; భేదకాః = విశేషణములైన, గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణవాచక ద్రవ్యవాచక క్రియావాచకశబ్దములు, తథాస్యుః = ఆవిశేష్యలింగము గలవే యగును.” (గురుబాలప్రబోధిక. టీక.)

యమున విశేషణవిశేష్యములకు లింగసమత్వవిషయక సామ్యము నియతము కాదనియు వ్యత్యాసమె ప్రాయికమనియు ౧౯౦-౧౯౦ I విషయములందును ౧౪౬ విషయమునందును వివరింపఁబడెను. కొన్ని సంస్కృతసమశబ్దములకును బుంలింగాది సమత్వ వ్యవహారముగలదని తత్సమప్రకరణమున ౧౬౪ మున్నగు విషయములలో నుపదేశింపఁబడెను. అట్టివాని విశేషణవిశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము సయుక్తము ౧౪౬ మున్నగువిషయములలో వివరింపఁబడెను. వివిధవిశేషణ విశేష్యవచనవిభక్తి వ్యత్యాసములు ౨౬౦ మున్నగు విషయములలో ముందు వివరింపఁబడును. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౯ విష:—లింగవచనవిషయకములగు కొన్ని ప్రయోగవిశేషములు:—క......నీవలి। గిన నడ్డమె పురహరాజకేశవు లైనన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౭౫ ప.) క......అడ్డంబగువా। రాయతభుజశక్తి నడ్డముగుఁడు......(ఆది. ౪ ఆ. ౧౯౯.) తే-గీ. హరుఁడు వానికిఁ బ్రత్యక్షరుఁడు (ఆర. ౪ ఆ. ౨౪౪.) క......రావణుఁడు సమ్ముఖమై (నిర్వ. ౫ ఆ. ౨౯.) సీ. అడఁగె నీ వాదిమధ్యాంత ముగుట (ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౨౧౨.) క......మదనుఁడు భస్మం బయ్యెన్ (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౨౯.) ఉ......మీ। రెక్కడ మాయమైతిరి (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౫౯.) చ. హరునకు రెండు రెండొకొ గజాజినముం దహనాంబకంబు నాన్. చ. ...గం గయుఁ జంద్రుఁడు రెండురెండు నా। శిరమునఁ బొంది రజ్జపథసింధుసుధాకరు లద్భుతంబుగాన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౨౬.) ద్వి. హరియును గిరియును నజుఁడును గిజుఁడు। సురలును గిరలును హరుని సరుంబె (బసవ. ౬ ఆ. ౭౪౧ ప.) "సమానార్థ కంబులైన యీడెన సరిసాటి లోనగు దేశ్యవిశేషణశబ్దములును. (నిత్యైకవచ నాంతములు.) సభలెల్ల......దీనికి సరిగావు......(సభా. ౧ ఆ)......సరులులేని వృక్షంజన శాబకములు. అని యొకచోఁ బ్రయోగము కానంబడుచున్నది......" (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౩౨ సూ.).

"కొన్నియెడల విధేయవిశేషణమొండ బహువచనాంతంబయి విశేష్యంబులు పెక్కిటి కన్వయయోగ్యంబగు. క. ఇది దక్షిణాపథంబున। కిదియు విదర్భాపుర మున కిది కోసలకిం। దిది యుజ్జయనికిఁ దెలువులు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౭౦.) బహువచనాంతము కాక యేకవచనాంతమైనచోఁ దెరువు లైదుండవలెను. (ప్రౌఢ. కార. ౨౫ సూ.) క. కరులకు నైరావతమును। హరులకు నుచ్చైశ్శ్రవంబు నవనీ స్థలిపై। నరులకు నృపతియు హిమగిరి। గిరులకు నేఁబ్రు కుదధియుఁ గీర్తితభర్తల్ (హరి. పూ. భా. ౧. ఆ. ౯౬ ప.) ఉ. ఎవ్వతనేని ధాత సృజియించెఁ దగన్ మగ

ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ
నన్నయా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి.) (అహో. ౪౩౦.)
౨౬౦ విషయము. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యా । ద ప్రాణి స్త్రీవిశేషణే । సిద్ధ

వానిఁగాఁగ నా । కొవ్వఖిఁజేసి యట్టి నిను నుగ్మలినేయఁగ నొల్ల.........శిఖండినీ (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౨.) కం. నినుఁ గూల్చెదఁ । జూ యెవ్వత నైతి నేమి చూచెదు నన్నున్. (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౫.) క. మానవపతి నన్నొక్కఁడి । దానవు నీవనియొనేని ద్రౌపదికడ సన్మానంబువడసి మెలఁగుదు । నానగరుల నృత్యగురువ ననఁగలవాఁడన్ (విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) (పేడియగు నర్జునువాక్యము.) చ. నలదమయంతు లిద్దఱు మనఃప్రభవానల దహ్యమానలై.........(ఆర. ౨ ఆ. ౨౪.) "పుమాన్‌స్త్రియా. (౧-౨-౬౭.) స్త్రియాసహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే - తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్." (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) అనుచొప్పున 'నలదమయన్త్యౌ' అనుదాని విశేషణముగు 'దహ్యమాన' శబ్దము "దహ్యమానశ్చ - దహ్యమానాచ = దహ్యమానౌ" అని పుంలింగముగనే నిల్చునుగాన "దహ్యమానులై" అని యుండవలయు ననుకొని కొందఱిట్టిపాఠమును బ్రక్షిప్తము గావించుచున్నారు. కాని "పరవల్లిజ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬.) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిజ్గం స్యాత్" (సి. కౌ. ౮౧౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పునఁ బరపదమగు దమయన్తీశబ్దస్త్రీలింగమె కలుగఁగా 'దహ్యమానలై' అనురూపమే యచట సాధువని యెఱుంగనగును. "కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇతి. అయంచ ఇయంచ ఇమే ఇత్యత్ర.........విశేష్యనిఘ్నత్వైవ......ద్వన్ద్వవిశేషణస్య తత్పురుషవిశేషణస్య చానుప్రయోగే తదేవలిజ్గమితి భాష్యకైయటయోః స్థితమ్. తతశ్చ - కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇత్యుదాహరణే 'అయంచ ఇయంచ' ఇతి విగ్రహే 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇతి పుంశేషేపి 'పరవల్లిజ్గమ్' ఇతి విశేషణాత్వాత్ స్త్రీలిజ్గత్వే........" (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య. ౪౧౬ పు.)

"ప్రకృతే ర్వికృతే ర్వాపి । యత్రోక్తత్వం ద్వయోరపి । వాచకః ప్రకృతే స్సంఖ్యాం । గృహ్ణీయా ద్వికృతే ర్నతు॥ యథా ఏకోవృక్షః పఞ్చనౌకా భవతి. పఞ్చవృక్షాః ఏకా నౌ ర్భవ న్తీత్యాది" (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అను చొప్పున తెల్గునందును "ఒకమ్రాఁకు పదిబల్లలగుచున్నది. పదిబల్లలొకతలుపగుచున్నవి" అని యిట్లు ప్రకృతి వికృతులలోఁ బ్రకృతియొక్క యేకత్వాదివచనమె నిల్చును. దీనికి విరుద్ధప్రయోగములును గలవు. "ద్వాద్వామాఘాదిమాసా స్స్యా దృతు స్తై రయనమ్" (నామలిం. కాల. ౧౩.) (చూ. ౧౧౯ విష.)

మ్యాన్త స్త్రీసమయో। స్సద్విశేష్యకయో స్తథా. (వికృ. హలం. ౧౫-౧౬ శా. అహో. ౪౩౦.)

కల్పతరు. ౨౬౦ విష:—విశేషణ విశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము. ౧౮౬-౧౮౬ II విషయములలోఁ జూపఁబడెను. వచనవ్యత్యాసము నుపదేశించుచున్నాఁడు. భేదకగతబహువచనానామ్ = విశేషణగతబహువచనమునకు, ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, దృశ్యతే=కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టిది సార్వత్రికముగా నుండరాదనుచు నది యుండెడిస్థలముల నథర్వణుఁడు వ్యాఖ్యవివరణముగాఁ జూపుచున్నాఁడు:—క్వచిత్ = ఒకప్పు డనఁగా నీక్రింద వివరింపఁబడిన స్థలములందు, అప్రాణి=అప్రాణివాచక 'ము' వర్ణకాంతమగునట్టియు (మువర్ణకాంతత్వ ముత్తరార్థమునుండి యాకృష్టమగుచున్నది.) స్త్రీ = స్త్రీసమమగునట్టియు, విశేషణే = విశేషణమందు, ఏకత్వమ్ = చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడిన యేకవచన మనఁగా విశేషణగతమగు బహువచనమునకు వచ్చు నేకత్వము, ఇష్టం స్యాత్ = పాక్షికముగా నగుట సమ్మతమగును. "సిద్ధమ్యాన్త స్త్రీసమయోః" అను దానిచొప్పున "అప్రాణి స్త్రీవిశేషణే" అనుస్థలమందలి 'అప్రాణి' శబ్దమునకు మువర్ణకాంతజడవాచకమని యర్థము చేయఁబడెను. అట్టి మువర్ణకాంతజడవాచకము తత్సమమయినం గావచ్చును. ఆచ్ఛికమైనను గావచ్చును. స్త్రీసమమనునది యాచ్ఛికమె కావలయును. ఉదా:—ఇష్టమగుపదార్థములు. కులిశధారలు కుంఠితమయ్యె. బా. తత్స. ౮౬ సూ. ౧౮౬ విష. చొప్పునఁ గులిశధారా శబ్దవిశేషణమగు కుంఠితాశబ్దమునకుఁ బాక్షికక్లీబత్వము రాఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే నేకవచనము వైకల్పికముగఁ గల్గెను. అందమగువస్తువులు, మాటలు పెక్కేల? "తాపహర్తలగు నుద్యానములు" అనుచో బా. తత్స. ౫౨ సూ. చొప్పున (౧౫౬ I విష.) "తాపహర్తలు" అను విశేషణమునకు స్త్రీత్వ మతివిష్టమైనను నాచ్ఛికము కామింజేసి యేకవచనము రానేరదు.

ఉత్తరార్థవ్యాఖ్య:—సిద్ధమ్యాన్త స్త్రీసమయోరిత్యాది—సద్విశేష్యకయోః= (సచ్ఛబ్దము ప్రాణిపరము.) ప్రాణివాచకము విశేష్యముగాఁగల, సిద్ధమ్యాన్త = సహజ (సిద్ధశబ్ద మాచ్ఛికమాత్రపరము) సిద్ధ'ము'వర్ణకముతోఁగూడిన యనఁగా నపుంసకలింగసమమగు విశేషణమునకును, (సిద్ధ) స్త్రీసమయోః=ఆచ్ఛిక స్త్రీసము విశేషణమునకును, తథా = ఆప్రకారముగానే బహువచనమున కేకవచనము పాక్షికముగ నగుట సమ్మతమగును. "తద్విశేష్యకయో రప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకయో రిత్యర్థః. 'అందము - చొక్కము' ఇత్యాదయః సిద్ధమ్యాన్తాః - ఇంపు సొంపు ఇత్యాదయః

స్త్రీసమాః" (అహో. ౮౩౦ పు.) ఇందలి 'తద్విశేష్యకయోః' అనుచోటి 'తత్' అనునది ప్రక్షిప్తపాఠము. అహోబలపతి వ్రాతచొప్పున నద్దాని యర్థ మప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకమనియు యంగీకరించినచో నది పూర్వార్థమునకె పునరుక్తమగుట నుత్తరార్థము వ్యర్థ మనవలసివచ్చును. కావునఁ బూర్వార్థ మప్రాణివిశేష్యపర మనియు నుత్తరార్థము ప్రాణివిశేష్యపరమనియు నర్థముచేసికొనుట యుక్తము. ఉదా:— పెక్కేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు. ఇంపయినజవరాండ్రు - "ఇంపయిన ప్రియురాండ్రు" (అహో. ౮౩౦ పు.) మొ. తత్సమప్రాణి విశేషణములకు రాదనునియమముచే "వంద్యములగు దైవతములు - జితసింహములగు నేనుంగులు, జగద్భర్తలగు సురలు" ('భర్త' అనుదానికి స్త్రీత్వ మతిదిష్టము. బా. తత్స. ౫౨ సూ.) (౧౫౬ విష.) మున్నగుచోటులందు 'వంద్యమగుదైవతములు' మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. 'అన్న - తండ్రి' మున్నగు విశేష్యస్త్రీసమములు విశేషణములుగా వాడఁబడినపు డీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ఉదా:— అన్నలగుమానుసులు - ఇట 'అన్నయగుమానుసులు' అనురీతి ననిష్టరూపము సిద్ధింపనేరదు.

మహన్మహతీవాచక స్త్రీసమవిశేష్యకతత్సమ విశేషణము (తల్లిసదయ-తండ్రి సదయుఁడు. మొ.) లకు "వికృతౌచస్త్రీలిఙ్గాః స్త్రీలిఙ్గక సర్వనామధేయాః స్యుః." (౧౮౬ విష.) (౧౯౦ విష.) మున్నగుసూత్రములచొప్పున మువర్ణకాంతత్వమె సంభవింపదుగాన, మనోహరులగు కొడుకులు - మనోహరలగు నింతులు - బల్లిదులగు కొడుకులు మున్నగుచోట్ల నీవిధికిఁ బ్రసక్తియేలేదు. "ఏకత్వం ఖేవకగత బహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ....ఇంపైనప్రియురాండ్రు - ఒప్పైనసిరులు- ఇత్యాది. వికృతి పదప్రయోగస్యాపరస్యైన శుద్ధాంధ్రే ష్వైవైకత్వ మాచార్యస్యసమ్మతమితి విజ్ఞాయతే..." (అహో. ౮౩౦ పు) ఇదిసరికాదు. "గుణవద్గణో ద్వితీయైక వచనతుల్యో భవే ద్వికృతౌ" అని యిట్లు వికృతిశబ్దమును గేవల సంస్కృతసమశబ్ద విషయమునఁ జింతామణికర్త యుపయోగించుటచేతను "కులిశధారల్ కుంఠితం బయ్యె" అని భట్టారకుఁడు ప్రయోగించియుండుటచేతను బైయహోబలపతి వ్యాఖ్య సరికాదనియుఁ బ్రయోగానుసారముగా నేకవచనమువచ్చునని చింతామణి వచింపఁగా నట్టి విషయము నథర్వణుఁడు వివరించెననియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములు:— లింగవిభక్తివచనసమతకు:— సీ. తనకుల బ్రాహ్మణు ననురక్తు నవిరళ, జపహోమతత్పరు విపులశబ్ద। శాసను సంహితాభ్యాసు బ్రహ్మాండాది, నానా

పురాణవిజ్ఞాననిరతుఁ । బాత్రు నాపస్తంబసూత్రు ముద్గలగోత్రజాతు.........నన్ను పార్యుఁ జూచి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) ఉ. రాజకులైకభూషణుఁడు రాజ మనోహరుఁ డన్యరాజతే । జోజముశాలిశౌర్యుఁడు.........రాజమహేంద్రుఁ డున్నతిన్. (ఆది. ౧ ఆ. 3 ప.) ఆ-వె......వరుణేంద్రదేవియు । పోనిదాని దేవ యానిఁ గనియె (ఆది. 3 ఆ. ౧౪౦.) ఉ. రాజకులాగ్రగణ్య మృగరాజపరాక్రమ రాజరాజ.........(ఆది. ఆ. ౧ ఆ. ౧౬౨.) కం. ఓంకారవాచ్యునకు నన । హాంకార విరూఢభావనారాధ్యునకున్ ।.........హరిహరనాథునకు......... (విరా. ౧ ఆ. 3౨ మొ. 3౬ వ).

విశేషణవిశేష్యముల వచనవ్యత్యాసమునకు:—ఉ. యోధుల సింహనాదము మదోత్కటవారణబృంహితంబు వే । గాధికవాజిహేషితమహారవమున్ రథనేమి ఘోషమున్ । బాధితకర్ణరంధ్రముయి పర్వె.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౬.) చ......అనివారితమై చెలఁగెన్ మదీయవా । హిని భటసింహనాదహయహేషిత సింధురబృంహితధ్వనుల్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) మ......మాత్రై పోరుకర్ణాది దు । ర్జనసంఘంబుల (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) స్రగ్ధర.........కులిశధారల్ గుంఠితం బయ్యె......(ఆది. ౨ ఆ. ౮౨.) కం.......పెక్కులు పలుకుల్ । పలుకంగనేల (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౨.) సీ. మాటలు పెక్కేల మానిసిగుఱ్ఱ మేనుంగను పేరెల్లఁ ద్రుంగె (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) కం..........మాయట్టివారిమాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.) ప్రాణివిశేషణముల బహువచనమున కేకవచనప్రయోగ ములు:—సీ. ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడ రాఁ బురవీథులఁ గ్రాలఁగలదె (విరా. ౫ ఆ. ౨౦౪ ప.) (పెక్కు లేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు.) ఇంపైన జనరాండ్రు. "మదికింపులు నింపుకలస్వనంబుతో" (వసు. ౨ ఆ. ౧౯.) అని యింపు శబ్దమునకు బహుత్వప్రయోగమును గలదు.

"మ. అదె నక్తంచరులందు నిందును (అర. ౭ ఆ. ౨౫౫.)" (అరుగో నక్తంచరులని వ్యవహారము) మున్నగుచోటులందు 'అదె' అనుదానికి 'చూడుము' అను నర్థాధ్యాహృతక్రియతో నన్వయముకాన నట్టివి దీనికి లక్ష్యములు కానేరవు (౨౧౫ II విమ.). 'సరసములు+వచనములు' మున్నగుచోట్లఁ బ్రకృతకారికలోని పూర్వార్థముచొప్పున నప్రాణివ్యంతవిశేషణమున కేకత్వము రాఁగా "సరసము+ వచనములు" అని సిద్ధించును, పిదప "మోస్తునిభక్త్యేకవచనకే పు-ంపూ" అను చొప్పున 'పు-ంపులు' రాఁగా "సరసపువచనములు - సరసంపువచనములు" అనురీతి రూపములు సిద్ధించును. (౯౪ విమ.)

బాలవ్యా. స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు మువర్ణకాంత విశేషణంబులయు బహువచనంబున కేకవచనంబు బహుళంబుగానగు. ౨౦.

౨౬౦ I విషయము. మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల, కులిశధార ల్కుంఠితంబయ్యె, కులిశధార ల్కుంఠితంబులయ్యె. ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు.

సంజీవని. ౨౬౦ I విష:—"మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల" అనునవి స్త్రీసమవిశేషణోదాహరణములు. "ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు" అనునవి 'ము'వర్ణకాంత విశేషణోదాహరణములు. 'కులిశధారల్ కుంఠితంబయ్యె' (కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, ధారల్ = దారులు, కుంఠితమయ్యె = మొక్కవోయెను = వ్యర్థములయ్యెను.) అనుచో బా. తత్స. ౭౬ సూత్రముచొప్పున మహతీతర స్త్రీలింగవిశేషణమగు కుంఠితశబ్దమునకు వైభాషిక క్లీబత్వము రాఁగా "కుంఠితములు" అనురూప మేర్పడెను. పిదపఁ బ్రకృతసూత్రముచే బహువచనమున కేకవచనము రాఁగా "కుంఠితము" అనురూపము సిద్ధించెను. బా. తత్స. ౭౬ సూత్రముచొప్పునఁ గ్లీబత్వము రానిపక్షమున బా. తత్స. ౭౫ సూత్రముచొప్పున స్త్రీలింగకులిశధారాశబ్దవిశేషణమగు కుంఠితశబ్ద మాకారాంతమగుచు రమాశబ్దమువలె రూపముల నంది 'కులిశధారలు కుంఠితలగుయ్యె' అనియే నిల్చును. కుంఠితశబ్దమునకుఁ గ్లీబత్వము వచ్చినను బ్రకృతసూత్రముచే బహువచనమున కేకవచనము రానిపక్షమున "కులిశధారలు కుంఠితములయ్యె." అనురూపము గల్గును.

సూరి యధర్వణవచనమునందలి 'అప్రాణి' శబ్దమును సూత్రమున సంగ్రహింపకుండుటచే "వంద్యములగుదైవతములు - జితసింహములగు నేనుఁగులు - జగద్భర్తలగుసురలు" మున్నగుచోటులందును సూరి సూత్రముచొప్పున నేకత్వము కల్గి "వంద్యమగుదైవతములు - జితసింహమగు నేనుఁగులు - జగద్భర్తయగుసురలు" మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. ఇట్లె "అన్నలగు మానుసులు లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్" మున్నగుచోటులందును "అన్నయగుమానుసులు - లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రము" మున్నగురీతి ననిష్టరూపములు సూరి సూత్రమున దుర్వారము లగుచున్నవి.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "ఈసూత్రంబునందు స్త్రీసమంబులును మువర్ణకాంతంబులును జడవిశేషణంబులె గ్రహింపవలెను." (బా. గు. ప్ర. ౨౨౫ పుట. ద్వి.

ము.) అని వ్రాసి యీక్రింది తిమ్మకవి సూరకవి లక్షణములను బ్రమాణముగాఁ జూపెను. ఈ బా-గు. ప్ర. పక్షమున "సుస్థితులగు కొండలు" అనుచో "సుస్థితి యగుకొండలు" అనెడి యనిష్టరూపము దుర్వారమగుచున్నది. ఈతనిపక్షమున ఏనుంగులు పెక్కు - ఇంపైనప్రియురాండ్రు మున్నగురూపములెల్ల నసాధువులు కావలసివచ్చును. ఈతఁడు చూపిన సూరకవి తిమ్మకవి లక్షణములును సరిగా నుండలేదు, క. తెలుఁగునఁ బ్రాణిపదంబులు । వెలిగా బహువచనమునకు విస్పష్టముగా । నిలుచును విశేషణంబై ।పొలుపొందఁగ నేకవచనము ముఖధ్వంసి (సర్వల. ౨ ఆ. ౧౧ ప. ౫౮ పు.) క. జడపదబహువచనములకు । నిడఁదగును విశేషణములనేకవచనముల్ । మృడుని ఘనకీర్తులు బెడం । గడరెం దట్టియుం దిశల నన్నవిధమునన్ (కవిసం. ౧ తరం. ౨౦ లక్ష.) వీ రీవిధి పాక్షికమనకుండుటచేత "ఇష్టములగు పదార్థములు" మున్నగురూపములె దుర్లభములగుచున్నవి. ఇంతియకాక వీరు స్త్రీసమముల కనువిషయమునె స్మరింపకుండుటచేత 'మాటలు పెక్కఁల' మున్నగు తిక్కనాదులప్రయోగములును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) నసాధువులె కావలసివచ్చును. మఱియు "మనోహరయగులతలు" అనురీతిగల యసాధుప్రయోగములు సయితము వీరిలక్షణముచొప్పున సాధువులె యనవలసియున్నది.

బా. సా. పే. వ్యాఖ్య యీవిషయమున బొత్తిగాఁ బ్రమాదభూయిష్ఠమై యుండుటచే విస్తరభీతి నద్దాని విమర్శ ముపేక్షితమయ్యెను.

నన్నయా. ౨౬౧ విష. క్వచిదన్యవిధ_స్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే (వికృ. అజం. ౭౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౧ విష:—ఈకారిక. ౨౫౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము.

సర్వనామ సంఖ్యాభిధాన తద్విశేష్యంబులయం
దెయ్యది ముందు ప్రయోగింపంబడు దాని ద్వితీ
యాదులకుం బ్రథమ బహుళంబుగానగు. ౨౬.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౬౧ I విషయము.

అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములన్నిఁటికి=గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, సాహిణులు మువ్వురు. రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి సాహిణులు నలుగురు, లక్షగుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు రవుతులు లక్ష. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౬౧ I విష:—ఇతరవిభక్తివిశేషణము ప్రథమాంతముగా నుండు స్థలము చూపఁబడుచున్నది. సర్వనామము దానివిశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. ఈవిధి బహుళముగానఁ బ్రథమప్రయుక్తము సైతము తక్కిన దానితో సమానవిభక్తిక మయియున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—గుఱ్ఱము లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, సాహిణు లనఁగా రవుతులు ముప్ప రనునది యన్వితవాక్యమగుటకయి నిల్పఁబడెను. సంఖ్యావాచకము తద్విశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. బహుళవిధిగానఁ బ్రథమ ప్రయుక్తము సైతము తక్కినదానితో సమానవిభక్తికమయి యున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి 'సాహిణులు నలుగురు' అను దానితో నన్వయము. తెలుఁగున సంఖ్యావాచకమెల్ల సర్వనామమె యైనను సంస్కృతమున నట్లు కామింజేసి తత్సమసంఖ్యావాచకములందును నీవిధి వర్తించుటకై 'సంఖ్యాభిధాన' శబ్దము సూత్రమున వచింపఁబడెను. అద్దాని కుదాహరణము:—లక్షగుఱ్ఱము లకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు 'రవుతులు లక్ష' అనుదానితో నన్వయము. 'రవుతులు లక్ష' అనుచోటి మహద్విశేషణ లక్షశబ్దమునకు "లక్షసంఖ్యవారు" అని యర్థము. (౨౭౩ విష.). ద్వితీయాదుల కనెడి సూత్రములోని వచనముచొప్పున, "గుఱ్ఱము లన్నిటిని = గుఱ్ఱముల నన్నిటిని, గుఱ్ఱము లన్నిటియందు = గుఱ్ఱములం దన్నిటియందు" మున్నగులక్ష్యములను గ్రహింపనగును. సూరి యమహత్తులను మాత్రమె యుదాహరించినను సూత్రమున నట్టి నియమము లేమింజేసి "మనుష్యులందఱను = మనుష్యుల నందఱను, జనులందఱయందును = జనులయం దందఱయందును మొదలగులక్ష్యములను సైత మెన్న నగును.

'రెండుగుఱ్ఱములు' అనుదానిలోని రెండుశబ్దమును 'అన్నిగుఱ్ఱములు' అను దానిలోని 'అన్ని' శబ్దమును బ్రథమాంతములనుచు నుదాహరించుటంజేసి యవి వ్యస్తములె యను సూరియాశయమును గ్రహింపవలయును. అవి సమాసగతము లన్నచోఁ బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. సూరి యట్లు సూత్రించెనే కాని కొన్నియెడల నీవిధి వర్తిల్లనేరదు. 'మాయిద్దఱిలో = మాలో నిద్దఱిలో' అనుచో 'మేమిద్దఱిలో' అనరీతి ప్రయోగములు గన్పట్టలేదు. ఇట్లె 'మనయంద

ఱలో' అనుచో "మనకుందఱిలో" అని సిద్ధింపనేరదు. (విస్తర.) ప్రయోగములు:—కం.....మన। కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహా। స్యోచిత...... (విరా. ౪ ఆ. ౩౩౧.) ఉ. ఆరయ నీకు నాకుఁ గులమంతకు నీనృపకోటి కుర్విఁకిన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౬౨.) ఉ...పార్థివసూను లిద్దఱుం। గ్రిడయపోలెఁ గిట్టి...... (ఆర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు దిశలు పదింటను దీటు కొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౭౮.) చ. అతఁ డొకరుండ లోకముల కన్నిటికిన్ మహనీయ డై। వతము.........(అను. ౪ ఆ. ౩౧౭.) తే-గీ. వానియన్నింటి కంటె మేలైనశాంతి (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౮౪.) క. మాయిరువురతోఁ గయ్యము। సేయ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౪.) తే-గీ. ఏటికొను మీవు మాయేవురందు (శల్య. ౨

విస్తర. ౨౬౧ I విష:—"సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణము............అని సూత్రించి సూరియొక్క యీసందర్భమును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త సవరించుట నరయునది" (బా. సా. పే. కార. ౨౬ సూ. వ్యా. ౭౯౫ పు.) అను పేటికా వాఖ్య సరికాదు. సూరిగారి యీసందర్భమునకును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తగారి యాసూత్రములకును నేమియు సంబంధములేదు. ఆప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రము బా. కా. ౨౬ సూత్రమును సవరింపలేదు. "ఒకటి = ఒకఁడు, ఒకండ్రు." అను శబ్దములయు 'అర - పావు - మున్నగు సంఖ్యార్థకశబ్దములయుఁ బ్రయోగము సమాస వ్యస్తతలలో నుండు వచనములరీతినిమాత్రమె యాప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రము వివరించుచున్నది. అట్టి వివరణమునైతము చాలవఱకు నిరాధారము. (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౭-౪ సూ.) 'డెబ్బదియొక్క రథము' అనవలెనుగాని 'డెబ్బదియొక్క రథములు' అన రాదఁట - వ్యస్తతలో 'రథములు డెబ్బది యొక్కటి' అని యిట్లు విశేష్యము పూర్వపదమే కావలెనఁట. ఇట్లనుట కాధారమేమో తెలియకున్నది. రెండున్నర రూపాయవంటి ప్రయోగములు బొత్తిగా లభింపవు. "సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణమేకాంతంబయి యముహద్విశేష్యకమయ్యు, తదంశాంతంబయి మహదముహద్విశేష్యకమయ్యు, సమస్తంబు వ్యస్తంబు నగుచో విశేష్యంబు క్రమంబుగ నుత్తర పదంబు నేకవచనాంతంబును, పూర్వపదంబు బహువచనాంతంబునగు. ఉదా:— డెబ్బదియొక్కరథము = రథములు డెబ్బదియొక్కటి; రెండున్నరమాసిసి = మాసుసులు రెండున్నర; రెండున్నరరూపాయ = రూపాయలు రెండున్నర. మొ." (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౭ సూ.) ఇట్టిసూత్రము ప్రకృతసూత్రమును (బా. కార. ౨౬ సూ.) సవరించుననుట యెట్లు? "రథములు డెబ్బదియొక్కటికి" అని ప్రకృతసూత్రము చెప్పనివచించుటకుఁ బ్రతిబంధ మేమున్నది?

ఆ. ౧౦౪ ప.) క. అనేకములు గలవు వాని యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౧౩౪.) క. తమ ముప్పురుఁ బూర్వజ పూ। ర్వముగఁ బ్రమోదంబుతో వివాహంబైనన్ (నిర్వ. ౨ ఆ. ౪౩ ప.) ఇట్టియెడల "అవి యన్నిటికంటె-మే మిరువురతో-మే మేవు రందు-అవి యన్నిటిలోనన్ - మున్నగురీతి బ్రయోగములు కన్పట్టలేదు.

షష్ఠీ విశేషణానాం। ప్రథమాస్యాత్ ఆం. చిం.
నన్నయా. అజం. ౧౪ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)
౨౬౨ విషయము. విభాషయా సుసన్తం స్యా। దత్ర షష్ఠీవిశేషణమ్
(వికృ. అజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౬౨ విష:—షష్ఠీ విశేషణానామ్ = షష్ఠ్యన్తములకు విశేషణము లగు శబ్దములకు, ప్రథమాస్యాత్ = ప్రథమావిభక్తి యగును. ఉదా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు వందనము. ఈవిధి పాక్షికమని చింతామణి చెప్పకుండుటంజేసి యథర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—అత్ర = ఈ తెల్గుఁభాషయందు, షష్ఠీ విశేషణమ్ = షష్ఠ్యంతవిశేషణము, విభాషయా = వైకల్పికతచేత, సుసన్తం స్యాత్ = ప్రథమాంతము నగును. ఉదా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు నమస్కారము - సుగుణాభిరామునకు రామునకు నమస్కారము. "భ్యాద్యర్థవ్యవధానేతు। భేదస్స్యా న్నిఖిలం భవేత్" (౨౬౩ విష.) అను నథర్వణవచన స్వారస్యముచే షష్ఠీతరవిభక్త్యంతముల విశేషణములకు భ్యాద్యర్థవ్యవధానము లేనపుడు ౨౬౧. ౨౬౧ I విషయములచొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తి నిల్చుట కొన్నిచోట్ల నగునని యు షష్ఠీవిశేషణములుమాత్రము విభాషగఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పునఁ బ్రథమాంతము లగుట సార్వత్రికములనియు గ్రహింపవలెను. చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు రాజధర్మ బం। ధురచరితుండు నీ వితనితోడ రణం బొనరించె దేని (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫ ప.) చ. కుదురుకఁడనైన నాదుబలముం జలముం వివిధాస్త్రసం। పదలును బోయి మాగురుఁడు భార్గవుచే వినుము. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౪౬.) ప్రయోగము లిట్లుండ సహోబలపతి యాక్రిందిరీతిని వ్రాయుట సరికాదు. "ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె - నిత్యాదికవిపితామహాద్యుక్తిస్తు నిర్మూలైవ." (అహో. ౩౧౫ పు.) (బా. గు. ప్ర. కర్త. ఱట నసంగతముగా వ్రాసెను. చూ. ౨౩౬ పు. ద్వి. ము.) అనెడి కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సాహసైకమూలము. "క్వచిదన్య విభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే" (౨౫౪ విష.) అని యథర్వణుఁ డట్టిప్రయోగములను సంగ్రహించియున్నాఁడు. "కొన్నియెడల విశేషణంబు ద్వితీయాదులకును బ్రథమ చూపట్టెడి. చ అహీనబాహుబలసారఘనుల్ మధుకైటభాది

జై । త్యపతులనెల్లఁ ద్రుళ్ళడఁచె (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౨ ప.) క. తండ్రి ఘటోత్కచుఁడు మీ । తండ్రి గలుగఁగాదె తల్లి ద్రౌపదితోడన్ । ....(జైమి. ౧ ఆ. ౯౭.)" (ప్రౌఢ. కా. ౨౨ సూ.). ఆథర్వణమున కుదాహరణాంతరములు. ఎ-గీ. ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె (అను. 3 ఆ. ౬౦ ప.) క......ము న । కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహా । స్యోచిత.........(నిరా. ౫ ఆ. 33౧.) క. మాతండ్రి పరాశరసుతు । చేతం బడసితి ననుజ్ఞ (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౬౨ ప.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు, దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౪౬.) మ... ప్రయో । జన.........దుశ్చారిత్రకుం డాసు యో । ధను'న్'.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౬.) సీ......ఆ-వె......అస్త్రకళాస ము । జ్జ్వలుఁడు పార్థుతోడ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౪౨.) ఉ......పార్థివసూను లిద్దఱం । గ్రీడయపోలె.........(ఆర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) బాల. కార. ౨౬ సూత్రమును ప్రౌఢ. కార. ౨౨ సూత్రమును సంగ్రహించుచున్న పై యథర్వణకారికకుఁ బఱు ప్రయోగములు మూలమగు చున్నవి.

సమాసపూర్వావయవమగు షష్ఠ్యంతవిశేష్యమునకు విశేషణమయినను బ్రథమాంతమగుట మహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. "విశేష్య స్యాభిన్నత్వేపి ఇదం విశేషణమ్. ఉ. ప్రల్లదుఁడైన యొక్కఁడు కులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం బెల్లను నిత్యాద్యాచార్యోక్తి రత్ర మానమ్." (అహో. 3౧౫ పు.) ఈప్రయోగము భ్వాద్యర్థవ్యవధానము గల్గియున్నది. ఇట్లుగాకున్నను బ్రథమాంతమగుట కలదు. "ఒక్కచో సమాసాంతర్గతవిశేష్యంబులకగు విశేషణంబుల షష్ఠికిని బ్రథమ చూపట్టెడి. ఉదా:—ఉ......పార్థివ । ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతుపన్పిది నీకు నలంఘ్యము (ఆర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) చ. లసదగణ్యగుణౌఘవిచిత్రుఁ డమ్మహా । త్ము చరితంబులు మ. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డావిష్ణుమూర్తితో (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ఉ. విస్ఫురన్మహా । విక్రముఁ డైనదేవుఁడు త్రివిక్రముసొమ్ములు (హరి. ఉ. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూ.). క......భుజా । టోపభయంకరుఁ డర్జును । కోపానల మడరి ముట్టికొనదే వారిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౬.). అహోబలపత్యాదుల యను రోధమునఁ బఱురీతిని వ్రాయఁబడెనే కాని బాగుగఁ బరిశీలించినచో నట్లు చెప్పవల సిన ప్రసక్తి యగపడదు. పైప్రయోగములందలి శేషషష్ఠ్యంత విశేష్యములెల్ల యొక్కవిభక్తిలోపించిన వ్యస్తరూపములె యని చెప్పుటలో బాధ యగపడదు. అట్టివి పెక్కుప్రయోగములు ౨౫౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. మఱియు నహోబలపండితీయ త్రిలింగలక్షణశేషాదుల వ్రాఁతలచొప్పున "భుజా । టోపభయంకరుఁ

డగ్గునకోపానలము" అనురీతి ప్రయోగములును సాధువులనవలసివచ్చుచున్నది. అట్టివి సాధువులు కానేరవు, సిద్ధసమాసగతషష్ఠ్యంత విశేష్యముయొక్క విశేషణమునకుఁ బ్రథమవచ్చు ప్రయోగములు కానరావు. ఇచటి నారాయణీయగాణపత వివరణములును సరిగ లేవు (నారా. ౨౮౭ కారిక. ౮ పద్య.).

"క్రియాన్వయంబున రెండుపదంబులకు స్వస్వామిసంబంధంబుగలచో సంబంధి పదంబు షష్ఠికి ద్వితీయయగు. క. కొన్ని వెడమాటలాడుచు । నన్ను నతఁడు చెట్టవట్టినన్ (విరా. ౨ ఆ. ౧౭౮.) ఉ. కట్టియ వైచె నెన్నుదురు గాఁడ భవత్తనయుండు మాద్రి లేఁ । బట్టిని (శల్య. ౧ ఆ. ౩౭౭.) మ. రాముతమ్మున్ లవుం । డిరుమూఁడమ్ములఁ జాపముం దునుమ (జై. ౬ ఆ.) క. నరసూను నపుడు కర్ణజుఁ । డిరుమూఁడు శిలీముఖము లెదసించిన (జై. ౭ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. కా. ౨౩ సూ.). ఈప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రముసైత మనావశ్యకమె. రెండవయుదాహృతిలో "మాద్రి లేఁబట్టి నుద్దేశించి కట్టియవైచె"నని యన్వయింపనగును. మొదటియుదాహృతిలో "నన్నుఁ గొన్ని వెడమాటలాడుచు నతఁడు చెట్టవట్టినన్" అని యన్వయింపనగును. మూఁడవయుదాహృతిలో "తమ్మున్ లవుండు" అనుచో 'తమ్ముని' అనునది 'యొక్క' షష్ఠి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. అట్లె నాల్గవయుదాహృతియందును "నరసూను" అనునదియు 'యొక్క' విభక్తి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. (౨౪౧ విష.) రెండిటియందును నజయ్యతాయాపార్థవిశేషబోధకచార్థక 'ను' శబ్దయోగమున "రాముతమ్మున్ - నరసూనున్" అనురూపములు సిద్ధించును. (౮౮ విష.)

షష్ఠ్యంతవిశేష్యము 'కు' విభక్త్యంతమగునపుడు దానివిశేషణము వైకల్పికముగాఁ బ్రథమాంతమగుటలో వివాదమే లేదు. మ......ఉద్దండగం । డక వేదండవరాహవాహరిపుద్గవ్యాఘ్ర మీదుంచుకొం । డకు రాఁజెల్లునె (మనుచ. ౨ ఆ. ౧౬ ప. ప్రాసస్థలము.). "నన్నయ యీరీతిగ 'అయిన' అగు మొదలగు ధాతుజ విశేషణములతో వ్యవ్యవహితము లయినప్పుడే షష్ఠీవిశేషణములకుఁ బ్రథమా విభక్తిని వాడియున్నాఁడు. 'అనఘచరితుఁడు రఘునందనునకుఁ బ్రణతి' అను నిట్టి ప్రయోగముల నాతఁడుచేయలేదు." (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౭ పుట.) అను భాషాచరిత్రవ్రాఁత కల్ల. క. ఆచార్యుఁడు ద్రో । ణునకున్ శిష్యుఁడ నెందును । ననవద్యుఁడ నేకలవ్యుఁ డనువాఁడ మహిన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౭.) ఉ......పార్థివ । ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు పన్పిది (అర. ౫ ఆ. ౮౧౬.) ఇట్లు నన్నయప్రయోగించియున్నాఁడు.

ఒకానొకచో విశేషణంబుల షష్ఠికిం బ్రథమ విభాష

బాలవ్యా. నగు. ౨౭.

౨౬.౨ I విషయము. సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు జోహారు వొనర్చెద-

సుగుణాభిరామునకు రామునకు జోహారు వొనర్చెద.

సంజీవని. ౨౬.౨ I విష:—స్పష్టార్థము. ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూత్రము దీనిని సవరించుటకై యుపదేశింపఁబడినది. ఆవిషయమును బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత యీసూత్రపుటీకలో సవిస్తరముగా విమర్శించి సంస్కృతవ్యాకరణవిషయము లను బెక్కిటి నెక్కించెను. వానినెల్ల బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించెను. కల్పతరువులో వివరించినరీతిని "భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును కోపానలము" మున్నగుస్థలములు వ్యస్తములె యగుటచే వారివిమర్శమెల్ల వృథయగుచున్నది.

నన్నయా. భ్వాద్యర్థవ్యవధానేతు । భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్

౨౬.౩ విషయము. (వికృ. అజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬.౩ విష:—భ్వాద్యర్థ = భూప్రభృతిధాతువులరూపముల వ్యవధానేతు = వ్యవధానముండెనచో, విశేషణవిశేష్యములకు భూప్రభృతి ధాతురూపముల యన్వయవ్యవధాన మున్నచో, భేద్యస్య = విశేష్యమునకు, నిఖిలంభవేత్ = సకలవిభక్తులు నగును. విశేషణము ప్రథమాంతముగాను విశేష్య మితరవిభక్తులుగలదిగాను వికల్పముగ భ్వాద్యర్థవ్యవధానమందు యథేష్టముగాఁ బ్రయోగింపవచ్చునని యర్థము. భ్వాద్యర్థవ్యవధానముచేయక విశేషణవిశేష్య ములను సమానలింగవిభక్తివచనములు గల్గునట్లును బ్రయోగింపనగును. భ్వాద్యర్థము లనఁగా, భూధాత్వర్థకము 'అగు' మున్నగుధాతువులు. ఆదిశబ్దముచే 'అను' ధాతువు మున్నగునవి గ్రాహ్యములు. అట్టిధాతువులనుండిపుట్టిన విశేషణరూపము లనఁగా అగు-కాని మున్నగు ధాతుజవిశేషణములు. వ్యవధానమనఁగా విశేషణము ధాతుజవిశేషణముతో నన్వయించుచుండఁగా నట్టి ధాతుజవిశేషణము విశేష్య ముతో నన్వయించుటయని తాత్పర్యము. సమాపకక్రియలందలి తిఙ్ఙుచే కర్తృకర్మాదు లభిహితము లగునపుడట్టి కర్తృకర్మాదివాచకములకుఁ దృతీయ ద్వితీయ మున్నగు నవిరాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చునట్లె ధాతుజవిశేషణాన్వయమునందును కర్తృ కర్మాదులు కృత్తుచే నభిహితములగునుగాన నట్టిస్థలములందలి కర్తృకర్మాదు లకును బ్రథమయేవచ్చునని "కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ సవర్ణకశ్చ తద్వత్ స్యాత్" అను చింతామణిసూత్రముపదేశించుచున్నది. (బా. సమా. ౨౬ సూ. ౨౭౮. విష.) కానినట్టిపద్ధతిచొప్పున విశేష్యమేవిభక్తితోనున్నను ధాతుజవిశేషణా

న్వయమున విశేషణవాచకము ప్రథమాంతమెయగునని తాత్పర్యము. విశేష్యము లకువలెనె విశేషణములకును క్రియాన్వయము సంస్కృతాంధ్రవైయాకరణ సమ్మతమైయున్నది. (౨౫౯ విష.). ఇట్లగుటంజేసి ప్రకృతాథర్వణకారిక సిద్ధాంతాను వాదకమెయని యెఱుంగునది. ఉదా:—సుగుణుఁడగు మనుజునకు శ్రేయము గల్గును. సుగుణుఁడయిన మానవుని. సుగుణుఁడుకానిమనుష్యునకు శ్రేయస్సు దుర్లభము. మొ. ఇవి భూధాత్వర్థకముల కుదాహృతులు. ఆదిశబ్దముచే - పండితుఁడను ప్రసిద్ధిగలరామునికి - పండితుఁడని యెన్నికగన్నరామునిచే - పండితుఁడు నాఁబరఁగురాముని - పండితుఁడనఁబడని దేవదత్తునికై. మొ. ప్రయోగములు. చ.....ప్రసిద్ధులై విపులసద్గుణశోభితులైన పాండవో । త్తముల చరిత్ర (ఆది. ౧ ఆ. ౧౮.) చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలంబగు గోశతంబును.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.) ఉ......తనకిష్టుఁడున్ సహా । ధ్యాయుఁడునైనవాఁడు. క. దేవసములైన యనుజుల। తో విప్రులతో రథాళితో వచ్చి......(ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. వినుఁడేఁ బుణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సదా యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం । దనరిన నలుభార్యను స । జ్జనసుత దమయంతియనఁగఁ జనియెడు దానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఉ. తే । జోలలితుండు నిర్మలయశుండగు ధర్మతనూజుపాలికిన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౯౨.)

భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు. ౨౮.

అగు మొదలగునవి భవత్యర్థములు. విద్యాశాలియగు పురుషుని సకలజనులు సన్మానింతురు. భూతదయాళురగు మహాత్ములకు శ్రేయంబుగలుగును. అతిమానుషమత్యద్భుత । మతిదుష్కరమయిన కేశవార్జునకృతి.

భవత్యర్థకంబు సన్నిహితవిశేషణంబునకు నద్దాని ముందువిశేషణంబుల కయిపదంబును బహుళంబుగా ననుప్రయుక్తంబగు. ౨౯.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. అతులుఁడయి యప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు.

అయిపదానుప్రయోగంబు లేనిచోఁ దుది

౨౬౩ I విషయము. విశేషణంబునకేని విశేషణంబు లన్నింటికేని మీఁద సముచ్చయార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపఁబడు. ౩౦.

అదుల్యుఁ డప్రమేయుఁడు నగు హరినిగొలుతు.

ఆద్యుఁడు నప్రమేయుఁడునౌ హరినిఁగొలుతు.
ఆద్యుఁ డప్రమేయుండగు హరిని గొలుతు.

ధాతుజవిశేషణవ్యవధానంబున విశేషణంబు లన్నిటికయి పదం బనుప్రయుక్తంబగు. 3౧.

బాలవ్యా. ౨౬3. I విషయము. ఆద్యుఁడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యొసఁగెడు దేవుని నభినుతింతు. ఇచట మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు గల దది ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ యగు. 3౨.

రాముఁడు వచ్చుట, రాముఁడు రాఁగా లక్ష్మణుండు గాంచె. రాముఁడు విల్లందినం ద్రిలోకంబు లాకులంబులగు. రాముండు పట్టినప్రతిన వారింపం దరంబుగాదు.

సంజీవని. ౨౬3 I విష:—బా. కా. ౨౮ మొ. 3౨ సూత్రమువఱకుఁగల బాలవ్యాకరణవిషయములు సయితము సిద్ధార్థానువాదకములె యనఁదగునుగాని వానివైఖరినిబట్టి చూడఁగా సూరి యట్లు తలంచెనని తోఁచకున్నది. భావార్థకాదిప్రత్యయములెల్ల బా. క్రి. ౪౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును విధింపఁబడిన వగుటంజేసి వానిచేఁ గర్తృకర్మార్థము లభిహితములె యనఁదగును గాన నట్టి కర్తృకర్మవాచకములకుఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రథమయె వచ్చును. కావున "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ యగు" (బా. కా. ౨౮ సూ.) అనుసూత్రము సిద్ధార్థానువాదకమె యనుటలో సందేహములేదు. బా. కా. ౨౮ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థవిశేషణములును ౨౯-3౦-3౧ సూత్రములలోఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థధాతుజవిశేషణములును 'అయి' పదంబును భావార్థకాదులలోనివె (బా. కా. 3౨ సూ.) యగుటం జేసి వానితో నన్వయించు విశేషణములును బ్రథమాంతములగుట సిద్ధార్థమె కాని యపూర్వవిషయము కాదు.

౨౮ సూత్రపుటీక:—ఇందుఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థము లనఁగా "అగు" ధాతుజన్యములగు విశేషణములుమాత్రమె యని గ్రహింపవలయును. ౨౯-3౦-3౧ సూత్రములలో వచింపఁబడిన 'అయి' పదంబుసయితము భవత్యర్థకరూపమె

యయినను నద్దానిని సూరి యిం దుద్దేశింపలేదు. ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలో 'అయి' పదప్రయోగమునఁగల్గు వాక్యన్యాయసిద్ధవిషయములు వివరింపఁబడును. భ్వాదయ్శ్రేతార్థ్యధ్యథర్వణ వచనమునందలి 'ఆది' శబ్దము సర్థము సూరిచే సంగ్రహింపఁబడనే లేదు. అగుధాతుజన్యములగు విశేషణములు విశేషణవిశేష్యము లకు వ్యవధాయకము లగునపుడు విశేష్యమే విభక్తితో నున్నను విశేషణము ప్రథమాంతమగునని సూత్రార్థము. 'పురుషునిన్' అనువిశేష్యము ద్వితీయాంత మయినను 'అగు' అనెడి భవత్యర్థకవిశేషణముచే వ్యవధాపితమగు 'విద్యాశాలి' అనువిశేషణము ప్రథమాంతమైయున్నది. ఇట్లె తక్కినస్థలములందును లక్ష్య లక్షణసమన్వయమును గ్రహింపవలయును. అగుధాతుజవిశేషణము పెక్కు విశేషణముల కొక్కటియే వ్యవధాయక మగుటకు 'అతిమానుష' మిత్యాది భట్టా రకపద్యభాగ ముదాహరింపఁబడెను. క. అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కర మైన కేశవార్జునకృతి గో । పతి చూచి మెచ్చి సురపతి । వృతుఁ డయి చనుదెంచెఁ గృష్ణవిజయుల కడకున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౩౧౯ ప) (గోపతి = స్వర్గపతి. 'కృతిన్' అని భేదము.) "అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి ఇత్యాదిస్థలంబులయందు" (బా. వ్యా. ప్ర. ౨౩౭ పుట. ద్వి. ము.) అని ప్రకాశికాకర్త యుదాహరించుట పొరపాటు. ఈవాక్యమున ద్రుతలోప మసంభవము.

౨౯ సూత్రపువ్యాఖ్య:—'అయి' అనునది యగుధాతుక్త్వార్థకరూపము. 'ఔ' అనునది 'అగు' ధాతుతద్ధర్మార్థకవిశేషణరూపము. కాన రెండును భవత్యర్థ రూపములు భావార్థకాదులలోనివియు నగుచున్నవి. అయిపదముతో నన్వ యించు 'ఆద్యుఁడు' అనువిశేషణమును, 'ఔ' పదముతో నన్వయించు 'అప్ర మేయుఁడు' అనువిశేషణమును బ్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములయినవి. 'అయి' అనుక్త్వార్థకము 'ఔ' అనుధాతుజవిశేషణముతోను నట్టిధాతుజవిశేషణమగు 'ఔ' పదము "హరిని" అనువిశేష్యముతోను వాక్యసామాన్యన్యాయసిద్ధముగా నన్వ యించుచున్నవి. ఇట్టివాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకముగా సూత్రించుట కేవల మనావశ్యకము. బహుళమనుటచే "ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు" అనియు నుండవచ్చును. చ. అనిలజవాశ్వయుక్తమయి హాటక రత్నవిచిత్రతార్క్ష్యకే । తనమయి మేఘనాదమయి దారుకసారథి యైన దివ్యకాం । చన రథమెక్కి (సభా. ౨ ఆ. ౮౮.)

౩౦ సూత్రపువ్యాఖ్య:—పయిరీతిని 'అయి' పదప్రయోగము లేనపుడు ప్రథమాంతవిశేషణములు పెక్కులున్నచో వానియన్నిటి తుదిని సముచ్చయార్థక

'ను' శబ్దము నిల్చుటయు లేక ౮౫ I విషయములోని "అయుతా వపి సంయుతౌ" అను నథర్వణసూత్రముచొప్పున యథాసంభవముగా 'ను' శబ్దము నిల్చుటయు వాక్యన్యాయసిద్ధములై యున్నవి. అట్టి విషయములను బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట యనావశ్యకము. సూరి యిట్లు సూత్రించెనేకాని తానే యుదాహరించిన "అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి (నీ)" (ఆది. ౮ ఆ. 3౧౯ ప.) అను భట్టారకపద్యమున నొక్కటేని సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దము ప్రయోగింపఁబడ లేదే! తానును 'ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁ డగుహారిని గొలుతు' అని యుదాహరించెనుగదా. మొదటియుదాహృతిలోఁ దుదివిశేషణముమాత్రము 'ను' శబ్దాంతమై యుండునట్లును రెండవయుదాహృతిలో విశేషణములన్నియు 'ను' శబ్దాంతములై యుండునట్లును మూఁడవయుదాహృతిలో విభాష నను దానికి సరిగ నొక్క విశేషణమేని 'ను' శబ్దాంతము కాకుండునట్లును సూరి తనసూత్రము నకు నుదాహరించెను.

3౧ సూత్రపువ్యాఖ్య:—అగుధాతు భిన్నమగు వేఱొండుధాతువునుండి పుట్టినవిశేషణము వ్యవధాయకమగునపు డనఁగా నట్టి యితరధాతుజవిశేషణము విశేష్యమునకు సన్నిహితమయి దానితో నన్వయించునపు డట్టి విశేష్యపువిశే షణములెల్ల 'అయి' పదముతో నడుకునని యర్థము. ఉదా:—ఆద్యుఁడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యెసంగెడు దేవుని నభినుతింతు = ఇందు 'దేవునిన్' అను విశేష్యమునకు విశేషణములయ్యు - 'అయి' పదముతో నన్వయించున వగుటంజేసి 'ఆద్యుఁడు' మున్నగువిశేషణములు ప్రథమాంతములయ్యెను. అట్టి యగుధాతుక్త్వాంతరూపములగు 'అయి' పదంబులన్నియు 'ఎసంగెడు' అనుధాతుజ విశేషముతో నన్వయించుచున్నవి. అట్టి ధాతుజవిశేషణము 'దేవునిన్' అను విశేష్యముతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్టి వాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకించి సూత్రించుట యనావశ్యకము. వాక్యమున నర్థవంతమయి ప్రత్యేకాన్వయముకల్గిన 'అయి' పదంబు ననుప్రయుక్తమని వచించుట సరికాదు. ఇంకను వివిధములగువింతలు మహాకవులవాక్యములందుఁ గలవనియు వాని నట్టి ప్రయోగంబుల నెఱుంగ నగుననియు సూరి యింతతో విరమించుట ప్రశంసార్హము.

ప్రయోగములు:—మథ్యాత్మరము - అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మప్రబోధ । వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తిఁ । దనరెడు రాజర్షి వరులకు.........(ఆర. ౧ ఆ. ౧3౮.) మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు:—

క. నీ యడిగిన యర్థాభి। ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్। ధీయుత బ్రాహ్మణులకుఁ గా। కాయతమతులయ్యు నొరుల కలవియె చెప్పన్. (అర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) 'ఆయతమతులయియు' అనురీతిని విశేషణమయి పదాంతమయి యుండఁగా నొరులకు ననువిశేష్యమునకు ముందేదేని ధాతుజవిశేషణముకాని 'ఉండినను మున్నగు నుగ్రహాన్వయముగల పదములుగాని లేకుండుట వింత. సీ. చక్రధరుండయ్యు జలరుహానాభుండు గాండీవధరుఁడయ్యుఁ బాండవుండు। నుండిరి. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౬౧.) క. పంబి యజనాధ్యయనదా। నంబుల వర్తిల్లె బ్రాహ్మణప్రియమయి ధ।ర్మ్యంబయి క్షత్త్రియవైశ్యకు। లం బనిరతపుణ్యకర్మలాలసమగుచున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౮౫ ప.) వీనియందెల్ల 'అయి' పదప్రయోగ మున్నను విశేష్యమునకు ముందు ధాతుజవిశేషణప్రయోగము లేకుండుట విశేషము.

3౨ సూత్రపువ్యాఖ్య:—బా. క్రియా. 3౫ సూత్రము మొదలు ౪౭ సూత్రమువఱకుఁగల విధులచేఁ జెప్పఁబడిన "ట - కజే - మిజే - ఇ - కజే - నుజే - న - డును - చును - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము - ఉన్న - కల - న - నిజే" అనువర్ణకములును, బా - క్రి - ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన నుజేవర్ణకమును భావార్థకాదులు. అట్టివర్ణకములయోగంబున ననఁగాఁ దత్తద్వర్ణకాంతములతో నన్వయించు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమయగునని యర్థము. బా - క్రియా - ౪౮ సూత్రముచొప్పున లడాదులును భావార్థకాదులును గర్తృకర్మార్థములందు విధింపఁబడుటంజేసి కర్తృకర్మము లభిహితములగును గాన బా - కా - ౨-3 సూత్రముల చొప్పునఁ గర్తృకర్మవాచకములపైని దృతీయయు ద్వితీయయు నిల్వనేరవు. కావున నవి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములె యగునని ప్రకృతసూత్రము సిద్ధార్థానువాదక మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహృతులలో 'రాముఁడు వచ్చుట' అనునది టవర్ణకోదాహరణము. 'రాముఁడు రాఁగా' అనునది భావలక్షణార్థకనుజేకి నుదాహృతి. 'రాముఁడు విల్లందినన్' అనునది వృత్తంబగుభావలక్షణమునందలి నవర్ణకమున కుదాహరణము. 'రాముఁడు పట్టినప్రతిన' అనునది క్తవదర్థకనవర్ణకోదాహృతి. (ఒరులు) 'వారింప' అనునది తుమర్థకనుజేకి నుదాహరణము. ఇక్కఁ తక్కినస్థలములకు నుదాహృతుల నరయునది. ౨౮ మొ. 3౨ వ. సూత్రముల రచన ము నరయఁగా నీ సూత్రములు పయిరీతిని బ్రత్యాఖ్యేయములని సూరి తలంచినట్లగపడదు. (౨3౪ I విష.). ప్రయోగములు:—తే.గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా నుండెనేని। బాలుఁడయ్యును బూజ్యుండు బ్రాహ్మణుండు (సభా. ౨ ఆ. ౨౫). ఉ......వాయుసుతుండు పల్లయు। ద్ధమ్మున నోర్చు నాతని నుదగ్రమహాభుజశక్తి

యేర్పడన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుఁడును.......... (ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) మ......కర్ణుఁడు దర్పహీనుఁడగుడున్ ద్రోణాత్మజుం డెయ్యి యా। త్మరథస్థుండుగఁజేసి యేసె విజయున్ (ద్రోణ. ౪ఆ. ౩౦౨.) చ...నిన్ను శాశ్వతవిభుండుగ (నిర్వ. ౮ ఆ. ౧౫.) ఉ. భీమకృథకుర ప్రచయభిన్నతనుండుగఁ జేసె నాతఁ డాభూమిపునిట్లు (భీష్మ. ౨ఆ. ౩౦౯.) సీ. నిన్ను బాధితుండుగఁజేసె(అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౪.) ఇట్లగుధాతు నుజ్యంత యోగమున విశేషణద్వితీయచోఁ బ్రథమ నిల్చు టయేకాక ద్వితీయయె నిల్చిన ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి (చూ. ప్రౌఢ. కార. ౨౪ సూ.) సీ. ఏపుణ్యురాలొకో యిప్పుడు నినుఁ బుత్త్రుఁగాఁ గాంచుటకు...(అర. ౭. ఆ. ౩౪౪.) ఉ......మహాభుజంగము నద్భుతమంత్రనిరస్తదర్పముం। గా నొనరించునట్లు......। (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౭.) క. ననుఁ దగియెడు నతిథింగా। (కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఇట్టియెడ ల 'కన్ - కాన్' అనునవి యను ప్రయుక్తములనియు (బా. క్రి. ౧౧౫ సూ.) విశేష్యవిభక్తి విశేషణమున కయ్యెననియు నెఱుంగునది. క. అనఘా యగ్నిషోముల। ననుఁగా భావింప.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౪౩౦.) కొన్ని కృదంతముల యోగమునందును నిట్టి ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. సీ......చూడు। తే-గీ. మామహాత్ములు దక్కు నున్మార్గచరుల। దండితులఁ <u>జేఁత</u> వినమె.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౦౮). (చేఁత = చేయుట.) క. నకులము నులూకమును <u>బోఁకకు</u> సంతస మందియుండి గ్రక్కున నమ్మా। షికము.......... (శాంతి. ౩ ఆ. ౨౧౦.) (పోఁకకు = పోవుటకు.) ఉ. ఏను సుమాలికూఁతుర మునీశ్వర మిమ్ములఁ దండ్రిపంపునన్। జూడఁగ రాక యంచు (నిర్వ. ౩ ఆ. ౫౦ ప.) (రాక = వచ్చుట) ద్విపద......। ఎసఁగ లంజెఱికమే నీరాత్రి సేఁత (బసవ. ౩ ఆ. ౨౧౨ ప.) (చేఁత = చేయుట.). వలయున్వాదిక్రియా కర్తృభూతక్రియల నుజ్యంతములతోడి యోగమునఁ గర్తృవాచకముపైని షష్ఠీవిభక్తియు భట్టారక ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. అట్టి షష్ఠి వలయున్వాదులతోడి యన్వయమునఁ గల్గు ననఁదగును. ఉదా:—ఈపని నీకుఁజేయవలయును. ఇచటఁ బనిచేయుట నీకు వలయునని యన్వయము నెప్పునది. "ఈపని నీవు చేయవలయు." అనుచో 'నీవు' అనునది చేయుధాతువునకుఁ గర్తయగుటచేఁ బ్రథమాంతమయ్యెనని యెన్న నగును. షష్ఠికి—ఉ......ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం। బోలునె (సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) ఆ-వె......। కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩) క. పితృసంకల్పము సేయఁగ। సుతుల కవశ్యమును వలయు.........(సభా. ౧ ఆ. ౯౪.)

ప్రథమకు:—క......నాకు నీవేమియుఁ జె। ప్పను వలవదు........(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౮.) క. వినవలయు వానినెల్లను। జననాయక వింటి వీవు......(అశ్వ ౧ ఆ. ౮ ప.) ఉ...।దైవముతోడ్పడన్ వలయు (ఉద్యో. 3 ఆ. ౭3.)

అస్మద్యుష్మద్వాచ్యా। దేకత్వ ఇతో నివీ పరేషాంతు।
ధర్మోత్తమమధ్యమవ, ద్బహుషు న మధ్యవదుతోచ్చ
సర్వేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౮ కా. అహో. ౪౨౦.)

నన్నయా. ఇతోస్మద్యుష్మదర్థాత్ స్యా। న్నామ్నో నిర్వైశ్చ
౨౬౮ విషయము. వా క్వచిత్। ఉభయార్థే విశేష్యేతు। భేదకాత్
స్యాత్సువర్ణకః. (వికృ. హలం. ౧౮ కా. అహో.
౪౧౯-౪౨౧)వాస వృ... (వికృ. అజం.
3౯ కా. అహో. 3౧౧ వు.)

కల్పతరువు. ౨౬౮ విష:—అస్మద్యుష్మద్వాచ్యాత్ = అస్మద్యుష్మదర్థక మగు ననఁగా నస్మద్యుష్మద్విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతమునకుఁ బరముగా, ఏకత్వే = ఏకవచనమందు, నివీ = 'ని - వి' అనునవి యగును. అనఁగా నస్మదర్థక విశేషణవాచకప్రథమాంతముపై 'ని' అనునదియు, యుష్మదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'వి' అనునదియు నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—నేను రవిని (౧3౮ విష.) నీవు రవివి. 'నేను, రవిని' అనునవి ప్రథమాంతములు గాన కళలు. వీని తుదిస్వరము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున వికల్పముగ (౨౧౦ II విష.) లోపించును. ఉదా:—నేన్, రవిన్. మొ. ఇవి ద్రుతాంతములు.

పరేషాంతు = ఇకారాంతవ్యతిరిక్తములగు నస్మద్యుష్మద్విశేషణవాచక ప్రథమాంతములపై నేకవచనమున, ధర్మోత్తమమధ్యమవత్ = తద్ధర్మార్థకక్రియల కుత్తమమధ్యమ పురుషైకవచనముల వచ్చుప్రత్యయములవంటివి యనఁగా 'ను - వు' అనునవి వరుసగా నగును. అనఁగా నేకత్వమున నస్మద్విశేషణ ప్రథమాంతముపై 'ను' వర్ణకమును యుష్మద్విశేషణప్రథమాంతముపై 'వు' వర్ణకమును నిల్చునని యర్థము. ఉదా.—నేను పండితుఁడను, నీవు పండితుఁడవు. ఇచట నైతము 'నేను - పండితుఁడను' అనునవి ప్రథమాంతములు గానకళలు. వీని తుది యుకారము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున (౨౧౦ II విష.) వైకల్పికముగా లోపించును. ఉదా:—నేన్ బండితుఁడన్ - మొ. ఇవు డివి ద్రుతాంతములు. బహుషు = బహువచనములందు, నమధ్యవత్ = మధ్యమపురుషేతరములగు నుత్తమప్రథమ పురుషములందలి ప్రత్యయములవంటి వనఁగా 'ము - రు' లగును. బహువచన

మున నస్మదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ము' వర్ణకమును యుష్మదర్థక విశేషణవాచకప్రథమాంతముపైని 'రు' వర్ణకమును నగుననిపర్యవసితార్థము. ప్రథమమధ్యమోత్తమపురుషము లనెడివరుసను మనంబున నిడికొని యహోబలపతి "సమధ్యవత్." అనుదానిచే బ్రథమోత్తమవత్తనునర్థము లభించుననియు నక్కారణమునఁ జింతామణిలోని "అస్మద్యుష్మత్త"ను వరుస యవివక్షితమనియు యుష్మదస్మదర్థకవిశేషణములకు 'రు - ము' లు వచ్చునని గ్రహింపవలయుననియు నీక్రింది రీతి నసంగతముగా వ్రాసెను. "సూత్రే అస్మచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిర్దిష్టత్వ మవివక్షిత మితి యుష్మచ్ఛబ్దా దేవ ప్రథమపురుష 'రు' వర్ణక ఇతిధ్యేయమ్. ఆచార్యప్రబన్ధేషు ప్రయోగ శ్చాత్ర మానమ్." (అహో. ౪-౨౧ పు.) కాని భట్టారకుఁ డుత్తమ మధ్యమ ప్రథమపురుషములనెడి వరుస నీసందర్భమున నుద్దేశించెనని "అస్మద్యుష్మద్వాచ్యాత్త" నెడి ప్రక్రమమే విశదీకరించుచున్నది.

సర్వేషు = ఈసందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయములెల్లఁ బరముగునపుడు, ఉతః = పూర్వస్థితోకారమునకు, అచ్చ = హ్రస్వాకారాదేశమును నగును. ఉదా:—పండితుఁడు+ను = పండితుఁడ+ను = పండితుడను. పండితుఁడు+వు = పండితుఁడ+వు = పండితుఁడవు. పండితులు+ము = పండితుల+ము - పండితులము, పండితులు+రు = పండితుల+రు = పండితులరు. 'ని - వి' అనునవి పరముగునపుడు పూర్వమున "ఉ" కారము (కవిని - కవివి.) లేమింజేసి వాని కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు.

ఇతోఽస్మదిత్యాది:—అస్మద్యుష్మదర్థాత్ = అస్మద్యుష్మదర్థక విశేషణముగు, ఇతః = ఇకారాంతపదము తుదినున్న 'ఇ' కారమునకుఁ బరముగ, నిః - విశ్చ = నివర్ణక వివర్ణకములువచ్చుట, నామ్నః = తచ్ఛబ్దాను ప్రయోగములేని శబ్దములకు మాత్రమె. ఇట్లనుటచేత "సు - వు - ము - రు" అనునవి ద్రవ్య గుణవాచక విశేషణములకును క్రియాజన్య విశేషణములకును బరముగా సయితము నిలుచుచుండునని వ్యక్తమగుచున్నది. ఉదా:— నేను రవిని నీవు రవివి, నేను గృష్ణుఁడను - నేను నల్లనివాఁడను - నేను వచ్చిన వాఁడను - వచ్చినవాఁడను - నేను రానివాఁడను. మొ. వాక్యచిత్ = పయిని వివరించినరీతిని యుష్మదస్మద్విశేషణములకు వచ్చెడి - "ని - వి; ను - వు; ము - రు." అను ప్రత్యయములు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, వా = వికల్పముగానగును. ఉదా:—గర్వగరిష్ఠుఁడవగునిన్ను - గర్వగరిష్ఠుఁడగునిన్ను. మొ. (విస్తర. I.)

విస్తర. I ౨౬౪ విష:—ఇతోఽస్మదిత్యాద్యథర్వణకారికకు "ఇకారాంతములకుమాత్రమె 'ని-వి' అనునవి వైకల్పికముగవచ్చునని యర్థముచేసికొని యహోబల

ఉభయార్థ ఇత్యాది:—ఉభయార్థే = అస్మద్యుష్మ దుభయవాచకమగు "మనము" అనునది, విశేష్యేతు = విశేష్యమైయున్నపుడు, భేదకాత్ = వాని విశేషణమునకుఁబరముగా,'మువర్ణకః='ము' అను ప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—మనము పండితులము. దీనినిబట్టి, యన్యయుష్మదస్మత్సహ ప్రయోగమున నుత్తరోత్తరము బలీయమగునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇట్టి బలిష్ఠత పురుషవిషయమున నిత్యమనియువచనవిషయమునఁ బాక్షికమనియు నెన్నఁదగును. పాక్షికతయనఁగాఁ గర్తృబహుత్వమున బలిష్ఠపురుషమునందు బహువచనమునిల్చుట యొకపక్షము. యుష్మదస్మదన్యతర సంబంధివచనముమాత్రమె నిల్చుట పక్షాంతరము. ఉదా:—నేనును నీవును బండితులము. వాఁడును నీవును బండితులరు. వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇవి మొదటిపక్షమునకు లక్ష్యములు. వజ్రము నీవును బిడికిటిలాఁగున నొఁగుదువు. (శాంతి ౪. ఆ ౩౯౮) ఏనును నాదళమును బెనఁగెదను. మొ. (విస్తర II.).

పతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "ఇతోఽస్మద్యుష్మదర్థాత్ స్యా। న్నామ్నో నిర్విశ్చ వాక్వచిత్. ఇత్యథర్వణః. తేన నేనుహాకవివచ్చితి నిన్నుఁజూడ ఇత్యాదిసిద్ధమ్" (అహో. ౪౯౯ పు.). క్వాచిత్కమగు నీవైకల్పికత "ని-వి" అనువానికే కాక యన్నిటి పట్లనుగలదని నావ్రాసినరీతి నర్థముచేసికొనమింజేసి "పాండుభూ।వరునకుఁ గోడలైతి॥ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౦౮.) ఇత్యాదివచనం త్వనాకరమేవ" (అహో. ౪౨౦.) అని యిట్లు కవిబ్రహ్మాదులప్రయోగముల నహోబలపండితుఁడు నిరసింపవలసినవాఁడ య్యెను. ఇట్టి యీయహోబలుని యపవ్యాఖ్యనే కవిజనమండన నారాయణీయాదులును ననుసరించెను. "తే. అతిప, 'వి-ను' లిదంతనూ యుష్మదస్మదర్థ। (ఛందోభంగము.) భేదకములయందు విభాష వెలయు నొకెడ (నారా. కార. ౫౯౮ కారి. ౧౭ ప.)

ఈసందర్భమునందలి చింతామణిసూత్రములలోఁ దద్ధర్మక్రియా ప్రత్యయములవంటి వర్ణకములువచ్చునని చెప్పఁబడుటచే "నస్యాత్తద్ధర్మోతః" అనుచొప్పున వీనికి సంధిరాకపోవలసివచ్చునని యహోబలపతి చర్చించెను. (అహో. ౪౨౧ పు.) ఇదియాంతిదేశికవిధి యగుటచే నట్టి యనుపపత్తి కలుగదు. మఱియును దర్థార్థకము లందలి ధాతూకారమునకుమాత్రమె సంధిని దత్సూత్రము నిషేధించునుగాన నీప్రత్యయముల యుకారమునకు సంధివచ్చుట నిర్బాధము (౭౩ విష.)

విస్తర. II ౨౬౮ విష:—మొదటిపక్షమునకుఁ బ్రయోగములు. తే.గీ...। విదురుఁడును నీవు నుండుఁడు ముదముతోడ (సభా ౨ ఆ. ౧౨౭.) క...రాధా।

తనయుని నరుఁ డేఁ గుంభజు। నని జంపుదు మేల వగవ నంబుజనేత్రా (అర. ౧ ఆ. ౧౮౫.) మ......విజయుండు నేను దగ......భూచక్రరా। జ్యము నేకొందుము... (అర. ౧ ఆ. ౩౯౮.) క...పార్థుండు నీవు......విజయా। స్పద బాహుల రగుదు ధర్మపరిరక్షకులై (అర. ౧ ఆ. ౩౯౭.) చ. అనుపమశౌర్యవంతుల రనంతబలాఢ్యుల రీవు నీజనా। ర్దనుఁడును.........(అర. ౩ ఆ. ౧౬౫.) క. నీవును భీష్ముఁడు ద్రోణుఁడు। భూవినుత విశుద్ధధర్మబుద్ధుల రగుటన్। (ఆది. ౮ ఆ. ౫౦.) పక్షాంతర మునకుం బ్రయోగములు:—చ......నేను బుత్త్రులును బంధులుఁ దమ్ములు గొల్చి యుండెదన్ (విరా. ౫ ఆ. ౩౮౮.) క. ఏనును నాదళమును ద్రుప। దానీకవిరాటసైన్యయాదవబల సం। తానములతోడఁ బెనఁగెదఁ। బూనుఁడు మీ రెల్లఁ బాండుపుత్త్రుల గెలువన్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౮౧ ప.) క......వజ్రము నీవును బిడి। కిటికాఁకున నొఱగు దేను కినిసితినేనిన్ (శాంతి. ౪ ఆ. ౩౯౮.) అస్మదర్థమువంటి ప్రాబల్య మాత్మార్థమునకు నిత్యముగ గన్పట్టుచున్నది. క......విహరించుచుండె సఖులుం దానున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౪౩ ప.)

ఈవిషయమునకు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత సంస్కృతముతోఁ బోలిక గలదనుచు "త్యదాదీనా మ్మిథ స్సహోక్తౌ యత్పరం తచ్ఛిష్యతే" (వార్తి. ౮౦౧. సి. కౌ. ౯౩౮ సూ.) అను వార్తికపద్ధతితో దీనిని సమీకరించెను. "త్యదాదులు:—త్యద్ - తద్ (వాఁడు - అది) యద్ (ఎవఁడు - ఏది) ఏతద్ - ఇదమ్ - అదస్ (వీఁడు - ఇది) ఏక - ద్వి (ఒకటి - రెండు) యుష్మద్ (నీవు) అస్మద్ (నేను) భవత్ (నీవు)......ఈశబ్దార్థంబులకు సముచ్చయంబు సంభవించినప్పుడు పై గణపాఠములోఁ జూపినక్రమమున నేశబ్దంబు పరమో యది శేషించి తక్కినశబ్దంబు లోపించు. 'యూయమ్' అనునప్పుడు 'తేచ+యూయంచ' (వారును మీరును) అన్నవృత్తి పైనిం జూపఁబడియె." (బా. గు. ప్ర. బా. కా. ౩౬ సూ. వ్యా. ౨౪౪ పుట. ద్వి. ము.) ఈవార్తికము ప్రకృతోపయోగికాదు. సంస్కృతమున "తేచ+యూయంచ = యూయమ్" అను నేకశేష మేర్పడినట్లు తెలుఁగున "వారును+మీరును" అనుచో 'మీరు' అని శేషింపదు. 'వారును మీరునువచ్చితిరి' అనవలెనుగాని సంస్కృతమందువలె నట్టియర్థమున 'మీరువచ్చితిరి' అని తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదుగదా. మఱియు సంస్కృతమునందుసైతము 'రామశ్చ+త్వంచ' అనుచోఁ బైవార్తికమునకుఁ బ్రవృత్తిలేదు. ఇట్లని 'అన్యయుష్మదస్మత్సహోక్తిలో నుత్తరోత్తరంబు బలీయము' అనుపద్ధతి సంస్కృతమున లేదని నాయభిప్రాయము కాదు. "లిఙ్గయుష్మదస్మదాం యుగపదుక్తౌ తిబాదిత్రయ, సిబా

దిత్రయ, మిబాదిత్రయాణాం యుగపత్ ప్రాప్తౌ యత్ పరంభవతి తదేవస్యాత్-తథాపి సముదాయస్య సంఖ్యానుసారేణ ద్వివచనం బహువచనం వేతి. కిఞ్చాత్ర లిఙ్గాదీనాం పాఠక్రమ మనాదృత్య భవిష్య ద్విభక్తీనాం పరత్వమేవ గ్రాహ్యమ్. (లిఙ్గమనఁగా యుష్మదస్మద్భిన్నము.) (బా. కా. ౩౬ సూత్రమునకిదియే మూలమాయనునట్లున్నది.)............అహంచ భాష్యకారశ్చ । కుశాగ్రీయధియా వుభౌ । నైవ శబ్దామ్బుధేః పారం । కిమన్యే జడబుద్ధయ ఇతి - అత్ర 'నైవ' ఇతి క్రియాపదమ్.” (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిఙ్గయుష్మదస్మదామ్ = అన్యయుష్మదస్మదర్థములకు, యుగపదుక్తౌ = ఒక్కటఁజెప్పఁబడుటలోను, తిబాది...... యుగపత్ ప్రాప్తౌ = తిప్ మున్నగు పురుషత్రయవిభక్తులకు నొక్కటఁ బ్రాప్తికల్గుచుండఁగా, యత్ పరంభవతి తదేవ స్యాత్ = వానిలోనవఁగాఁ బ్రథమ మధ్యమోత్తమపురుషములలో నుత్తరోత్తరము ప్రబలమై వర్తిల్లును. తథాపి...... వచనంచేతి = కర్తృద్విత్వ బహుత్వములం జేసి ద్వివచన బహువచనములగును. కిఞ్చాత్ర.........గ్రాహ్యమ్ = అన్యయుష్మదస్మదర్థక ప్రయోగములోని వరుసభేదమున మార్పేమియు లేదు. అహంచేత్యాది = కుశాగ్రబుద్ధులమగు నేనును భాష్యకర్తయు నను నిద్దఱము శబ్దసముద్రపారమును, నైవ = న+ఐవ ('ఇగతౌ'అను ధాతువు, లఙుత్తమపురుషద్వివచనరూపము) పొందము = పొందలేదు - ఇతరజడబుద్ధులమాట యేమి ?” అని తాత్పర్యము.

సంస్కృతమునలేని విశేషమొకటి యీవిషయమునఁ దెలుఁగునందుఁగలదు. యుష్మదర్థకకర్తతోఁ బ్రథమపురుషకర్తలకు సహోక్తి గల్గునపుడు యుష్మదర్థకకర్తకు సరిపడు పురుషవచనాదులతోఁ గ్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁబడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకు సరిగఁ బ్రయోగములేకుండుటయు నట్లే యస్మదర్థకకర్తతో నన్య యుష్మదర్థకకర్తలకు సహోక్తిగల్గునపు డస్మదర్థకకర్తకు సరిపడునట్లు క్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁబడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకుఁ బ్రయోగము లేకుంటయుఁ బాహుళికముగాఁ గవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఆత్మార్థకము కర్తయగునపుడు పైపద్ధతి నిత్యముగాఁ బ్రాచీనమహాకవిప్రయోగములందుఁ జూపట్టుచున్నది. “ఒకానొకచో సహార్థంబున యుష్మదస్మదర్థంబు లభిహితంబులగునపుడు క్రియలు తత్కర్తృకంబులు (అనుబం.) విభాషనగు ఉదా:—ఉ. విప్రులుండ వెళ్ళుదుము వేగమ నీవును నీనిషాదియున్ (ఆన. ౨ ఆ.

అనుబంధము. విస్తర. ౨౬౪ విష:—తత్కర్తృకంబులనఁగా యుష్మదస్మదర్థకములకు సరియగు పురుషవచనములుగలవియనియర్థము. బా. గు. ప్ర.

దాన ఇత్యాదిః—సంబోధనాదికే = తదర్థకమగు 'ఆ' శబ్దముయొక్క యమ హద్రూపమగు 'అది' అనునది విశేషణములకు విధేయతావివక్షయం దనుప్రయుక్త మగునపుడు దాని సంబోధనరూపమందును నాదిశబ్దముచే యుష్మదస్మద్విశేషణ ములందును 'అది' శబ్దమునకు, దానః = దానాదేశమగును. ఉదా:—ఓచిన్న దాన - నేను చిన్నదానను - నేను వచ్చినదానను - నీవు చిన్నదానవు - నీవు వచ్చినదానవు - మొ. (౨౧౫ I విమ.)

ప్రయోగములుః—ప్రత్యయము వచ్చుటకుః—క. లోకోత్తరచరితుండగు। నా కావ్య తనూజ నీకు నారాధ్యను నేఁ। బ్రాకటభూసురకన్యక। నీకట్టినమైల కట్ట నేర్తునె చెపుమా. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) క. అనవద్యధర్మ చరితం। బున నున్నతుఁ

౬౮.) క......ముకుం। దుని నాశ్రయింపవయ్య య। తనిఁబొందినఁ బ్రదుకు దీవుఁ దమ్ములు సుతులున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౧.) ఉ......నేను నా। సేనయు దాడివెట్టెద విశృంఖలతన్ (హరి. ఉభా. 3 ఆ. ౯౮ ప.).........పక్షమున - మ......మోహాంధుండు భీష్ముండు కే। శవనీవుం గడఁగుండు. (సభా. ౨ ఆ. ౬3.) (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౬.) "ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగసంఖ్యాభిధాయి వచనంబు ధాతువిశేషణంబుల కగు. రాముఁడు రావణుంబరిమార్చి సీతయుందాను సౌమిత్రిసహితంబుగఁ బుష్పకారూఢుండయి సాకేతంబునకేతెంచె" (బా. క్రియా. ౧౨౦ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములు పెక్కుగలవుః— సీ.............. । అను జాలు దానును జనుదెంచె (ఆది. ౮ ఆ. ౬3.) మొ. (చూ. 3౫౦ విమ).

కర్త యీసూత్రమునందలి ప్రయోగములను స్వీకరించి యట్టిప్రయోగములందు "పురుషవిపరిణామం బూహించుకొనవలయు"ననియు "భిన్నవాక్యంబుచేసి సమన్వ యించుకోవలయు"ననియువ్రాసి కర్తృబహుత్వమున్నను క్రియ యేకవచనమం దుండుట గీర్వాణభాషయందునుగలదని యప్రసక్తముగఁ గొన్నిశ్లోకముల నుదా హరించెను. కాని పురుషవిపరిణామము నుదాహరింపఁజాలఁడయ్యెను. (బా. గు. ప్ర. ౨౮౬-౨౮౭ పుటలు. ద్వి. ము.) మఱియునట్టి ప్రయోగము తెలుఁగున సమ్మతముకాదు. పురుషభేదము లేనపుడుమాత్రమే కర్తృబహుత్వమున భిన్న వాక్యకల్పనము చేసికొని విరోధమును దొలఁగించికొనుట సంప్రదాయము (చూ. 30౨ విమ.)

మైన నహుషపుత్త్రుఁడఁ బూరుం । డను మధ్యమలోకేశ్వరు । జనకుండ యయాతి యనఁగఁ జనియెడు వాఁడన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౨౧౪.) క. క్షత్త్రియులము పాండు ప్రియ । పుత్త్రుల మేనగ్రజుండ............(ఆది. ౭ ఆ. ౨౩౮.) ఉ. మాకు నతి ప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య............(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) చ. భరతకులప్రసూతులరు భాసుర శస్త్రమహాస్త్రవిద్యలం । గరము ప్రసిద్ధులై పరఁగు గౌతమశిష్యుల రిట్టిమీరు......(ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦ వ.) సీ. వినవయ్య నహుషుఁడన్ జనపతి నేను మీ, పూర్వజులకునటఁ బూర్వజుండ। ననఘ సుత్రాముని కెనయగు వాఁడ.........ఆ-వె. కలశభవుఁ డగస్త్యుఁ డలిగి యత్యుగ్రాహి । వగుమనియును శాప మొగిన యిచ్చె। ......నవయుచున్న వాఁడ నాఁటఁగోలె (అర. ౪ ఆ. ౧౧౯ నన్నయపద్యము.) సీ......పాండవులధర్మపత్నినై గోవిందు, చెలియలనై నీనిచేత నిట్లు। పరిభూతనగుచు...ఆ-వె. ధన్యులార యేన దాసినే దాసినే ।యెఱుఁగఁ జెప్పి ...(సభా. ౨ అ. ౨౪౪.) సీ. సర్వధర్మజ్ఞుల రుర్వీశపూజ్యుల రన్యోన్య నిత్యసౌహార్ద యుతుల । రగణితగుణయుక్తిఁ బొగడంగఁదగువార లిట్టి మీరేవురకు......... (ఆది. ౮ ఆ. ౯౩.) ఇందు "మీరుపొగడంగఁదగువారలనిఁ బ్రత్యయము లేకుండుట ముద్రణసంస్కర్తృసాహసకృతము. ప్రత్యయమునుమానుట భట్టారక భారత భాగమునం దెచ్చటను లేదు. క. వలవదు చనుఁ డీరు చిఱుతవారల రనినన్ (అర. ౩ ఆ. ౨౪౭.) ఇట్టియెల్లయెడలను భట్టారకుఁడు ప్రత్యయమును బ్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. చ. అవినయబుద్ధివై వారికి నర్ఘ్యము యోగ్యమ యంటి నీవు మూ । ర్ఖవు శిశుపాల.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౪. ప్రాసగతము.) ఉ. పూజ్యుఁడ వెల్ల వంశముల భూపతులందును ధర్మనిర్మల । ప్రాజ్యవిభూతి నద్దివిజపాలకునట్టిఁడ నీకయొప్పె......(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౯.). ఇట "దివిజపాలకు నట్టిఁడ నీకయొప్పె" అని కాని పాఠాంతరముగాఁ జూపఁబడినట్టియుఁ దాళపత్త్రమాతృలలోనున్నట్టియు ప్రాజ్యవిభూతి యద్దివిజపాలకు నట్టిద" అనునది కాని నన్నయప్రయుక్త మనఁ దగును.

తిక్కనాదులప్రయోగములలోఁ బ్రత్యయాభావమును మిశ్రగతియు బహుళముగఁగలదు. తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁబరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేనుఁ జుమ్ము । భువనహితమాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క । వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టిన వారమనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) క. గురుఁడును నీవును మద్ర । శ్వరుఁడును గర్ణుండుఁ గృపుఁడు సౌబలుఁడు ననున్।ధర యేలింపఁగ నున్నా । రరు మీరుం

దగునె సంగరములోఁ గలఁగన్ (ద్రోణ. ౫ ఆ.౧౧౧ ప్రాసస్థలము.)చ.జనసుత మీరు దివ్యులరు సమ్మతి దేవహితార్థ మిమ్మహిన్ । జననము నొందినారరు.........(ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౧.) చ. వరమునఁ బుట్టితిన్ భరతవంశముఁజొచ్చితి నందుఁ బాండుభూ । వరునకుఁ గోడలైతి.........। సరసిజనాభ యిన్నిటఁ బ్రశస్తికి నెక్కినదాన నెంత యున్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౮.) ఉ. నీతలఁ జేను గంటి.........ఇంత జే । లైతి గదే...........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౫౯.) (జేల వైతివిగదే యని యర్థము. ప్రాస స్థలము.) చ. జనసుత నీవు నిక్కముగ శక్రుఁడవో యల కాధిపుండవో । యన లుఁడవో సమీరుఁడవో యట్టులుగాక జగన్నుతుండు మ । జ్జనకుఁడు ధర్మదేవ తవో సత్కృపఁ జెప్పుము నాకు నేర్పడన్ (ఆర. ౭ ఆ. ౪౬౧.) ఇట్లు యుష్మదస్మ దర్థకవిశేషణములకుఁ బ్రత్యయములు కొన్నిటఁ జూపట్టలేదు. ఆ-వె. ఎఱుఁగ వలయుదాని నెఱిఁగి కోవిదుఁడగు । నట్టి నీకు వగవనగునె పార్థ. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౮.) క. గురుఁడవుగాక పగతుఁడవె । దురమునఁ గుపితుఁడగు నిన్నెదుర్కొన (ద్రోణ. 3 ఆ. ౭3.) చ...ఇయ్యెడ నీవ యొక్కఁడుం । దక్క నొరుండు...... (ద్రోణ. 3 ఆ. ౨౭౯.) క......బాహువిక్రమ । ఘనుఁడగు నాకాజి జయము గలుగుం జులుకన్ (కర్ణ. ౧ ఆ. ౫౮) తే-గీ. అతుల ధర్మశీలుండగు నన్ను...... (కర్ణ. 3 ఆ. 3౪3.) సీ...గీ. అది నిజంబుగఁ గొనక జేలైతి నాదు । జేలతనమున (కర్ణ. 3 ఆ. ౬౧.) ఉ......నీ । వొక్కరుఁ డున్నవాఁడవు.........(శల్య. ౨ ఆ. ౪౦౧.)

"అగు ధాతురూపములతోఁ జేరనపుడు 'నీవు ధన్యుఁడు - నేను కృతార్థుఁడు - మేము పుణ్యాత్ములు' అని ప్రయోగింపరాదు" (ఆం. భా. అ. కార. ౫౭ సూ. వివ.) అని యనుశాసనమున వ్రాయఁబడెనుగాని యది సరికాదు. "తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము । భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క।వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టినవార మనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౯.) చ......నీదగుకూర్మికేను భా । జనముఁడె (కర్ణ. 3 ఆ. 3౮౯.) క. ఏ మిందఱుఁ దలఁప నొక్క యెత్తు కుమారా (శల్య. ౧ ఆ. ౫3.) మ......... ఏ మీముమ్వురున్ మన్ననల్ । వడయంగాఁ దగునట్టివారము (ఉద్యో. ౨ ఆ ౨౮౨ ప.)" అనురీతి నగు ధాతురూపములతోఁ జేరకున్నను ప్రత్యయములు నిల్వకుండుట కవి ప్రయోగసిద్ధమైయున్నది. ఉభయార్థకమునకు:—తే-గీ, నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము । భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క।వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టినవార మనఘ(శాంతి. ౬ఆ.౪౯)

తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు నాఁ బరఁగునాది।మునుల మిద్దఱ మందు నీ వనఘ న రుఁడ। వేను నారాయణుండ ననూనశక్తి। యుతులమై మర్త్యయోనిఁ బుట్టితిమి పేర్మి (అర. ౧ ఆ. ౧౩౧.) క. మన మిందఱము ప్రైఁబడి (భాస్కర.యుద్ధ. ౬౯౭.) క......। క్షమాయుతులమైన మనలఁ గౌరవులు (అర. ౧ ఆ. ౨౮౩.) ఆ-వె.... అందఱుఁ దగ। వైనపనుల నిలుచు టభిమతంబు. క. మనలోన......(విరా. ౧ ఆ. ౬౮-౬౫.) 'అందఱము' అనలేదు. ఆ-వె......ఎవ్వరి। దాన వేమిపనికిఁ బూని యుప్పు। దు.........(విరా. ౧ ఆ. ౩౧౨.) (దానాదేశము ప్రాసయతిగతము.) తే గీ. నీవు దుర్జాతి గామికి నీవ సాక్షి। (విరా. ౨ ఆ. ౫౩.) చ. ఇనకులముఖ్యుఁ డుత్సుకత నెవ్వరివారల రీప్రబంధ.........(నిర్వ. ౧౦ ఆ. ౧౨౩.) చ......... ధన్యుఁడఁ బుణ్యుఁ డగణ్యవస్తు సం। భరణుఁడ నేన యంచు (హరి. పూ. భా. ౮-౮౫.) ద్విపద - ముల్లోకములకెల్ల ముత్తవ వ్వాకు (బసవ. ౩ ఆ. ౩౯౯.) ఇట వు ప్రత్యయమునకై యశాస్త్రీయమగు వకారముమీఁది యుల్లోపము నంగీకరించుట ముద్రణ సంస్కర్త ప్రమాదకృతము. 'ముల్లోకముల కెల్ల ముత్తవ్వ నాకు' అనియె కవ్యభిప్రేత పాఠ మనఁదగును. వు ప్రత్యయము లేకుండుట విరుద్ధము కాదు గదా. ఆ-వె......నిన్ను నధముఁడగుట। ....ఎఱింగియుఁ దగ। నాపు లస్త్య మనుమఁ డని తలంచి.........(నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౫ ప.) (అధముఁడవగుట - మనుమఁడవని.) ఉ...నీవు మృత్యువై। ....అయోనిజమూర్తిఁ దాల్చెదవ్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౯.) (మృత్యువవై.)

ప్రథమాంతంబులగు యుష్మదస్మ ద్విశేషణంబుల కేక త్వంబున వు - ను - లును, బహుత్వంబున రు - ము - లు నంతాగమంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ౩౩.

ఈ యాగమంబులు పరంబులగునపు డుత్వంబున కత్వం బగు. ౩౪.

నీవు ధన్యుఁడవు - నేను ధన్యుఁడను - మీరు ధన్యులరు - మేము ధన్యులము. ఇకారంబుమీఁది రు - ను - వు క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగు నను సూత్రముచేత వు - ను - ల కిత్వంబగు - నీవు సుకృతివి - నేను సుకృతిని. ఆర్తిహరుఁడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష - గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను - మీరలు పెద్దలు - ఇద్యాదులు ప్రాయికగ్రహణముచే నతీతంబులయ్యె.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౨౬౮ I విషయము.

అదిశబ్దంబునకు వు ను లు పరంబులగునపుడును సంబో
ధనంబునందును దానయను నాదేశంబగు. ౩౫.
నీవు చిన్నదానవు - నేను జిన్నదానను - ఓచిన్నదాన.

సంజీవని. ౨౬౪ I విష:—౩౩-౩౪ సూత్రములవ్యాఖ్య:—యుష్మదస్మద్విశేషణంబులకు 'వు - ను' లగుననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'వు' వర్ణకమును నస్మద్విశేషణమునకు 'ను' వర్ణకము నగునని యర్థము నెన్నునది. అట్లె బహుత్వమున రు - ము లంతాగమములగు ననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'రు' వర్ణకమును, నస్మద్విశేషణమునకు 'ము' వర్ణకమును నంతాగమములగునని యర్థము గ్రహింపనగును. తెలుఁగున యుష్మదర్థకము 'నీ' శబ్దము. అస్మదర్థకము 'నా' శబ్దము. ప్రథమాంతంబులగు ననుటచే షష్ఠ్యర్థము నవచ్చు ప్రథమ యయినను నీసూత్రము వర్తిల్లునని యెఱుంగనగును. ఉదా:—మహాత్ముఁడవగు నీకు - మొ. నీశబ్దమున కుదాహృతులు - నీవు ధన్యుఁడవు - మీరు ధన్యులరు. 'ధన్యుఁడు+వు' అని యుండఁగా ౩౪ సూత్రముచొప్పున 'డు' అనుదానిమీఁది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశముకల్గఁగా "ధన్యుఁడవు" అయ్యెను. అట్లె - "ధన్యులు+రు = ధన్యులురు = ధన్యులరు" అనురూపము సిద్ధించును. అస్మదర్థకమున కుదాహరణములు:— నేను ధన్యుఁడను - మేము ధన్యులము. వీనిప్రక్రియను బైరీతినె గ్రహింపవలెను. ఇకారాంతవిశేషణములమీఁద నేకత్వమున యుష్మదర్థకమునకుఁ దుదిని 'వు' అనునదియు నస్మదర్థకము తుదిని 'ను' అనునదియు నిల్చునపుడు బా. తత్స. ౨౬ సూత్రముచే 'వు ను' లు 'వి - ని' అనురూపమును వరుసగా నందునని "ఇకారంబు మీఁదితాదృది"వాక్యముచే సూరియేవివరించెను. "నీవు సుకృతి+వు = నీవు సుకృతివి. సుకృతి+ను=సుకృతిని" అని ప్రక్రియ నెన్నునది. ఇట్లుదాహరణములుపూర్తి యయినపిదప మరల 'ఆర్తిహరుఁడవు+ఓ=ఆర్తిహరుఁడవో' అను యుష్మదర్థకమును సూరియుదాహరించెనని విశ్వసింపరాదు. కాని బాలవ్యాకరణ ప్రథముముద్రణము నందుసైతమిట్లెయున్నది. అట్లయినను బైకారణముచే నిట "ఆర్తిహరుఁడు+ అవు = ఆర్తిహరుఁడవు" అనురీతినె సూరి వు ప్రత్యయరహితమునె ప్రాయికగ్రహణ రక్షితముగ 'గర్వగరిష్ఠుండగునన్ను' అను 'ను' ప్రత్యయవిరహితరూపమును వలెనె యుదాహరించెనని గ్రహించుటయుక్తము. ఇట్లగుటచేఁ బ్రత్యయరాహిత్యమున యుష్మదర్థకమునకు "ఆర్తిహరుఁడవు నిన్ను......" అనుదానిని నస్మదర్థకమునకు "గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను" అనుదానిని నుదాహరించెనని తలంపనగును. మ..... గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను నిర్దైపకుఁ జేరన్ జాలుటన్ వాసవీ (నిర్వ. ౭ ఆ. ౯౧.)

అను పద్యమునుండి తీసి "గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను" అనుదానిని సూరి యుదాహరించెను. అట్లే "ఆర్తిహరుఁడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష" అను గీతిచరణము వేదేని కవిపద్యమునుండియే తీసి యుదాహరించెనని విశ్వసింపనగును.

36 సూత్రపువ్యాఖ్య:— క. జననుత దమయంతియనఁగ జనియొందుదానన్ (ఆం. ౩ ఆ. ౯౯.) ఆ-వె......ఎవ్వరి । దాన వేమి పనికిఁ బూని యిప్పుఁడు (వి శా. ౧. ఆ. 3౧౨. ప్రాసగతము.)

బాలవ్యా. అన్యయుష్మదస్మత్కార్యంబులం దుత్తరోత్తరంబు బలీయంబు. 36.

ఆంధ్ర II విష. వారును మీరును ధన్యులరు. మీరును మేమును ధన్యులము.

సంజీవని. ఆంధ్ర II విష:—'ఉభయార్థవిశేష్యే తు । భేదకాత్ స్యాత్ స్మవర్ణకః' అను (ఆంధ్ర విష.) నథర్వణకారికలో యుష్మదస్మదర్థకములలో నస్మదర్థకమునకుఁ బ్రాబల్యమునంగీకరించి 'ము'వర్ణకమును విధించినస్వారస్యము నాశ్రయించి "లిఙ్గయుష్మదస్మదాం యుగప దుక్తౌ......యత్ పరం భవతి తదేవ స్యాత్...... (ఆంధ్ర విష.) అను సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధవిషయమును సూరిగారిట్లు సూత్రించిరి. అన్యమనఁగా యుష్మదస్మద్భిన్నము. పై సంస్కృతసూత్రములోని లిఙ్గశబ్దమునకును యుష్మదస్మద్భిన్నమనియే యర్థము. లిఙ్గయుష్మదర్థకముల యుగపదుక్తిలో యుష్మదర్థకమునకును లిఙ్గయుష్మదస్మదర్థకములలో నస్మదర్థకమునకును సరియగు పురుషబోధక ప్రత్యయములు క్రియకును విధేయ విశేషణమునకును నగుననియు కర్తృబహుత్వమూలకమగు బహువచనము గల్గుననియు గ్రహింపవలయును. ఉదా:—సమాపకక్రియకు:—రాముఁడును నీవును నేనును జదివితిమి-విధేయవిశేషణమునకు:- రాముఁడు నీవు నేనును బండితులము. రాముఁడు నీవును బండితులరు-'రాముఁడు నీవును జదివితిరి' అని క్రియాపక్షమునందలి యుదాహృతి. యుష్మదస్మదర్థకముల యుగపదుక్తియందుఁ దెలుఁగున నుభయార్థక'మన' శబ్దమును దదనుసారి సమాపకక్రియయు విధేయవిశేషణమును బ్రయుక్తములగును. ఉదా:—నీవును నేనును ననఁగా మనము చదువుదము. నీవును నే ననఁగా మనము పండితులము. ఉభయార్థకర్తృకస్థలమునఁ బైరీతిని విశేషరూపము గల్గుట "ఉభయార్థే భవే దత్ర। మర్థభేదే క్వచి న్న తత్" అను నథర్వణకారికచొప్పున నర్థవిశేషమందుమాత్రమె యనఁగా "ఉభయప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు" (బా. క్రి. 30 సూ.) అను చొప్పున నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థములందుమాత్రమెయని యెఱుంగునది.

తక్కినచోట్ల నిట్టివిశేషము లేదు. మనము లేక మేము చదువుదుము - చదివితిమి = చదువము. మొ.

వ్యవహితాశ్చ సర్వే స్యుః. (ఆం.చిం. అజం. ౧౭ కా. అహో. ౩౧౬ పు.)

వ్యవధానంచ సాధు స్యాత్ । ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్ ।
క్రియాయాస్తు ప్రయోగః స్యా । త్కారకాద్యన్త
భాగయోః । మధ్యభాగే తత్ప్రయోగో । నసాధు
హృదయఙ్గమః । (వికృ. అజం. ౭౨ కా. అహో. ౩౧౬ పు.)

నన్నయా
థర్వణీయము.
౧౬౪ విషయము.

క్వచిత్కులకసంబన్ధో౽ । వ్యత్ర నాహితకృద్భవేత్ ।
అధ్యాహారస్య సంయోగ । స్త్వత్ర నైవ సుఖా
వహః (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. ౩౭౨ పుట.)

కల్పతరు. ౧౬౪ వివ:—వ్యవహితా ఇతి. సర్వే = విశేషణ విశేష్యములే కాక వాక్యగతపదములెల్ల, వ్యవహితాశ్చ స్యుః = అన్వయక్రమముగా నుండక పరస్పరవ్యవధానముకల్గియు నుండవచ్చును. ఇట్లనుటచె నన్వయక్రమముగా నుండుట సహజమెయని తాత్పర్యము. "సర్వే = సర్వవిభక్తి విశేషణములును, వ్యవహితాశ్చ = విశేష్యముతో వ్యవధానము గల్గియును" (బాలస.) అని యిట్లీ వ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయకమె యని బాలసరస్వతులు వివరించినను "సర్వే శబ్దాః వ్యవహితాశ్చ భవేయుః చా దవ్యవహితాశ్చ. రాముం దలంచెద సద్గుణారాము నెపుడు. రాము నభిరాము సద్గుణారాముం దలంతు నిత్యా ద్యుదాహరణ" మ్మని యహోబలపతి వ్యాఖ్యానముచేసెను. "గీ. చను వ్యవహిత ముగను విశేషణములెల్ల" (నారా. కార. ౧౭౭ కారి. ౮ పద్య.) అనురీతిగల బాలసరస్వతీయానుసారివ్యాఖ్యయు సరికాదు. "ఉ......భ । గ్నోరుతరోరుఁ జేసెద సుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్" (సభా ౧ఆ ౧౭౯)అనురీతిని బహుళముగనున్న భట్టారకాది ప్రయోగము లీవ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయకము కాదని విశదీకరించుచున్నవి. భారతాదినున్న మొదటిశ్లోకము మొదలుకొని 'చళుక్యాన్వయాభరణుఁ డిట్టులనియెఁ గరుణతోడ" (ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) అనుదానితో ముగిసిన యేకవాక్యము దీని కుదాహరణము కానోపును. ఈవ్యవధానాంగీకారముచే వాక్యగతపదముల పూర్వోత్తరస్థితి వ్యత్యాసముసయితె ముక్తప్రాయ మగుచున్నది. పైనుదాహరించినవాక్యములో "కరుణతోడ నిట్టులనియె" అనుటకు

మాఱుగా "ఇట్టులనియెఁ గరుణతోడ" అని ప్రయోగింపఁబడెను. ఇట్టి వ్యవధానాంగీకారము ఛందోనురోధమునఁ సంభవించెనుగాన వచనములం దిట్టివ్యవధానము ప్రచురముకాదని యెఱుంగునది. అధర్వణుఁ డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు.

వ్యవధానంచేత్యాది:—వ్యవధానంచ = అంగీకృతమగు వాక్యగతపదముల పరస్పర వ్యవధానమున్నయితము, ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్= ప్రస్తుతవివక్షితార్థప్రకాశకమగునదే, సాధుస్యాత్ = సాధువగును - ఇట్లనుటచే "రాముఁడు దండెత్తి చంపెను లంకపై గపిసేనతో రావణుని" అనురీతివాక్యములు సాధువులు కావని విశదమగుచున్నది. ప్రకృతార్థప్రకాశమగు వ్యవధానమున కీక్రిందిభట్టారకపద్యము నహోబలపతి యుదాహరించెను. "చ......భవాబ్జజనకుఁ బరీక్షితున్ భుజగజాల్మఁ డపహ్యావిషోగ్రధూమకే। తన హతిఁ జేసి చేసె నతిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాతిథిన్. ఇత్యాద్యా వాగనుశాసనానాం వాచః." (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౮ అహో. ౩౧౬ పు.) క. అక్కొడుకు నబ్జనాభుం। డక్కజముగ నెత్తికొనుచు నందఱు చూడన్। గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను। మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నున్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭.) "అబ్జనాభుం డెత్తికొనుడు.........అక్కజముగ.........నడఁగెనని యన్వయక్రమమున నుండవలయును. ఉ. కర్మఫలంబు సర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరునందుఁ జేత స। ద్ధర్మము...............(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౮౯.) ఈశ్వరునం దర్పితముగాఁ జేత సద్ధర్మము." అనునది యన్వయక్రమము. ఉ......ఆపరో। జాసనుఁ దొట్టి వారి తెఱఁగారయ వచ్చి రమర్త్యు లందఱున్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౬౨ ప.) ఆపరోజాసనుఁదొట్టి యమర్త్యు లందఱును వారి తెఱఁగారయ వచ్చిరని యన్వయక్రమము. సీ. వంశవృద్ధులు పుత్త్రవర్గవియుక్తులై, యున్నవా రేమిట సుమ్మలింతు।రో యనుపుఱిలోట నాయుధిష్ఠిరుఁడు దమ్ములకును దగు నమాత్యులకు నిష్ట। భృత్యులకును "వీరారు ప్రీతియు భక్తియు, నాంబికేయుని దెస నతిశయిల్ల। నా రాజుపంచినయట్లు చేసి చరింపుఁ, డతని నారాధించు టస్మదీయ. ఆ.వె. చిత్తమునకుఁ బ్రియము సేయుట యతనికి। మనసుగాని యట్టిపనియొనర్చు। టగ్గలంపుదుఃఖ మావహించుట"యని। యనుదినంబుఁ జెప్పు మనుజనాథ. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౦.) ఇట్టివాక్యాంతర గర్భిత వాక్యములును మహాకవిసమ్మతములని యెఱుంగునది. (చూ. ప్రౌఢ. వాక్య. ౨౧సూ.)

క్రియాయాశ్చేత్యాది:—కారకాద్యన్తభాగయోః = తనతో నన్వయించుచున్న కారకముల కాదియందుఁగాని యన్తమందుఁగాని, క్రియాయాః = క్రియయొక్క, ప్రయోగశ్చ = ప్రయోగమునైతము, స్యాత్ = సమ్మతమగును, మధ్యభాగే=అట్టిసాన్వితకారకములనడుమ, తత్ప్రయోగః=ఆక్రియయొక్క ప్రయోగము

నసాధుహృదయఙ్గమః = మహాకవిసమ్మతముకాదు. దీని కహోబలపతి యీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "నడచె నేనుఁగు గుఱ్ఱము, ఏనుఁగు గుఱ్ఱమునడచెను. ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. ఏనుఁగునడచెను గుఱ్ఱము ఇత్యాదిప్రయోగో న సాధు సమ్మతః." (అహో. ౩౧౬ పుట.) ఇట్టి కారికచే "గాలివీచెను జల్లగా - చల్లగా వీచెనుగాలి" అను సూరిగారి యుదాహృతులు దుష్టములగుచున్నవనియు "అథర్వణోక్తి ననుసరించి యిందలి యైదా ఉదాహరణములు లసాధువులగుచున్నవి" (బా. సా. పే. ౩౧౪ పుట.) అనియు వ్రాసినవ్రాఁత పొరపాటు. ఆవాక్యములలో నట్టి కారకముల నడుమఁ గ్రియ నిల్వలేదు. 'గట్టిగా' అనునది కారకముకాదు.

క్వచిదిత్యాదిః—కులకసమ్బన్ధోఽపి = ఏకవాక్యగతానేకపద్యసంబంధము సైతము, అత్ర = ఈ తెల్గుభాషయందు, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, న - అహితకృత్ = సమ్మతముకాకపోదు - దీని కహోబలపతి యీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "ఉ......తత్ఫలావళుల్। వారలకెల్లఁ బెట్టి యనవద్యుఁడు దానొకపండుచెచ్చెరన్" క. కొని ప్రచ్చుడు,.........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౯-౨౦౦ ప.) ఇత్యాచార్యస్య కులక మిష్టమేవ" (అహో. ౩౭౨ పుట.) ఈ యహోబలపతి లక్ష్యములె గాణపత వివరణమున స్వీకరింపఁబడెను (గాణ. ప్రకీర్ణ. ౪౨౭ కారి. ౭ ప.) త్రిలింగలక్షణశేషకర్త పయివిషయములను వాక్య. ౨౩ సూత్రమున వివరించెను. అహోబలపతి పైరీతి నిచట (౩౭౨ పుటలో) వివరించియు ౪౧౧ పుటలో నీక్రిందిరీతిని వ్రాయుటవింత. "భాగవతే:—నృపకుమారులఁ జదివింప నేర్పుగలుగు. ఇతివిశేషణాం తత్త్వేన పద్యంసమాప్య - గురుజనంబులు విను మూఁడుకోట్లమీఁద" ఇతివిశేష్యాదిత్వేన పద్యోపక్రమః ప్రామాదిక ఇత్యవధేయమ్" (అహో. ౪౧౧ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదనఁదగును. సంస్కృతమున నర్ధర్చాంతమునందును శ్లోకాంతమునందును సమాసపదమును సమాసమును దెగిపోవలయునుగాని తెలుఁగున నట్టినియమము లేదు. ఉ. దైన్యముదక్కి దూతయుచితంబుగఁ। బాండునృపాలుపాలు రా।జన్యవరుండు ధర్మజుఁడు సమ్మతి వేఁడెను నన్ను లోకసా।మాన్యవిధిం దగంగ...(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౨ ప.) ఉ. శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁజిత్తము పల్లవింప భ।ద్రాయితమూర్తియై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూ। పాయ నమశ్శివాయయని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక। ధ్యాయిత కిచ్చుమెచ్చు పరతత్త్వముఁ గొల్చెద నిష్టసిద్ధికిన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧ ప.) ఉ......మనోహర। ద్యోతకగోస్తనీఫలమధుద్రవగోఘృతపాయసప్రసా। రాతిరసప్రసారుచిరప్రసరంబుగ సారెసారెకున్ (కవిపితామహుని యుత్పలమాలిక. ౨౪-౨౬ ౨౭ చరణములు.)

"ఛన్దోబద్ధపదంపద్యం । తే నైకేనచ ముక్తకమ్ । ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం జ్ఞేయం । త్రిభిః శ్లోకై ర్విశేషకమ్ । కాలాపకం చతుర్భిః స్యా । త్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృతమ్" (సాహిత్య. ౬ పరి. ౫౫౪ కారి.). "కులక - న. (కుల+అచ్ - సంజ్ఞాయాం కన్.) ...... ఏకవాక్యతాపన్నే పఞ్చాదిక శ్లోకసముదాయే......" (శబ్దస్తో.) అని చెప్పఁబడియున్నను వెనుకనుదాహరించిన యహోబలపతి యుదాహృతులచొప్పున శ్లోకద్వయసముదాయము సైతము కులకముగానె యుంటఁ దలంపఁబడుచున్నది. లేదా యథర్వణకారికలోని కులకశబ్దము యుగ్మకాదులకును నుపలక్షణమని గ్రహింపనగును.

శ్లో. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాఙ్గేషు యే । లోకానాంస్థితి మావహ న్త్యవిహతాం స్త్రీపుంసయోగోద్భవామ్। తే వేదత్రయమూర్తయ స్త్రిపురుషాః సంపూజితా వ స్సు రై । ర్భూయాసుః పురుషోత్తమామ్బుజభవ శ్రీకన్ధరాశ్శ్రేయసే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧.) అనునది మొదలు ౯ పద్యమువఱకుఁ గులకమె. అట్లె ఆది. 3 ఆశ్వా. ౮ వచనము "అవైశంపాయనుండు........." అనునది మొదలు ౧౧ పద్యము శా.........నానా వేద వేదాంత విద్యా । యుక్తంబగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్" అనుదానివఱకుఁ గులకమె. ఇట్టివి పెక్కు గలవు.

అధ్యాహారస్యేత్యాది:—అధ్యాహారస్య = వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కానిపదముల, సంయోగః = యోజన, అత్ర = ఈ తెలుఁగునందు, నైవసుఖావహః = సమ్మతమైయుండదు. ఉదా:—వీఁడు దేవదత్తుఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడు ఇది కర్తవ్యము - రాముఁడు వచ్చినవాఁడు - మున్నగువాక్యములలోఁ వీఁడు దేవదత్తుఁడై యున్నాఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడగును - ఇది కర్తవ్యమగుచున్నది. రాముఁడు వచ్చినవాఁడై యున్నాఁడు మున్నగురితిని సమాపకక్రియాధ్యాహారము తెలుఁగున హితముకాదని యెఱుంగునది. సుఖావహము కాదనుటచే ననఁగా నిషేధింపకుండుటచేతఁ గ్వాచిత్కముగా సుఖావహమగు నధ్యాహారముండిన నుండుననునర్థము తోఁచుచున్నది. (విస్తర.) "సంస్కృతభాషాయామివాన్వయానుపపత్తిబలే నాత్రాధ్యాహారస్య సంకల్పః సుఖావహో నైవభవతి" (అహో.

· విస్తర. ౫౬౫ విషః—సుఖావహములగు నధ్యాహారములు కొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ జూపఁబడెను. "౧౧. కొన్నియెడలం దదాదులు విశేషణంబు లధ్యాహార్యంబు లగు. క. కలకంఠకంఠి కన్నీ । రొలికిన సిరి యింట నుండ నొల్లదు సుమతీ (ఇంటన్ = అయింట). క. పురుషుండు రెండుతెఱఁగుల । ధర

౩౭.౨ పుట.) అని యహోబలపతి వ్రాసెనే కాని సంస్కృతమునందును నధ్యాహార విషయమున మతభేదములు గలవు. "కో రామః - కా సీతా. ఇదం జ్ఞాన మిత్యాదౌ ఉక్తార్థత్వాఽభావేపి ల్యర్థే (ప్రాతిపదికార్థే) ప్రే. (ప్రథమా.). యేతు సర్వం హి వాక్యం క్రియయా పరిసమాప్యతే ఇతిన్యాయా దస్తీత్యాద్యధ్యాహార న్తి తన్మతే

నుత్తముఁ డనఁగఁ బరఁగు.........(రెండు తెఱఁగులన్=ఈ క్రింది రెండు తెఱఁగుల చేత.) (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౧.). ౧౨ కొన్నియెడల సంబంధంబునం బూర్వవాక్యంబు నందలి పదం బధ్యాహార్యం బగు. ఉదా:—గొంతి సంకటపాటుఁ గోడలిబన్నంబు... ......(భార. భీష్మ. ౨ ఆ.) (కోడలిబన్నంబు = గొంతికోడలిబన్నంబు.)......... దానవేశ్వరునకుఁ దమ్ములకును (నిర్వ. ౨ ఆ. ౪౨.) (ఆతనితమ్ములకని యర్థము.). ౧౩ న్యూనవచోవాక్యంబునఁ దద్వచనంబు లధ్యాహార్యంబులగు. (న్యూనవచ నంబులు - ఐన - ఏని - ఎ - ఓ - మొ. ఉదా:—ఎత్తెఱఁగున ధర్మక్రియఁ । జిత్తం బునఁ జేర్పవలయు.........(ఎత్తెఱఁగునన్ = ఎత్తెఱంగుననైనను లేక ఎత్తెఱఁ గుననేని.).........కర్మములు మేలునిచ్చును (కర్మములు = కర్మములే......)... ......౧౪. కొన్నియెడలం గర్తృకర్మక్రియ లధ్యాహార్యంబు లగు. ఉదా:— కర్తకు:—నన్నుఁ జూచి నగరె. (జనులు. కర్త. అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.) చ. దవదహనం బుదగ్రతనుదాహము సేయుచు నున్నఁ జూచి......... (చూచి = దాహముచేయుటను జూచి-కర్మ అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. వాక్య.). వీనిని గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. ప్రకీ. ౪౨౭ కారి వివరణము. ౪౩౪-౪౩౫ సూ.). "ఒక్కొకచో సమాసగతపూర్వపదంబు వ్యవహి తోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి. ఉదా:— రాహుశిరంబు తెగి దేహము ధరణిఁ బడియె. (భార. ఆది ౨ ఆ.) క. ఒక్కొక కన్నును జెవియును । జెక్కును......... । అక్కజముగ మనుజశకల మపుడుద యించెన్ (సభా. ౧ ఆ.) క. పరులధనమునకు విద్యా । పరిణతికిం దేజమునకు బలమునకు మనం । బెరియఁగ.........(భార. ఉద్యో. ౨ ఆ.) క. నాయింటం బదిగడవల । నేయిం బెరుఁగుఁ బాలు ద్రావె.........(హరి. పూ. ౩ ఆ.) (ప్రౌఢ. సమా. ౩౪ సూ.)" దీనిని జాలవఱకు యథాస్థితముగ గాణపతవివరణకర్త స్వీకరిం చెను (గాణ. సమా. ౨౯ సూ.). పైవానిలోని "రాహు - ఒక్కొక - పరుల- పదిగడవల -" అను సమాసపూర్వావయవములు వ్యస్తపదములతో నన్వయించు చున్నవనుటకంటె నవి యాయాచోటులం దధ్యాహృతము లగుచున్నవనుట యుక్త మనితోఁచెడిని.

లక్ష్యార్థగ్రహణమ్ (ప్రాతిపదికార్థగ్రహణమ్). కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమిత్యాదౌ లక్ష్యార్థ మాత్రప్రతీత్యాం ప్రి (ప్రథమా) విధానార్థమ్'' (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౧౭౦ పుట.) (౨౩౪ విష. చూ.). "కో రామః = ఎవఁడు రాముఁడు? కా సీతా = ఎవతె సీత? ఇదం జ్ఞానమ్ = ఇది జ్ఞానమ్'' మున్నగు వాక్యములలో 'అస్తి - భవతీ' త్యాది క్రియాధ్యాహారము చేయనివారిపక్షమునం దాఖ్యాతము లేమింజేసి యుక్తార్థత్వము లేకున్నను బ్రాతిపదికార్థప్రథమావిభక్తి - 'కః - కా - ఇమ్' మున్నగుచోట్లఁ గలుగుననియు - "అస్తి - భవతీ'' త్యాద్యధ్యాహారపక్షమున ౨౩౪ విషయముచొప్పున నట్టియెడలఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చుననియుఁ బై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

'అస్తి - భవతీ' త్యాద్యధ్యాహారపక్షమందును "ఆఖ్యాతే వాక్య సమాప్తిః......క్త క్తవతు కృత్యైశ్చేత్యేకే ప్రాహుః, కృత్యాః స్తవ్యాదయః - తథాహి - రామేణ వనం గతమ్ - రామో రావణం హతవాన్ - సాధుభిః రామః స్మర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియాధ్యాహారో నాస్తి. రామో జగతాంకర్తా - రామో జగతాం సంహారకః - రామేణస్వర్గః సుగమః - ఇత్యాదౌ భవతీత్యాది క్రియాణా మధ్యాహారం వినా వాక్యసమాప్తి ర్నాస్తీత్యర్థః.'' (ముగ్ధ. ౩౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున - క్త ప్రత్యయాంతములయు 'క్తవతు' ప్రత్యయాంతములయు "తవ్య - అనీయ - య' మున్నగు కృత్యప్రత్యయాంత ములయుఁ బ్రయోగమున "అస్తి - భవతీ'' త్యాదుల యధ్యాహార మక్కఱ లేదనియుఁ దక్కిన తృణాదిప్రత్యయముల ప్రయోగమున 'అస్తి - భవతీ' త్యాదుల యధ్యాహార మావశ్యకమనియుఁ గొంద ఱభిప్రాయపడుచున్నారు. వింతలగు నధ్యాహారములును సంస్కృతమునఁ గలవు. "శ్లో. అనుభవతి శచీత్థం సాధ్వ్రాచీ ముఖాభి । ర్న సహ సహచరీభి ర్నన్దనాన్త ముచ్చైః । ఇతిమతి రుదయాసీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం । విపిన భువి సఖీభిః సార్థ మాబద్ధఖేలామ్.'' (నైష. ౨ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) అత్ర, దమయన్తీం ప్రేక్ష్య పక్షిణః మతి రుదయాసీ దిత్యన్వయః. సఖులతోఁ గ్రీడించు దమయంతిని జూచి హంసకు శచీదేవియు నిట్టియానందము ననుభవింప లేదనుమతి యుదయించెననియర్థము. "భైమీమ్ = భీమనన్దినీం, దమయన్తీ మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య = దృష్ట్వా; పక్షిణః = హంసస్య-ప్రేక్ష్యేతి క్త్వా ప్రత్యయాన్తస్య అనన్తరక్రియయాసహ ఏకకర్తృకత్వనియమాత్ స్థితస్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశేషణ మధ్యాహార్యమ్'' (జీవానందవిద్యాసాగర భట్టాచార్య వ్యాఖ్య) దమయంతిని

జూచి పక్షి కట్టి బుద్ధి కల్గెననుచో "దమయంతిని జూచియున్నట్టి పక్షిక"నురీతిని 'ఉన్నట్టి' (స్థితస్య) అనునది యధ్యాహార్యమని పై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

ఏకవాక్యంబునం దొకానొక్కండు దక్క సర్వపదం బులు గ్రమనిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపంజను. 3౨.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. పూర్వమిది పరమిది యను నియమ మపేక్షింపక వాక్య మం దెల్లపదంబులు వలచినట్లు ప్రయోగింపం దగును.

౨౬౫ I విషయము. ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబు లయియుండు. గాలి చల్లగా వీచెను. వీచెను జల్లగా గాలి. చల్లగా గాలి వీచెను. వీచెను గాలి చల్లగా. గాలి వీచెను జల్లగా. చల్లగా వీచెను గాలి.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. ౨౬౫ I విషః—సూత్రములో "ఒకానొక్కండు దక్క" అను దానిని "ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయి యుండు" అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరించిరి. 'ఏని ప్రభృతి' అనుటచే - అగు - వలెను - పోలెను - పోని - వంటి - అట్లు - కరణి - మున్నగుశబ్దములు గ్రాహ్యములు. ఇట్టివి తమ సంబంధిపదముతోడి వ్యవధానమును సహింపవని గ్రహింపవలయును. ఉ. 'రాముఁడేని కృష్ణుఁడేని వచ్చెను.' అనుచో 'ఏని రాముఁడు వచ్చెను' మున్నగు రీతిని బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లె తక్కినవానినిసయితము చూచుకొనవలెను.

పేటికావ్యాఖ్యాత యీసూరియుదాహృతులలోని "వైదా ఉదాహరణ ము లసాధువులని వ్రాయుట (బా. సా. పే. 3౧౫ పుట.) సరికాదనియు నటఁ గార కములనడుమ క్రియాప్రయోగము లేదనియుఁ గల్పతరువున విశదీకరింపఁబడెను.

సూరి తన సూత్రమునఁ బ్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యత్యాసముండ నగునని యథర్వణవచనమును సంగ్రహింపకుండుట సరికాదు. ఏన్యాదులకేకాక యెల్లపద ములకును వివక్షితార్థప్రకాశనక్షమమగు స్థాననియమ ముండకతీరదు. 'వలచి నట్లు' అనెడి సూరివచనముచొప్పున "రాముఁడు దండెత్తిచంపెను లంకపైఁ గపి సేనతో రావణుని" అని వాక్యము నిల్పరాదుగదా. అట్టివాక్యము "రాముఁడు కపిసేనతో లంకపై దండెత్తి రావణునిజంపెను" అనువాక్యము నర్థము నీయఁజాలదు గదా.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము = కారకపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినదని యర్థము.

కారకపరిశిష్టము

౨౬౫ II విషయము:—"భావాద్యర్థవ్యవధానేతు । శేషస్యాఖిలం భవేత్" అనునథర్వణవచనమును దానివివరణమే యనఁదగు "భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు......విద్యాశాలియగు పురుషుని............" "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు......రాముఁడు పట్టినప్రతిన వారింపం దరంబుగాదు......". (బాల. కార. ౨౮ మొ. ౩౨ వ). అను సూరి సూత్రములును సిద్ధార్థానువాదములెకాని యపూర్వములు కావని యాయా విషయములలో వ్రాయఁబడెను. అథర్వణుఁడుద్దేశించిన భావ్యర్థములెల్లఁ గృదంత రూపములు:—అగు - ఆయెడు - అయ్యెడి - అవుచున్న - అయిన = ఐన - కాఁగల - కాని - అయి = ఐ - కాక - అగుచున్ - అయినన్ - కాన్ - అగుట - కామి - అను - అనెడు - అనెడి - అనఁగన్ - అనిన - అనన్ - నాన్ - మొ. సూరి పేర్కొన్నభవత్యర్థకములు పైనివ్రాసిన భూధాతుకృదంతరూపములె, భావార్థకాదులుసయితము పైనివ్రాసినకృదంతములతుదిని నిల్చియున్నకృత్ప్రత్యయములు మాత్రమె.

పయినివ్రాసిన కృత్తుల వ్యవధానమున విశేషణముపయిని బ్రథమావిభక్తి నిల్చునని భావాద్యర్థ ఇత్యాద్యథర్వణవచనమునకుఁ దాత్పర్యము. భావాద్యర్థ వ్యవధాన మనఁగా భావాద్యర్థకకృదంతములతోఁడి యన్వయమున విశేషణము ప్రథమాంతమగునని యర్థము. అట్లె భావార్థకాదియోగమున ననఁగా భావార్థకాది కృత్తులతో నన్వయించుటచేతఁ గర్తృవాచకము ప్రథమాంతమగునని సూరి సూత్రమునకును దాత్పర్యము. పైవానిలో "న - చున్న - కల - ని - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము" అను విశేషణతాఘటకములగు కృత్తులు కర్త్రర్థకము లనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. "కర్తరికృత్ (౩. ౪. ౬౭.) కృత్ప్రత్యయః కర్తరిస్యాత్." (సి. కౌ. ౨౮౩౨ సూ). అనుచొప్పున నవి కర్త్రర్థకము లనుటలో సందేహమే లేదు. రాముఁడు పట్టినప్రతిన మున్నగుచోటులందలి 'పట్టిన' అను క్తవదర్థక 'న' ప్రత్యయము కర్త్రర్థకమె యగుటచేత నట్టికృత్తుచే 'రాముఁడు' అనుకర్త యభిహితమగుటంజేసి కర్తృవాచకమగు 'రాముఁడు' అనునది తృతీయాంతము కానేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెను. ఇట్లె ధాతుజవిశేషణములెల్లఁ గర్త్రర్థకకృదంత

ములె యగుటచేత వానితోఁ నన్వయించుకర్తృవాచకము ప్రథమాంత మగుననువిధి సిద్ధార్థానువాదమె యనుటలో సందియ మేమున్నది?

ఈవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ జాలభేదము గలదు. సంస్కృతమున సాధారణముగా విశేషణవిశేష్యములు సమానలింగవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు నట్టివిశేషణము విశేష్యముతోనె యన్వయించుటయు సంప్రదాయము. తెల్గున నట్లుగాక విభక్త్యంతములగు విశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణాదులతోఁ నన్వయించుటయు నట్టిక్రియాజన్యరూపములు విశేష్యములతోఁగాని క్రియాంతరములతోఁగాని యన్వయించుటయు విశేష్యవిశేషణములు భిన్నవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు ననెడిపద్ధతిసయిత మతిప్రచురముగ నున్నది. సీ. గుణవంతులగుచున్న కొడుకులుగలవాఁడు........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫) ఉ. తన కిష్టుఁడున్ సహాధ్యాయుఁడు నైనవాఁడు. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫) క. దేవసములైన యనుజులతో (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప). ఇట్టి ప్రయోగము లనంతముగాఁగలవు. విశేషణము ప్రత్యేకముగాఁ గ్రియతోఁ నన్వయించుపద్ధతి సంస్కృతమున వివాదగ్రస్తమైనను (చూ. అనభిహితసూత్రభాష్యము) దెలుంగున ధారాళముగా నున్నదని పయిరీతిగల ప్రయోగశతములు నిర్ణయించుచున్నవి. అట్లగుటచేతఁ బయిప్రయోగములలోని "అగుచున్న - అయిన - ఐన" మున్నగు కర్త్రర్థకధాతుజవిశేషణముల తుదినున్న 'చున్న - న' మున్నగుకృత్తులచేత "గుణవంతులు - సహాధ్యాయుఁడు" మున్నగుకర్త లభిహితములగుటంజేసి యట్టికర్తృవాచకములు తృతీయాంతములుగానేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతము లయియున్నవనుట యుక్తముగాని యవి వాచనికప్రథమాంతములనుట యుక్తముకాదుగదా. ఇట్లె యనేకస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న సామాన్యపద్ధతిచే లభించుచున్న ప్రథమను విధించుట సిద్ధార్థానువాదకమెకాని యపూర్వవిధి కానేరదుగదా.

ఇంక - ట - అమి - క్త్వా - మున్నగు భావార్థకకృత్తులచేఁ గర్తృత్వ మభిహితమయ్యె ననుట విరుద్ధమగుటంజేసి 'రాముఁడువచ్చుట' మున్నగుస్థలములందలి కర్తృవాచకప్రథమయైన వాచనిక మనకతీరదుగదాయని శంకింపరాదు. క్రియ నిరాశ్రయమైయుండుట యసంభవమగుటంజేసి "రాముఁడువచ్చుట" అనుస్థలమునందలి గమనక్రియకాశ్రయుఁడగు రాముఁడనుకర్తతోఁ నన్వయించుచున్న 'వచ్చుట' అనుస్థలముఁదలి భావార్థక'ట' ప్రత్యయాదిస్థలములం దాభాసకర్తృత్వ మంగీకార్యమగుచున్నది. 'రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు - గోవు నిచ్చిన విప్రుఁడు' మున్నగుచోటులందు 'చంపిన - ఇచ్చిన' మున్నగువానికి లేని విశేషణత్వము

నాభాసరూపముగా నంగీకరించి యట్టిస్థలములు "స్యాత్కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుచొప్పున నాభాసకర్మధారయములని యథర్వణాచార్యుఁ డంగీకరించియుండలేదా?

చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలం బగుగోశతంబును......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౨) క. వినుఁ డేఁ బుణ్యశ్లోకుం। డనఁగ సహాయజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం। దనరిన నలుభార్యను స। జ్జనసుత దమయంతి యనఁగఁ జనియెడు దానన్ (అర. ౨ ఆ. ౯౯) మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ మదో। ద్ధురుఁడై ద్రౌపది నట్లుచేసినఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ। కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల వక్షఃశైలరక్తౌఘని। ర్ఝర ముర్వీపతి సూచుచుండ నని నాస్వాదింతు నుగ్రాకృతిన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩) మున్నగుప్రయోగశతములందు "సువర్ణశృంగఖురమై - కపిలం బగు - పుణ్యశ్లోకుఁ డనఁగ - యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ . దమయంతి యనఁగ - బాంధవులు చూచుచుండఁగా - ఉర్వీపతి చూచుచుండన్" అనురీతిగలచోటులం దెల్లఁ గ్రియలు నిరాశ్రయములనియు నచటి ప్రథమ వాచనికమనియుఁ జెప్పుట యుక్తము కాదుగదా.

క. పదపడి దుస్తరము గు నీ। పదుమూఁడవయేఁడు గడవఁబడుట యరిది... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯) మున్నగుచోటులందు "పద్య"నుబంధము నెడి నిపాతముచేఁ గర్త యభిహితమయ్యెనుగానఁ గర్తృవాచి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెనని యెఱుంగునది.

ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

సమాసపరిచ్ఛేదము

కల్పతరువు ౨౬౬ విష:—సమాసలక్షణము సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధమె యనుతలంపునంగావలయు నన్నయాథర్వణులు వచింపలేదు. "ద్వైక్యం సోఽన్వయే. ద్వయో ర్బహూనాం వా దానా మైక్యం ససంజ్ఞం స్యాత్ (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ). ('ద=పద; స=సమాస.' అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు) రెండుపదముల యైక్యముకాని పెక్కుపదముల యైక్యముకాని సమాస మనఁబడును. పరస్పరాన్వయముగలపదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకంబులగుట సమాసమని యర్థము. ఇచటిపదములనఁగా సుబంతములనియె యర్థము, కావున "వచ్చును+పోవును" మున్నగుస్థలములందు సమాసము కానేరదు. "దంపదమ్. తచ్చ స్యా(ప్య)ద్యన్తమేవ......అన్యథా లిఖతిచ పఠతిచ ఇత్యాదావపి సమాసాపత్తిః స్యాత్. అతఏవ 'నామ్నాం సమాసో యుక్తార్థ। స్తత్ స్థా లోప్యా విభక్తయ' ఇతి సర్వవర్మా. ప్రణమతి, నిషేధతీత్యాదౌ సమాసస్తు 'వ్యస్య గ్యనుకా'రేత్యాది విధ్యన్తరాత్......" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). నిషేధతి = నిషేధించుచున్నాఁడు మున్నగుచోట్ల సుబన్త తిఙన్తముల సమాసము "వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విశేషవిధిచే (ముగ్ధ. ౫౮౮ సూ). సంభవించునుగాన సామాన్యముగా సుబంతపదములకే సమాసమని యెఱుంగునది. (విస్తర). 'రామునియొక్క+పుత్త్రుఁడు' అనురీతి భిన్నభిన్నములగు పదములు సామర్థ్యముగలవై సముదాయశక్తిచే 'రామసంబంధిపుత్త్రుఁడు' అను నేకార్థమునుబోధించుచు 'రామునిపుత్త్రుఁడు' అనురీతి నేర్పడునని యెఱుంగనగును.

విస్తర. ౨౬౬ విష:—సుబంతములు తిఙంతములతో సమసించువిశేషవిధి—"వ్యస్య గ్యనుకార డాచ్చ్వి కణేలంసన్మనోఽదో న్తః పురోఽస్తం తిరస్ కారికో ర్వ్యాదే ర్థా సః, వృత్తిః—"ఏషాం వ్యాదాం (అవ్యయానామ్) ధౌ (ధాతౌ) పరదే

సామర్థ్యము రెండువిధములు. ౧ వ్యపేక్షాసామర్థ్యము. ౨ ఏకార్థీభావసామర్థ్యము. 'కాష్ఠములతో స్థాలియం దోదనమును వండుచున్నాఁడు' అనురీతివాక్యములలో నాకాంక్షావశమునఁ బదము లన్వితములయి యుండుట వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యము. పృథగ్ఖ్యాతములగు నర్థములుగల పదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థప్రతిపాదకములగుట యేకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యము. ఇది సమాసములందే కల్గును. "సామర్థ్యం ద్వివిధమ్. వ్యపేక్షాలక్షణమ్ - ఏకార్థీభావలక్షణంచ, తత్ర స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానా మాకాంక్షాదివశా ద్యః పరస్పరాన్వయః తత్ వ్యపేక్షారూపం సామర్థ్యమ్......ఇదం రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాది వాక్యఏవ భవతి......ఏకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యంతు ప్రక్రియాదశాయాం ప్రత్యేకమర్థవత్త్వేన పృథగ్గృహీతానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రతిపాదకతారూపమ్......ఇదంచ సామర్థ్యం రాజపురుష ఇత్యాది వృత్తావేవ." (బాలమ. ౬౮౭ సూ. వ్యాఖ్య.). వాక్యగతపదములకును నన్వయముండునుగాని యందుఁ బరస్పరాకాంక్ష లేనివానికి సమాసము కలుగనేరదు. "కాష్ఠైః స్థాల్యా మోదనం పచతీత్యత్ర పచన క్రియాయాః కరణం కాష్ఠమ్ - ఏవం పచనక్రియాయా అధికరణం స్థాలీ, పచనక్రియాయాః కర్మ ఓదనః, తేన కాష్ఠైఃస్థాల్యా మోదన మితి త్రయాణాం పరస్పరాకాంక్షాఽభావా న్న సమాసః." (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యా.)

(పరపదే) సః స్యాత్ (సమాసః స్యాత్)"(ముగ్ధ. ౫౮౦ సూ.) దీనివ్యాఖ్య:—"అత్ర సమాసః ఏకపదీభావమాత్రమ్. ద్వన్ద్వాదిసంజ్ఞాస్తు స్యాద్యన్తానామేవ........". ప్రాదులకును మఱికొన్ని యవ్యయములకును (గి+అనుకార+డాచ్+చ్వి+కణే+అలమ్+సత్+మనస్+అదస్+అస్తర్+పురస్+అస్తమ్+తిరస్+కారికా+ఊర్యాది) ధాతువు పరమగుచుండఁగా సమాసంబగునని యర్థము. "ప్రణమతి - నిషేధతి - ఇత్యాదా వ్యస్య గేత్యాదినా సమాసేఽపి తిబాదే ర్న లోపః......" (ముగ్ధ. ౩౧౯ సూ. వ్యాఖ్య).

"ప్రణమతి - నిషేధతి" అనునవి మున్నగునవి సమస్తపదములు కావనియు వ్యస్తములనియు నట్టి వ్యస్తములయినను వానికట్టియెడలఁ బదాంతరవ్యవధాన ముండదనియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. కాని యీపక్షమున "అనుభవించెను - ఉపవసించెను" మున్నగు పరిణతి సంవృతి క్రియారూపములందలి "అను - ఉప" మున్నగుప్రాదులు తెల్గున వ్యస్తముగాఁ బ్రయుక్త మగుననుట సరికామింజేసి యిట్టివి పైరీతిని సమస్తపదములనుటయె యుక్తమనితోఁచుచున్నది.

సన్నయా సమాసయు గ్భవే దాద్య । ఆత్మాదిగ విభ_క్తిగః. (వికృ.
థర్వణీయము. హాలం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు).

౨౭౭ I అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా । ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః (వికృ.
హాలం. ౨౫ కా. అహో. ౪౫౩ పు).

కల్పతరువు. ౨౭౭ I విషః—ఆత్మాది గ = 'తా' మున్నగుశబ్దములపై నిల్చిన, విభ_క్తిగః=విభక్తులతో నన్వయించునట్టి, ఆద్యః = సంస్కృతపదము, సమాసయుగ్భవేత్ = సిద్ధసమాసగతముగుటయుఁ గలదు. వ్యస్తములగు తనయొక్క - నీయొక్క - నాయొక్క మున్నగువానితో నన్వయించు సంస్కృతపదము సిద్ధసమాసాద్యవయవ ముగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఉ. తన నామమహిమ. అభిన్నస్యాపి, నాదేః = సమాసగతములగు నవర్ణకాంతాది విశేషణశబ్దములకు, భిన్నేనాపి సమన్వయః = వ్యస్తపదముతో సమన్వయము కలుగవచ్చును. ఉదా: నేనుజేసినపని - నేనుజేయుని పని - మొ. ఇచట 'నేను' అనువ్యస్తపదము 'చేసిన' అను సమాసపూర్వావయముతో నన్వయించుచున్నది. దీని నేకదేశాన్వయ మందురు. "సీ. తనధర్మవిభవపు తతసంస్తవామోదపరిపూర్ణులైన భూసురులు గొలువ. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసో న కార్యః. వికారేతు,తతసంస్తవప్రీతిఁ బరిపూర్ణులైన. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాస స్సాధురేవ" (అహో. ౪౧౭ పు). దీనినిబట్టి - తన - నీ - నా మున్నగువానితో సమాసముండు నపుడు సమాసోత్తరపదము తన ప్రభృతులతో నన్వయించు నర్థసందర్భ ముండ వలయునని యహోబలపతి తలంచిన ట్లగపడుచున్నది కాని యట్టినిర్బంధము కవి ప్రయోగములలోఁ గానరాదు. సంస్కృతమందును నేకదేశాన్వయము గన్పట్టు చున్నది. సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకములగు పదములలో నొకదానికి సమాస గతిలేనిచోఁ దక్కినవానికిని సమాసము గల్గనేరదు. "బుద్ధస్య రాజ్ఞో మాతఙ్గా ఇత్యత్ర బుద్ధస్యేతి విశేషణస్య రాజ్ఞ ఇతి విశేష్యేణ సమాసాభావే రాజ్ఞ ఇతి పదస్య మాతఙ్గా ఇతిపదేన సమాసో నస్యాత్. తేన బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా ఇతి నస్యాదితి. యత్ర ప్రతియోగిపద (ప్రతియోగః........సంబంధః) (శబ్దా. చిం.) కారకపదయోరపేక్షా వర్తతే తత్రస్యాదేవ. యథా రామస్య నామమహిమా-కృష్ణ మాశ్రితమనాః - బాణేన భిన్నహృదయః - రామేణ హతభర్తృకా - విప్రాయ దత్త భూమిః - వ్యాఘ్రాల్లబ్ధభయః - సిద్ధౌ నిమగ్నసర్వస్వ ఇత్యాది. తథాచ - ప్రతి యోగిపదా దన్యద్ ; యదన్యత్కారకాదపి। వృత్తిశబ్దైకదేశస్య । సంబద్ధ స్తేన నేష్యతే - ఇతి ప్రాఞ్చః - ఏవం వృద్ధస్య బాహో రపత్య మిత్యత్రవృద్ధస్య బాహవి రితి నస్యాత్ - వీరం పుత్ర మిచ్ఛతీత్యత్ర వీరం పుత్రకామ్య తీత్యపి నస్యాత్"

(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నిట్లె యుదాహరించెను. "ప్రతియోగిపదా దన్య। ద్యదన్య త్కారకాదపి। వృత్తిశబ్దైకదేశస్య। సంబన్ధ స్తేన నేష్యతే॥ యథా:—తరుణోస్య వృషలీభార్యః। ప్రవీరం పుత్త్రకామ్యతి। ఋద్ధస్య రాజమాతఙ్గా। ఇతి న స్యుః ప్రయుక్తయః॥ చైత్రస్య దాసభార్యేయం। లూనచక్రరథో మయా। శరైః శాతితపత్త్రోయం। వృషా దితి సత్తాం మతమ్......అసమానాధికరణ సాపేక్షస్య గమకత్వేన సాభ్యుపగమాత్ (సమాసాభ్యుపగమాత్) సమానాధికరణసాపేక్ష్య మసమర్థం భవతీతి కశ్చిత్. అన్యేతు "సమస్త స్యాసమస్తేన। నిత్యాపేక్షేణ సంగతిః" (ముగ్ధ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). సిద్ధసమాసగతవిశేష్యమునకు విశేషణము వ్యస్తముగా నుండరాదనియు శేషషష్ఠ్యంతపదముగాని కారకపదముగాని వ్యస్తముగా నుండ వచ్చుననియుఁ బర్యవసితార్థము. ఉదా:—ఋద్ధుఁడయిన రాజుయొక్క మాతంగములనుచో ఋద్ధుఁడగు రాజమాతంగము లనరాదు. (ఋద్ధుఁడగు రాజు మాతంగము లనుట నిర్బాధము.) దేవదత్తుని యుపాధ్యాయుని కులమనుచో దేవదత్తుని యుపాధ్యాయకుల మనవచ్చును. రామునియొక్క నామముయొక్క మహిమ యనుచో రాముని నామమహిమ యనవచ్చును. బాణముచే భిన్నమగు హృదయము గలవాఁడనుచో బాణముచే భిన్నహృదయుఁ డనవచ్చును (విస్తర.)

విస్తర. ౨౬౬ I విమ:—"కొన్నియెడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబు చూపఁబడె......ఒకటిచే జనితాధరపీడనై...... (కళా. ౫ ఆ)." (ప్రౌఢ. సమా. ౩౫ సూ). పై సూత్రము నుదాహృతులలోఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త "వారి యస్మదీయోరు చమూసమూహములు (వారి.ఉ. ౨)" అనియుఁ బ్రామాదికముగా నుదాహరించెను. గాణపత వివరణకర్త యలవాటుచొప్పున నట్టి యుదాహృతిని స్వీకరించి "లాఁతిచో సహిత మిందేకదేశాన్వయంబు చూపఁబడి" (గాణ. సమా. ౨౫ సూ). అని సూత్రించి యాప్రయోగమును దానితోపాటు మఱికొన్ని ప్రామాదికోదాహరణములను నొసంగెను. "వారి = వారియొక్కయు, అస్మదీయ = మాయొక్కయు, ఉరుచమూసమూహములని యర్థమనియు, 'వారియొక్క' అనువ్యస్తషష్ఠ్యంతము 'చమూసమూహములు' అను సమాసైకదేశమగు నుత్తరపదముతో నన్వయించుచున్నదనియుఁ బైవారియాశయము. ఇట్టి ద్వంద్వసమాసైకదేశము వ్యస్తముగానుండుట కేవలము నసంభవము. ఇది కవ్యభిప్రేతమునుగాదు. ఈవిషయము విశదపడుటకు ఈయట పద్యము పూర్తిగాఁ జూపఁబడుచున్నది. ఉ. వైరి యవధ్యుఁ డాతనికి వారక

ప్రయోగములు:—శా. "ఆనారాయణపాండవేయగుణమాహాత్మ్యామల జ్యోత్స్న (ఆది. 3 ఆ. ౨౧ ప). ఇత్యాదివచనమాచార్యస్య" (అహో. ౪౧౭ పు). అని నన్నయప్రయోగమునుజూపి వెనుక వ్రాసినరీతిని సిద్ధసమాసోత్తరపదము "తన - నీ - నా - ఆ - ఈ" అనురీతి శబ్దములతో నన్వయింపఁదగిన యర్థసందర్భము గల్గియుండ వలయునని యహోబలపండితుఁడు తలంచెనే కాని యట్టియర్థసందర్భములేని యేకదేశాన్వయములు నన్నయప్రయోగములందును గన్పట్టుచున్నవి. సీ. ఆ. వె. అవనీశులెల్ల నీ । యనుజవీర్యవిజితులయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౭౨). సీ...ఆ. వె. అతని కరతల ద్వయావమర్దితములై । కందియును మహాసుగంధికుసుమ । తతులు...... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭). క. నా వీరన్ల ప్రభువులైన నలువురుసుతులన్ (ఆది. ౮. ఆ. 3౦౧). తే. గీ. నా యథాశక్తిఁజేసి యస్మాన్యయపథముఁ । బరిహరించి (సభా. ౧ ఆ. ౫౭). చ...బహువేదఘోషములఁజేసి నిరస్తసమస్తకిల్బిషో । త్కరులగు చున్న ధన్యులు......(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧). సీ. హరుచేత సంప్రాప్తవరుఁడయ్యె నరుఁడని, యొకఁగి (ఆర. ౧ ఆ. 33౭). ఉ...ప్రధానవరులందు సమర్పితరాజ్య భారుఁడై (ఆర. 3 ఆ. ౨౦౦). క...ఇక్ష్వాకుని । కులతిలకుఁడు......(ఆర. 3 ఆ. 3౨౫). శా. నీ కంఠార్పితకాలపాశము.........(భాస్కర. సుందర.) ద్విపద. ఆ యగ్రహార మహాజనోత్తము ని । కాయపూజిత పాదకమలద్వయుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౫౬ ప. ఇట్టి విచట నందిదాఉచరణములుగలవు). ఆ మహాత్ముని సముదగ్ర త్కృపాపూరి । తామృత హస్తకృతావతారుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౪ ప). ఇతని

రొన్నఁగఁ బెద్దసైన్యముల్; । సారబలోద్ధతిం దొడరి చంపుదుమేని నవేకవర్ష వి । స్తారమఁలందునుం దెగవు; సంతయు మొందును వాలి యస్మదీ । యోరుచమూ సమూహ; మిటులూరక యేటికి నిందుఁ జావఁగన్. (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౦౫) వ్రాలుధాతురూపాంతరము వాలు. 'వాలి'యనఁగా యుద్ధమునకు దిగియని యర్థము. యుద్ధమునకుఁగడగి సేనలు తుయ మొందు ననెడి సముచితమైనయర్థము కవిప్రయుక్త మనఁదగియున్నది. గాణపతసూత్రవివ[illegible]ణకర్తయు నిట్లుదాహరించెను. "లస దగణ్యగుణౌఘ విచిత్రుఁ డమ్మహాత్ము చరితంబులు. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డా విష్ణుని మూర్తితో, (హరి. ఉ. ౫ ఆ). భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును కోపానలము (భార. ఉద్యో. ౧ అ)." ఇవి యేకదేశాన్వయోదాహృతులు కావు. ఇందలి "మహాత్ము - విష్ణుని - అర్జును" అనునవి శేష షష్ఠ్యంతములె యనవచ్చును. (౨౬౨ విమ). ప్రౌఢ వ్యాకర్తయు నిట్టివి యేకదేశాన్వయోదాహృతులని తలంపలేదు. కావుననే వీనిని వేఱుసూత్రముతో సమర్థించెను (ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూ).

పాదోదకాయత సిద్ధిఁగాదె. (బసవ. 3 ఆ. ౮౬౭). సీ. ఆ పర్వతాగ్ర హేమైక శృంగంబునా । నమర జటామకుటాది భాతి । ఆ తుంగశృంగ శిలావూర్ణ సరసినాఁ బొంగారు...... । ఆ నిమ్నసరసి విహారమరాళికాపంక్తినా...... । ఆ. వె. ఆ మహామరాళికాఁబర్విన్నాఁబోల్చు......(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౨ ప). క. అనిపలుక సంతసిలి, యా । ఘనవిద్యాకలితుఁడగుచుఁ గౌసల్యానం । దనుఁడు...... వెలిఁగె,...... (భాస్కర. బాల. ౨౧౭ ప). సీ... తే. గీ. అరయ భూమి కుచాగ్రహారాభమైన । శ్రీతెనాల్యగ్రహారనిర్ణేతవు (పాండు. ౧ ఆ. ౨3). "అసమానాధికరణసాపేక్షస్య గమకత్వేన సా (స = సమాస) భ్యుపగమా" త్తనుచెప్పెనను (ముగ్ధ. 3౧౭ సూ. శ్రీరామ. వ్యా). 'ఆత్మాదిగ విభక్తిగః' అను నాథర్వణ విభక్తిదళ స్వారస్యమునను బయిరీతిగల "ఆరథాధిరూఢుఁడు" (ఆర. ౨ ఆ. ౧౮3). మున్నగు సాధుసమానాధికరణ సమాసస్థలములు లక్షణసమ్మతములు కాకున్నను మహాకవిప్రయుక్తములగుటచేఁ బ్రమితము లనకతీరదు.

కావున ద్వి-అప్పుగాఁ దాఁ జౌదళాబ్జంబు గడచి (బసవ. ౧ ఆ. 3౮ ప.) ద్వి-అల్లవొ బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭.) మున్నగు సోమనారాధ్యప్రయుక్తములగు సాధ్యకర్మధారయకలితములగు "చౌదళాబ్జ - ముల్లోకవంద్య" ప్రభృతులును బ్రమితములెయనియు నవి బసవపురాణ పీఠికాకర్తగారు తలంచినట్లు (బస. పీ. ౯౭. ౯౮ పు.) వైరిసమాసములని భ్రమింపరాదనియుఁ దెలియనగును. ఇట్టి వింకను నిందుఁగలవు. ద్వి. ముల్లోకనాథుని ముట్టఁగొల్చియును (బసవ. 2 ఆ. 2౬౮.) మొన్నఁబల్కించిన ముల్లోకనుతుఁడు (బస. ౨ ఆ. ౯౦.). మఱొకవిధమగు నేకదేశాన్వయము:—ద్వి - కలకంఠు (టు) శ్రీపాదకమలాంతరంగ (బస. 3 ఆ. 3౧3.) అనుచో "అతనికరతల ద్వయామ్రేడితములై (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭.) నావీర్యప్రభవులు (ఆది. ౮ ఆ. 3౦౧.)" మున్నగు నన్నయాదిప్రయోగముల చెప్పెనను లాక్షణిక సమ్మతిచెప్పెనను "కలకంఠు (టు)" అను షష్ఠ్యంత వ్యస్తపదము సిద్ధసమాసగతపదములతో నన్వయించుట సాధ్వైయుండును. "కలకంఠ శ్రీపాదకమలాంతరంగ" అను వైరిసమాసచ్ఛందోభంగదోష దూషితపాఠము ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రమాదకృతమె కాని సోమనారాధ్య ప్రయుక్తము కాదని తెలుఁగునది. పయిరీతిని భట్టారకుఁడే పెక్కుచోట్లఁ బ్రయోగించియుండఁగాఁ దిమ్మకవి - తన నీ నా శబ్దముల స్థలములందుమాత్రమె యేకదేశాన్వయము గలదని వ్రాయుట సరికాదు. క. తన నా నీ యను పదముల । కొన సంస్కృతశబ్దవితతిఁ గూర్చి సమాసం । బొనరింపఁజెల్లుఁ గృతులన్ । ధనపతిసన్మిత్ర కరటిదానవజైత్రా.

సీ. తనయశో విశదముక్తా సౌధపాళికి, నంబుదాయసము వాతాయనముగ (వసుచరిత్ర) (పర్వాల. ౨ ఆ. ౧౭ - ౧౮ ప.). కేతన యీ క్రిందిరీతి నొక్క 'సీ' శబ్దము చోటుమాత్రముచూపుట మఱియు వింత. "క. 'సీ' సంస్కృతంబుతోడ స । మాసించును సీ వినూత్నమణి నూపురశ । బ్దాసక్త చిత్తహంస । త్రాసకరాంబుదము నాఁగఁ దఱుచై యుసికిన్ (ఆం. భూ. ౧౩౪ ప.)

అభిన్నస్యాపి సాదే రిత్యాది కుదాహృతులు:—చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసినయెయ్య మెఱింగి.........(ఆది. 3 ఆ. ౧౮౬.) చ...దానముచేసిన తత్ఫలంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౪.)

కల్ప. ౨౬౬ II విష:—సమాసము సాధారణముగా నైచ్ఛికము—సుగుణాభిరామునకు రామునకు వందనము = సుగుణాభిరామరామునకు వందనము. కొన్నియెడల సమాసముకల్గదు. ఉదా. సీత జానకి. కొన్నిట సమాసము నిత్యము. ఉదా:...నమస్కరించెను. నమస్కారము. "సర్వ స్సమాసో వికల్పితః......చత్వారో భుజా యస్య తస్మై నమః = చతుర్భుజాయ నమః. నీల ముత్పల మిదమ్=నీలోత్పల మిదమ్......పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతోఽయ మశ్వః = పఞ్చగు రశ్వః. కృష్ణ మధికృత్య కథా = అధికృష్ణం కథా ఇత్యాది. క్వచిన్నిత్యః - యథాకృష్ణసర్పః. లోహితశాలిః ఇత్యాదౌ సమాసయోగ్యవాక్యం నతిష్ఠతీతి. క్వచిత్ సమాసో న స్యాత్ - తేన - రామో జామ దగ్న్యః, వ్యాసః పారాశర్యః.........తథా చ - నిత్యోఽనిత్యో వికల్పశ్చ। సమాసః కర్తు రిచ్ఛయేతి ప్రాఞ్చః" (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "విభాషా. (౨. ౧. ౧౧.) అధికారోఽయమ్. (దీనినే మహావిభాషాధికారమందురు) తతశ్చ ఉత్తరత్ర సమాసవిధిషు ఏతదనువర్తతే. ఇతిలభ్యతే" (సి. కౌ. బాలమ. ౬౪౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౬౭ III విష:—సంస్కృతమందువలెనె తెల్గునందును సలుక్సమాసములును గలవు. "ఇచ్ఛ విభక్త్యన్తిమస్య జేరలిచ" అను చింతామణిసూత్ర జ్ఞాపకముచే "చేతాదులకు" లోపములేదు. నాచేతిసొమ్ము - నీతోడిచెలిమి. వానివలనిభయము. నాయందలికరుణ. షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయేత్యాది సూత్రసిద్ధద్వితీయకు లోపము లేదు. ఉదా:— రామునిబాణము - గుణములప్రోక - మొ.

బాలవ్యాకరణ సమర్థంబులగు పదంబు లేకపదంబగుట సమాసంబు. ౧.
వివృతి. పృథగ్ఖ్యాతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థీభావంబు సామర్థ్యంబు. పృథక్ప్రసిద్ధార్థంబులగు పదంబుల కేకార్థము
౨౬౮ IV విష. నందు వృత్తి సామర్థ్యము.

సంజీవని. ౨౬౬ IV విష:—సమర్థంబులగు = సామర్థ్యముగల, పదంబులేక పదంబగుట సమాసంబనంబడు. వేర్వేఱుగఁ బ్రసిద్ధములగు నర్థములుగల పదము లేకార్థమునందు వర్తించుట సామర్థ్య మనఁబడును. దీనినె భంగ్యంతరముగ సూరి వచించెను. పృథగ్భూతఁబులగు నర్థంబుల కేకార్థీభావంబు సామర్థ్యంబు. 'రాజు యొక్క+పురుషుఁడు' అని వేర్వేఱుగఁ బ్రసిద్ధంబులగు నర్థంబులుగల యాపదంబులు 'రాజపురుషుఁడు = రాజసంబంధిపురుషుఁడు' అను నేకార్థమును బోధించుట సామర్థ్యము. ఇట్టి సమాసములందలి సామర్థ్య మేకార్థీభావసామర్థ్యమనఁబడును. 'రాముఁడు రావణుని జంపె' ననురీతివాక్యములందలి సామర్థ్యము వ్యపేక్షాలక్షణ సామర్థ్య మనఁబడును.

ప్రౌఢవ్యాకర్త "సమాసమనఁగా సంయోగదశయందుఁ గలిగెడు విభక్తి లోపాత్మకపదస్వరూప సంగ్రహము, ఇది లుక్సమాసవిషయము" అని లక్షణము చూపెను. "పశ్యతోహరుఁడు" మున్నగుచోటులందు విభక్తి లోపరూపసంగ్రహము లేదుగాన నీలక్షణము "అలుక్స"మాసములయెడ సరిపడదని యాతఁడు తలంచెను.

నన్నయా కేవల వికృతిపదై ర్యః। సమాసకం తం బ్రువన్తి
థర్వణీయము. వాక్యజ్ఞాః। సంస్కృత వైకృత శబ్దై। ర్మిశ్రసమాస స్స
౨౬౭ విషయము. ఏవ విజ్ఞేయః. (ఆం. చిం. ౧౮ కారి. అహో. ౪౪౮ పు.)

కల్పతరువు ౨౬౭ విష:—కేవల వికృతిపదైః = అచ్చాంధ్రపదములతోఁ బరస్పరముజరగు, యః = ఏసమాసముగలదో, తమ్ = దానిని, వాక్యజ్ఞాః = వైయాకరణులు, సమాసకమ్ = సమాసకమను సంజ్ఞగలదానినిగ, బ్రువన్తి = వచించుచున్నారు. ఉదా:—౧. ముక్కంటి - ౨. అరపదిమోముల వేలుపు - మొ. సంస్కృత వైకృతశబ్దైః = సాంస్కృతికాచ్ఛికముల మిశ్రణముగాజరగు సమాసమేది గలదో, సఏవ = అదియే, మిశ్రసమాసః = మిశ్రసమాసమని, విజ్ఞేయః = తెలియఁ దగినది. ఇంక కేవల సంస్కృతపదములతోఁ జరగుసమాసము సాంస్కృతికమని యర్థసిద్ధ మగుచున్నది. మిశ్రసమాసము రెండువిధములుగ నున్నది. ౧. శుద్ధ సంస్కృతవిభక్త్యంత మాచ్ఛికపదముతో సమసించునది. ఇది కవిప్రయుక్తరీతి గలది మాత్రమె సాధువు. ఉదా:—సిద్ధ+అన్న = సిద్ధన్న = సిద్ధన - మొ. ౨. తత్సమ పద మాచ్ఛికముతో సమసించునది. తెల్లయశ్వము. సరసపుమాట. ఇవియెల్ల సాధ్యసమాసములె. ఇంక సాంస్కృతికమును రెండువిధములె. ౧. సంస్కృత

వ్యాకరణముచొప్పున సంస్కృతమందె సిద్ధించునది. ఇయ్యది సిద్ధసమాసమునఁ బడును. ౨. తెలుఁగువ్యాకరణపు విధులచొప్పున సాధింపఁదగినది. ఇది 'సాధ్య సాంస్కృతికము' అనఁబడును. ఉదా:—సాంస్కృతికము - సిద్ధము:— రాజపురుషుఁడు - సరసవచనము - మెం. సాంస్కృతికము సాధ్యము:—రాజుపురుషుఁడు - సరసపువచనము - మొ.

సాంస్కృతికాచ్ఛిక మిశ్రభేదంబుచే సమాసంబు త్రివిధంబు. ౨.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౬౭ I విషయము.

సాంస్కృతికంబని యాచ్ఛికంబని మిశ్రంబని సమాసంబు త్రివిధంబు. అందు సాంస్కృతికంబు సిద్ధంబని సాధ్యంబని ద్వివిధంబు. కేవల సంస్కృతశబ్దంబుల సమాసంబు సిద్ధంబు నాఁబడు. రాజాజ్ఞ. తటాకోదకము. లక్ష్మీవల్లభుఁడు. సంస్కృతసమంబుల సమాసంబు సాధ్యంబు నాఁబడు. రాజునాజ్ఞ - తటాకంబునుదకము, లక్ష్మివల్లభుఁడు. తక్కిన తెనుఁగుల సమాసం బాచ్ఛికం బనంబడు. తేనియానతి - చెఱువునీరు - సిరిచెలఁవుఁడు. ఉభయంబులు గూడినది మిశ్రం బనంబడు. రాజుముదల - చెఱువునుదకము. సిరివల్లభుఁడు.

సంజీవని. ౨౬౭ I విష:—సాంస్కృతికేత్యాది వాక్యమునకు "సాంస్కృతికంబని.........."అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరణము వ్రాసిరి. కేవల సంస్కృత పదంబులనఁగా సంస్కృతవిభక్త్యంత శబ్దములని యర్థము. కావున "రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ, రాజునాజ్ఞ" మున్నగునవి సిద్ధసమాసములు కావనియు, "రాజ్ఞః+ఆజ్ఞా = రాజాజ్ఞా" (దీనితత్సమము రాజాజ్ఞ) అనునదిమున్నగురీతివే సిద్ధము లనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. అర్థభేదము లేకున్నను పదముల భేదములచే సిద్ధత్వ సాధ్యత్వ సాంస్కృతికత్వాదిభేదములు కల్గుటను సూరిగారు నిపుణముగా నుదాహరించిరి. 'రాజాజ్ఞ - తటాకోదకము - లక్ష్మీవల్లభుఁడు' అనునవి సంస్కృతవిభక్త్యంత విగ్రహములచే నేర్పడినవిగాన సిద్ధసమాసములని భావము - సమాసార్థబోధక వాక్యము విగ్రహమునఁబడును. రాజ్ఞః (రాజుయొక్క) ఆజ్ఞా (ఆజ్ఞ) 'రాజాజ్ఞా' ఇది సిద్ధసమాసరూపము. దీని తత్సమరూపము 'రాజాజ్ఞ' అనునది. వీని సాధ్యసమాసరూపములు 'రాజునాజ్ఞ' మున్నగునవి. ఇవి యాంధ్రవిభక్త్యంతములయి

నను (రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ) సంస్కృతశబ్దములై యగుటచే సాంస్కృతికములై. 'తేనియొక్క+ఆనతి = తేనియానతి' మున్నగునవి మూఁడును గేవలాచ్ఛికపద ఘటితములగుటచే నాచ్ఛికసమాసము లనిపించుకొనును. ఇంక 'రాజుయొక్క ముదల' అను రీతి విగ్రహములుగల 'రాజుముదల' మున్నగు మూఁడును సంస్కృతాచ్ఛిక మిశ్రితములగుటచే నవి మిశ్రసమాసము లనఁబడును. సూరి చింతామణి వచించిన 'సమాసక'మను నాచ్ఛికసమాససంజ్ఞను వివరింపలేదు. విభక్తిలోపాదిక విషయమున సమాసకములనును సమాసములనునుగల కొన్ని భేదములను సూరి గ్రహించినట్లగపడదు. ఆవిషయములు ముస్ముందు విశదీకరింపఁబడును. "సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని తత్పురుషకర్మధారయములై యయ్యెడిఁగాని యితరములుగాఁజాలవు" (బా. సా. పే. ౩౧౮ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ముల్లోకములు - మున్నగు ద్విగుసమాసములు సంయితము మిశ్రములగు సాధ్యములగుటలో విప్రతిపత్తి యేమున్నది? మఱియు నితఁడు 'సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని' అనుట సరికాదు. మిశ్రములు సాధ్యములేకదా? ఇంతియకాక సాధ్యములు "ముక్కంటి - తల్లిదండ్రులు" అనునవి వరుసగా బహువ్రీహి ద్వంద్వము సంయి యున్నవిగదా. తెలుఁగుపదముల విగ్రహమునుండి యేర్పడు సమాసము సాధ్యసమాసమనంబడును.

సన్నయా ఆంధ్ర విషయము.

ద్విగు కర్మధారయౌ త, త్పురుష ద్వన్ద్వౌ బహువ్రీహిః। అన్యేచ కేచి దుపమా; నోత్తర పదలోప రూపకాఖ్యాద్యాః. పరిదృశ్య ఇహ.........(ఆం. చిం. హలం. ౧౬ - ౧౭ కా.) (అహో ౪౩౧).

పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా। న్నామ్నాం నేతు ప్రయోగతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కా. అహో. ౪౪౪ పుట.)

కల్పతరువు. ఆంధ్ర విషః—ద్విగు కర్మధారయౌ = ద్విగుసమాసమును గర్మధారయ సమాసమును, తత్పురుష ద్వన్ద్వౌ = తత్పురుషసమాసమును, ద్వన్ద్వసమాసమును, బహువ్రీహిః = బహువ్రీహిసమాసమును, అన్యే = ఇతరములైన, సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధములగు, ఉపమానోత్తరపదలోపరూపకాఖ్యాద్యాః = 'ఉపమితము, ఉత్తరపదలోపము, రూపకము' అను పేర్లుగలవి, ఆద్యాః = మొదలగు, కేచిత్ = మఱికొన్ని, సమాసములును, ఇహచ = ఈ యాంధ్రభాషయందును, పరిదృశ్యాః = కనఁబడుచున్నవి. సిద్ధసమాసములెట్లును వెలయుచునే

యుండును. 'ఇహచ' అను దళము స్వారస్యముచే సామాసమాసముల లక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తములే ప్రాయికముగా నిందును గ్రాహ్యములని విశదమగుచున్నది. ద్విగుప్రభృతులను జెప్పి యవ్యయీభావమును వచింపకుండుటచేఁ దెలుఁగున నవ్యయీభావసమాసము లేదని విశదమగుచున్నది. అట్లయినను సిద్ధసమాసములద్వారమున దానికిఁ దెలుఁగున బ్రయోగము గలదు. ఉదా:—ప్రతిదినము వచ్చును. (దినేదినే = ప్రతిదినమ్.)

సేతు = సమాసమందు, నామ్నామ్ = శబ్దములకు, ప్రయోగతః = కవిప్రయోగానుసారముగ, పూర్వత్వమ్ = సమాసపూర్వావయవమగుటయు, అపరత్వమ్ = సమాసోత్తరావయవమగుటయు, స్యాత్ = అగును. సంస్కృతమందె పూర్వనిపాతాదిశాస్త్ర మనిత్యమని యంగీకరింపఁబడెనుగాన నట్లె యాంధ్రిక సమాసములందును సమాసపదముల పౌర్వాపర్యము కవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. (చూ. ౨౬౮ VII విష.)

కల్ప. ౨౬౮ I:—సంయిరీతిని ద్విగుప్రభృతిసమాసములు తెల్గునఁ గలవని సూత్రమె చెప్పఁబడెనుగాని యా ద్విగుప్రభృతుల లక్షణములు నన్నయాథర్వణీయమున వివరింపఁబడలేదు. "శాస్త్ర మపౌరుష మాద్యమ్........" అను చింతామణి కారికచొప్పున నట్టిలక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణమునుండి తెలిసికొనవలసినదే యని నన్నయాథర్వణుల యాశయము. కావున వానిలక్షణముల నిట దిఙ్మాత్రముగా వివరించుచున్నాను.

"కృత్తద్ధిత సమా సైక శేష సనాద్యన్తధాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః - పరార్థాభిధానం వృత్తిః । వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః. సద్విధాః:—లౌకికోఽలౌకికశ్చ. పరినిష్ఠితత్వా త్సాధు ర్లౌకికః। ప్రయోగానర్హోఽసాధు రలౌకికః- యథా - రాజ్ఞః పురుషః (ఇది లౌకికవిగ్రహము). రాజన్+ఙస్+పురుష+సు. ఇతి (ఇది యలౌకికవిగ్రహము) - అవిగ్రహో నిత్యసమాసః - అస్వపదవిగ్రహో వా" (సి. కౌ. ౯౭౯ సూత్రము తరువాయి. సర్వసమాసశేషప్రకరణము). "విగ్రహవాక్యావయవపదార్థేభ్యః పరః అన్యః యోయం విశిష్టైకార్థః తత్ ప్రతిపాదికా వృత్తిరిత్యర్థః, (బాలమ. ౪౧౭ పుట.) వృత్త్యవయవ పదార్థములకంటె భిన్నమగు నర్థముతోఁ గూడిన స్వార్థమును (వృత్త్యవయవ పదార్థమును) బోధించునది వృత్తియని తాత్పర్యము. "కృద్వృత్తిః... భజన్త ఇతిభక్తాః......తద్ధితవృత్తిః... ......అదితేర పత్యాని పుమాంసః = ఆదితేయాః......(సమాసవృత్తి ముందు వివరింపఁబడును) సనాద్యన్తధాతువృత్తిః...... వైరమాచ రతివైరాయతే.

ఏకశేషవృత్తిః......మాతాచ పితాచ = పితరౌ." (సమాస కుసుమావళి.) కృద్వృత్తియందు "భజ్+క్త" భక్త అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. తద్ధితవృత్తియందు "అదితి+జస్+ఏయ=ఆదితేయ" అనుచో "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" (సి. కౌ. ౭౨౦ సూ.) అనుచొప్పున 'జస్' అనుసుప్పు లోపించును. సనాద్యన్తధాతువృత్తియందు "వైర+అమ్+య" అనుచో "అమ్ము" (ద్వితీయైకవచనము) "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును.

కృదాదివృత్తు లయిందిటియందును, వృత్త్యవయవశబ్దములలోఁ బ్రధానశబ్దముగాని యప్రధానశబ్దముగాని యన్యతరశబ్దార్థసంవలితమగు స్వార్థమును బోధించుచుండుననియు గ్రహింపనగును. రాజపురుషశబ్దములలో నొక్కొకటే యితరశబ్దార్థసంవలితస్వార్థమును బోధించునని సంప్రదాయము. శబ్దసముదాయరూప సమాసమందలి యభిధాశక్తియె వృత్తియనఁబడును. అట్టిశక్తికి లేదా వృత్తి కాశ్రయమగుటచేత సమాసము వృత్తి యనఁబడుచున్నది. కాన వృత్త్యాశ్రయము సమాసమని ఫలితార్థము.

సమాసవృత్తి యింక వివరింపఁబడుచున్నది. "సమాసశ్చతుర్ధేతి ప్రాయోవాదః. అవ్యయీభావ తత్పురుష బహువ్రీహి ద్వన్ద్వాధికార బహిర్భూతానామపి 'సహసుపా' ఇతి (సి. కౌ. ౬౪౯ సూ.) విధానాత్. పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీ భావః. ఉత్తరపదార్థప్రధాన స్తత్పురుషః; అన్యపదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః. ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వః." ఇత్యపిప్రాయోవాదః = ప్రాయోఽభిప్రాయః. సూపప్రతి - ఉన్మత్తగఙ్గ సూపస్యలేశః = సూపప్రతి, (సి. కౌ. ౬౬౩ సూ.) ఉన్మత్తాగఙ్గాయస్మిన్ సదేశః = ఉన్మత్తగఙ్గమ్ (సి. కౌ. ౬౭౫ సూ.) మిత్యాద్యవ్యయీభావే, అతిమాలాదౌ తత్పురుషే, ద్విత్రాః (ద్వౌవాత్రయోవా) ఇత్యాది బహువ్రీహౌ, దన్తోష్ఠమి (దన్తానామోష్ఠయోస్సమాహారః) త్యాదిద్వన్ద్వేచాఽభావాత్. (పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాది లక్షణములు లేవనిభావము) తత్పురుషవిశేషఃకర్మధారయః - తద్విశేషోద్విగుః - అనేకపదత్వం ద్వన్ద్వ బహువ్రీహ్యోరేవ. తత్పురుషస్య క్వచిదేవేత్యుక్తమ్. (సి. కౌ. బాలమ. ౭౮౦ పుట.) (ద్వే అహనీజాతస్య = ద్వ్యహజాతః - ఇట్టివి త్రిపద తత్పురుషము లగుదు.)

అవ్యయీ భావాదులు నాలుగే సమాసములగుటయుఁ బూర్వపదార్థప్రధానమవ్యయీ భావమనునది మొదలగువాని లక్షణములును బ్రాయోభిప్రాయమునఁ బెద్దలచేఁ జెప్పఁబడినవనియు నవి నిర్దుష్టసహములు కావనియు భట్టోజి

దీక్షితులవారు వచించిరి. అట్లయినను నిందు సంక్షేపముగాఁ దెలుపఁదలఁచి యుండుటచేత నిట నట్టి ప్రాయోవాదమె చూపఁబడుచున్నది. ఇటఁ బ్రాధాన్య మనఁగాఁ గ్రియాన్వయిత్వమని యెఱుంగునది. "యథాశక్తి వచించెను" అను నవ్యయీభావమునందుఁ బూర్వపదీభూత యథాశబ్దార్థము క్రియతో నన్వ యించుచున్నది. కర్మధారయమును దదంతర్భూతమగు ద్విగువును దత్పురుషాంత ర్భూతములె కావున నమ్మూఁటియందును—"రాజపురుషుఁడు - నీలోత్పలము - త్రిలోకములు" అను మూఁడిటియందును—నుత్తరపదము క్రియతో నన్వయించును. ఉదా:—తత్పు - రాజపురుషుఁడు వచ్చెను. కర్మ - నీలోత్పలమును జూడుము. ద్విగు - త్రిలోకములు భీతిల్లెను - మొ. వ్యధికరణము తత్పురుషము. రాజ త్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందును వర్తిల్లునుగాన నిది వ్యధికరణ సమాసము - కర్మధారయము సమానాధికరణము. 'నీలోత్పలము' అనుచో నీల త్వమును నుత్పలత్వమును నుత్పలమునందే వర్తిల్లునుగాన నిది సమానాధికరణ సమాసము. 'త్రిలోకములు' అనుచోఁ ద్రిత్వమును లోకత్వమును లోకమందే వర్తిల్లునుగాన నిదియు సమానాధికరణ సమాసమె. సంఖ్యావాచకము మొదటఁ గల్గియుండుట కర్మధారయముకన్న నిందలి విశేషము. బహువ్రీహియందు సమాస పదములలో నొకదానికిఁ బ్రాధాన్యముండదు. 'పీతాంబరుఁడు వచ్చెను' అనుచోఁ బచ్చని యంబరముగల 'విష్ణువు' అనునదే క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ద్వంద్వ సమాసమున సమాసపదములన్నియుఁ గ్రియతో నన్వయించును. 'బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులకు నమస్కరింతును' అనుచో మూఁడుపదములును గ్రియతో నన్వయించుచున్నవి. "హరిహరా విత్యాది ద్వన్ద్వేతు పరస్పరసాహిత్యమే వాన్వ యః" (ముగ్ధ. ౩౧౭ దుర్గా. వ్యా.) అనుచెప్పున సమాసగతపదార్థముల సాహి త్యమే ద్వంద్వసమాసమందలి యేకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యమని గ్రహింపనగును.

"ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ (౧. ౨. ౪౩.) సమాసశాస్త్రే ప్రథ మానిర్దిష్ట ముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. (౨. ౨. ౩౦) సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్" (సి. కౌ. ౬౫౩ - ౬౫౪ సూ.). సమాసవిధాయక సూత్రములలోఁ బ్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడినది సమాసమునఁ బూర్వపద ముగాఁ బ్రయోగింపఁదగును. "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (౨. ౧. ౫౭) అనుచెప్పున నగు నీలోత్పలాదిస్థలములలో విశేషణము సమాసపూర్వావయవ మగుచున్నదిగదా.

"సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨. ౪. ౭౧) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్." (సి. కౌ. సమా. ౬౫౦ సూ.) అనుచెప్పున ధాతువునకుఁగాని

ప్రాతిపదికమునకుఁగాని యవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించును. "రాజన్+జస్+పురుష+సు" అను నలౌకిక ప్రక్రియావాక్యమున నేకార్థీభావసామర్థ్యవివక్షచే సమాసము సంభవింపఁగా నట్టి సమాసరూపమగు (కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ - అనుచోప్పున) ప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించునని వైయాకరణసంప్రదాయము. అట్లులోపింపఁగా 'రాజపురుష' అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. "కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాన్తా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః (సి. కౌ. ౧౭౮ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున "రాజన్+జస్+పురుష+సు" అను సమాసమునకే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ కలుగునని గ్రహింపనగును. 'ఆత్మనః పుత్రమిచ్ఛతి'అను నది మున్నగు నామధాతుస్థలములందు "పుత్ర+అమ్+య"అను రీతిగలచోటులందు ధాత్వవయవమగు సుప్పులోపించి 'పుత్రీయతి' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. "స్వౌజసమౌట్ఛష్టాభ్యాంభిస్ ఙేభ్యాంభ్యస్ ఙసిభ్యాంభ్యస్ ఙసోసాం ఙ్యోస్సుప్" (౪.౧. ౨) (సి. కౌ. ౧౮౩ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నట్టి సమాసాదిరూప ప్రాతిపదికముపై సుబ్విభక్తులు నిల్చునని యెఱుంగునది.

అవ్యయీభావము

కల్పతరు. అ౹౹ II విష:—"అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి......... (౨. ౧. ౬) అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే. సోఽవ్యయీభావః." (సి. కౌ. ౬౫౨) అను సూత్రముచొప్పున సప్తమీవిభక్త్యర్థమును, సమీప సాదృశ్య వీప్సా పర్యంతాద్యర్థములును, గలయవ్యయము సామర్థ్యముగల పదముతో సమసించును. అట్టి సమాస మవ్యయీభావ మనిపించుకొనును. అందుఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటం జేసి యవ్యయము సమాసమునఁ బూర్వావయవమగును. "దినేదినే = ప్రతిదినమ్= ప్రతిదినము" దినదినమందును నని యర్థము. "అవ్యయీభావశ్చ (౨. ౪. ౧౮) అయం నపుసకమ్ స్యాత్",(సి. కౌ. ౬౫౮ సూ.) అనుచొప్పున నవ్యయీభావ సమాసము నపుంసకమగును. "అవ్యయీభావశ్చ" (౧. ౧. ౪౧) (సి. కౌ. ౪౫౧ సూ.) "అవ్యయసంజ్ఞః స్యాదితి శేషః" (బాలమ. వ్యా.) అను సూత్రము చొప్పున నవ్యయీభావసమాస మవ్యయమె యగును గాన "అవ్యయాదాప్ సుపః (౨.౪.౮౨) అవ్యయాద్విహిత స్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్" (సి.కౌ.౪౫౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నవ్యయమునుమీఁది సుబ్విభక్తులు లోపించుటంజేసి దానికి నపుంసకత్వవిధాన మేలయని శంకింపరాదు. "అధిగోపమ్" మున్నగుస్థలములందుఁ బ్రాతిపదికదీర్ఘమునకు హ్రస్వమువచ్చు ప్రయోజనముగలదుగదా. (సి. కౌ. ౬౫౮ సూ.) "అవ్యయీభావశ్చ. (౨. ౪. ౧౮.) అయం నపుంసకంస్యాత్" "హ్రస్వో

నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య." (సి. కౌ. ౩౧౮ సూ.) (గోపాశబ్దము 'ఆ'కారాంతము - విశ్వపా శబ్దమువంటిది.) అనుచోప్పున హ్రస్వమయ్యెను.

అవ్యయీభావమందు హ్రస్వమువచ్చెడి వేఱొకస్థలము:—"దిశయోర్మధ్యే= అపదిశమ్" = అపదిశము = రెండుదిక్కుల నడిమిభాగము. విదిక్కనియర్థము. అపదిశమ్మనుచో "గోస్త్రియో రుపసర్జనస్య. (౧. ౨. ౪౮.) ఉపసర్జనం యో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయాన్తంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్" (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున 'దిశా' శబ్దమునకు హ్రస్వము వచ్చును. (విస్తర.) ఇటమధ్యార్థకమగు "అప" అను నవ్యయము సమసించినది.

ఈరీతి నవ్యయములగు నవ్యయీభావసమాసములు తత్పురుషములగునపుడు వానిపై మరలఁ దెనుఁగువిభక్తులు నిల్చుటయుఁ గలదు. (౧౧౨ విష.) నాయథాశక్తిఁజేసి. (సభా. ౧ ఆ. ౫౭.) మొ. అవ్యయీభావసమాసము తుదిని 'అ' ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. ఉదా:—"అక్ష్ణోః సమీపమ్=సమక్షమ్ (సమ్ + అక్షిన్ + అ) సమక్షము (కన్నులయెదుట). నీసమక్షమున మొదలగురీతి ప్రయోగములు నరయునది, సాధ్యసమాసము లవ్యయీభావము లుండనే యుండవు. సిద్ధసమాసములందును మహాకవి ప్రయుక్తములే ప్రయోజ్యములని యెఱుంగనగును.

కల్పతరు ౨౬౮ III తత్పురుషము. ఉత్తరపదము క్రియతో నన్వయించుచుండఁగాఁ బూర్వపదము విభక్త్యన్తమగుచు నుత్తరపదముతో నన్వయించుట

విస్తర. ౨౬౮ II విష:—ఇట నుపసర్జనమనఁగా సాధారణముగా లోకప్రసిద్ధమయిన యప్రధానరూపము కాదనియు విగ్రహవాక్యమున నియతవిభక్తి గలది యుపసర్జన మనఁబడుననియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. (చూ. "ఏకవిభక్తిచాపూర్వనిపాతే. (౧. ౨. ౪౪.) విగ్రహే య న్నియత విభక్తికం త దుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్ నతు తస్య పూర్వనిపాతః." సి. కౌ. ౬౫౫ సూ.) బాల. వ్యాఖ్య:—"ప్రకృతేచ దిశయో ర్మధ్యః, మధ్యం మధ్యేవేత్యాది విగ్రహవాక్యేషు దిశాశబ్దస్య నియతవిభక్తికత్వాత్ ...". 'దిశయోర్మధ్యే' అనుచో దిశాశబ్దము నియత షష్ఠ్యంతముగానే నిల్చును. కాని యీనిర్వచనమునైతము లోకసాధారణనిర్వచనమునకు సాధారణముగా సరిపడుచునేయుండును. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున నిట "అప్రధాన"రూపమేయని సూత్రింపఁబడెను. "గవా బాదేః స్వోన్తే గౌణ్యేఽనీయసః. (వృత్తి) అన్తే స్థితస్యగోః, ఆప-ఈప - ఊపశ్చ స్వః (హ్రస్వః) స్యాత్. అప్రధానత్వేసతి - నతీయసః" (ముగ్ధ. ౩౩౦ సూ.)

సాధారణముగా నిందు సంభవించుచుండును. ఇందుఁ బూర్వోత్తరపదార్థములకు సామానాధికరణ్య ముండదు. కాన దీనిని వ్యధికరణసమాస మందురు. రాజపురుషుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. ఇట 'రాజుయొక్క పురుషుఁడు' అన్నది షష్ఠీతత్పురుష (లౌకిక) విగ్రహము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందునే యుండును. కావున రాజత్వపురుషత్వములు సమానాధికరణములు కావు. విభిన్నాధికరణములు.

"ద్వితీయా శ్రితాతీత పతిత గతాత్యస్త ప్రాప్తాపన్నైః (౨-౧-౨౪) ...... ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబన్తైః సహ వా సమస్యతే. కృష్ణం శ్రితః=కృష్ణశ్రితః (కృష్ణు నాశ్రయించినవాఁడు). దుఃఖ మతీతో దుఃఖాతీతః=(దుఃఖము నతిక్రమించినవాఁడు)........." (సి. కౌ. సమా. ౬౮౬ సూ.) సమాసవిధాయక సూత్రమున శ్రితాది శబ్దములు తృతీయాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవిగాన నవి సమాసమున నుత్తరపదములుగ నిల్చును. ద్వితీయాంతము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లె యంతటను బూర్వోత్తరస్థితి నరయుచుండునది. ఇంకను నీవిషయమునఁ బెక్కు సూత్రములున్నవి. విస్తరభీతి నొక్కొకటిమాత్రమె చూపెదను.

'పూర్వ సదృశ సమోనార్థ కలహ నిపుణ మిశ్ర శ్లక్ష్ణైః" (౨-౧-౩౧) తృతీయాన్తమేతైఃప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః (మాసముచేఁ బూర్వుఁడు) 'మాసేన + పూర్వః' అని విగ్రహము). మాతృసదృశః, (మాత్రా + సదృశః = తల్లితో సదృశుఁడు)" "అవరస్యోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి). మాసేన అవరో మాసావరః = (నెలచేతఁ జిన్నవాఁడు) (సి. కౌ. సమా. ౬౯3 సూ). ఇచట కారకసూత్రములచేఁ గొన్నియెడలఁ దృతీయకుఁ బ్రాప్తి లేకున్నను నీసూత్రవిధానమునఁ దృతీయ వచ్చును. మాసపూర్వుఁడు మొ. "అన్నేన వ్యఞ్జనమ్. (౨-౧-౩౪) సంస్కారద్రవ్యవాచకం తృతీయాన్తమన్నేన ప్రాగ్వత్. దధ్నా + ఓదనః = (దధి + ఓదన) దధ్యోదనః (దధ్నా = పెరుఁగుచేతఁ దడుపఁబడిన, ఓదనః = అన్నము) ఇహాన్తర్భూతోపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్"=(దధ్యోదనములకు నంతర్భూతమగు నుపసేకక్రియ మూలమున నేకార్థీభావసామర్థ్యమును గ్రహింపవలెను). (సి.కౌ. ౬౯౬ సూ.)

"చతుర్థీ తదర్థార్థ బలి హిత సుఖ రక్షితైః(౨-౧-౩౬)చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్తద్వాచినా, అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యన్తం వా ప్రాగ్వత్......యూపాయదారుః = యూపదారుః" (యూపస్తంభమునకై యగుదారువు). (సి. కౌ. ౬౯౭ సూ.) ఇచట యూపము కొఱకగు దూలమని యర్థము. సూత్రమున బలి రక్షితశబ్దముల పృథగ్గ్రహణజ్ఞాపనముచే ('భూతేభ్యో + బలిః'=భూతములకొఱకు బలి, బలి, తదర్థార్థమె

గదా). తదర్థశబ్దమునఁ బ్రకృతివికృతిభావమును గ్రహింపవలయును. యూపము వికృతి - దారువు ప్రకృతి. ఇట్టి జ్ఞాపకముచేత 'రన్ధనాయస్థాలీ' (వంటకొఱకగు గిన్నె యనుచోఁ బ్రకృతి వికృతిభావము లేమింజేసి చతుర్థీతత్పురుషసమాసము కల్గ నేరదు. బలిరక్షితశబ్దములకుఁ బృథగ్విధానముచేత సమాసము గల్గును—'భూతేభ్యో బలిః = భూత బలిః' (భూతములకొఱకు బలి) మొ. "అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్" (సి. కౌ. వార్తి. ౬౫౭ సూ.). చతుర్థీత్యాదిసూత్రములోని 'అర్థ' శబ్దముతోడి సమాసము నిత్యము - మహావిభాష దీనియందు వర్తింపదు. నిత్యసమాసములందలి విగ్రహము 'అస్వపదము'. అనఁగా సమాసగతపదములకన్న భిన్నమైనపదములును విగ్రహమున నిలుచును. మఱియు నిందు విశేష్యలింగము వర్తిల్లును. అనఁగా "పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుష యోః. (౨-౪-౨౬) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిఙ్గం స్యాత్" అనుచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున నుత్తరపదలింగమె వర్తిల్లునన్న నియమముచొప్పున,నర్థశబ్దముతోడి సమాసమున నుత్తరపదీభూతార్థశబ్దముయొక్క పుంలింగము నిలువదనియు విశేష్యలింగమె కల్గుననియు భావము. 'ద్విజాయ + అయమ్ = ద్విజార్థః సూపః' = (పప్పు) 'ద్విజాయ + ఇదమ్= ద్విజార్థమ్ పయః' = (పాలు) ఇచటఁ బయశ్శబ్ద నపుంసకత్వమె యర్థశబ్దమునకుఁ గల్గినది.

"పఞ్చమీ భయేన (౨ - ౧-౩౭)" పఞ్చమ్యంతము భయశబ్దముతో ననఁగా "భయ భీత భీతి భీ భిరితి వాచ్య" మ్మనుచొప్పున భయ - భీత - భీతి - భీశబ్దములతో సమసించు నని యర్థము. 'చోరాత్ + భయమ్=చోరభయమ్.' (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ. (ఇట్లె చోరభీతి మొ.). "అపేతా పోఢ - ముక్త-పతితాపత్రస్తై రల్పశః (౨-౧-౩౮) (అపేతాదిశబ్దములతోఁ బంచమ్యంతములు కొన్నిమాత్రమె సమసించును) సుఖాత్ + అపేతః = సుఖాపేతః" సుఖమునుండి తొలఁగినవాఁడు. కొన్నిపంచమ్యంతములనుటచేతఁ బ్రాసాదపతితుఁడను సమాసము లేదు. (సి. కౌ. సమా. ౭౦౦ సూ.)

"షష్ఠీ"(౨-౨-౮)"షష్ఠ్యన్తం సుబన్తేన సమస్యతే, సతత్పురుష ఇత్యర్థః. రాజపురుష ఇతి రాజన్+జస్+పురుష+సు-ఇత్యలౌకికవిగ్రహవాక్యే సమాసేసతి సుప్ లుకి అన్తర్వర్తినీం విభక్తిం ప్రత్యయలక్షణేన ఆశ్రిత్య నలోపః (నకారలోపము)" (సి. కౌ. ౭౦౨ సూ. బాలమ.) అని షష్ఠీతత్పురుషవిధి. "పూర్వాపరాధరోత్తర మేకదేశినై కాధికరణే. అవయ వినాసహ పూర్వాదయః సమస్యన్తే. ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టశ్చే దవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః-పూర్వం + కాయస్య=పూర్వకాయః..." "సర్వోప్యేక దేశోఽహ్నా సమస్యతే."...మధ్యాహ్నః (అహ్నోమధ్యమ్). కేచిత్తు

సర్వైకదేశః కాలేన సమస్యతే-సర్వాహ్ణః...మధ్యరాత్రః (మధ్యం రాత్రేః)" (సి. కౌ. ౭౧౨ సూ.). ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టమగు నవయవితో పూర్వాదులు సమసించును. పూర్వకాయము = శరీరపూర్వభాగమని యర్థము. 'అహన్' శబ్దముతో సమస్తములగు నేకదేశవాచకములు సమసించును. కొందఱు 'అహన్' శబ్దముతో ననేల? కాలవాచకముతో నేకదేశవాచి సమసించు నందురు. మధ్యాహ్నము = అహముయొక్క మధ్యభాగము. కాలమునకు:—మధ్యరాత్రము = రాత్రియొక్క మధ్యభాగము. ఈయేకదేశిసమాసము షష్ఠీసమాసమున కపవాద మనఁగా నిందు షష్ఠ్యంత ముత్తరపదమై యుండును. ప్రథమాంతమగు నేకదేశవాచకము సమాసపూర్వపదమై యుండును. ఇట్లగుటచే నిది ప్రథమాతత్పురుషమనియు 'కృష్ణాశ్రితుఁడు' మున్నగునవి ద్వితీయాదితత్పురుషములనియు సమాస కుసుమావళీ కారుఁడు వ్యవహరించెను. "తత్పురుషోఽష్టవిధోఽభూత్ప్రథమావిభక్తి సంసృతైర్భేదైః...ప్రథమాతత్పురుషః...ఉత్తరః + కాయస్య = ఉత్తరకాయః..." (సమాసకుసుమావళి ౧౦౪ పుట.) ఇందు సమాసపూర్వపదము క్రియతో నన్వయించును. కావుననే "పూర్వపదార్థ ప్రధానోఽవ్యయీభావః - ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః" ఇత్యాదిలక్షణములు ప్రాయికములని చెప్పఁబడెను. అహోబలపండితుఁ డిట్టివాని నేకదేశిసమాసములని వ్యవహరించెను. "ఆదిశబ్దేన - అరగన్ను - క్రేగన్ను - సామేను - కొనచేయి - పెడతల - ఇత్యాద్యా ఏకదేశిసమాసా గ్రాహ్యాః" (అహో. ౪౪౪ పుట.)

"సప్తమీశౌణ్డైః. సప్తమ్యన్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా - అక్షేషు శౌణ్డః = అక్షశౌణ్డః = (పాచికలయాటయందు సమర్థుఁడు). ఇది సప్తమీతత్పురుషము. విభక్తి కొకటిరెండుసూత్రములుమాత్రము పైరీతిని దిఙ్మాత్రముగఁ జూపితినిగాని యిట్టివి పెక్కువిధులు గలవు.

కల్ప అధ్యా IV విప:—కర్మధారయము:—"తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః" (౧-౨-౪౨)(సి-కౌ ౭౪౫ సూ). సమానమైన యాధారముగల పదార్థములు సమానాధికరణము లనిపించుకొనును. అట్టిపదములు సమసించు తత్పురుష మనఁగా నుత్తరపదార్థప్రాధాన్యము ప్రాయికముగాఁగల సమాసము కర్మధారయ మనిపించుకొనును. ఉదా:—నీలోత్పలము. (నీలంచ తత్ ఉత్పలంచ=ఉత్పలమందు నీలత్వమును నుత్పలత్వమును నున్నవి.)'నీలోత్పలము వికసించెను' అనుచో నుత్తరపదము క్రియతో నన్వయించుచున్నదిగదా. "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ (౨ - ౧ - ౫౭). భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులం ప్రాగ్వత్ (సమస్యతే). నీలముత్పలమ్ = నీలోత్పలమ్. బహుళగ్రహణాత్ క్వచిన్నిత్యమ్ - కృష్ణసర్పః.

క్వచిన్న - రామో జామదగ్న్యః" (సి.కౌ. ౭౩౬ సూ). కర్మధారయమునఁ బ్రాయిక ముగా విశేషణము సమాసపూర్వావయవమై యుండు నగుటకై యీవిధియందు విశేషణశబ్దము ప్రథమాంతముగ నిర్దేశింపఁబడెను."పూర్వాపర ప్రథమ చరమ జఘన్య సమాన మధ్య మధ్యమ వీరాశ్చ (౨-౧ ౫౮). పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః......అపరస్యార్థే పశ్చ భావో వక్తవ్యః (వార్తి. ౩-౨౫౩). అపర శ్చాసా వర్ధశ్చ=పశ్చార్ధః. కథ మేకవీరఇతి......బహుళగ్రహణా ద్భవిష్యతి" (సి. కౌ. ౭౩౭ సూ). ఇట్లు కొన్నికర్మధారయములందు విశేషణము సమాసోత్తరపద మయి యుండుటయుఁ గలదు. ఇందు 'పూర్వా'దిశబ్దములు ప్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడుటచే వానికిఁ బూర్వనిపాతత్వము నియతమని తాత్పర్యము. వైయాక రణశబ్దము విశేషణముగా వివక్షితమయినను "వైయాకరణపూర్వః" అనరాదని తాత్పర్యము.

"శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః (౨ - ౧ - ౫౯). శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్. (వార్తి. ౧-౨౯౬). అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః" "చ్విప్రత్యయార్థే౽భూతతద్భావే గమ్యే శ్రేణ్యాదీనాం సమాసోవక్తవ్య ఇత్యర్థః. శిల్పేన పణ్యేన వా జీవినాం సమూహః శ్రేణయః........" (సి. కౌ. ౭౩౮ సూ. బాలమ.) అభూతతద్భావమనఁగా పూర్వమున లేకయుండఁ దర్వాతఁ గల్గుట. అభూతతద్భావార్థమున "చ్వి" ప్రత్యయము తద్ధితప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడును. పూర్వము శిల్పముచే జీవించుట కసమర్థు లిపుడు దానిచే జీవింప సమర్థులుగాఁ జేయఁ బడిరి యనునర్థమున "అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః." అనువిగ్రహముగలదై "శ్రేణీకృతాః" అను సమాసము సిద్ధించునని భావము. ఇట శ్రేణిశబ్ద మికారాం తము. చ్విప్రత్యయ మిట వచ్చినచో "చ్వౌచ" అనుచొప్పున దీర్ఘమువచ్చును. 'శ్రేణీకృతాః' అను నిత్యసమాస మేర్పడును. (చూడు. "కు గతి ప్రాదయః" (౨-౨ ౧౮) (సి. కౌ ౭౬౧ సూ).

"శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప స్యోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి ౧౩౧౦ - ౭౩౯ సూ)." "శాకః ప్రియః యస్యసః శాకప్రియః...... శాకప్రియశ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి విగ్రహే బహువ్రీహిగర్భో విశేషణసమాసః. తత్ర పూర్వఖణ్డే బహువ్రీహౌ ఉత్తరపదస్య ప్రియశబ్దస్యలోపః. దేవబ్రాహ్మణఇతి. దేవాః ప్రియాః యస్య స దేవప్రియః, సచాసౌ బ్రాహ్మణశ్చేతి విగ్రహః. పూర్వవ దుత్తరపదలోపః. దేవపూజకో బ్రాహ్మణఇతి వా విగ్రహః" (సి. కౌ. ౭౩౯ సూ. బాలమ.) శాకపార్థివుఁ డనఁగా శక్తి ప్రియ మైనదిగాఁగలరాజని యర్థము. ఇందు

ప్రియశబ్దము లోపించినది. దీని నుత్తరపదలోపసమాసమనియె నన్నయ వ్యవహరించెను. దీనిని మధ్యమపదలోప సమాసమనియు వాడుదురు. ఈసమాసము పెక్కుస్థలములం దుపచరింపవలసిన విస్తృతవ్యాప్తి గలది. "లోకశబ్దోఽత్ర లోక సముదాయపరః. త్ర్యవయవో లోక స్త్రిలోకఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏతచ్చ 'ద్విగో ర్లుగనపత్యే' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్. షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు 'షోడశసంఖ్యాకాః పదార్థాఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాస ఇత్యలమ్" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ.) (విస్తర)

"ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. (౨ - ౧ - ౫౫) ఘన ఇవ శ్యామో ఘనశ్యామః. ఇహ పూర్వపదం తత్సదృశే లాక్షణిక మితి సూచయితుం లౌకికవిగ్రహే ఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. పూర్వనిపాత నియమార్థం సూత్రమ్" (సి. కౌ. ౭౩౮ సూ.)

విస్తర I అధ్యా IV విష:—"శాకపార్థివాద్యాః:—శాకపార్థివాద్యా నిపాత్యన్తే. శాకః శక్తిః ప్రధానం యస్య సః శాకప్రధానః పార్థివః = శాకపార్థివః. మేరునామా మహీభృత్ = మేరుమహీభృత్. సుగ్రీవనామా కపిః = సుగ్రీవకపిః, శ్రీహర్షనామా నృపతిః = శ్రీహర్షనృపతిః, ముఖయుక్తా నాసికా = ముఖనాసికా, త్రిగుణీకృతా జగతీ = త్రిగతీ, అర్ధావశిష్టం ఘృతమ్=అర్ధఘృతమ్. ఇత్యాది శాకపార్థివాది రాకృతిగణః"(ముగ్ధ ౩౮౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) "పక్షే శాకపార్థివాదిత్వా దధికపదస్య లోపే ద్విచత్వారింశత్. శాకపార్థివాది ర్యథా:—శాక ప్రధాన శ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి శాకపార్థివః, అత్ర ప్రధానశబ్దస్య లోపః. శాకః శక్తిః (అనుబంధ) ఏవం దధ్నా మిశ్రితః ఓదనః=దధ్యోదన ఇత్యాది" (ముగ్ధ. ౩౫౧. సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య)"ద్వి అధికా దశ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాత్ అధికశబ్దలోపే ద్వాదాద్యదేశః. ఏవం ద్వావింశతిః - త్రయోవింశతిః - అష్టావింశతిః - ద్వాత్రింశత్ - త్రయస్త్రింశత్ - అష్టాత్రింశత్ .. ద్వాచత్వారింశదిత్యాది..." (ముగ్ధ. ౩౫౧ సూ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లే - శతాబ్దము మున్నగునవియు సాధ్యములగును - (చూడు. విస్తర. II అ౬ IV.)

అనుబంధము-విస్తర I అధ్యా IV:—"జవ్వాదిసెట్టి పచ్చళ్ళబాఁపత మొదలైనవి యుత్తరపదలోపములు" (బాలసరస్వతీయ టీక. ద్విగుకర్మధారయావిత్యాది కారిక). "జవ్వాదిసెట్టి - పచ్చళ్ళబాఁపత - గాజులసెట్టి ఇత్యాద్యా ఉత్తరపద లోపాః..." (అహో. ౪౪౪ పుట.) పైవ్యాఖ్యలలోని 'పచ్చళ్ళబాఁపత' అనునుదాహృతి నరయఁగా బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు "శాకపార్థివుఁడు"నుదానికి "కూరలు ప్రియమైనవిగాఁగలవాఁడు"ని యర్థము చేసికొన్నట్లు తోఁచుచున్నది.

ఉపమానవాచిపదములు సాధారణధర్మవాచకపదములతో సమసించును, ప్రథమా నిర్దిష్టమగు నుపమానవాచిపదము సమాసపూర్వావయవమై యుండును. 'ఘనః = మేఘము, శ్యామః = నల్లనివాఁడు' అనుచో నేకార్థీభావలక్షణ సామర్థ్యములేదు గావున నద్దాని సిద్ధికై "ఘనసదృశుఁడు శ్యాముఁడు" అని యర్థము నెన్నవలెను. అనఁగా ఘనశబ్దము ఘనసదృశార్థమును లక్షణాశక్తిచే నొసంగునని గ్రహింపవలెను. ఈవిషయమును విశదపఱుచుటకే "ఘన ఇవ శ్యామః" అను లౌకికవిగ్రహ మేర్పడినది. 'ఘనసదృశ - శ్యామ'అను రెండిటిలో నొకటిమాత్రమె విశేషణమను టకు వినిగమకము లేనందున నుపమానవాచిపదమునకుఁ బూర్వనిపాతనియమమును బ్రథమానిర్దేశముచే సూత్రకర్త విశదపఱిచెను.

"ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాఽప్రయోగే. (౨ - ౧ - ౫౬). ఉపమేయం వ్యాఘ్రాదిభి స్సహ ప్రాగ్వత్ (వా సమస్యతే) సాధారణధర్మ స్యాఽప్రయోగేసతి. పూర్వనిపాతార్థం సూత్రమ్. పురుషవ్యాఘ్రః, నృసింహః, వ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః - సామాన్యాప్రయోగేకిమ్-పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః" (సి. కౌ. ౭౩౫ సూ.) ఉపమితమనఁగా నుపమేయము. ఉపమానోపమేయ సమభివ్యాహార మున నుపమానమె విశేషణమగు నను నియమము చొప్పునను "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్" అను విశేషణ సమాస విధాయకశాస్త్రముచొప్పునను "వ్యాఘ్రపురుషుఁడు" అను ననిష్టరూపము కలుగకుండుటకయి యీసూత్ర ముపదేశింపఁబడినది. కావునఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటచే నుపమేయమే పూర్వపదమైయుండునని యెన్న నగును. వ్యాఘ్రశబ్దమునకు వ్యాఘ్రసదృశుఁడని యర్థము. 'శూరః' మున్నగు సాధారణధర్మవాచకము ప్రయోగింపఁబడునపుడు సమాసము కానేరదు. 'పురుషుఁడు వ్యాఘ్రమువలెఁ గ్రూరుఁడు' అనియె ప్రయోగింపవలయును.

'వ్యాఘ్రమువంటి పురుషుఁడు = వ్యాఘ్రపురుషుఁడు' అనురీతి సమాసము సాధువుకాదని యీసూత్రమె విశదపఱుచుచున్నది. ఉపమానోపమేయ శబ్దములకు సమాసముఁగల్గినపు డుపమేయవాచియే సమాస పూర్వపదమై యుండునని కదా ప్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. (విస్తర II) "భాషాబ్ధిః క్ష్వాతిగమిష్కర ఇతికై యట ప్రయోగస్తు మయూర వ్యంసకాదిత్వా త్సమాధేయః - భాష్యమే

విస్తర II ౨౬౮ IV విషః—కొంద ఱాంధ్రకవు లుపమాన పూర్వపదకర్మధారయములను బ్రయోగించిరి. ద్విపద - బింబోష్ఠములు చంద్రబింబాననములు (రంగ. రా. యుద్ధ ౫౩౩౪ పద్య. ౫౨౪ పు. ౬ పం. యూ. ముద్ర). కం...... పసిఁడి కంబము లనఁగాఁ । గర మొప్పు నగతనూజకుఁ । గరభోరులుఁ బోలుచు

వాబ్ధిరితి రూపకం వా." (సి. కౌ. ౭౩౫ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య). 'అతిగంభీర మగు భాషాబ్ధి యెచ్చట' అని పై కైయటప్రయోగమున కర్థము. సాధారణ ధర్మప్రయోగ ముండుటచే నుపమితసమాసము కానేరదనియు మయూరవ్యంస కాదులలోఁ జేర్చి సాధుత్వము నెన్నవగుననియుఁ దాత్పర్యము.

"మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (౨ - ౧ - ౭౨). ఏతే నిపాత్యన్తే. మయూరో

మదనకరికరలీలన్. (నన్ని. భా. ౩ ఆ. ౨౯౧). సీ. అలికేశి లక్తకా ధరపాదతలములు నమృతాంశు ముఖశుక్తికాంఘ్రియుగము। కంబుకంధర ప్రీహిగర్భాభ జంఘలు బిసహస్త రంభోరు లసితరుచియుఁ। బూర్ణకుంభస్తన పులిననితంబంబు హరిమధ్య వేదిమధ్యాభినుతియుఁ। గుంభికుంభనితంబ కోక స్తనమ్ములు కరభోరు మృదు లతా కరయుగంబు. ఆ. వె. కామశరధిజాను క్రముకకంఠంబును। గమఠపాద వికచ కమలముఖముఁ। బల్లవాంఘ్రితల సుబర్హిణాలకములు। నజునకైనఁ బొగడ నరిది గాదె. (నన్ని. భా. ౮. ఆ. ౧౮ ప). చ. సరసిజశస్త హస్తములఁ జంద్రనిభాస్యముఁ గంబుకంఠమున్... గ్రసించిరి మాంసభక్షకుల్. (భాస్క. రా. ఆరణ్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప). పయివానిలోని "అలికేశి-అమృతాంశుముఖ-మున్నగు నుపమానపూర్వ పద బహువ్రీహులు నిర్దుష్టములు. అట్లె సరసిజశస్త హస్తములు మున్నగు నుప మానసాధారణ ధర్మసమాసములును లక్షణసముచితములె. ఇంక - రంభోరులు - కోక స్తనములు కంబుకంఠము మున్నగు నుపమానపూర్వపద కర్మధారయములు లక్షణసమ్మతములు కానేరవు. ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయమువారు నాచన సోముఁడు శ్రీనాథుఁడు మున్నగువారి గ్రంథములలోఁ గానరాలేదు కాని కాళి దాసే యిట్టి ప్రయోగమును జేసియున్నాఁడు. "అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం। పుత్రీ కృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన। యో హేమకుమ్భస్తన నిఃసృతానాం। స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః" 'ఏ దేవదారువృక్షము పార్వతీదేవిచేతఁ బుత్రునిగాఁ జేయఁబడినదో యట్టిదాని నెదుటఁ జూచితివా' యని తాత్పర్యము (రఘువంశము. ౨ సర్గము ౩౬ శ్లో.) (దేవదారుపక్షమున):—"హేమ్నః కుమ్భ ఏవ స్తనః తస్మాన్ని స్సృతానాం పయసా మమ్బానాం రసజ్ఞః". (స్కన్దపక్షమున) "హేమకుమ్భ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం క్షీరాణామ్.....స్కన్దపమానప్రేమాస్పద మితిభావః..." (మల్లినాథవ్యాఖ్య) ఇట్టియెడల "చంద్రసదృశం ముఖమ్" = చంద్రముఖము అను రీతిని మధ్యమలోపసమాసమును బై మహాకవు లంగీకరించిరా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

వ్యంసకః=మయూరవ్యంసకః. వ్యంసకో ధూర్తః,...”(సి. కౌ. ౭౫౪ సూ.). “వ్యంసక శ్చాసౌ మయూరశ్చ” అని విగ్రహము. ధూర్తమగు నెమిలి. విశేష్యమునకుఁ బూర్వనిపాతము సిద్ధించుటకయి సూత్ర ముపదేశింపఁబడెను. “ముఖమేవ పఙ్కజమ్ = ముఖపఙ్కజమ్” = “ముఖపంకజము” అనుచో ముఖమువంటిపంకజమని విగ్రహము చేయరాదు. ఇంక, పంకజమువంటి ముఖమని యుపమితసమాసమును గాని ‘ముఖమనెడి పంకజము’ అని రూపకసమాసమునుగాని గ్రహింపవలయును. ఆ యాస్థలములందలి సందర్భమునుబట్టి యుపమితరూపకములను నిర్ణయించుకొనవలయును. (విస్తర III) ‘మయూరవ్యంసకాదయశ్చ’ అను ప్రకృతసూత్రమె రూపకసమాసవిధాయకశాస్త్రమును నని గ్రహింపవలయును.

“నాస్తి కించన యస్య సః=అకించనః, నాస్తి కుతో భయం యస్య సః=అకుతోభయః”అనునవి మొదలగు నన్యపదార్థప్రధానములు సమితము బహువ్రీహి కపవా

విస్తర III, ౨౬౭ IV విష:—“ముఖచన్ద్రం పశ్యామీ త్యత్ర కిం ముఖం చన్ద్ర ఇవే త్యుపమా. ఉత ముఖమేవేతి రూపక మితి సన్దేహః. సాధకబాధకయో ర్ద్వయో రేకతరస్య సద్భావే పునః న సన్దేహః. యథా ‘ముఖచన్ద్రం చుమ్బతి’ ఇత్యత్ర చుమ్బనం ముఖస్యానుకూల మిత్యుపమాయాః సాధకమ్. చన్ద్రస్య తు ప్రతికూలమితి రూపకస్య బాధకమ్. “ముఖచన్ద్రః ప్రకాశతే” ఇత్యత్ర ప్రకాశాఖ్యో ధర్మః రూపకస్య సాధకో ముఖే ఉపచరితత్వేన సమ్భవతీతి నోపమా బాధకః...
......‘సున్దరం వదనామ్బుజమ్’ ఇత్యాదౌ సాధారణ ధర్మప్రయోగే ‘ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే’ ఇతి వచనాత్ ఉపమా సమాసో న సంభవతీతి ఉపమాయా బాధకః - ఏవం చాత్ర మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస ఏవ” (సాహిత్యదర్పణము ౧౦ పరి. ౭౫౭ కారిక. ౬౨౩ - ౬౨౪ పుటలు). ఈయిరీతిని సాధకబాధకముల పరిశీలనమునకు వలనుపడకుండునట్లుగ నుపమారూపకముల సాంకర్యమును మాఘకవి ప్రయోగించియున్నాఁడు—లిలఙ్ఘయిషతో లోకా । నలఙ్ఘ్యా నలఘీయసః । యాదవామ్భో నిధీన్ రున్ధే! వేలేవ భవతః క్షమా (శిశుపాలవధ. ౨ సర్గము. ౫౪ శ్లో.). యాదవులనెడి సముద్రములను నీయోర్మి చెలియలికట్టవలె నరికట్టుచున్నదని యర్థము. “జలపూరణముచే లోకముల నాక్రమించునవి సముద్రములు. పరాక్రమముచే లోకముల నతిక్రమించునవి యాదవసైన్యములు” అనురీతిగల సాధారణ ధర్మప్రయోగముచే నుపమితము బాధితము గాన యాదవులనెడి యంభోనిధులని రూపకసమాసమును గ్రహింపవలయును గాని “వేలేవ”=చెలియలికట్టవలె నను కంఠోక్తమగు నుపమ నంగీకరింపకతీరదు “వస్తుతస్తు

సాధారణధర్మప్రయోగా త్తత్ర రూపక మేవ. వేలేవే త్యుపమైన." (అహో ౨౨౧ పు) (అనుబం) "యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాది। మాలాయా మధికద్యుతిః। ఏకార్థతన్తు ప్రోతాయాం। నాయకో నాయకాయతే" (శిశు. ౨ స. ౯౩ శ్లో) ఇందును 'నాయకాయతే' అనెడి యాచారార్థ క్యఙ్ఞుచే నుపమను గ్రహింపకతీరదు. ఏకార్థతన్తు ప్రోతాయా మ్మనుదానిచే మాలికయందే గ్రుచ్ఛంబగుట సరియగును గాన రూపకమున కనుకూలత గలదు. కాన నిందును రూపకోపమసంకరము చెప్పఁదగియున్నది. ద్వాదశరాజమండల మనెడి మాలికయందు విజిగీషువు నాయకమణివంటివాఁ డని తాత్పర్యము. "ఏకార్థతన్త్వి త్యత్ర రూపకత్వే అధిష్ఠాన తిరోధానేన ఆరోప్యమాణ తన్తుత్వస్యైవ ఉపోద్బలకత్వా త్ప్రోతత్వసిద్ధిః. తద్బలాదేవ పార్ష్ణిగ్రాహాది మాలాయామి త్యత్రాపి రూపక మేవ.నాయాకాయత ఇత్యత్రతూపమైవ.అన్యథాను శాసనవిరోధాత్." (అహో. ౨౨౧ పు). (సి. కౌ. క్యఙ్ విధి ౨౬౬౩ సూ). ఇట్టియెడల నరసింహాసంకర మనఁదగు నని విన్నకోట పెద్దన వచించెను. "నరసింహాసంకరము,.........ను. వనితో దగ్రుఁడు విశ్వనాథుఁ డనిలోఁ బర్జన్యుచందంబునన్। గనుపట్టున్ బటహారవంబు మొరయం గర్జోపమానోద్ధతిన్। దనరించున్ రుధిరాపగా నికరముం దదోశ్యధబాహాంభ్రమ। ధ్ధనకోదండపయోధర ప్రవిగళ ప్కాండావళీవర్షముల్" (కావ్యాల. ౬ ఉల్లా. ౧౦ ప) రూపకోపమాసంకరము.

అనుబంధము. విస్తర III అలం IV వివ:—ఈ క్రింద నుదాహరింపఁబడు యాతవ్యేత్యాది శ్లోకమందువలెనే యింధును నుపమారూపక సంకరమును మల్లినాథుఁడు గ్రాయకుండుట సరికాదని యహోబలపతి చర్చించెను (అహో. ౨౨౧ పు).

ఇట్టియెడల శబ్దసాధర్మ్యమేకాని యర్థసాధర్మ్యము లేమింజేసి సాధారణ ధర్మప్రయోగము లేదనియే తలంచి యుపమిత సమాసము చేయనగునని వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారు—"సాధారణధర్మస్యానుగామిత్వ మేవేతిమతే, నాత్ర విశేషణ స్యానుగామిత్వమ్. ఏకత్ర లఙ్ఘనం జలప్లావనే నాక్రమణమ్. అన్యత్ర విజయ ఇత్యాద్యర్థభేదస్య విద్యమానత్వాత్. అత ఏవ భాష్యాబ్ధిః క్వాతిగమ్భీరః, క్వచాల్పవిషయా మతిరితి కైయటోక్తౌ ఏకత్ర గాంభీర్యం దుష్ప్రవేశత్వమ్, అన్యత్ర దుర్విజ్ఞేయత్వమితి నానుగామిత్వ మిత్యభియుక్తై రుక్తమ్. మనోరమాయాంతు 'అత్ర గామ్భీర్యేణ సాదృశ్యం న వివక్షితం. కింతు వితతమురవగాహత్వాదినా, తస్య ప్రయోగో నా స్త్యేవేతి సమాసో నిర్బాధ ఏవే త్యుక్తమ్. అత్రేత్థ్యం శబ్దమాత్రం సాధర్మ్య మిహాపి సంభవతీత్యాలంకారికమతమ్............" (అహో ౨౨౧ పు.).

దములగుచుఁ ద్రిపదతత్పురుషములనుపేర దీనికి (మయూరవ్యంసకాదిశాస్త్రమునకు) లక్ష్యములగుచున్నవి. "న బ్రాహ్మణోఽబ్రాహ్మణః" (బ్రాహ్మణుఁడు కానివాఁడు.) 'న అశ్వః=అనశ్వః'=అశ్వము కానిది.ఇత్యాదులు నఞ్ తత్పురుషములు "అతి క్రాన్తో మాలా మతి మాలః" మాల నతిక్రమించినవాఁడు. మున్నగునవియు (పూర్వపదార్థ ప్రధాన తత్పురుషములు) "ప్రగతః ఆచార్యః=ప్రాచార్యః" (ప్రాదిసమాసములు) మున్నగునవియుఁ (కుగతిప్రాదయః.సి-కౌ.౭౩౧సూ.) తత్పురుషభేదములే."పుంవత్కర్మ ధారయజాతీయదేశీయేషు (౬-3 ౪౨) కర్మధారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పరః ఊఙభావోయస్మిం స్తథా భూతం పూర్వం పుంవత్...... మహానవమీ (మహతీ నవమీ) కృష్ణచతుర్దశీ (కృష్ణాచ సా చతుర్దశీ)." (సి. కౌ. ౭౪౬) ఇత్యాదిసూత్రములచేఁ గర్మధారయమునఁ బుంవద్భావమగును. మహచ్ఛబ్దతకారమునకు 'ఆ'కారాదేశ మగును.

భాషితపుంస్క మనఁగాఁ బున్నపుంసకత్వములందుఁగాని పుంస్త్రీత్వములందుఁగాని (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) యర్థభేదములేక వర్తించునది. (౨౬౮ IV. బహువ్రీహి). ఉదా:—"శుక్లః పురుషః - శుక్లాస్త్రీ, మృదుః పురుషః - మృదు వస్త్రమ్." ఇట్లు శుక్ల - మృదు ప్రభృతిశబ్దములు భాషితపుంస్కములు. 'శుక్లాచ సా తనుశ్చ = శుక్లతనుః. (శుక్లయగు తనువు = శుక్లతనువు) ఇందు స్త్రీలింగశుక్లా శబ్దము పుంలింగమువంటిరూపముతో నిల్చెను. ఇట్లె పైనుదాహరించిన "కృష్ణ చతుర్దశీ - మహానవమీ" అనుస్థలములందును బుంవద్భావము నరయునది. ఊఙన్తమునకుఁ బుంవద్భావము రాదు. ఉదా:—"వామోరూభార్యః"=వామోరు వగు నన~గా రమ్యమగు "ఊరు" వనఁగాఁ దొడగలభార్యగలవాఁడు=వామోరూ భార్యుఁడు. మొ. "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ (౫-౪-౯౧) ఏతదన్తాత్ తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్ - పరమరాజః - అతిరాజః - కృష్ణసఖః (సి. కౌ. ౭౮౮ సూ.)" ఇత్యాది విధులచేఁ దత్పురుషసమాసమున నన~గాఁ దత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువుల ననేకములగు సమాసాన్తప్రత్యయములు మున్నగునవి వచ్చును. విస్తరభీతిని వివరింపలేదు.

కల్ప. ౨౬౮ V విషః—ద్విగుసమాసము:—సమానాధికరణతత్పురుషసమాసములలో సంఖ్యావాచక పూర్వపదకసమాసములు ద్విగుసమాసములు. ౧-తద్ధితార్థ ద్విగువు. ౨-ఉత్తరపదద్విగువు. 3.సమాహారద్విగువు.

"సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః.(౨-౧-౫౨)తద్ధితార్థ (౭౨౮ సూ.) ఇత్యత్రోక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః స్యాత్." "బాలమః—తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదేచ

పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే ఇత్యేవం త్రిప్రకారో యః సంఖ్యాపూర్వః సమాస ఉక్తః సద్విగురితియావత్."(సి. కౌ. ౭౩౦సూ.) "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ" (౨-౧-౫౧) అనుసూత్రమునఁ,(సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) దద్ధిత ప్రత్యయార్థమువిషయ మగునపుడును నుత్తరపదము పరమగునపుడును సమాహారమందును (సమాహామము-మొత్తము) దిగ్వాచక సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణపదముతో సమసించునని చెప్పఁబడెను. అట్టి మూఁడువిధముల స్థలములందలి సంఖ్యాపూర్వపదస్థలములు ద్విగుసంజ్ఞగలవని యర్థము. ఉదా:—"పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతః = పఞ్చగుః." ఇది తద్ధితార్థద్విగువు, ఇందు "క్రీతః"అనునర్థమును ద్విగుసమాసము చెప్పుచున్నది గానఁ దద్ధితప్రత్యయము నిల్వలేదు. (ఉక్తార్థానా మప్రయోగః). ఇంక నుత్తరపదపరక ద్విగువు:—"పంచ గావో ధనం యస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ అవాన్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే - 'ద్వన్ద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్' (వార్తి. ౧౨౮౭)........పఞ్చగవధనః" = పంచగవధనుఁడు = ఐదుగోవులు ధనముగాఁ గలవాఁడు. ఈబహువ్రీహిలోని 'పంచగవమ్' అనునది తత్పురుషము. మహావిభాషచే నట్టితత్పురుషమునకు వైకల్పికత్వము కల్గుచుండఁగాఁ బై వార్తికము చెప్పిన నిత్యత గల్గినది. కాఁగా నట్టి యుత్తరపదపరకమగు సమాస ముత్తరపద పరద్విగువున కుదాహరణమగుచున్నది.సమాహారద్విగువునకు:—"పఞ్చానాంగవాం సమాహారః = పఞ్చగవమ్ = అయిదుగోవుల మొత్తమని యర్థము. "ద్విగురేక వచనమ్. (౨ ౪-౧) ద్విగ్వర్థః సమాహారః ఏకవత్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౭౩౧ సూ.). "స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్. పరవల్లిఙ్గాపవాదః - పఞ్చగవమ్........" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) అనుసూత్రముల చెప్పిన సమాహారద్విగువు నపుంసకము నేకవచనాన్తము నగును. (విస్తర I) పఞ్చగవము=అయిదుగోవుల సమాహాము. "అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియా మిష్టః" (వార్తి. ౧౫౫౬ ౮౨౧ సూ.) ద్విగువులోని యుత్తరపదము 'అ'కారాంత మగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగమగును. "ద్విగోః. (౪-౧-౨౧) అదన్తా ద్ద్విగోర్ఙీప్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౪౭౧ సూ.). స్త్రీత్వమునం దదంతద్విగువునకు ఙీప్ప్రత్యయము

విస్తర. I ౨౮౭ V విష:—ఆంధ్రలాక్షణికులు పై మూఁడువిధములలోఁ జేరనిచోటులందును సంఖ్యాపూర్వపదకర్మధారయమును (ముల్లోకములు) సంఖ్యాపూర్వపదమధ్యమపదలోపిసమాసములను సైతము (ముప్పది) ద్విగువులని వ్యవహరింతురు. (విష. ౨౮౩) "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే। మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యాత్" (అథర్వణుఁడు). (చూ. ౨౮౪ విష).

వచ్చును. "త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ" = త్రిలోకములు "పఞ్చానాం నలానాం సమాహారః=పఞ్చ+నల = పఞ్చనలీ" "పాత్రాద్యన్తస్య న" (వార్తి. ౧౫౪౯. సూ. ౮౨౧.). "బాలమః—పాత్రాదిర్గణః-తదన్తస్య సమాహారద్విగోః న స్త్రీత్వమితి వక్తవ్య మిత్యర్థః" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.). పాత్రాదులగు 'అ' కారాంత శబ్దము లుత్తరపదములగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగము కాదు. ఇంక నపుంసకమే యగును. ఉదా:—ద్విపాత్రము - త్రిపాత్రము - త్రిభువనము. మొ.

పైరీతిని మువ్విధములగు స్థలములందే ద్విగుసమాస మంగీకరింపఁబడుట చేత చతుర్యుగములు - త్రిపురుషులు - త్రిలోకములు - పంచపాండవులు - శతాబ్దములు మున్నగునవి ద్విగువులు కానేరవు. అయ్యవి తత్పురుష భేదములె (కర్మధారయములె) యనవలయును. (విస్తర. II)

విస్తర. II ౭౬౮ V విష:—చతుర్యుగములు మున్నగు సమాసములె యసాధువులని కొందఱ యాశయము. 'తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచ' (సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన మూఁడువిధములలోను బయివాని సమాస మేదియుఁ గాకుండుటచేత వానిద్విగుసమాసమునకే సాధుత్వము లేదని వారి యాశయము. "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. (౨-౧-౫౦)" "బాలమః—దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సుబన్తేన సమస్యేతే స తత్పురుష ఇత్యర్థః" (సి.కౌ.౭౨౭ సూ.). అనుచొప్పున దిగ్వాచకములు సంఖ్యావాచకములును సంజ్ఞావాచిత్వమందే సమానాధికరణమగు సుబంతముతో సమసించునని చెప్పఁబడుటచేత నవి "సప్తర్షయః = సప్తర్షులు" అనుదానివలెనే సంజ్ఞావాచకములె యనఁదగును. (చతుర్యుగములు = కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములకే సంజ్ఞ). కాన వానిసమాసము సాధువనఁదగును. చతుశ్శృంగములు నేరకయున్నవి నాకు శక్యమే (నిర్వ. ౧ ఆ. ౧౮ ప.) ము.........వినరు నెవ్వారుం ద్రిలోకంబులన్. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౬౨.) 'చ. కొను మిదె నీమనఃప్రియుని గోయలి వీఁడు చతుశ్శతాబ్దముల్। మను నిటవీఁద...... (అర. ౭ ఆ. ౨౫౧.) 'చతుశ్శతాబ్దముల్' అనునది తక్కినవానివలె సంజ్ఞావాచి కాదనక తీరదు. కాన నిట "చతుశ్శతసంఖ్యాః అబ్దాః" అనురీతి విగ్రహముగల యుత్తరపదలోప మనఁదగును. (చూడుఁ. విస్తర II ౭౫ IV విష.) (౬౭౮ IV విష.) "షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు షోడశసంఖ్యాకాః పదార్థా ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇంకఁ బాత్రాదుల లోనిదగు 'త్రిభువనమ్' అనుదానికి "త్రిభువనీ" అనురూప మెట్లు సిద్ధించునని యాలోచింపవలసియున్నది. చ.........కలితప్రభవస్థితి సంహృతిక్రియా। నిరతి,

ఇవి సంజ్ఞావాచకములు కావు గాన "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" (౨-౧-౫౦ సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.) అనుసూత్రముచొప్పునఁ గర్మధారయములు కానేరవనియు "త్రిసంఖ్యాకాః లోకాః త్రిలోకాః" అనురీతిని మధ్యమపదలోప సమాసము నంగీకరింపనగుననియుఁ బ్రామాణికుల యాశయము. "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్ త్ర్యవయవో లోకః ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లె 'శతాబ్దములు - శతాబ్దము' అనురూపములును సాధువులగుచున్నవి. "శతసంఖ్యాకాః అబ్దాః శతాబ్దాః = (శతాబ్దములు) శతావయవో అబ్దః శతాబ్దః = (శతాబ్దము)" దీనివలన 'శతాబ్ది' అనుసమాహారద్విగ్వర్థము నిర్వహింపఁబడుచున్నది. "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" అనుసూత్రముచేఁ గర్మధారయసమాసము రాఁగా "త్రయశ్చ తే లోకాశ్చ। త్రిలోకాః-(త్రిలోకములు)...... అనురీతిని నీశబ్దములు పాణినీయముచేతనే సాధితములైనవి" అనెడి బ్ర॥ శ్రీ॥ పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారి వ్రాఁత పైసందర్భమునుబట్టి సరికాదనుట స్పష్టము (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. ౮౧ పు.).

కల్ప. ౨౬౮ VI. విష. బహువ్రీహిసమాసము:—సమానాధికరణములగు పదముల కన్యపదార్థ బోధకత్వమునఁ గల్గునది బహువ్రీహిసమాసము. ఉదా:— "పీతమ్+అమ్బరమ్+యస్య సః=పీతామ్బరః" = (పీతాంబరుఁడు - పచ్చనివస్త్రముగలవాఁడు. ఇది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి యనఁబడును. పీతాంబరుఁడు వచ్చె ననుచోఁ బీతాంబరునితో నంబరము సయితము వచ్చును. "దృష్టః సాగరో యేన సః= దృష్టసాగరః" = దృష్టసాగరుఁడు = చూడఁబడిన సాగరముగలవాఁడు. ఇది యతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి యనఁబడును. దృష్టసాగరుఁడువచ్చె ననుచో దృష్టసాగరుఁడు మాత్రమె వచ్చును. సాగరము రానేరదుగదా. బహువ్రీహిసమాసము సమానాధికరణములగు ప్రథమాంతములకే కల్గును. అయ్యవి ప్రథమేతరములగు ద్వితీయాదులయర్థమును జెందుచుండును. ద్విపదబహువ్రీహి బహుపదబహు

వివర్తితత్రిభువనీ మహనీయుని, దైత్యమర్ది........(శల్య. ౧ ఆ. ౨౬౫). స్రగ్ధర. భువనీ చక్రాచలేంద్రాంబుధి కుహరదిశాపూర్ణమై........(భేరీరవ) (నన్నె. కు. ౧౧ ఆ. ౬౩౩). ఇట్లు భువనీశబ్దము వెలయుచుండుటచేత "తిస్రః భువన్యః = త్రిభువన్యః - తాసు మహనీయః." అనురీతి నర్థము చేయనగును. ఉ. ధరణీనాథ.........ఈ। యరదం బెక్కి వధింపు మీవును మదీయస్యాధసారథ్యని। ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం త్రిభువనీభంగోన్నదుత్కంధరున్. (అర. ౭ ఆ. ౧౮౭ ప.)

వ్రీహియు నుండును. ఉదా:—"ఆరూఢో వానరో యం సః = ఆరూఢవానరో వృక్షః." (వానరము దేని నధిరోహించెనో యది యనఁగా నట్టివృక్షము "ఆరూఢవానరము" అనిపించుకొనును. ఇట్లు తృతీయార్థమునందు:—"ఊఢో రథో యేన సః = ఊఢరథః = "(ఊఢరథము వృషభము). దేనిచే రథము వహింపఁబడెనో యది యూఢరథ మనిపించుకొనును. ఇట్లు ద్వితీయాదివిభక్త్యర్థాన్యపదార్థముల బహువ్రీహులు సంభవించునని పాణినీయుల యాశయము. కాని ప్రథమావిభక్త్యర్థమందును బహువ్రీహిగలదని ముగ్ధబోధవ్యాకరణాశయము. "ద్వితీయాన్తాద్యన్యపదార్థా బహువ్రీహాయ ఇతి సర్వే మన్యన్తే. వయంతు ప్రథమాన్తాన్యపదార్థోపి, యథా సహ మాత్రా వర్తతే యో౽సౌ సమాతృకః = (ఎవఁడు తల్లితోఁ గలసి యున్నాఁడో వాఁడు సమాతృకుఁడని పించుకొనును) ఏవం సపుత్రకః - సనామకః" (ముగ్ధ. 3౨౮. దుర్గా. వ్యాఖ్య). పాణినీయులమతమున వ్యధికరణ పద బహువ్రీహి సమ్మతముకాదు. "సమానాధికరణానాం బహువ్రీహి ర్వక్తవ్యః. కింప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మాభూదితి. పంచభి ర్భుక్తమస్యేతి" (మహాభాష్యము. ౨. ౨. ౨. పా. ౧. ఆహ్ని. ౨౫౦. పు.). 'సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహౌ' (౨. ౨. ౩౫). "సప్తమ్యన్తం విశేషణంచ బహువ్రీహౌ పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠేకాలః. అతఏవ జ్ఞాపకా ద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః" (సి. కౌ. ౭౫౭. సూ.). అను దీక్షితులవారిచెప్పినదానిచే వ్యధికరణపదబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమే కాదా యని శంకింపరాదు. "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యోత్తరపదలోపశ్చ. సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతి. కణ్ఠస్థః కాలః యస్య సః కణ్ఠేకాలః. ఉష్ట్రముఖమివ ముఖం యస్య సః ఉష్ట్రముఖః....." (౨. ౨. ౨ పా. ౨. ఆహ్ని. ౨౫౦. పు. ప్రదీపోద్ద్యోతసహిత మహాభాష్యము). (బాలమనోరమాసహిత. సి.కౌ. అనేక మన్యపదార్థే. (౨. ౨. ౨౪.) పుట. ౭౩౦. సూత్రమునొద్ద). అనుచెప్పుటచే పాణినీయు లట్టియెడల సామానాధికరణ్యమునే యుపపాదించుచున్నారు. "యద్యపి కణ్ఠేస్థశబ్దః ప్రథమాన్త ఏవాత్ర బహువ్రీహా వుపాదానమ్. తస్య కాలశబ్దేన సామానాధికరణ్య మస్త్యేవేతి (వి. ప్ర. I) కథం సప్తమీగ్రహణం వ్యధికరణపద బహువ్రీహి జ్ఞాపకమ్. కించ విశేషణత్వే జేదపి కిం వా సప్తమీగ్రహణేన."

విస్తర. I. అటుల. VI విప:—ఇట్టిస్థితిలో బ్రహ్మశ్రీ పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారు "మనుమాన్తః" అనుటకు.............'ఉష్ట్రముఖః' అనుదానివలె సమానాధికరణబహువ్రీహిగానే సాధితమైనది. దీనిని శ్రీశాస్త్రిగారు వ్యధికరణ

(బాలమ. సి. కౌ. ౪౯౪. సూ. వ్యా.). పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరింప నక్కఱలేకున్నను పాణిన్యాచార్యసూత్రములోని సప్తమీ గ్రహణము వ్యర్థము కావలసివచ్చు ననుభీతిచేతఁ బాణినీయవ్యాఖ్యాతలు వ్యధికరణబహువ్రీహినిసయిత మంగీకరించిరి. పాణినిమునిసూత్రములోని సప్తమీశబ్దము సప్తమ్యంత

బహువ్రీహి యనుట ప్రమాదము. వ్యధికరణబహువ్రీహులు కంఠేకాలాదులు." (పాణినీయము, కావ్యవాఙ్మయము ౩౯. పుట). అని యెట్లు వ్రాయఁగడంగిరో తెలియకున్నది. వెనుక నుదాహరించిన మహాభాష్యోదాహరణములనుబట్టి "ఉష్ట్రముఖః" అనుదానివలెనె "కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠేకాలః" అనునదియు సమానాధికరణబహువ్రీహియనుటలో విరోధమేమియుఁ గన్పట్టదు. ఇట్లు "సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహౌ" అను పాణినిసూత్రములో సప్తమీగ్రహణమున సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకే పూర్వనిపాతము విధింపఁబడెనని గ్రహింపవచ్చును. వ్యధికరణబహువ్రీహి జ్ఞాపిత మగుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిరేకాని మునిత్రయమువారు వచింపలేదు. ఇట్లె "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ" (వా. ౧౪౨౫). "(వాహితాగ్న్యాదిషు." (౨. ౨. ౩౭) అను సి. కౌ. ౯౦౦. సూత్రమునొద్దది). మున్నగుస్థలములందును "దణ్డః పాణిగతః యస్యసః దణ్డపాణిః" అనురీతిని విగ్రహము నంగీకరించి సామానాధికరణ్యమును సంపాదింపనగును. ఇట్టి వానినిబట్టి సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకుఁ బరనిపాతము జ్ఞాపితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. ఇట్టిస్థితిలో వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతముకాదని నేను వ్రాయుటలో (చిం. వి. ప. ౧౧౫. పు. ౪౧. విమ). నేమి విరోధ మున్నదో తెలియకున్నది.

ఇట్లగుటచేత నీక్రిందిరీతిని వ్రాసిన శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారివాక్యములు సరికావని గ్రహింపవలెను. "శ్రీశాస్త్రిగారియాశయ మేమో నాకుఁ దెలియదు. పాణినీయానుశాసకులగు మువ్వురు మహర్షులును నేకకంఠముగా వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమని చెప్పియున్నారు." (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. ౩౭ పుట.) మహాభాష్యకర్త సామానాధికరణ్యమును జూపుచు వివరించిన "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యోత్తరపదలోపశ్చ" "సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠేకాలః........."(మహాభాష్యము. ౨ అ. ౨ పా ౨ ఆహ్ని. ౪౫౦ పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహితమహాభాష్యపుస్తకము.) అనుభాష్యపంక్తులను గొంత మార్చి స్వవాదానుకూలము లనుకొనుచు సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగా రుదాహరించుట వింతగ నున్నది. వీరి మఱికొన్ని యపసిద్ధాంతములు:—

"త్రిలోకీ - త్రిలోకాః - త్రిభువనమ్ - త్రిభువనీ - త్రిభువనాని" ఇవెల్ల మహాకవిప్రయుక్తములగునపుడు పాణినీయసూత్రములతో సమర్థించుటకంటె యిట్టివెల్ల సంజ్ఞావాచకములని బ్రహ్మశ్రీ. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు ధారాళముగా వచించిరి. (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము ౮౦ పు.) "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౭-౨-౭ సూ.) అని వాసుదేవదీక్షితులవారు చెప్పిరి. (చూ-విస్తర II అంక V విష.) సామాన్యధర్మప్రయోగమునందును నుపమిత సమాసములు మహాకవిప్రయుక్తము లుండుటయు, నపాణినీయములగు కుంభస్తన ములు మున్నగు నుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు మహాకవిప్రయుక్తము లగుటయు నీవఱకే ప్రదర్శింపఁబడెను. (అంక IV విష. విస్తర II. III). శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు స్వవాదానుకూల్యమునకయి వింతవింతలు వ్రాసిరి: కావ్య కర్తలు ప్రమాదపడినపుడు శాస్త్రకర్తలు గౌరవార్థమై వానిని ఛాందసములు నార్ష ములు నని చెప్పుదురఁట! మహాకవిప్రయోగములను బ్రయోగశరణులగు వైయా కరణులు దప్పులనిచెప్పుట యెట్లు పొసఁగును? (పాణి. కావ్య. ౬౮-౯౦-౯౧ పు.)

పాణినీయమునకు మంచివ్యాఖ్యలు పుట్టనికాలపుఁబ్రాచీనమహాకవులు సాధువు లనుకొని కొన్నియపప్రయోగములను జేసిరఁట!(పాణి.కావ్య.౮౬-౫౭పుట.)సూత్ర ములను గల్పించి షిత్తులగు ప్రత్యయములను విధించి గాత్రనేత్రాదిశబ్దములను సాధించికొన్నచో జీష్ప్రత్యయము సుప్రాపమగునఁట! (పాణి. కావ్య. ౫౦-౫౧ పుటలు.) ఒక్కొక్కవ్యాఖ్యాత యొక్కొక్కరీతి సూత్రములను సమన్వయించునపు డందు దేనిచేతఁ బ్రయోగము సరిపడినను సరిపడిన దనుకొననగునఁట! అందేదియు శాస్త్రవిరుద్ధ మనరాదఁట! దేనిచేఁ గుదిరినప్రయోగమును దానిచే సాధించుకొన వలసినదే. (పాణి. కావ్య. ౮౭ పుట.) పాణిని సంయోగోపధములకు జీష్ ప్రత్య యము రాదని చెప్పి యైదిటికిమాత్రము వచ్చు ననెను. (షిష్ఠ. జఙ్ఘా. దన్త. కర్ణ. శృఙ్గ). కాత్యాయనుఁడు పుచ్ఛశబ్దమునకును వచ్చు ననెను. ఇంకను "అఙ్గ - ఆన్త్ర- నేత్ర - గాత్ర - కణ్ఠ" అనునవి కొఱవడినవి. పైరీతిని బాణినిచెప్పని యాఱిటిని జేర్చుకొనునపుడు త్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పి పుచ్ఛశబ్దమును నేను జేర్చుకొ నఁగా "పుచ్ఛాచ్చ" అనునది వార్తికమని తెలియక వ్రాసినట్లుగ నిరసించిరి. అది కాశికాకారునిసూత్రమనియు నేను దలంచియున్నచో దానిని గాశికావాక్యములఁ జేర్పక వేఱుపఙ్క్తిలోఁ ద్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పుదునా? (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ పుట.) పాణినిసూత్రములు కానివాని నచటఁ బ్రదర్శించుటయే యచటి నాయుద్దేశము.

“పుపులిత్రీయియిషిషతి. (ముగ్ధ. ౧౪౯ సూ.) యనుదానివంటి ప్రయోగములు లేవనుట యెట్లు? ఎచటఁ బ్రయోగింపఁబడెనో! చూచితిరా? సర్వవేదపారిషదం హీదం శాస్త్రమ్.........సప్తద్వీపా వసుమతీ. త్రయో లోకాః. వాకోవాక్య మితిహాసః పురాణం వైద్యకమ్మని మహాభాష్యకర్త శాస్త్రమునకు విషయమును జూపెను. ఈనాఁడు వైదికవాఙ్మయమున బాహ్వృచాదులలో నొక్కశాఖయైనను లభింపకున్నది. లౌకికవాఙ్మయముననైనను సప్తద్వీపా వసుమతీ యని యతఁడుదాహరించెను. సప్తద్వీపములలోని భాషమాట యటుండ సప్తద్వీపములలోని యొక్క ద్వీపమునైనను శ్రీశాస్త్రిగారు చూడలేదు. (వీరి యీ యభిప్రాయమును బట్టి పాణినీయసాధితశబ్దములను దెలిసికొనవలెనన్న దేశాంతరములను ద్వీపాంతరములను దిరుగుటయేకాక స్వర్గమునకుఁ బోవలయునని పర్యవసిత మగుచున్నది. అట్టి పండితుఁడు దుర్లభుఁడుగదా.) తుద కిప్పటికి సంస్కృతమునకుఁ బేరువడియున్న నేపాళకాశ్మీరాదిదేశములనైన వీరు చూచియుండరే. ఏయే దేశమున నెట్టిశబ్దము లెట్టివ్యవహారమునఁ గలవో! ఎంత వాఙ్మయ మెక్కడ నెక్కడ దిగఁబడియున్నదో! శిథిలమైపోయిన వాఙ్మయ మెంతకలదో వీరి కెట్లు తెలియును?......” (పాణి. కావ్య. ౧౩౦ పు.) అని వ్రాసిరి. ఇంకఁ బాణినీయసాధితరూపములకుఁ బెక్కిటికిఁ బ్రయోగములు లేవనుట తప్పుకాదా? ఇంక “మేకాధీశా శబ్దార్థ శతకోటి”లోని ప్రయోగములవిషయమున నయిత మప్రయుక్తతా శంకాంకురమునకైనఁ బ్రసక్తి యుండఁబోదు. దానిరీతి దిఙ్మాత్రముగఁ జూపెదను. “ధీశాః = అనుభవబుద్ధిమన్తః - వ్యా. లోమాదిత్వాత్ ‘శ’ ప్రత్యయః” (3 పుట.) “మూ. మేకాధీశా మేకాధీశా - పదచ్ఛేదము:—మేకా. ధీశాః, మేకాధీశ—అ. (మేకాధీశేత్యస్య తన్త్రేణ ఆవృత్తిః). వ్యా. హే మేకాధీశ = మేకావంశాధినాథ, అ = అసన్తః - ధీశాః = ధీశా ఇతి విభక్తిః, మేకా = షష్ఠీవిభక్తిః, అనుపదం వ్యాఖ్యాస్యత మేతత్:—మశ్చ+అశ్చ+ఈశ్చ = మయః, మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్ప్రత్యయాః; తే, ఏ = అజ్ఞే, యస్యాస్సా = మేకా = మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్ప్రత్యయ పురస్సరా, మ+సు, అ+సు, ఈ+సు, ఇత్యలౌకికే విగ్రహే సుపోలుకి, మ ఇతి జాతే తతః, మే+జస్, అ+జీ ఇతిస్థితే సుపోలుకి పూర్వరూపే శేషా ద్విభాషేతి కప్ - టాపి సుప్రత్యయే లుకిచ - మేకా ఇతి రూపనిష్పత్తిః - యద్యప్యత్ర మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్రత్యయ పురస్సరత్వం షష్ఠీవిభక్తౌ నాస్తి. పరం తు షష్ఠీ విభక్తిప్రతిపాదకషష్ఠీపదే వర్తతే. తథాపి ద్విరేఫో భ్రమర ఇతివత్ లక్షితలక్షణయా షష్ఠీపదప్రతిపాదక మేకాపదేన షష్ఠీవిభక్తి ర్లక్ష్యతే.ఏవంచ ధీశానాం =

పదఘటితోపపదసమాసపదపరమని వారేల తలంపరైరో తెలియకున్నది. ఈరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరించుపక్షమున ప్రథమాంతములకే బహువ్రీహియను తమసిద్ధాంతమును బాణినీయులు విడిచికొనవలసినదే. ఇంతమాత్రమే కాదు. వెనుక నుదాహరించినరీతినున్న "సమానాధికరణానాం బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః. కిం ప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మా భూదితి" (౨. అ. ౨. పా. ౨. ఆహ్ని. ౭౫౦. పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహిత మహాభాష్య పుస్తకము). అను మహాభాష్యసిద్ధాంతమును నైతము విడిచికొనవలసినదే. ఈ క్రిందిరీతిని బాలమనోరమావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. "తథాపి 'స్థ' పద మనాదృత్య కణ్ఠే ఇత్యస్యాధికరణత్వం. తస్యచ కాల రూపే ఉత్తరపదార్థే ఉపసంక్రమః. తదా కణ్ఠే ఇత్యస్య అప్రథమాన్తత్వాత్ బహువ్రీహేరప్రసక్తేః తత్ర సప్తమ్యన్తస్య పూర్వనిపాతవిధి రథిత్తిచిత్రాయితః స్యాత్. తతశ్చ సప్తమీ గ్రహణాత్ అప్రథమాన్తోపి బహువ్రీహిః క్వచిదస్తీతి విజ్ఞాయతే ఇతి యోజ్యమ్. తేన సచ్ఛాస్త్రజన్మాహి వివేకలాభః ఇత్యాది సిద్ధమ్" (బాలమ. సి. కౌ. ౮౫౦. సూ. వ్యాఖ్య). "సచ్ఛాస్త్రజన్మాహి వివేకలాభః" అనుచో నైతము "సచ్ఛాస్త్రగతమగు జన్మముగలది," అనురీతిని సామానాధికరణ్యము సుఘటమే యగుచున్నది.

బహువ్రీహిసమాసమందు భాషితపుంస్కములకు (విశేష్యనిఘ్నశబ్దములకు)బుంవద్భాము వచ్చును. "స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కా దనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియా మపూరణీ ప్రియాదిషు. (౬-3-3౪) తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్త పుంస్కం తస్మాత్పరః ఊఙోఽభావో యత్ర తథా భూతస్య స్త్రీవాచకస్య పుంవాచకస్యేవ రూపం స్యాత్ సమానాధికరణే స్త్రీలిఙ్గే ఉత్తరపదే. న తు పూరణ్యాం ప్రియాదౌ చ పరతః" (సి. కౌ. ౮3౧ సూ.) స్త్రీత్వమందును పుంస్త్వమందును దుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకమగునది (విశేష్యనిఘ్నము) భాషితపుంస్కమన బడును. (మా. కర్మధా.) ఏయర్థమునఁ బురుషుఁడు చెప్పఁబడునో యాయర్థము

పణ్డితానామ్, అః = భావః = ధీకాః = పాణ్డిత్యమ్, అకారః ప్రశ్లిష్యతే - తస్మాత్ - ధీకాః=పాణ్డిత్యా దితి తదర్థః, హాహావత్ పఞ్చమ్యన్తమిదమ్. ఏవంచ న వ్యాకరణ విరోధ ఇతి తదాశయ ఇతి సిద్ధాన్తః" (౧౧-౧౨ పుటలు.) "మా. మేకాధీకా." పదచ్ఛేదః—మా+ఇ+కా+ధీక+అ. వ్యాః—ఇ ఇతి సంబోధనే. ధీక = హేపణ్డిత, మా = మితిః = అనుమితిః, పూర్వోక్తా, మేకాః - ధీకాః - ధీకా ఇత్యనుమితిః, కా = కథమ్ - అ = అద్భుతమ్. సాధ్యహేత్వోరైక్యా దియ మనుమితిః నోపపద్యత ఇత్యాశ్చర్యమితి" (౧౨ పు.)

భాషితపుంస్కపదార్థము. భాషితపుంస్కశబ్దమునకంటెఁ బరముగా, "ఊఙ్" ప్రత్యయము లేని స్త్రీవాచకశబ్దమునకుఁ బూరణీ ప్రియాది భిన్నమగు స్త్రీలింగశబ్దము పరమగుచుండఁగాఁ బుంలింగమునకువలె రూపము కల్గునని సూత్రార్థము. ఉదా:— "చిత్రాః గావో యస్యసః (చిత్రవర్ణమగు గోవులుగలవాఁడు.) = చిత్రగుః," ఇచటఁ జిత్రశబ్దము పుంస్త్వమందును స్త్రీత్వమందును (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకముః) నర్థభేదము లేక వర్తించును గాన నది భాషితపుంస్కము. (చూ. అ౹౹౹ IV విమ. కర్మధా.) కాన నది పుంలింగమువంటి రూపముతో నిల్చెను. పిదప "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. (౧-౨-౪౮) ఉపసర్జనం యో గో శబ్దః స్త్రీప్రత్యయాంతంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్" (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ) (ఉపసర్జనత్వమున గోశబ్దమునకును స్త్రీప్రత్యయాన్తమునకును హ్రస్వమగును. (ఓకారమునకు హ్రస్వము కారమే.) అనుసూత్రముచేఁ బైస్థలమున హ్రస్వము రాఁగా "చిత్రగు" (చిత్రగో) అనురూపము సిద్ధించినది." రూపవతీ భార్యా యస్యసః=రూపవద్భార్యః" (రూపవతి యగుభార్య గలవాఁడు.) ఇట్టి పుంవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాంతప్రత్యయములును గలవు:—"నద్యృతశ్చ. (౫-౪-౧౫౩) నద్యుత్తరపదా దృదన్తోత్తరపదాచ్చ బహువ్రీహేః కప్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౸౩౩. సూ.). నదీసంజ్ఞగల (ఈదన్తములును 'ఊ'దన్తములును నగు నిత్యస్త్రీలింగశబ్దములు నదీసంజ్ఞగలవి.) శబ్దముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు ఋదన్తముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు బహువ్రీహికంటెఁ బరముగా 'కప్' ప్రత్యయ మగును. "బహవః కర్తారః యస్యసః = బహుకర్తృకః (అనేకు లగు కర్తలు గలది.) పూజితా గౌరీ యేన సః = పూజితగౌరీకః. (పూజింపఁబడిన గౌరిగలవాఁడు.)" "సమాసాన్తవిధి రనిత్యః. పూజితగౌరిః." (నిత్యముగా విధింపఁబడిన సమాసాన్తప్రత్యయములు సైతము కొన్నియెడల రాకుండుట గలదు.)

"శేషా ద్విభాషా (౫-౪-౧౫౪). అనుక్తసమాసాన్తా చ్ఛేషాధికారస్థా ద్బహువ్రీహేః కబ్వా స్యాత్. మహాయశస్కః-మహాయశాః......" (సి. కౌ. ౮౯౧. సూ. మతోకసమాసాన్త ప్రత్యయము చెప్పఁబడనట్టియు శేషాధికారములోనిదగునట్టియు బహువ్రీహికంటెఁ బరముగ 'కప్ప్ర'త్యయము వైకల్పికముగ నగును. 'మహాత్ + యశః + యస్యసః' = అనుచో 'మహాయశస్కుఁడు = మహాయశుఁడు' అను ద్వివిధరూపములు గల్గును. (సమానాధికరణసమాసములలో 'మహాత్' అనుదాని తకారము 'ఆ'కార మగును). ఇంక సమాసాన్తములును ననేకములు గలవు.

'దశానాం సమీపే'యే సత ఉపదశాః=పదిసమీపమున నుండు సంఖ్యలు-తొమ్మిది - లేదా పదునొకండని యర్థము. 'ఆసన్నవింశాః'. = వింశతికి సమీపగతములు. 'ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః' = రెండుగాని మూఁడు గాని. "వార్థే బహువ్రీహిః" (బాలమ. సి. కౌ. ౮౨౬. సూ). ఇట్టివానికి బహువ్రీహిసంజ్ఞమాత్రముఁగలదు కాని యివి యన్యపదార్థ ప్రధానములుగావు. 'దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశో రన్తరాళం = దక్షిణపూర్వా.' (ఆగ్నేయదిక్కు) సర్వనామమునకు వృత్తిమాత్రమునఁ బుంవద్భావము గల్గును గాన 'దక్షిణాపూర్వా' అని కానేరదు. "కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ కేశాకేశి - దణ్డైశ్చ దణ్డైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ దణ్డాదణ్డి," ఇట్టివి వ్యతీహారబహువ్రీహులు, "ముష్టాముష్టి ఇతి పూర్వపదాంతస్య ఆత్వ మపాణినీయమ్" (సి. కౌ. ౮౨౬. సూ. బాలమ. వ్యా). 'ముష్టీముష్టి' అనురీతిని బూర్వస్వరదీర్ఘము మాత్రమె సాధువని తాత్పర్యము. కాని ముగ్ధబోధవ్యాకర్త "ముష్టాముష్టి" అను దానికిని సాధుత్వమును సూత్రించెను. "వ్యతీహారే చిః పూర్వో ఘోన చ్యావా. (వృత్తి) వ్యతీహారే యో హః (బహువ్రీహిః) తస్మాచ్చిః స్యాత్. పూర్వస్య చ దీర్ఘః స్యాత్ - ఆ. వా, నత్వచి" (ముగ్ధ. ౩౨౯. సూ). "యుద్ధాదన్యత్రాపి దృశ్యతే. కర్ణాకర్ణి జపన్తి హస్త నిభృతమితి మహానాటకే. పరస్పర మేకజాతీయ క్రియాకరణం వ్యతీహారః" (దుర్గా. వ్యాఖ్య). క. భీమాసుర వీరులము। ష్టాముష్టి రణచ్ఛటాచ్ఛటా శబ్దంబు । ద్దామంబై.........(ఆర. 3. ఆ. ౩౯౩. ప) "పుత్త్రేణ సహావర్తతే ఇతి సపుత్త్రః (ఇందు సహశబ్దమునకు 'స' అనునది వికల్పముగ నాదేశమగును) సహపుత్త్రః. అవిద్యమానః పుత్త్రో యస్య సః = అపుత్త్రః = అవిద్యమాన పుత్త్రః = (పుత్త్రులులేనివాఁడు) ప్రపతితం పర్ణం యస్మాత్ సః = ప్రపర్ణః = ప్రపతితపర్ణః" (రాలిన యాకు గలచెట్టు) అనురీతి వివిధబహువ్రీహులును గలవు. విస్తరభీతిని వాని లక్షణములను వివరింపలేను.

కల్పతరువు. ౨౬౮ VII విభ:—ద్వన్ద్వసమాసము:—"చార్థే ద్వన్ద్వః. (౨. ౨౯.)" (సి. కౌ. ౯౦౧. సూ). చార్థమందు వర్తించు సుబన్తములకు వైకల్పికముగా సమాసము కల్గును. అది ద్వంద్వసంజ్ఞ గలదగును. సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగ సమాహారములు చార్థములు. పరస్పరనిరపేక్షములగు ననేకపదముల కొకక్రియయందువేర్వేఱుగ నన్వయము సముచ్చయము. ఉదా:—'ఈశ్వరం గురుంచ భజస్వ' అనుచో, 'ఈశ్వరుని భజింపుము - గురునినైతము భజింపుము' అని యర్థము. భజనక్రియయందు సహాన్వయము లేదు' ఈశ్వరం గురుం' అనువానికి

పరస్పరాపేక్ష లేదు. భజనక్రియతోఁ గర్మముగా 'ఈశ్వరమ్' అనునది యన్వయించిన పిదపఁ గ్రియయొక్క యావృత్తిచే 'గురుమ్' అనునదియు నన్వయించును. కావున నే సముచ్చయమం దేక 'చ' శబ్ద ప్రయోగము మాత్ర ముండును. రెండువస్తువులలో నొకటి ప్రధానమై మఱొకటి యప్రధాన మగునపు డాచశబ్దార్థ మన్వాచయ మనఁబడును. (భిక్షా మట - గాం చానయ) భిక్ష కేగుము - గోవును సైతము తెమ్ము. ఇచట భిక్ష కేగు మనునదియే ప్రధానము. అట్లేగినపుడు మార్గమున లభించెనేని గోవును సైతము తెమ్మని తాత్పర్యము. ఈసముచ్చయాన్వాచయములు రెండిటియందును నైకార్థీభావలక్షణరూపసామర్థ్యము లేమింజేసి సమాసము కానేరదు.

పరస్పరాపేక్షగల యనేకపదార్థముల కొకక్రియయం దన్వయ ముండునపుడు చార్థమితరేతరయోగము. పరస్పరసాహిత్యసూచనమునకై యిందు 'చ' శబ్దద్వయప్రయోగ ముండును. "ఇతరేతరయోగంలక్షయతి. మిళితానామితి పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మేకస్మిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్ర, తత్రేతరేతరయోగః. పరస్పరసాహచర్యం చార్థః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి. అత్ర పరస్పరసాహిత్యసూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౯౦౧ సూ.) కొన్నియెడల ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సాహిత్యము శాబ్దబోధమునందుమాత్రమె వర్తిల్లును. క్రియానివృత్తియం దద్దానికిఁ బ్రసక్తి లేకపోవచ్చును. "మాతాపిత్రోర్మృతేఽహనీతివ ద్బోధే సాహిత్యం న తు క్రియానివృత్తౌ" (వృద్ధిసూత్ర ప్రదీపోద్యోతము.) ఇందు మాతాపితృమరణముల కేకకాలికత్వము వక్తృతాత్పర్యసిద్ధము కాదుగదా. శాబ్దబోధమందును సాహిత్యము కొన్నికవిప్రయోగములందుఁ బాటింపఁబడలేదు. 'రామలక్ష్మణులు రావణేంద్రజిత్తులను వధించిరి.' అనువ్యవహారమున రావణేంద్రజిత్తుల హననమున రామలక్ష్మణు లిద్దఱకు సహవ్యాపారము భాసిల్లుటచే రాముఁడు రావణుని లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తును వధించిరను ప్రత్యేకార్థము లభింపనేరదు. భాష్యసమ్మతము కాకున్నను బ్రయోగానురోధమున యథాసంఖ్యాన్వయమును వేఱుగ వ్యాఖ్యానించుకొనవలసినదె యని యెఱుంగునది. ఇతరేతరద్వంద్వము బహుపదఘటితమును గావచ్చును. ఉదా:—'రాముఁడును+లక్ష్మణుఁడును+భరతుఁడును+శత్రుఘ్నుఁడును= రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులు.' ఇందు 'చ' శబ్దార్థము సమాసశక్తిచే బోధ్యమగునుగాన విగ్రహవాక్యములోని చశబ్దములు సమాసమున లోపించును. సమాసఘటితపదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి యిందు వచన మేర్పడును. సమాసచరమావయవశబ్దముయొక్క

లింగము నిల్చును. "సీతాచ+రామశ్చ = సీతారామౌ" = సీతయు రాముడును = సీతారాములు, ద్వంద్వాంతమున నిల్చుశబ్దము ద్వంద్వఘటితపదము లన్నిటితోను ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉదా:—కృష్ణార్జునప్రభావము వర్ణనాతీతము = కృష్ణప్రభావము నర్జునప్రభావమును వర్ణనాతీతములు. ద్వంద్వఘటితపదముల పౌర్వాపర్యము విషయమున వైయాకరణులు పెక్కునియమములను వచించిరి. కాని యవెల్లఁ బ్రాయికములు. అట్టినియమములకు విలక్షణములగు ప్రయోగములును గలవు. అట్లయినను వానిలోఁ గొన్ని యిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. "ద్వంద్వే ఘి (౨-౨-౩౨) ద్వన్ద్వే ఘి సంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్ - హరిశ్చ+హరశ్చ = హరిహరౌ" (సి. కౌ. ౯౦౩ సూ.) నదీసంజ్ఞకములు కాని (స్త్రీప్రత్యయాంతములు కాని) యిదుదన్తములు ఘిసంజ్ఞగలవగును. సఖిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞ లేదు. రవి - హరి - గురు-విష్ణు - మొ. "అనేకప్రాప్తా వేకత్ర నియమో౽నియమ శ్శేషే (వార్తి. ౧౪౧౦) హరిగురుహరాః - హరిహరగురవః" - పెక్కుఘిసంజ్ఞకము లున్నపు డొక్క చోటనే యీనియమము చెల్లునని వార్తికార్థము. (సి. కౌ. ౯౦౩ సూ.)

"అజాద్యదన్తమ్ (౨-౨-౩౩) ఇదం ద్వన్ద్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్ణౌ, బహుష్వనియమః. అశ్వరథేన్ద్రాః=ఇన్ద్రాశ్వరథాః". "ఘ్యన్తా దజాద్యదన్తం విప్రతిషేధేన (వార్తి. ౧౪౨౨) ఇన్ద్రాగ్నీ" (సి. కౌ. ౯౦౪) అచ్చు పదాదియందును 'అ'కారము పదాంతమందును గలది యజాద్యదన్త మనిపించుకొనును. అట్టిది ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మగును. ఘ్యన్తముకన్నను నజాద్యదన్తము పూర్వపద మగును. ఈశకృష్ణులు - ఇంద్రాగ్నులు, "అల్పాచ్తరం పూర్వమ్. (౨-౨-౩౪) (అల్పసంఖ్యాకస్వరములు గలది మొదట నిల్చును. శివకేశవులు.) శివకేశవౌ...... లఘ్వక్షరం పూర్వమ్ (వార్తి. ౧౪౧౩) కుశకాశమ్ - అభ్యర్హితంచ. (వార్తి. ౧౪౧౨) తాపసపర్వతౌ (పూజార్హము = శ్రేష్ఠము = అభ్యర్హితము - కృష్ణార్జునులు) - (మాతాపితలు (గర్భధారణపోషాభ్యాం । పితుర్మాతా గరీయసీ" (సి. కౌ ౯౦౫ సూ.) "మాతాపితరౌ పితుర్యదాహరతా ప్రాయేణ ద్వన్ద్వే స్త్రీలిఙ్గస్యైవ పూర్వస్థితి రితి సూచితమ్. తేన.........వధూవరౌ ఇత్యాది. క్వచిన్న......... తేన "సోఢవ ద్వరవధూ సమాగమః.........ఇతిరఘూ" (ముగ్ధ. 3.౨౧ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్యా.)

కల్పితము. ౨౬౮ VIII సమాహారద్వంద్వము:—సమాహార మనఁగా సమూహము. ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సమూహము సమాహార ద్వారమునఁ గ్రియతో నన్వయించును. ప్రధానమగు సమూహాయ మొక్కటే సమాసబోధ్య మగుటచే నిది

యేకవచనాంతమె యగును. "స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగుర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్ - పరవల్లిఙ్గాపవాదః." (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) యీసూత్రము చెప్పిన సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతము నపుంసకలింగము నగును. "ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్య సేనాఙ్గానామ్ (౨-౪-౨) ఏషాం ద్వన్ద్వః ఏకవత్ స్యాత్. పాణి పాదమ్." "(పాణ్యోశ్చ పాదయోశ్చ సమాహారః" అని విగ్రహము. ఇది ప్రాణ్యంగ మునకు ఉదాహరణము) 'మార్దఙ్గికపాణవికమ్' (ఇది తూర్యాఙ్గోదాహరణము. 'మార్దఙ్గికపాణవికయోస్సమాహారః' అని విగ్రహము. మృదంగవాదక పణవ వాదకుల సమాహారమని యర్థము) 'రథికాశ్వారోహమ్' (ఇది సేనాంగోదాహరణము. 'రథికానా మశ్వారోహాణాం సమాహారః' అని విగ్రహము. రథికులయు నశ్వారోహులయు సమాహారమని యర్థము.) (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్లు ప్రాణ్యంగ తూర్యాంగ సేనాంగముల కేకవద్భావ మనఁగా సమాహారద్వంద్వము నెన్నఁబడును. బహుపదసమాహారమును నగును. రథగజతురగపాదాతము. "సమాహార మేకమె కాన నపుడు నేకవద్భావము సిద్ధమగుచుండ సమాహార ద్వన్ద్వవిషయమునకే ప్రకరణము నియమార్థ మగును. ప్రాణ్యంగాదులకు సమాహారమందే సమాస మగునుగాని యితరేతరయోగమున లేదని నియమస్వరూపము" (కౌము. శర. 3౪౨ పుట.) "విభాషా వృక్షమృగతృణధాన్యవ్యఞ్జనపశుశకున్యశ్వబడబపూర్వాపరాధరోత్తరాణామ్. (౨-౪-౧౨) వృక్షాదీనాం సప్తానాం ద్వన్ద్వః, అశ్వబడబేత్యాది ద్వన్ద్వత్రయంచ ప్రాగ్వద్వా (ప్రాగ్వత్ = సమాహారద్వన్ద్వః ఏకవత్ స్యాత్) ....ప్లక్షన్యగ్రోధమ్, ప్లక్షన్యగ్రోధాః, (ప్లక్షాశ్చ న్యగ్రోధాశ్చ అని విగ్రహము) (వృక్ష). రురుపృషతమ్-రురుపృషతాః (మృగ). కుశకాశమ్-కుశకాశాః (తృణ). వ్రీహియవమ్ - వ్రీహియవాః (ధాన్య). దధిఘృతమ్ - దధిఘృతే (వ్యఞ్జన). గోమహిషమ్ - గోమహిషాః (పశు). శుకబకమ్ - శుకబకాః (శకుని)..." (సి. కౌ. ౯౧౬. సూ.) ఇట్టి యేకవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాన్తవిధులు-సమాసాశ్రయవిధులును నీద్వంద్వమునందుఁ బెక్కు గలవు. "ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే (౬ - 3 - ౨౫). విద్యాయోనిసంబన్ధవాచినాం ఋదన్తానాం ద్వన్ద్వే ఆనఙ్ స్యాత్ ఉత్తరపదే.....మాతాపితరౌ పితాపుత్రౌ. హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః - హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః" (పుత్రేన్యతరస్యామ్ను సూత్రము నుండి మండూకప్లుతిచే పుత్రశబ్ద మనువర్తించును) (సి. కౌ. ౯౨౧. సూ.). విద్యాసంబంధవాచకములు యోనిసంబంధవాచకములు నయిన ఋదంతశబ్దములకు ద్వంద్వమం దట్టిసంబంధమేగల ఋదంతముగాని పుత్రశబ్దముగాని యుత్తరపద మగు

నపుడు 'ఆనఙా'దేశ మగును. "మాతాచ పితాచ = మాతాపితరౌ" అనుచో, పుత్రోత్పాదనమందు వారికి యోనికృతసంబంధము గలదు. 'ఆనఙ్' అనునది ఋవర్ణ స్థానమున నాదేశమయ్యెను. ఙకార మిత్సంజ్ఞము - అకార ముచ్చారణార్థము-నకారము సమాసమున లోపించును. 'పితాచ పుత్రశ్చ = పితాపుత్రౌ' అనుచో వారికి జన్యజనకభావరూపమగు యోనిసంబంధము గలదు గాన నానఙు వచ్చినది. "హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః" అనుచో వారికేక యజ్ఞమునందు విద్యాద్వారమున ఋత్విగ్రూపసంబంధము గలదు గాన 'ఆనఙు' వచ్చినది. హోత = హోమము చేయువాఁడు - పోత = ఋత్విజులలో నొకఁడు - నేష్ట = ఋత్విజులలో నొకఁడు - ఉద్గాత = ఋత్విజులలో సామవేదమంత్రము నడపువాఁడు. వీనిలో నుత్తరపదపరకత్వము నేష్టృశబ్దమునకే గలదు గాన దానికి మాత్రమే 'ఆనఙు' వచ్చినది. "హోతాచ+పోతాచ = హోతాపోతారౌ, నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = నేష్టోద్గాతారౌ, హోతాపోతారౌచ + నేష్టోద్గాతారౌచ" అనుద్వంద్వద్వయగర్భమగు ద్వంద్వసమాసమున నన్నిటికిని నుత్తరపదపరకత్వము సంభవించునుగాన మూఁడుచోటులందును 'ఆనఙు' రాఁగా 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అనురూపము సిద్ధించును.

"దేవతాద్వన్ద్వేచ (౬ - ౩ - ౨౩) (సి. కౌ. ౯౨౨). విద్యాయోనిసంబంధములు ఋకాంతత్వము లేమింజేసి యీసూత్ర మారంభింపఁబడెను. వేదమందుఁగాని లోకమందుఁగాని సుప్రసిద్ధమగు సంబంధముగల దేవతావాచకద్వంద్వమందు నట్టి దేవతావాచియగు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా 'ఆనఙు'వచ్చును. ఉదా:— 'మిత్రశ్చ+వరుణశ్చ = మిత్రావరుణౌ' 'సూర్యశ్చ+చన్ద్రమాశ్చ = సూర్యాచన్ద్రమసౌ' మొ. "మాతరపితరావుదీచామ్. (౬ - ౩ - ౩౨), మాతరపితరౌ" (సి. కౌ. ౯౨౯). "మాతాచ+పితాచ" అనుద్వన్ద్వమున 'మాతరపితరౌ' అనియు రూపము గలదని తాత్పర్యము. ఆనఙు వచ్చుటచే 'మాతాపితరౌ' అనురూపమును సిద్ధించుచున్నది.

"ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే (౫ - ౪ - ౧౦౬). (సి. కౌ. ౯౩౦.) చవర్గాంతములకున్ను దకార షకార హకారాంతములకున్ను సమాహార ద్వంద్వమున 'టచ్' ప్రత్యయ మగును. "వాక్చ+త్వక్చ తయోస్సమాహారః = వాక్త్వచమ్. త్వక్చ+స్రక్చ - తయోస్సమాహారః = త్వక్స్రజమ్. శమీదృషదమ్ - ఛత్రోపానహమ్" మొ. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. అహోరాత్రము వాఙ్మనసము - మొదలగునవి పెక్కుసమాసాంత ప్రత్యయాన్తములు గలవు - విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. అ౹ర IX విష:—ఏకశేషవృత్తి:—ఏకశేషవృత్తి ద్వంద్వాపవాదము. ఏకశేషమునకు ద్వంద్వసంజ్ఞయు సమాససంజ్ఞయు లేవు. 'రామశ్చ+రామశ్చ' అనుచో 'రామరామౌ' అని కానేరదు. ఇంక 'రామౌ' అనియే రూపసిద్ధి కల్గును. అట్టి యేకశేషస్థలములు వివరింపఁబడుచున్నవి. "సరూపాణా మేకశేష ఏకవిభక్తౌ (౧-౨-౬౪) ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని తేషా మేక ఏవ శిష్యతే.........రామౌ (రామశ్చ+రామశ్చ). (సి. కౌ. ౧౨౨ సూ.)" ఎల్ల విభక్తులందును సమానరూపమే కలశబ్దములలో నొకశబ్దమే మిగులును. "రామశ్చ+రామశ్చ=రామౌ" (రాముఁడును+రాముఁడును=రాములు) అని రూప మేర్పడును. కొన్నివిభక్తులందు రూపభేదము లేకున్నను నొండెని భేదమున్నచో నేకశేషము కానేరదు - "మాతాచ + (పరిచ్ఛేత్త) (కొలుచువాఁడు) మాతాచ (తల్లి) మాతృమాతరౌ" అని ద్వంద్వమే యగును. "మాతా - మాతరౌ - మాతరః" అని జననీవాచకత్వమందును 'మాతా - మాతారౌ - మాతారః' అని పరిచ్ఛేత్తృవాచకత్వమందును ప్రథమావిభక్తియందు రూపభేదము వీనికిఁ గన్పట్టుచున్నదిగదా. "మాతృశబ్దస్తావ జ్జననీవాచీ. పరిచ్ఛేత్తృవాచీచ, తత్ర మాతృభ్యా మితిభ్యామాదౌ క్వచిత్సారూప్యే సత్యపి, ఔజసాదిషు మాతరౌ - మాతారావితి వైరూప్యదర్శనాత్ నైకశేషః" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౧౨౨. సూ.) "పుమాన్ స్త్రియా (౧-౨-౬౭). స్త్రియా సహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే, తల్లక్షణ ఏవ విశేష శ్చేత్ - హంసీచ హంసశ్చ = హంసౌ" (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) స్త్రీవాచకముతోడి సహోక్తియందుఁ బుంవాచకము శేషించును. ఆ రెంటికిని బుంస్త్వస్త్రీత్వ భేదముమాత్రమే యున్నపుడె యట్లు సంభవించును. "హంసశ్చ వరటాచ - హంసవరటే" అనుచో నేకశేషము కానేరదు. వరట యనఁగా హంసి యనఁగా నాఁడుహంసను. "పితా మాత్రా. (౧-౨-౭౦). మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే - మాతాచ పితాచ = పితరౌ - మాతాపితరౌ" (సి. కౌ. ౯౩౬). మాతృశబ్దముతోడి సహోక్తియందు పితృశబ్దము వైకల్పికముగా శేషించును. "పితరౌ = మాతాపితరౌ = మాతరపితరౌ" = తల్లిదండ్రులు. ఇచటి లింగవిశేషములనుగూర్చి ౨౪౯ విష. విస్తర II చూడవలెను. "గ్రామ్యపశుసంఘే ష్వతరుణేషు స్త్రీ (౧-౨-౭౩) ఏషు సహ వివక్షాయాం స్త్రీ శిష్యతే. పుమాన్ స్త్రియేత్యస్యాపవాదః. గావ ఇమాః" (సి. కౌ. ౯౩౯. సూ.) అనేకశఫములగు గ్రామ్యపశువుల సంఘములలో (లేఁతవి కానపుడు) పుంలింగములతోడి సహోక్తియందు స్త్రీలింగము శేషించును. "గావశ్చ (ఎద్దులును) గావశ్చ (ఆవులును) గావః" అని యగును. అట్టి 'గావః' అనునది

స్త్రీలింగమని విశదీకరించుటకు 'ఇమాః' అనునది నిల్పఁబడెను. అశ్వము లేకశఫములు (ఒకడెక్కఁగలవి) గాన నవి గ్రామ్యపశుసంఘములైనను నీవిధి వర్తింపదు. "అశ్వాశ్చ + (మగగుఱ్ఱములు) అశ్వాశ్చ = (ఆఁడుగుఱ్ఱములు) అశ్వా ఇమే" అని యగును. పుంలింగము శేషించెనని తెల్పుటకై 'ఇమే' అనునది నిల్పఁబడెను. "నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్చాస్యాన్యతరస్యామ్. (౧-౨-౬౯)" (సి. కౌ. ౯3౫ సూ.) నపుంసకమునకు నపుంసకేతరములతోడి సహవివక్షయందు నపుంసకమే శేషించును. ఇట్టి నపుంసకశిష్టత నిత్యమై యగును. ఆ శేషించినది యేకవచనాంతము వైకల్పికముగ నగును. వానికి లింగకృతమగు భేదమున్మాత్రము గల్గునపుడె యీవిధి వర్తిల్లును "శుక్లశ్చ + (పటము) శుక్లాచ+(పటి) శుక్లంచ = (పటమ్) శుక్లమ్—శుక్లాని" అని రెండువిధములుగాను శేషించును.

కల్పతరు. ౨౬౭ X విష:—అలుక్సమాసములు కొన్నియెడల సమాస విభక్తికి "సుపోధాతు........"అను (౨౬౭ I విష.) సూత్రముచొప్పున లోపము కల్గకుండుటయుఁ గలదు. అలుక్సమాసవిధాయకసూత్రములు సుపోధాత్విత్యాది కపవాదములు. అట్టివి "అలుక్సమాసములు" అనఁబడును. అట్టివి తెల్గున "సీ. వనజేక్షణావనోధన పశ్యతో హారుండు" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడుచుండును.

"పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతిచ (వార్తి. 3౭౭౧.) యస్యాగ్రజః పుమాన్ సపుంసానుజః (పురుషునిచేత ననుజుఁడు = పురుషుఁ డగ్రజుఁడు గాఁగలవాఁడు) జనుషాన్ధో = జాత్యన్ధః" (జనుషా = జన్మముచేతనే, అన్ధః = అంధుఁడు) (సి. కౌ. ౯౬౦ సూ.) "వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః (౬-3-౭) ఆత్మనః. ఇత్యేవ ఆత్మనేపదమ్" (సి. కౌ. ౯౬౪ సూ.) "పరస్యచ (౬-3-౮) పరస్మైపదమ్........" (సి. కౌ. ౯౬౫.) "వాగ్దిక్ పశ్యద్భ్యో యుక్తిదండహారేషు. (వార్తి. 3౭౯౭ షష్ఠ్యా అలుక్. వాచోయుక్తిః (యుక్తియుక్తమగుమాట). దిశోదణ్డః (దిక్కుయొక్క దండము=దిక్కునందలి దణ్డము) పశ్యతోహారః" (పశ్యన్త మనాదృత్య హరతీత్యర్థః) = (చూచుచున్నవానిని వంచించి దొంగిలించువాఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౯ సూ.) "ఋతో విద్యాయోని సంబన్ధేభ్యః (౬-3-౨3)" (సి. కౌ. ౯౭౧ సూ.) ఋదన్తములగు విద్యాయోనిసంబంధవాచకములకంటెఁ బరముగనున్న షష్ఠి విద్యాయోని సంబంధవాచకములు పరమగునపుడు లోపింపదు. "పితుర న్తేవాసీ (తండ్రికిశిష్యుఁడు). పితుః పుత్త్రః" (తండ్రికిఁగుమారుఁడు). అన్యతరపరత్వ మంగీకృత మగుటచేత "హోతుః పుత్త్రః" (హోతయొక్క పుత్త్రుఁడు) అనియు నలుక్సమాసము సాధు

వగును. "భ్రాతృజాయా" మ్మను మేఘసందేశ ప్రయోగము 'పితామహాః పితృపితా' అనునమరోక్తియు వీని కన్యథాత్వమును జూపుచున్నవి. పితుఃస్వస (మేనత్త)మాతుః స్వస(పినతల్లి) 'పితృష్వస-మాతృష్వస' అనుపాక్షికరూపములును వైయాకరణసమ్మతములు. "ఇవేన సమాసోవిభక్త్యలోపశ్చ (వార్తి.౧౨౩౬ ౧౩౪౧) జీమూతస్యేవ" (మేఘమునకువలె) (సి. కౌ. ౬౭౦ సూ.) ఈసమాసము వైకల్పికమనుట భాష్యసమ్మతము కావుననే 'ఉద్బాహురివ వామనః' (రఘు. ౧ సర్గ.)అనుకాళిదాస వ్యస్తప్రయోగము సాధువగుచున్నది. దేవానాం ప్రియుఁడు = మూర్ఖుఁడు (బౌద్ధులబిరుదము.) దాస్యాః పుత్త్రుఁడు = నింద్యుఁడు మొదలగునవియును వైయాకరణసమ్మతములు. "అమూర్ధ మస్తకాత్ స్వాఙ్గా దకామే (౬-3-౧౨) కణ్ఠేకాలః" (కంఠమున నల్పుగలవాఁడు = శివుఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౦ సూ.) (విస్తర II, అ౬ల VI విష.) మూర్ధమస్తకశబ్దభిన్నములయిన స్వాంగవాచకములకంటెఁ బరమగు సప్తమికిఁ గామశబ్దేతరము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞయందు లోపము గల్గదని సూత్రార్థము. కంఠేకాలుఁడు. మొ. "హలదన్తాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామ్. (౬-3-౯)........ యుధిష్ఠిరః (యుధి+స్థిరః = యుద్ధమందు స్థిరుఁడు) హలన్తమునకంటెను 'అ'దన్తమునకంటెను బరమగు సప్తమికి సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని యర్థము. దివిజులు - సరసిజము మున్నగు పెక్కులగు నలుక్కు లింకను గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

కల్పతరు. అ౬ల XI విషః—సర్వసమాసాంత ప్రకరణము:—ఆయా ప్రకరణములం దాయాసమాసములందు వచ్చు సమాసాన్త ప్రత్యయము లిదివఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇందు సర్వసమాసముల తుదిని వచ్చు ప్రత్యయనులు మిశ్రముగఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. "ఋక్పూరబ్ధూః పథా మానక్షే. (౫-౪-౭౪) అ-అనక్షే ఇతి ఛేదః. ఋగాద్యన్తస్య (ఋక్-పూర్-అప్-ధూర్-పథిన్) సమాసస్య అప్రత్యయో ఽన్తావయవః స్యాత్. అక్షేయాధూస్తదన్తస్య తు న. అర్ధర్చః...విమలాపం సరః." (సి. కౌ. ౯౪౦ సూ.) "అర్ధ+ఋచ్+అ = అర్ధర్చః. (ఋక్కులో సగము) విమల+అప్+అ = విమలాపమ్ = (నిర్మలజలముగలది సరస్సు.) విష్ణు+పుర్+అ=విష్ణుపురమ్. రాజన్+ధుర్+అ = రాజధురా (రాజ్యభారము) రమ్య+పథిన్+అ = రమ్యపథః" అని రూపము లేర్పడును. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. "స్త్రీచ+పుమాంశ్చ = స్త్రీపుంసమ్-వాక్చ+మనశ్చ = వాఙ్మనసమ్ - పురుషస్య+ఆయుః=పురుషాయుషమ్" మున్నగు నిపాతములు నింకననేకవిశేషములును గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. అ౬ల XII విషః—సమాసాశ్రయకథలు:—సమాసపదముల నడుమ జరిగెడి పెక్కుకార్యవిశేషములు సంస్కృతవ్యాకరణమున నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టి విట దిక్ప్రదర్శనముగఁ జూపఁబడుచున్నవి.

"ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య (౬-3-౬౧) ఇగన్తస్యాఙ్యన్తస్య హ్రస్వో వాస్యాత్ ఉత్తరపదే. గ్రామణిపుత్త్రః - గ్రామణీపుత్త్రః" (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ.) ఙ్యన్తము కాని ఇక్ ప్రత్యాహారాన్తముల (ఇ-ఉ-ఋ) కుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా హ్రస్వము వైకల్పికముగ నగును. "గ్రామణి యగు పుత్త్రుఁడు లేదా గ్రామణియొక్క పుత్త్రుఁడు" అని కర్మధారయమునుగాని తత్పురుషమునుగాని గ్రహింపవలయును. గ్రామణీశబ్దములోనిది 'నీ' ధాతువుయొక్క 'ఈ'కారమేకాని ఙీప్రత్యయసంబంధి కాదు. "గ్రామణీః+పుత్త్రః = గ్రామణీపుత్త్రః" అని రూపము కల్గినది. "ఙ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్ (౬-3-౬3) రేవతిపుత్త్రః - అజక్షీరమ్" (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) ఙ్యన్తమునకు నాబంతమునకు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞావాచిత్వమునను ఛందస్సునందును హ్రస్వము కల్గును. "రేవత్యాః+పుత్త్రః = రేవతిపుత్త్రః" అనుచోఁ బూర్వసిద్ధించిన రేవతిపుత్త్రుఁడనునది యొకని పేరు. అజాయాః+క్షీరమ్ = అజక్షీర మ్మనునది తైత్తిరీయమున సంజ్ఞగాఁ బ్రయోగింపఁబడెను. "జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానవర్ణవయోవచనబన్ధుషు (౬-3-౮౫) ఏషు ద్వాదశసూత్తరపదేషు సమానస్య సః స్యాత్. సజ్యోతిః" (సి. కౌ. ౧౦౧3 సూ.) జ్యోతిః ప్రభృతులు పరమగునపుడు పూర్వపదమగు 'సమాన' అనుదానికి 'స' అనునది యాదేశమగును. "సమానం గోత్రం యస్య సః = సగోత్రః" = (సమాన గోత్రజాతుఁడు) "సమానం వయః యస్య సః సవయస్కః "(సమానమగువయస్సు గలవాఁడు.) అనురీతిని విగ్రహముల నెన్నునది. "విశ్వస్య వసురాటోః (౬-3-౧౨౮) విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘోన్తాదేశః స్యాద్వసౌ రాట్ శబ్దేచ పరే విశ్వం వసు యస్య సః = విశ్వావసుః.........విశ్వారాట్" (సి. కౌ. 3౭౯ సూ.) విశ్వావసు వనువాఁ డొకగంధర్వుఁడు. విశ్వావసు వనున దొకసంవత్సరము "విశ్వారాజ్ విశ్వేషాం రాజని పరమేశ్వరేచ" (శబ్దస్తో) "మిత్త్రే చర్షౌ (౬-3-౧3౦) విశ్వామిత్త్రః. ఋషౌకిమ్ - విశ్వమిత్త్రో మాణవకః" (సి. కౌ. ౧౦౪౯ సూ.) మిత్త్రశబ్దము పరమగుచుండఁగా ఋషి యర్థమగుచుండఁగా బూర్వపదమగు విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమగునని సూత్రార్థము. "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-3-౧౦౯) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్+ఉదరమ్ (పృషోదరము) తలోపః-వారివాహకో బలాహకః - పూర్వపదస్యవః - ఉత్తరపదాదేశ్చ లత్వమ్..." (సి. కౌ. ౧౦3౮ సూ.) పృషోదరశబ్దమువంటివి శిష్టప్రయోగమునుబట్టియే సాధువులగును. "పృషతః+ఉదరమ్ = పృషోదరమ్. షష్ఠీసమాసే సుబ్లుకి తలోపే - ఆద్గుణః ఇతిభావః." (బాలమ.) అనురీతిని వీనిరూపసాధనప్రక్రియ నూహించుకొననగును.

సమాసాశ్రయవిధులు వ్యాకరణమున ననేకములు గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

పయిరీతి సిద్ధసమాసములు సంస్కృతవ్యాకరణమున సవిస్తరముగా విశదీకరింపఁబడెను. ఎంత చెప్పినను గొంత యుండక తీరదు "కృత్తులు - తద్ధితములు - సమాసములు" అనువానిలక్షణము పూర్ణముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు. "కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞాన సూచకమ్. ఇతి ప్రాఞ్చః." (ముగ్ధ. ౧౧౮3 సూ. వివ.)

౨౬౮ XIII వివః—కొన్ని సిద్ధసమాసాదివిశేషప్రయోగములు.—తే.గీ. మున్న కొనివచ్చు గణికాసమూహితోడ. (నన్ని. కు. 3 ఆ. 3౫౧.౧౦ ఆ. 3౭౫-3౮౬ ప.) ద్విపద - భక్తసమూహికి బసవయ్యమహిమ. (బసవ. ౨ ఆ. ౬౪౭ ప.) పనిఁగొని సకలభక్తసమూహి చూడ. (౭ ఆ. ౯౪౪ బసవ.) సమూహిశబ్దము దుష్టమగు వైరిపదమువంటి యసాధారణప్రయోగముగ బసవపురాణపీఠికలో నుదాహరింపఁబడెను. (బసవ. పీ. ౯౯ పు.) కాని యిది సాధువె యనంవగును. "సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే. (3-౨-౭౮) అజాత్యర్థే సుపి ధాతోర్ణిని స్స్యాత్ - తాచ్ఛీల్యే ద్యోత్యే, ఉష్ణభోజీ. (ఉష్ణం భోక్తుంశీల మస్య)........ఇహ వృత్తికారేణ ఉపసర్గభిన్న ఏవ సుపి ణిని రితి........తచ్చ భాష్యవిరోధా దుపేక్ష్యమ్, ప్రసిద్ధశ్చోపసర్గే ణినిః-స బహూ వోపజీవినామ్, అనుయాయివర్గః, పలత్యధో ధావిసారి. నవచ్ఛనీయాః ప్రభవోనుజీవిభి రిత్యాదౌ" (సి. కౌ. కృదన్త. ౨౯౭౮ సూ.) "భాష్యవిరోధాదితి - సుబ్గ్రహణ ముపసర్గగ్రహణానువృత్తి నివృత్త్యర్థమ్ - ఉపసర్గే అనుపసర్గేచ సుబన్తే ఉపపదే ధాతోర్ణిని రిత్యేవ భాష్యే ఉదాహృతత్వా దితిభావః" (బాలమ.) అనురీతిని 'సమూహితుం పరస్పర మేకీభవితుం శీలమస్య సంఘస్య సమూహీ' అనువ్యుత్పత్తిచొప్పున సమూహిశబ్దము సిద్ధించుచున్నది. ఏకీభవించు శీలముగల సంఘ మని యర్థము.

౨ ద్విపద. మఱియును విను బెజ్జమహాదేవి యనఁగ (బసవ. 3 ఆ. 3౧3). ఇట్టిచోటులందలి మహాశబ్దము మహాచ్ఛబ్దభవ మని (మహాశబ్దమువలెనె) బసవపురాణపీఠికలో వ్రాయఁబడెను. (బస. పీ. ౧౦౨ పు.) ఇది సరికాదు. మహాశబ్దము మహాచ్ఛబ్దభవమైన స్త్రీపరము వెగ్గొనుచో 'తెల్ల+వాఁడు' మున్నగురీతిని 'మహావాఁడు' మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములు కావలసివచ్చును. కావున 'అ'కారాంతమగు మహాశబ్ద మిట్టియెడల నవ్యభిప్రేతమని యెన్నవగును. "మహ - పు. (మహ+ ఘఞర్థే క) ఉత్సవే సతతానందజనకవ్యాపారే. తేజసి - యజ్ఞే........" (శబ్దస్తో.)

'శ్లో. మహైా! రక్షన్సన్ మమహాన్దసాహిరయతే స్వార్థాభిధా మన్వహమ్' (వేంకటపతిరాయల శాసనము.) "మహా = తేజోయుక్తయగు దేవి. లేదా ఆనందయుక్తయగు దేవి" అని మధ్యమపదలోపసమాసము నంగీకరింపనగును. 'మాకేమి పట్టుము మహాలింగదేవ' (బసవ. ౭ ఆ. ౬౫౦) అని యిట్లు పెక్కుచోట్ల దీనిని సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించియున్నాఁడు. పయిరీతి మధ్యమపదలోపిసమాసములును సోమనారాధ్యునకు సమ్మతములె. "అనురాగచిత్తుఁడు (బసవ. ౧ ఆ. ౧౫౪-౬౧౧ ప.) సంతోషచిత్తుఁడై (౫ ఆ. ౨౨). సంతాప ఆశ్చర్యహృదయుఁడై (౫ ఆ. ౧౬౮). చిత్తులై చయ్యన నేఁగి (౭ ఆ. 3౯౪) (౭ ఆ. ౭౪3-౭౮౭.)

3 ద్వి. ఇది సుమహత్తత్వము......(బస. ౧ ఆ. ౨౬౮). ఇట 'సుమహాతత్వ'మని సవరింపవచ్చునుగాని సోమనారాధ్యునకు "మహత్" అనుదానిని గర్మధారయమునఁ బ్రయోగించుట యభిలషితము. ద్వి. 'ప్రోద్గతసూత్రమహద్గురుపుత్ర! మండలిసో భగవన్మహాజ్ఞ...(పండితా)' అని ప్రాసాదిస్థలములలోఁ బ్రయోగించినాఁడు (బస. పీ. ౯౯ పు.) అట్లైన "ఆన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః (౬-3-౪౬) మహతః ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాత్ సమానాధికరణే ఉత్తరపదే, జాతీయేచ పరే. మహాదేవః......" (సి. కౌ. ౮౦౭ సూ.) అనుచెప్పున 'మహాతత్వము - మహాగురుపుత్ర' అనురీతిని నాకారాదేశము రావలదా యని శంకింపరాదు. ఇచటివి విపులవృద్ధార్థకమహచ్ఛబ్దములు కావు. ఇంకఁ బయినుదాహరించిన యుత్సవతేజః ప్రభృత్యర్థక మహాశబ్దమునుండి యేర్పడిన యాచారార్థకక్విబంతనామధాతువుయొక్క శత్రంతరూపము. "సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్యః" (వార్తి. ౧౭౨౨) (సి. కౌ. ౨౬౬౫ సూత్రమునొద్ద) అనుచెప్పున "మహాఇవాచరతి = మహాతి = నిత్యానందివలె నొప్పుచున్నాఁడు. దీని శత్రంతరూపము. 'మహాత్' అని యేర్పడును. నిత్యానందియగుచున్న యని యర్థము. తేజోవత్త మగుచున్న యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. ఇట్టి నిరవద్యములగు వింతప్రయోగములచేఁ బ్రతిపక్షులను భ్రమింపఁజేసి ధిక్కరించుట వీరశైవమతాచార్యుఁడగు సోమనారాధ్యున కభిలషితము. ఇట్టి యీతనిప్రయోగము లింక నేకము లీవలఁ జూపఁబడెను. ఇంకను జూపఁబడును. ఆచారార్థకక్విబంతనామధాతుప్రయోగములు:—

"శ్లో. వాదీ మూకతి రఙ్కతి క్షితిపతి ర్వైశ్వానరశ్శీతతి। క్రోధీ శామ్యతి దుర్జనస్సుజనతి క్షిప్రానుగః ఖఞ్జతి। గర్వీ ఖర్వతి సర్వవిచ్చ జడతి త్వన్మన్త్రిణాయన్త్రితః। శ్రీనిత్యే వనజన్ముఖ ప్రతిదినంకల్యాణితుభ్యంనమః" (ముగ్ధ. లిధు. ౮౭౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) మఱికొందఱు మహాకవులును నిట్టిప్రయోగము నంగీకరించి

యున్నారు. దళితాంభోరుహాస్తపత్త్ర సుమహాత్మా-శాసనౌఘంబు.........(నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౬౯ ప). సీ. దహనకుండోపమ మహాదతీ నివహంబు (భాస్క. యుద్ధ. ౧౯౯౫ ప.) క. అద్భుతపౌరుషనిధి హా। రక్షఃపరాక్రముఁడు మహదహంకృతితోడన్. (భాస్క. యుద్ధ. ౨౦౩౧ ప.) క. కంఠీరవముఖవివరా। కుంతకతోరాదవాతిఘూర్ణితసిహాతో। త్కంఠేభదహనరుహాదమవ। కంఠమువై దేహి దతిసి కళవళపడుచున్. (జై. అశ్వ. ౬ ఆ.)

౮. మ.........నా। దమొ నా దిగ్బధిరీకృతం బగుచు నిత్యంబున్ జెలంగుం బురిన్. (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౬౨) క. మునితతి కరముకుళితులై। వినుతించుచు.........(నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౧౮). చ.........శంఖకాహళా। దికనినదంబు లెల్లఁ గడు దిగ్బధిరీకృతమై చెలంగఁగా. (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౮.) 'బధిరీకృతదిక్కము - ముకుళితకరము' అనురీతిని 'క్త' ప్రత్యయాంతము బహువ్రీహిని బూర్వపదమై యుండుట సామాన్యవిషయము. "వాహితాగ్న్యాదిషు. (౨-౨-౩౭)" (సి. కౌ. ౯౦౦ సూ.) అనుచెప్పుచున్నది సమాసోత్తరపదమై 'అగ్న్యాహితః' అనున ట్లుండుట విశేషప్రయోగము. "ఆహితాః = ఆధానేన సంస్కృతాః అగ్నయః యేన సః = అగ్న్యాహితః = ఆహితాగ్నిః" అని ద్వివిధప్రయోగములును శాస్త్రసమ్మతములె.

౫ మ. అళిధమ్మిల్ల మృణాళహస్తఁ గమనీయావర్తనాభిన్ మహో। త్పలగంధిం గలహంసయాన విలసద్బంధూకరక్తోష్ఠను। త్పలనేత్రం గమలాస్య నంగజకసాంభః పూరఁ దత్పార్వతిన్। జలజావాసముఁ జొచ్చి యాడక మనోజాతానలం బాఱునే (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౮౨౮.) 'పార్వతిన్ జలజావాసమున్ = పార్వతియనెడి సరస్సును' అని వ్యస్తరూపకము నెన్నునది. ఇట 'పార్వతీజలజావాసము' అని రూపకసమాసపాఠము నంగీకరించి బ్రహ్మ. శ్రీ. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు క్రిందిరీతిని టిప్పణమున వ్రాసిరి. "ఉపమానోపమేయవిపర్యయమును విశేషణవిశేష్యలింగభేదమును దోషములుగా గ్రహించి వానిఁ దొలఁగింపనని కాఁబోలును తెనాలి రామలింగకవి తనకందర్పకేతువిలాసములో నిట్లు మార్చి పద్యమును గూర్చుకొనెను. మ. లలితాస్యాంబుజహంబు నీలకచరోలంబంబు నేత్రాసితో। త్పల ముచ్చైస్తనకోక మోష్ఠవిలసద్బంధూక ముద్యత్కటీ। పులినం బుద్గతచిత్తజాతరసవాఃపూరంబు ప్రాణేశ్వరి। జలజావాసము సొచ్చి యాడక మనోజాతానలం బాఱునే॥ ఇది సరికాదు. టిప్పణకర్తగారు లింగాదివ్యత్యయవిపర్యమున దోషము లున్నవని తలంచిరే కాని రామలింగకవి యట్లు తలంచియుండఁడు. ఆతఁడు రచనాభేదమున

నన్నిచోడునిపద్యము ననుకరించెను. మఱియుఁ డిప్పణికర్తగారు కొన్నిదోషములు వారంగీకరించిన 'పార్వతీజలజావాసము' అనెడిపాఠమున నున్నవి. నన్నిచోడుఁ డందు వ్యస్తరూపకము నంగీకరించెను. "అళిధమ్మిల్ల - మృణాలహస్త" మున్నగుచోటులందు "అళులవంటి ధమ్మిల్లముగలది. మృణాళమువంటి హస్తములుగలది" అనురీతి నుపమానపూర్వపదబహువ్రీహి నన్నిచోడ కవిప్రయుక్తము. ఆపక్షమున దోషలేశమును లేదు. ఆయాస్థలములందలి యుపమానములనుండి యారోపితవస్తు సహోధర్మము లుపచరితములు కాఁగలవు. తెంకణాదిత్యుని పద్యమున నుపమారూపకాలంకారములు రెండును వర్తిల్లును. రామలింగకవిపద్యమున రూపకాలంకారముమాత్రమె విలసిల్లును. "పార్వతిన్ = పార్వతినెడి, జలజావాసమును," "అనుచో 'ఏవార్థక' మధ్యాహృతమగునట్లె 'ఉమ=ఉమయనెడి, బోఁటి=స్త్రీ' అనుచో 'ఇత్యర్థక' మధ్యాహృతమగును. ద్విపద. ఉమబోఁటి యాత్మలో నుత్తలపడఁగ. (బసవ. 3 ఆ. ౨౭౪ ప.) (సూ-౨౬౫ విమ. దానివిస్తరము).

తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తంబ యగు. 3.

తత్పురుషబహువ్రీహిద్వంద్వంబులని సమాసంబు లెల్లం ద్రివిధంబు లయియుండు. అవి ప్రాయికంబుగా నుత్తరాన్యోభయపదార్థప్రధానంబు లయియుండు. అందుఁ దత్పురుషంబు వ్యధికరణంబని సమానాధికరణంబని ద్వివిధంబు. ద్వితీయాదులకు మీఁది పదంబుతోడ సమాసంబు వ్యధికరణంబు నాఁబడు. నెలతాల్పు - నెలతప్పవవాఁడు - దేవరమేలు - దొంగభయము. రామునిబాణము - మాటనేర్పరి. విశేషణంబునకు విశేష్యంబుతోడ సమాసంబు సమానాధికరణంబు నాఁబడు. ఇదియె కర్మధారయంబు నాఁబడు. సరసపు వచనము - తెల్లగుఱ్ఱము - మంచిరాజు; ఇది సంఖ్యాపూర్వకంబు ద్విగువు నాఁబడు. ముజ్జగములు - ముల్లోకములు. బహువ్రీహి-ముక్కంటి-చలివెలుఁగు. ద్వంద్వము - తల్లిదండ్రులు. అన్నదమ్ములు. ప్రాయికంబుగా ననుటచే సంస్కృతలక్షణంబు తోడరని సమా

బాలవ్యాకరణ
వివరణము
౨౬౫ విషయము.

సంబుం గలదని సూచింపంబడియె. దానంజేసి చిగురుఁ
గేలు - జుంటిమోవి యిత్యాదులయిన యుపమాన
పూర్వపదకర్మధారయంబులు గ్రాహ్యంబులు. ముఖ
పద్మము చరణకమలములు. ఇట్టియుపమానోత్తరపదం
బులు గలవుగాని వికృతంబులు సిద్ధంబులు లేవని
యెఱుంగునది. సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు. రాజ
పురుషుఁడు - నీలోత్పలము - పీతాంబరుఁడు - రామ
లక్ష్మణులు. కేవలసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ
సమసింపదు. దానంజేసి యనేకమాఱు లల్పవందు
లిత్యాదులు దుష్టములని తెలియునది.

సంజీవని. ౨౬౫, వివ:—తత్పురుషాదులను లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తం బని చెప్పియు "సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు" అని చెప్పియు సూరి గారు సిద్ధములగు తత్పురుషాదులకు వరుసగ "రాజపురుషుఁడు - (తత్పు.) - నీలోత్పలము (కర్మ.) పీతాంబరుఁడు (బహు.) రామలక్ష్మణులు (ద్వంద్వ.)" అని యుదాహరించిరి. సిద్ధద్విగువునకు "త్రిలోకి" అనియు నవ్యయీభావమునకు 'యథాశక్తి' అనియు నేల యుదాహరింపలేదో తెలియకున్నది. మఱియు "ద్విగుకర్మధారయా" విత్యాదికారికలను భట్టారకుఁ డాచ్ఛికసమాసముల విషయమున నుపదేశించెనే కాని తదితరసాధ్యసమాసముల విషయమున— 'సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసము - మిశ్రసమాసము' అనువానివిషయమున—నుపదేశింపలేదు. సూరి యాకారికలను వివరించునుద్దేశముతోనే ప్రకృతసూత్రమును దీనివివరణమును వ్రాయసాగెను గాని యీసూత్ర వివరణములలో నాచ్ఛికములనే కాక "రామునిబాణము—పరసపురవచనము' అను సాధ్యసాంస్కృతికములను "దొంగభయము - ముజ్జగములు - ముల్లోకములు" అను మిశ్రసమాసములను సైత ముదాహరించినవాఁ డయ్యెను. అవ్యయీభావము నజ్జగించుట యుపమారూపకాదులను బ్రసంగించుట మున్నగువానిఁబట్టి ద్విగుకర్మధారయావిత్యాదికారికల ననుసరించియే యీసూత్రమును దీనివివరణమును నుపదేశించెననుటలో సందియము లేదు. తత్పురుషభేదముల నుదాహరించుటలో సూరి యహోబలపతినే యనుసరించెను గాని యొకటిరెండుచోటులందు సవరింపఁబోయి పొరపడెను. చింతామణివ్యాఖ్యాతయు వ్రాసిన ద్విగుకర్మధారయావిత్యాదికారికల కాచ్ఛికసమాసములనే యుదాహరించుట యుక్తమగుటం జేసి యహోబలపతి యట్లే యుదాహరించెను. "పడగతాల్పు - లేనలేంది (పడగను

దాల్పునది - తేనెను తినునది) ఇత్యాదౌ ద్వితీయాతత్పురుషః - అత ఏవ ధరిత్రి చాచుగరుతాల్చినకేల నిత్యాదయః కవీనా ముక్తయఃసంగచ్ఛన్తే.పట్టుపుట్టముతాల్పు ఇత్యాదౌ నలుగ్ద్వితీయాతత్పురుషః. (విస్తర I) ఉలితునుక-నెలతక్కువ బిడ్డ ఇత్యాదౌ తృతీయాతత్పురుషః - '(ఉలిచేతఁ దునుక. నెలచేతఁ దక్కువ.' అని విగ్రహములు) ....దేవరమేలు ఇత్యాదౌ చతుర్థీతత్పురుషః............దొంగయలుకు ('దొంగవలనన్+అలుకు = భయము' అని విగ్రహము) ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః. దొరమాసిని - తేఁటిపిల్ల - మల్లెపూవు - జాబిల్లి- వెన్నెల - గట్టుపట్టి - రాచకొలము - నేలినుంత - కూటికుండ - ఇత్యాద్యాః షష్ఠీతత్పురుషాః - మాటనేర్పరి ఇత్యాదౌ సప్తమీతత్పురుషః" (అహో ౧౩౧ పుట). ఇట్లంతటను నాచ్చికసమాసములనే యహోబలపతి యుదాహరించెను - అట్టియహోబలపతి యుదాహృతులనె స్వీకరించి యుదాహరించుటలో సూరి యించుక సవరించెను. ముద్రితాహోబలపండితీయమున 'దొంగయలుక ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః' అని ప్రమాదముగఁ బడినది. భద్రాద్రిశాస్త్రిగారిటీకయందును నట్లె యున్నది కాన సూరి చూచిన కళిరోభూషణమునందును నట్లెయుండునని తోఁచెడిని. "అలుక = కోపము" అనుదాని కట్టి పంచమీతత్పురుషములో సుదర్శనము లేసందున సవరించి "దొంగభయము" అను

విస్తర. I ౨౮౯ వివ:—తిండిశబ్దమునకు "తినువాఁడు" అనునర్థము కాన రాదు. తినుట యనియె యర్థము కన్పట్టుచున్నది. కాన ద్వితీయావిభక్తి కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు. "తేనెతిండి = తేనెతిండిగాఁగలది తుమ్మెద" అనువిగ్రహమున నది బహుప్రీహి యనవలెను. లేదా "తేనెతిండి = తేనెయొక్క+తిండి = తేనెతిండి"అని యర్థముచేసినచో షష్ఠీతత్పురుషము కావలెను. అట్లె "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అనుచో 'పట్టుపుట్టమును+తాల్పు = ధరించువాఁడు' అనినచో ద్వితీయ లోపించిన తత్పురుషమె యగును. అలుక్సమాసముకాదు. లేదా "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు" అనినచో షష్ఠికాదేశముగావచ్చిన ద్వితీయావిభక్తిరూపము లోపింపలేదనియు ద్రుతమాత్రము లోపించెననియుఁ జెప్పినచో నలుక్షష్ఠీతత్పురుషమనుట యుక్తము. "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు=('షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్' అను చొప్పున ద్వితీయాతుల్యరూపమాదేశము కాఁగా) "పట్టుపుట్టమునన్+తాల్పు"అగును. "నిరమో మహతాం లుక్చ స్యాత్" త్తను చొప్పున 'ను' వర్ణకలోపమును "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు' అనుచొప్పున ద్రుతలోపమును రాఁగా "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అని యేర్పడునుగాన ద్వితీయ లోపింపలేదనుట సరికాదు. షష్ఠి లోపింపలేదనవలెను.

దానిని సూరి నిల్పెనని విశ్వసింపఁ దగును. సమాసకముల ననఁగా నాచ్ఛికసమాసములను మాత్రమె యీకారికలచోట నుదాహరించుట యావశ్యకమని తలంపనివాఁడగుట చేతనే సూరి రామునిబాణము మున్నగువానిని సైత ముదాహరించినవాఁ డయ్యెను. (విస్తర II).

సమానాధికరణాదుల స్వరూప మీవలను విశదీకరింపఁబడెను. (అర్థా IV విష.) 'చిగురుఁగేలు' మున్నగువానివంటి యుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు సంస్కృ)

విస్తర II అర్థా విష:—చింతామణిపద్ధతులచొప్పున 'దొంగభయము' అను పంచమీతత్పురుషసమాసము సాధువు కాదు. సమాసకమునందుమాత్రమె సమాస విభక్తికి లోపమును జింతామణి యుద్దేశించినది. తక్కిన సాధ్యసాంస్కృతికము లందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును జింతామణి యుద్దేశింప లేదు. తత్పురుషములలో షష్ఠీతత్పురుషమును మాత్రమె సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్" అను సూత్రమున నంగీకరించెను. ఎల్లకారకములందును శేషషష్ఠీ వివక్ష నిర్బాధము గావున "దొంగయొక్క+భయము = దొంగనున్ = దొంగన్+భయము" అని యుండఁగ "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున ద్రుతలోపము రాఁగా 'దొంగభయము' అనుషష్ఠీతత్పురుషముమాత్రము సిద్ధించును. అచటి షష్ఠి ద్వితీయాతుల్యరూపముతో నిల్చి లోపింపమింజేసి "అలుక్ షష్ఠీతత్పురుష" మనఁ దగును. బాలవ్యాకరణకర్త యట్టి చింతామణియాశయమును గ్రహింపలేక "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు లట్టునఁ గాదు" (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అని యిట్లు సాధ్యసమాసముల విభక్తుల కెల్ల లోపమును విధించెను. కావున "దొంగ వలనన్+భయము = దొంగభయము" అను సాధ్యమిశ్రపంచమీతత్పురుషము బాల వ్యాకరణపక్షమున సాధువగుచున్నది. కాని యీసూరిరచనమునందు "నెలయ వరుఁడు (నెలచేతన్+అవరుఁడు) నెలప్రభవుఁడు. (నెలవలనన్+ప్రభవుఁడు=బుధుఁడు) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములగును. మఱియు "సమాసవిభక్తికి లోపం బగు........" (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అనెడి సూరిసూత్రము నిర్మూల మగుటం జేసి యశాస్త్రీయము. "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యా త్సమాసకాఖ్యేషు" అని యిట్లు చింతామణి సమాసకములందే విభక్తిలోపమును వచించెనుగాని తక్కిన సాధ్యసమాసములలో విభక్తి లోపము నంగీకరింపలేదు. సమాసకవిభక్తి లోపము సైతము కవిప్రయుక్తములందె చెల్లును. ఈసందర్భమున నూతనపద్ధతి నవలంబించిన సూరిమార్గము కేవల మపమార్గమని ముందు నిరూపింపఁబడును.

తమునందును ప్రయుక్తమయ్యెననియు నట్టి సిద్ధసమాసము లాంధ్రకవిప్రయుక్తములు గలవనియు నీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. (విస్తర. II ౨౬౮ IV విమ.) కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపఁ దనఁగా నాంధ్రవిభక్త్యాదుల నందని సంస్కృతశబ్ద మట్లు సమసింపదని యర్థము. కాన 'అనేకమాఱులు' అనునది యసాధువు. 'అనేకముమాఱులు'అను తత్పురుషముల సమాసము సాధువగును. ఇట్లె 'అల్పప్రదండులు' అనురీతిని సైతము సాధువె యగును.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాఙ్గేషు.
(ఆం. చిం. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౪౭ పు.)
షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా, తుల్యా తత్పురుష సంజ్ఞితా నా
మ్నామ్. (ఆం. చిం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు.)
స్యా దుత్తరస్య లోపేపి ద్వితీయా నియతా మతా ।
సన్న సూ. అన్యత్రాపి తదిష్టిః స్యాత్ । ప్రయోగ స్తత్ర కార
౨౭౦ విమ. ణమ్॥ (వికృ. హలం. ౨౦ కారి. అహో. ౪౪౪ పు.)
క్వచిత్ ప్రత్యయయోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.
(వికృ. సంధి. ౨౭ కారి. అహో. ౧౪౯ పు.)
క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే. (వికృ.
అజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౭ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౦ విమ:—సమాసకాఙ్గేషు = ఆచ్ఛికసమాసావయవములగు (సమాసక = ఆచ్ఛికసమాస) నసఁగా నాచ్ఛికసమాసరూపప్రాతిపదికమునకు నవయవములగు, విభక్త్యాదేః = సుబ్విభక్తులు-ఉత్తరపదములు మున్నగువానికి, లోపశ్చ= లోపమునుఁగూడ, స్యాత్ = అగును. చశబ్దముచే నీలోప మరుదుగను ప్రయోగానుసారముగను గల్గును. ఈసూత్ర మిరాక్రిందిసంస్కృతవ్యాకరణవిషయముల నుద్దేశించుచున్నది. కావున నట్టిసంస్కృతపద్ధతిచే సమాసవిభక్తిలోపము నుత్తపదాది లోపమును జేయవలయునని దిఙ్మాత్రముగా నుపదేశింపఁబడెను.

"సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః .(౨-౪-౭౧) (వృత్తి.) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౫౦.) శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప స్యోపసంఖ్యానమ్. (వార్తి. ౧౩౧౦-౭౩౯ సూ.)" మున్నగుసూత్రములచేత సమాసోత్తరపదాదిలోపమును వచింపఁబడెను. అలౌకికవిగ్రహమునందే సామానాధికరణ్యాదివివక్షచేత సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి సమాసమునకు "కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాన్తౌ సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః" (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.)

అనుసూత్రముచెప్పునఁ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి ప్రాతిపదికమున కవయవభూతములగు శబ్దములలోని సుబ్విభక్త్యాదులు "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచెప్పున లోపించును. లోపింపఁగా మిగిలిన ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఇట్లె తద్ధితాదివృత్తులందును విభక్త్యాదిలోపము నరయునది. ఆచ్ఛికసమాసాదులందును నైరీతినే 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అనుచెప్పునఁ ప్రాతిపదికత్వము గల్గిన సమాసక తద్ధితాద్యవయవములగు శబ్దములందలి విభక్త్యాదులు ప్రకృతమగు "లోపశ్చవిభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాణ్డేషు" అనుసూత్రముచే లోపించుటయు మిగిలిన ప్రాతిపదికరూపశబ్దముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యసుబ్విభక్తులు నిల్చుటయూ సంభవించును. వేల్పు+ఆమ్+దొర+సు = (వేల్పులయొక్క దొర) అనుచో సమాసరూప ప్రాతిపదికావయవములగు 'ఆమ్ సు' అనునవి లోపింపఁగా "వేల్పుదొర" అను ప్రాతిపదికభాగము నిల్చును. దొంగ+భ్యస్+అలుకు+సు = (దొంగవలనియలుకు) అనుచో "దొంగయలుకు" అను ప్రాతిపదికభాగము ఉత్తరశేషమగును. మూఁడు+జస్+కన్ను+జస్ (మూఁడు కన్నులెవనికిఁగలవో వాఁడు) 'మూఁడుకన్ను = ముక్కన్ను+ంటి = ముక్కంటి' అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. ప్రయోగసిద్ధములగు కొన్ని యాచ్ఛికసమాసములందును గొన్నిజ్ఞాపకసిద్ధసమాసముల (శోకార్తపుటొడలులతో) యందును దప్పఁ దక్కినసాంస్కృతికాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములం దీసంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధ సమాససామాన్యపద్ధతి యుపచరింపదు. "రాజన్+జస్+ఆన+సు అనుచో "రాజయాన' అను ననిష్టరూప మేర్పడును. కావుననే యట్టిచోటులందు నన్నయాథర్వణులు "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే"త్యాది చెప్పున మార్గాంతరమున రూపసిద్ధి నుపదేశించిరి.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాది కాంధ్రీకరణమగు "లోపమును సమాసగతమా పదములపయి విభక్తికి........." అనుదానికి గాణపతవివరణకర్త "ఉత్తరార్థోదాహృతి.........తమ్మునికొడుకు - నసలదండ - వేల్పులదొర. విభక్తి పరమగునపుడు ప్రకృతికి విధింపఁబడిన 'ని-ల'లు విభక్తిసంబంధులుగాక ప్రకృత్యవయవములగుటంజేసి వానికి లోపము రాదు" అని వివృతివ్రాసెను. (గాణ. ౩౦౮ కారి. ౭ పద్య) ఇది సరికాదు. అలౌకికవిగ్రహవాక్యములోనె సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టిసమాసరూపప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించుటచేత 'ని-ల' లు వచ్చుటకుఁ బ్రసక్తిలేదు. మఱియు గాణపతవివరణకర్త యిచ్చిన యుదాహృతులు "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే" త్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములుగాని

లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. అలౌకికవిగ్రహమునందే సుబ్విభక్తులు లోపించుటచే "తమ్ముకొడుకు - ననదండ - వేల్పుదొర" అనియే సిద్ధించును. ఇట్లే "కన్ను+ఓస్+కవ+సు" అనువిగ్రహమున సుబ్విభక్తులు లోపింపఁగా "కన్నుఁగవ" అని సిద్ధించును. "ఉ.........మున్నుఁగొంటి మేఁవన్న ననదండ యొక్క మగవాఁడిడ........." (ఆము. ౧ ఆ. ౧౮). మథ్యా......... ఉవిద కన్నుంగవ మొగిచి తెఱవక యుండె భయమున. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧౮) ఉ... ......౮। న్నుంగవ యాక్రమించుకొనునో ముఖచంద్రునటంచు.........(మను. ౨ ఆ. 3౨.)

సమాసకములం దిట్లు విభక్తిలోపము గల్గుసమాసములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా తుల్యే"త్యాదిసూత్రము (చిం. హలం. ౧3 కా) చొప్పున నన్ననో సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లేకాక యాచ్ఛిక సమాసములును ధారాళముగా నేర్పడును. ఉదా:—తమ్మునికొడుకు - ననలదండ- వేల్పులదొర - కన్నులకవ మొ. ఇట్టియెడల "కన్ను+ఓస్+కవ+సు" అనునపుడు షష్ఠీ భవే దిత్యాదిచొప్పున రూపసిద్ధి చికీర్షితమగునపుడు సమాసరూపప్రాతిపదికము యొక్క యవయవములోని "ఓస్" ప్రత్యయము లోపింపక దానిచో "శాట్" ప్రత్యయరూపద్వితీయాకారము నిల్చును. కవ శబ్దమువిూఁది సుప్రత్యయము మాత్రములోపించును - కాఁగా "కన్నులకవ' అని రూప మేర్పడును.

సమాసకేతరస్థలములందు "షష్ఠీ భవే"దిత్యాద్యుత్తరసూత్రసిద్ధ షష్ఠీతత్పురషమునకుఁ దప్పఁ దక్కినతత్పురుషకర్మధారయాదులకు సాంస్కృతికమిశ్రరూపసాధ్య సమాసస్థితి లేదని యీసందర్భమువలనఁ దోఁచుచున్నను - "సరళే పరుషే చైవ... వికారాద్వాపి కేచన" (౮౮. విమ). "దారార్థేత ఉదపి రో మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు" (౯3. ౯౮. విమ). "సామానాధికరణ్యేషు........" (౯౧. విమ). "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్" (౨౮౮. విమ). "ఇచ్చ విభక్త్యన్తిమస్య........" (౧౦౫. విమ). అనునవి మొదలగు విధులచేత నితరవిధములగు తత్పురుషకర్మధారయ ద్విగువులకును నభ్యనుజ్ఞ తత్తద్విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపిత మగుచున్నది. కావున నట్టి జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందుఁ దత్తద్విధుల కనుకూలముగాఁ దత్తద్విధుల ననుసరించి శాస్త్రకవిప్రయోగవిరోధము లేనిరీతిని విభక్తిలోపాదికమును "సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః" (సి. కౌ. ౬౭౦. సూ). అనురీతిని ననుక్తన్యాయమునఁ

గల్పించికొనవలయును. "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుదానినే యుద్దేశించు చున్న "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః........." (చిం. హలం. ౧౭. కా) అనుసూత్రము పై రీతిసమాసములందును "శోకార్తపుటోడలులతో-చేసిన తత్ఫలము" మున్నగు కవి ప్రయోగజ్ఞాపకసిద్ధ సాంస్కృతికాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములందునుమాత్రమె యుపయోగింపనగునుగాని యెల్లయెడలను నుపయోగింపరాదు. జ్ఞాపకసిద్ధములందు "రామ+ జి+భక్తి+సు" అనుచో 'రామునందలిభక్తి' అనునర్థమును వివక్షించునపుడు "జేర లిచ" అనుసూత్రపుజ్ఞాపకమున నందలి 'జి' లోపింపదు. 'సు'ప్రత్యయము లోపించును. జ్ఞాపకసిద్ధసమాస స్థలములం దిట్లాయా సూత్రముల ననుసరించి దీని నుపయోగించుకోవలెను. సీ. ఉల్లతెల్లని తురగోత్తము వాలంబు (ఆది. ౨. ఆ. ౩౭. ప). క. శోకార్తపు టోడలులతో (స్త్రీ. ౨. ఆ. ౧౨౭. ౭. ప). మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టియు, "సామానాధికరణ్యే షూవన్తానాం టుగాగ మోచి స్యాత్...... మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" మున్నగువిధులనుబట్టియు సాంస్కృతికమిశ్రరూప సాధ్య సమానాధికరణ సమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవని యెఱుంగునది. సమాసకములందే కాక సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములందును విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములు చెల్లును. వాని ప్రక్రియను బఱురీతినె గ్రహింపవలెను. శోకార్త+జస్+ఒడలు+జస్ = శోకార్త+జస్+ఒడలు = శోకార్తములు+ఒడలు = శోకార్తము+ఒడలు = శోకార్తపుటోడలు - శోకార్తపుటోడలులతో. ఆ+జి+ పురుష+జి = ఆపురుష—ఆపురుషునందు = అప్పురుషునందు-మొ. పుంలింగములును బుంలింగసమములునగు సంస్కృతములు సమాసపూర్వావయవములు కారాదు. శోకార్తముగఁడు' అనరాదు. అట్టిప్రయోగములు లేవు. వేల్పులవొర - కొమరుని పేర్మి మున్నగుచోటులందలి షష్ఠీ ద్వితీయాకారమున నిల్చియుండుటచే నట్టివి "అలుక్‌షష్ఠీసమాసములె" అని చెప్పనగును. (౨౭౦. విషయము). వానితోడన్+ ఇ+చెలిమి = వానితోడిచెలిమి. వీనియందున్+అలి+పేర్మి = వీనియందలి పేర్మి. (౧౦౫.విష).ఇట్టివి తృతీయాద్యలుక్ సమాసలు. "ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ" అనుచొప్పున (౨౭౮. విష). నుపమానవాచకములతోడి సమాసమున విభక్తి లోపాభావము సాధ్యసమాసములందును గలదు. "క... । తిరముగ వాక్య సమాసా । చరణంబుల ద్వివిధ యగుచు శ్రౌతియుఁ దనరున్ (నరస. ౫. ఆ. ౧౦. ప). శా = నీదోఃఖడ్గముహీంద్రుఁడో యనఁదగు న్నీదివ్యతేజోభరం । బాదిత్యుం డును బోలెఁ బొల్చు......"(నరస. ౫.ఆ.౧౭.ప). ఇటఁ బ్రథమావిభక్తి 'ఇవార్థకము

తోడి, సమాసమున లోపింపలేదు. (విస్తర). తలన్+పోయు+ప్రాలు = తలంబ్రాలు- ఒడిన్+కట్టు+ప్రాలు = ఒడిఁబ్రాలు. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరఁబంది. మొదలగు మధ్యమపదలోపి సమాసములందును (౨౭౦. విష) ద్వితీయాది ద్రుతము కొన్ని యెడల లోపింపక "అపరాన్త" ఇత్యాదిచే బిందుపూర్వకాఁగా 'తలంబ్రాలు' మున్నగు నలుక్సమాసములు సిద్ధించును. (౮౨. III. ౮౭. ౯౦. ౯౦ I విష). సప్తమీ

విస్తర. ౨౭౦. విష:—వలె ప్రభృతిశబ్దములతోడి సమాసము గల్గునపుడు తెలుఁగునఁ గొన్ని విశేషములు గలవు. సంస్కృతమున 'ఇవ' శబ్దముతోడి ప్రయోగమున నుపమానోపమేయములు సమానవిభక్తికములుగనె యుండును. "ముఖం చన్ద్ర ఇవ భాతి - ముఖస్య చన్ద్రస్యేవ విలాసః" అనురీతినే యుండును. తెల్గున నట్లుకాదు - ఉపమేయము ప్రథమేతరవిభక్తులతో నున్నపు డుపమానమును నట్టి విభక్తులతోనె యుండును. ఉపమేయము ప్రథమాంతమైయున్నపు డుపమానమీాక్రిందిరీతిని షష్ఠ్యాదివిభక్తులతో నుండును. సంస్కృతమునందు సదృశాదిశబ్దములతోడి సమాసమున నిట్టిభేదమె యుండును. "ముఖం చన్ద్రసదృశమ్=చన్ద్రేణ సదృశమ్ = చన్ద్రస్య సదృశమ్" మొ. ఈవిషయమునఁ బ్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీాక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. "అట్లు - పోలె, బలె - వలె శబ్దంబులివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామతదస్మద్యుష్మదాత్మార్థములకు షష్ఠియు, పోలె బలె లు పరంబులగుచో నామ తచ్ఛబ్దార్థములకుఁ బ్రథమయు; నస్మదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థములకు షష్ఠియు, నస్మదర్థాదులకు షష్ఠీద్వితీయలయందేదియే నొక్కటియుఁ, గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతమగు నపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబులగుచో నుపమానంబుల కుపమేయ విభక్తులయగు. పోలినయెడఁ దచ్ఛబ్దమే తదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది, అట్లు కరణ్యాదులకు గ్రాహకము" (ప్రౌఢ. సమా. 3౮. సూ). ఉదా:—మీరు బకునట్లు చత్తురు. మీరు బకునికరణిఁ జత్తురు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతముగునపుడు 'అట్లు-కరణి - మున్నగువాని వాడుక వీలుపడదు. ముఖము పద్మము వోలె (పద్మముబలె) నున్నది. నేను నినుంబోలె, (నినుంబలె) విన్నాను. ముఖము చంద్రునివలె నున్నది. వాఁడు నావలె (లేదా) నన్నువలె నున్నాఁడు- భీరులఁబోలె మమ్మునేల వెఱపించెదు. మొ.

"ప్రథమాంతములమీాఁది పోలె - బలె - పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వాకంబులు విభాషనగు". (ప్రౌఢ. సమా. 3౯. సూ). ఉదా:—నిధిఁ గన్న పేదయుఁ

బోలె. ఇది యాగమము కాదనియు నర్థవిశేష బోధకమనియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౮. I విష). పేదవోలె - పుణ్యజనాఖ్యుఁ బలె - పుణ్యజనాఖ్యుబలె - మన్మథుండునుంబోనివాని - వీండ్రును వాండ్రును బలె. మొ. "కొన్నిచోటుల నుపమానంబులు పెక్కులగుచో నివి కడదాని కొక్కటిగ చూపట్టెడి (ప్రౌఢ. సమా. ౪౦)."

"అట్టి - పోని - బోఁటి వంటి - శబ్దంబులు వదర్థకంబులు. బోఁటి దసంతంబ్రత్యయార్థంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుంబలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందు బోఁటి వంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుం బోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో దువర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు". (ప్రౌఢ. సమా. ౪౩. సూ). ఉదా:—రామునియట్టి - నీయట్టి; మన్మథుండునుంబోనివాని - దేవివోని - దేవియుంబోనిదాని - నన్నుఁబోని - తన్నుఁబోని - నిన్నుఁబోనివానికి - రామునిబోఁటి - రామునివంటి - వానిబోఁటి - వానివంటివానికి - నాబోఁటి-ననుబోఁటి - నీబోఁటి - నినుబోఁటివాఁడు. తనబోఁటివాఁడు - తనవంటివానికి ('తన్ను వంటి' అనరాదు). మయుంబోంట్లకు - పల్కులవంటి = పల్కుల్వంటి (పాండు. ౧. ఆ. ౭౭. ప). వీనికిఁ బ్రమాణములగు కవిప్రయోగములు త్రిలింగలక్షణశేషంబున నాయాసూత్రంబులకడఁ జూపఁబడెను - ఈసూత్రము విషయము లుపమేయ మే విభక్తిలో నున్నను వర్తిల్లును - ఉదా:—"నాబోఁటివాఁడు. నాబోఁటివానికి - నాబోఁటివానిచే మొ. పోనిశబ్దము పోలనిశబ్దసంక్షేపరూపము కానోపును. కావున నె దానికి ముందు'ను' శబ్దస్థితి యంతటను నిత్యమై యుండుట యావశ్యకముగ నుండును. మన్మథుండునుంబోనివాని = మన్మథుఁడు సైతము పోలఁజాలనివాని నని యర్థము. నాయకరత్నంబునుంబోని రాజమహేంద్రవరంబునన్ (ఆది. ౧. ఆ. ౮).

కొన్నివిశేషప్రయోగములు:—ఇవశబ్దముతోడి సమాసము సంస్కృతమునందె నిత్యముగా మింజేసి (౨౮ X విష.) తెలుగునందును నివార్థకశబ్దములతోడి సమాసమున కనిత్యత నంగీకరించుట వింత కాదు. మఱియు 'ఆదిత్యుండునుబోలె. మన్మథుండునుంబోనివాని' మున్నగుచోటులందలిది ద్రుతాగమము కాదనియు నర్థవిశేషబోధక నుశబ్దమనియుఁ (౨౮ I విష.) జేసిన సిద్ధాంతము సైతము దీనివ్యస్తతను నిర్ణయింపఁజాలును. కావున నివార్థకములతోడిప్రయోగములం దవధారణార్థకశబ్దప్రయోగమును దుష్టము కానేరదు. 'నదివోలె' మున్నగుచోటులందలి వాదేశమును సిచటి వ్యస్తతను దెల్పును. క........హిమమయూఖుఁడ పోలెన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౨.) చ........వైశ్యులపోలె వశ్యులై. (సభా. ౨ ఆ. ౯౬.) చ. అన

విని సూతసూనుఁడు భయంబు వెరఁ గూరినవాఁడపోలె నై । వెనుక కొదింగి. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౦౬.) మ.........ఆఱుంగల దీపమ ట్లతఁడు మందుంగాక (కర్ణ. 3 ఆ. ౪౯.) ('దీపమట్లు' అనుచో షష్ఠీసమాస మ్ము రాలేదు). క. అనిన.........అమృత ధారాపాతం । బునుబోలె నైన. (ఆర. ౨ ఆ. ౧౫). (ను శబ్దము ప్రాసగతము) సీ. రంగదుత్తుంగతరంగహస్తంబుల నాడెడునదివోలె.........వఱలెడునదివోలె ....తొడరెడునదివోలె.........నగియెడునదివోలె.........ఓపనియది వోలె నుచ్చభీమ. (ఆ.వె.) నినదమగుచునున్న నీరధియొద్దకు......... (ఆర. 3 ఆ. 3౮ ప.) 'అనుచో అగుచునున్న' అనుదానికర్త 'సంద్రము' అను నుపమేయము ప్రథమాంత మధ్యాహృత మగుచున్నదిగాన బాధలేదు. సీ. అనఘ సోమము లేని యధ్వరంబును శశి లేని రాత్రియు రవి లేని నభము।......... పుష్ప. సంపద లేని భూజమునుబోలె. (అను. ౨ ఆ. ౧౦౭.) ఇట్లు పెక్కిటి కొక్క వాచకమును బ్రయోగించుట గలదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౯ ప.). క. పనుదుంట సుఱుకు శలభం। బును బోలెన్.........(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౧౬.) (ను శబ్దము ప్రాసగతము.) సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుత.........(శాంతి. ౨ ఆ. 3౭౪). మ..., ...ఐరావతం। బునుబోలెన్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౪౭.) చ.........మలపఁగనున్న కల్పలత, మన్మథునారి నమర్చనున్న కో। మలతరపుష్పబాణ మ్మహిమద్యుతిఁ జూడఁగ నున్న పద్మకు। ట్మల, మలరంగనున్న మధుమంజరి, నా మధుజృంభితాంగదో। వాలరుచి నొప్ప గౌరి...(నన్ని. కు. 3 ఆ. ౫3 ప.) (పెక్కిటికొక్కసాన్ శబ్దము) (ప్రౌఢ. క్రియా. 3౦ సూ. చూ.) తే.గీ. వికసితీవ్రుఁడై పఠియించున్న వేదమూర్తి। యతనిచేత సంజీవితుఁడై వెలింగె। దనుజమంత్ర యుచ్చారణదత్తుచేత। నభిహితం బగుశబ్దంబు నట్లపోలె. (ఆది. 3 ఆ. ౧౨౭.)(వాచకద్వయ) ఆ.వె. అతని మేను కుంతి యట్టుల కైవడి। యరయ నేను జూచి...(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౨ ప.)గీ. ఆర్తుఁడైనట్లు వోలె. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ. ౧౫౦.) 'ద్వి. వచ్చు వహిత్రంబు వడువునబోలె.' (బసవ. ౨ ఆ. ౨౫౫.) కరమర్థి సంచిచ్చుకరణి యుంబోలె. (బస. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఆ.వె.........అర్చన లిచ్చుపగిదివోలె. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౪౯.) తే.గీ. బలసి కులగిరుల్ కొలువున్నభంగివోలె. (నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౫౬.) శారద నీరద సమూహ చాద్పునఁబోలెన్. (నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. 3౮౫). సీ.........ఉదయించువడువవోలె। ....కిరణివోలె। ....అట్లుపోలె। రమణవోలె।.........కెలఁగు వోలె।.........(నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౭౨). అట్టిప్రభృతులకు:—ఉ. దైవ్వత వనంబు నట్టి సుఖవాసము గోవుల కెందు లేదు (అర. ౫ ఆ. 3౬౦). గీ. అ

నవర్ణకము లోపింపని మధ్యమపదలోపిసమాసములును నలుక్సమాసములుగ నెన్నం దగును. ప్రౌఢవ్యాకరణమున నివి వేర్వేఱువిధములుగ సూత్రింపఁబడినవి:—కొన్ని యెడల సప్తమీతత్పురుషమునందు నవర్ణకంబునగు (అలుక్సమాసము) ఉదా:— కువలయంబునవారు మొ. కువలయంబునన్+గల+వారు = కువలయంబునవారు- ఇట్లె వారాణావతంబునవారు - చిత్తమునదుఃఖంబుల్ - మొ. (ప్రౌఢ. సమా. 3౭. సూ). షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాషనగు. ఉదా:—ఎలజవ్వనంబున విలసనంబు (ప్రౌఢ - సమా. ౧. సూ) 'జవ్వనంబునన్+కలుగు+విలసనంబు' అనురీతిని వీనిని సప్తమ్యలుక్కులుగానె సమర్థింపనగును. ఒకానొకచో మత్వర్థంబున నవర్ణంబు చూపట్టెడి. ఉదా:—క. అనిఁజ.........ఇట్టి దివ్యతేజంబున వాఁ డధమాన్వయమునఁ బుట్టునె...(ప్రౌఢ తద్ధి. ౧౯. సూ). ఇట్టివి నైతము నలుక్కులుగానె గ్రహింపనగును. దివ్యతేజంబునన్+వెలుంగు+వాఁడు = దివ్యతేజంబునవాఁడు. ఇట్లె సీ. వర్గత్రయంబునవలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగుచుండ.........(శాంతి. ౬. ఆ. ౨౧౦. ప). మున్నగు ప్రయోగాంతరములందును నలుక్సమాసము నెన్ననగును. 'వర్గత్రయంబునన్+గల+వలనను' (వలను= నేర్పు). అనురీతిని సమర్థింపనగును.

షష్ఠీభవేదిత్యాది:—తత్పురుషసంస్థితా = తత్పురుషసమాసగతమగు, నామ్నామ్= ప్రాతిపదికములపయి నిల్చియున్న, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, ద్వితీయాతుల్యా= ద్వితీయావిభక్తితుల్యమగు నాకారముగలది, భవేత్ = అగును. లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాదిసూత్ర మాచ్ఛికసమాసమాత్రవిషయకము జ్ఞాపకసిద్ధసమాసవిషయకము నగుటచేతఁ దక్కినసాంస్కృతిక మిశ్రరూప సాధ్యసమాసముల విభక్తిలోపము చింతామణి సమ్మతముకాదు. అట్టియెడల సర్వకారకబాధకమగు శేషషష్ఠి నంగీకరించి యట్టిసమాసముమాత్రము చేయనగుననియు నట్టిషష్ఠి ద్వితీయాతుల్యాకారమునంది నిల్చుననియు, నట్టియెడల ద్వితీయకు లోపము ప్రకృతసమాసవిధిచేఁ గల్గనేరదనియు నచ్చోటి ద్వితీయాసంబంధియగు లెిమ్మథ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము మాత్రము (౮౨ విష.) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు' (౮౭ విష.) అను

మాబోఁటులకుఁ బ్రియంబైనపనికి. (అర. ౭ ఆ. 3౬౮.) సీ.........తే.గీ. సిద్ధులకు ననుఁబోంట్లకుఁ జెప్ప నేల. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧3౯). తే-గీ. అలిగి జమునాలుకయుఁ బోని యతులశక్తి. (కర్ణ. 3 ఆ. ౧౬౨ ప.) సీ. గిరిశృంగములఁబోని కరిశిరముల (కర్ణ. 3 ఆ. ౧౭౬). ఆ-వె. 'తన్నుఁ బోనిదానిఁ దన్వి' అనుచో 'తన్నుఁ బోలుదానిఁ దన్వి'యని కవిప్రయుక్తమైయుండు. (ఆది. ౮ ఆ. ౨3౮.)

సూత్రముచొప్పున లోపించుననియు నెఱుంగనగును. ఉదా:—రామునియొక్క+బాణము = రామునిన్+బాణము = రామునిబాణము. రామునియొక్క+బాణము= రామున్+బాణము = రాముబాణము. రామునియొక్క+కొడుకు = రామునిన్+కొడుకు= రామునికొడుకు. రామునియొక్క కొడుకు = రామున్+కొడుకు = రాముకొడుకు. మొ. "లోపశ్చవిభక్త్యాదేః" అనునది సార్వత్రికముకాదు. సమాసకము లందు సైతము విభక్త్యాదిలోపము సార్వత్రికముకాదు. (౨౭౦ విష) అయ్యది సమాసకములందును జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందును బ్రయోగానుసారముగాఁ జెల్లును. ఉదా:—'కొమరునియొక్కయునికి = కొమరయునికి' అని యుండనేరదు. 'కొమరుని యునికి' అనియే నిల్చును. కావున సమాసకములందును మిశ్రాదిసమాసములందును నెల్లయెడల నీషష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లును.

సూత్రమునందలి 'ద్వితీయాతుల్యా' అనుదానికిఁ దంత్రముచే నావృత్తి నంగీకరించి, షష్ఠి, ద్వితీయాతుల్యాకారము గలదగునపుడె, ద్వితీయాతుల్యా = అట్టి ద్వితీయాంతమువంటి రూపముతో నిల్చునని వ్యాఖ్య చేసికొనవలయును. అనఁగా 'యొక్క' లోపించిన షష్ఠీరూపము తిఙ్మధ్యసూత్రముచేత ద్రుతము చేరక ముందటి ద్వితీయాంతరూపమును బోలియున్నపుడే యీసూత్రము వర్తిల్లునని తాత్పర్యము. ఉదా:—సీతయొక్క+శక్తి = సీతనున్+శక్తి = (పాక్షికనులోపము) సీతన్+శక్తి = సీతశక్తి. ఇట్లే రూపసిద్ధి నంగీకరింపవలయును గాని 'సీతనుశక్తి' మున్నగు ననిష్టరూపసిద్ధి నంగీకరింపరాదు. 'సీతనున్' అనుద్వితీయారూపములోని 'ను'అనునది "లుక్చవా" త్తను సూత్రముచొప్పున విభాషను లోపింపఁగా (చూడు. ౧౩౧ విష.) 'సీతన్' అనియేర్పడును. అట్టిరూపములోని తిఙ్మధ్యసూత్రసిద్ధద్రుతము చేరక ముందటి 'సీత'అనునది 'సీతయొక్క'అనుదానిలోని 'యొక్క' లోపించినదానిని బోలియుండునేకాని 'సీతనున్' అనుదానిలోని ద్రుతము చేరక ముందటి 'సీతను' అను నది యద్దానినిబోలి యుండదుగదా. కాన నిట్టి ద్వితీయాతుల్యాకారము (సీతనున్) నిల్వనేరదు. ఇట్లె నీ-నా-తా-మనశబ్దములయొక్క విభక్తి లోపించిన షష్ఠీరూపములు 'నీ-నా-తా-మన' అనునవి వానిద్వితీయారూపములను, 'నిన్ను-నన్ను-తన్ను-మనల' అను వానిని బోలియుండమిచేత 'నీ-నా-తా-మన'శబ్దములయెడల ప్రకృతమగు షష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లనేరదు. మనలన్ - ద్వితీయ. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪౭ ప.) ఉదా:—నావాఁడు-మావాఁడు-మనయొక్క షష్ఠి. (ఆది.౨ ఆ. ౩౪).(౨౧౯ I విష.) తనమాట - తమమాట - మనవాఁడు - మనవినత. తక్కినసర్వనామములచోట ద్వితీయాతుల్యతయు గల్గును. ఉదా:—వానిమాట - వారిమాట. మొ. 'నీయొక్క

పుత్త్రుఁడు' మున్నగుచోటులందలి షష్ఠికి ద్వితీయాతౌల్యము లేనపుడు 'యొక్క'కు సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములలో లోప మెట్లు కల్గునని శంకింపరాదు. "శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది సూత్రము విశేషవిధిగ వానికి 'యొక్కలోపము' కల్గుట కథర్వణునిచే సూత్రింపఁబడెను. (౨౭౧ విష.) ఇట్టిచోట్ల "యొక్క చ శేషేషష్ఠీ" అనుచోటి చకారముచేత "యొక్క" నిల్వదన్నను ననవచ్చును. కావున 'నీయొక్క+ పుత్త్రుఁడు = నీపుత్త్రుఁడు' మున్నగురూపములు నిర్బాధముగా సిద్ధించును. షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నుండువానికే యీవిధి చెల్లునపు డింక ద్వితీయాతుల్యాకార విధానము చేయ నేల యని శంకింపరాదు. సాధ్యములగు సాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో సమాసావయవపదముల విభక్తులకెల్ల సమాసకముందువలెనె లోపము నంగీకరించినచో 'రామునియొక్క+కొమారుఁడు' అనుచో రాముకొమా రుఁడు" అనురీతి ననిష్టరూపము లుప్పతిల్లును. (విస్తర II. ౨౬౯-౨౭౦-౨౭౧ విష.) యొక్కవిభక్తి వ్యస్తతలోను నిత్యముగా లోపించునుగాన రామునికొడుకు మున్నగురూపములకై షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్ర మంగీకరింపనేల యని శంకింప రాదు. రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ = రాజునాజ్ఞ మున్నగుచోట్ల సామాసిక 'ను' మాగ మము సమాసాంగికారము లేక సిద్ధింపనేరదుగదా. మఱియు నుత్తరపదలోప రూప కాదుల యర్థముల సిద్ధికి సమాసాంగికార మత్యావశ్యకముగదా.

స్యా దుత్తరస్యేత్యాదిః—ఉత్తరస్య లోపేపి = ఉత్తరపదలోపమందును సమాసపూర్వపదమునకు, ద్వితీయా అనియతా = ద్వితీయా తుల్యాకారము నియతము కానిదై యనఁగాఁ గొన్నియెడలమాత్రము వచ్చునని యర్థము. మతా = సమ్మతమగును. అన్యత్రాపి = ఉత్తరపదలోపేతరసమాసస్థలములందును, తదిష్టిః స్యాత్ = ఆద్వితీయా తుల్యాకారస్థితి కొన్నియెడల సమ్మతమగును. తత్ర = ఆవిషయమున, ప్రయోగః = మహాకవి ప్రయోగమె, కారణమ్ = మూలము. ఉదా:—'జవ్వాది యమ్మకపు సెట్టి = జవ్వాదిన్+సెట్టి = జవ్వాఁదిసెట్టి. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరఁబంది. ఇట ద్వితీయా రూపము లేదు. రెండువే లధికమగు నలువది = రెండువేలన్+నలువది = రెండువేల నలువది. ఇట్టివి సైత ముత్తరపదలోపసమాసోదాహృతులె. మోమనెడి తమ్మి = మోముతమ్మి. తీఁగెవంటి కౌను = తీఁగెకౌను. ప్రేపల్లె యను వాడ = ప్రేపల్లెవాడ. ఇట్టివెల్ల 'అన్యత్రాపీత్యాది కుదాహరణములు. క్వచిత్ప్రత్యయేత్యాది కారిక ౨౭౧ I విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—షష్ఠి ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చు టకు:—దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిదికలరూపు. వారి యొక్క+నిశ్వాసములు = వారిన్+వి+నిశ్వాసములు = వారివి నిశ్వాసములు.

రామునియొక్క+శక్తి = రామునిన్+ది+శక్తి = రామునిది శక్తి. తథాత్వ మ్మనుట చేత "సీతనుదిశక్తి - నిన్నుదుశక్తి" మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గవేరవు. 'సీత యొక్క+శక్తి = సీతన్+ది+శక్తి = సీతదిశక్తి' అనురీతినిమాత్రమె రూపసిద్ధి కల్గురు. నీ-నా-తా-మనశబ్దములచోటనైతము షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నిల్వాదు. కాఁగా 'యొక్క' విభక్తివలెనె వానికి 'దు' ప్రత్యయము చేరును. ఉదా:— నీయొక్క+శక్తి = నీదుశక్తి - మీాదుశక్తి. మొ.

క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థ ఇత్యాదికారిక ౨౨౦ మొ ౨౨౮ విషయమున వ్యాఖ్యాత తము. 'ఇరువది యధికమగు నొకటి' అనువిగ్రహముగల యుత్తరపదలోపిసమా సమున షష్ఠిచోట ద్వితీయాకారము నిల్వక ప్రథమయొక్క యాకారము నిల్చును. 'ఇరువదియొకటి' అనియే యగును. ఇరువదిటియొకటి యని కానేరదు. ఈసూత్రము "స్యాదుత్తరస్య లోపేపి........."అనుసూత్రమున కపవాదము. ఉత్తరపదలోపి సమాసమున షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నిల్వక ప్రథమాకారమున నైతము నిల్చునని యర్థము.

బాలవ్యా. సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు. ౨౫.

౨౨౦ I రామునిబాణములు. సరసపువచనములు. వేవెలుఁగు.

విషయము. గుణములప్రోక.

సంజీవని. ౨౨౦ I విష:—సమాసావయవపదముల విభక్తికి లోపంబు గలు గును. బా. తత్స. ౩౧ సూత్రముచే విభక్తికి లడాగమంబు విధింపఁబడుటచే 'లట్టు' నైతము విభక్తిగ గణింపఁబడునుగాన దానికిని లోపము ప్రకృతసూత్రముచే సూరిమతమునఁ బ్రాప్తించుచుండఁగా నట్టి లట్టునకు లోపంబు గలుగదని వచింప వలసెను. "రామునియొక్క+బాణములు" అనుచో 'రాముని' అనుదానియందలి 'ని'అనునది బా. తత్స. ౨౩ సూత్రముచేఁ బ్రకృతికి విధింపఁబడినది గాన నయ్యది లోపింపదని సూరి యాశయము. కాన 'రామునిబాణములు' అనుచో విభక్తులకు లోపము రాఁగా 'రామునిబాణ' అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వముకలిగి ప్రథమా విభక్తి రాఁగా 'రామునిబాణములు' అనురూపము సిద్ధించెనని సూరి తాత్పర్యము. ఇట్లె 'సరసములు వచనములు' అనుచో విభక్తిలోపము కల్గఁగా 'సరసము వచన ములు' అని సిద్ధించెను. ముఁగాగమును ప్రకృత్యవయవము గాన నయ్యది లోపింప దని సూరితలంపు. బా. సంధి. ౩౭ సూత్రము చొప్పున ముఁగాగము, మువర్ణ మునకు 'పు'వర్ణాదేశము రాఁగా 'సరసపువచనములు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'వే+వెలుఁగులు (గలవాఁడు)' అనుచో బహువ్రీహిని బ్రథమావిభక్తిలోపముకల్గి

ప్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా ప్రథమావిభక్తి యుదయించి 'వేవెలుఁగు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'గుణములయొక్క ప్రోక' అనుచోఁ బయిరీతినె రూపసిద్ధి నెన్నునది. ప్రకృతసూత్రముచొప్పున లట్టునకు లోపము కల్గలేదని యెఱుఁగనగును. సూరి 'ల' అనుదానినిఁ జింతామణిచొప్పున ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగా నంగీకరింప కుండుటచేతను 'టా'ది పరకత్వమునఁ బ్రకృత్యాగమముగా నంగీకరింపకుండుట చేతను 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యేత్యాదికమగు ప్రక్రియను మార్పుటచేతను బయిరీతిని సూత్రించుకొనవలసివచ్చెను. ఈమార్పులోని యనుపపత్తు లీవఱకే కొన్ని చూపఁబడినవి. (వి. స్త. II ౨౬౯-౨౭౦ విష.)

అలౌకికవిగ్రహవాక్యములలోనే సమాససంజ్ఞకల్గి యట్టి సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి తదవయవీభూత సుబ్విభక్తిలోపము కల్గునపుడు 'లట్టునకుఁ బ్రాప్తి యెట్లు? "లట్టునకుఁ గాదు" అనువిధానము సామర్థ్యము చేనది కాఁదగినచోటి విభక్తులు లోపింపవన్నచో నందును ననుపపత్తులు తోఁచుచున్నవి. లట్టు లోపింప నపుడు దాని మూలములగు విభక్తులును లోపింప వనక తీరదుగదా. ఇంక లట్టు రానిస్థలముల సమాసవిభక్తులే లోపించునని సూత్రమున కర్థము చేయవలసివచ్చును. 'గుణములప్రోక' అను నుదాహరణమునుబట్టి విభక్తిప్రత్యయము లోపించి 'ల' మిగులు ననుట దుర్ఘటము. 'ల' అనుదానితోఁగూడిన మొత్తము విభక్తియగునపు డందుఁ గొంతభాగము లోపించునను నర్థ మెట్లు లభించును. ఉదాహృతినిబట్టి యంగీకరింతమన్నను 'గుణములప్రోఁకలతో' అనుచో "గుణములప్రోఁకల" అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి యనిష్టరూపోత్పత్తి దుర్వారమగును. సమాసపూర్వపద విభక్తి లోపమాత్రమె సూరికి సమ్మతమన్నచో నుత్తరపదస్థ విభక్తితోఁ గూడిన భాగమునకే యనిష్టమగు సామాసికప్రాతిపదికత్వము సిద్ధింపవలసివచ్చును. సమాసమున నుత్తరపదస్థవిభక్తియే లోపింపదన్నచో సముదాయమున కేకపదీభావమే దుర్ఘటమై సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకపోవలసివచ్చును. మఱియు మధ్యమపదలోపిసమాసమున నుత్తరపదలోపము నుపమానవాచకలోపము మున్నగునవి సిద్ధింపమింజేసి యనేకములగు కవిప్రయోగము లీసూరిమార్గమున సంగ్రహింపఁబడనేరవు. కాన నీసూరిమార్గ మపమార్గ మనకతీరదు.

తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగు సమాసవిధులు.

అందుఁ దత్పురుషసమాసము.

శబ్దా త్తచ్ఛబ్దాతః. (ఆం. చిం. సంధి. ౨ కా. ఆహో ౧౯3 పుట)

నన్నయాథ. సంబన్ధే క్వచిదర్థః స్యాత్ । దసంబన్ధే విలక్షణః (వికృ.
౨౭౧.విమ. సంధి. ౨౬. కారి. అహో. ౨౨౮. 3౭౬. పు).
శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్యః । సమాసోపి గురు ర్భవేత్.
3౭. (వికృ. అజం. ౧౯. కా. అహో. ౨౭౭.పు)

కల్పతరు. ౨౭౧ విమ:—'శబ్దాత్.........' అను నన్నయకారికయు 'సంబన్ధే.........'అను వికృతివివేకకారికయు ౧౦౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. షష్ఠ్యంతపదములకుఁ దచ్ఛబ్దార్థకము లుత్తరపదములగునపు డట్టి తచ్ఛబ్దార్థకములగు "అది - అవి" శబ్దములు స్వార్థముననే యనఁగా నచటి సంబంధార్థమునే బోధించుననియు వాని 'అ'కారము బహుళముగా లోపించుననియు నట్లె కొన్ని విశేషణములు తచ్ఛబ్దార్థకములతో గర్మధారయ మగునపు డట్టివిశేషణములు విధేయకోటి నధిరోహించుననియు నట్టియెడల సైతము 'అది - అవి' శబ్దముల 'అకారము' వికల్పముగ లోపించుననియు "శబ్దాత్.........సంబన్ధే........." అనుకారికలకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—రాముని+యొక్క+అది = రామునిది, తెల్ల+అది = తెల్లది మొ. 'తెల్లది' మున్నగునవి కర్మధారయాభాసములు. తెల్లది-తెల్లదానిన్ - తెల్లదానిచేన్ - చిన్నవి - చిన్నవానిచేన్. చదువుచున్నవాఁడు - చదువుచున్నవానిచేన్ - మొ. ఆ. వె.........ప్యయం । వరము చేయుచున్న వాఁడు వాఁడు (ఆది. ౭. ఆ. 3౬). "నల్లనివాఁడు.........నల్లనియది......... ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః". (అహో. ౪33. పు.) కడు మొదలగు కొన్ని విశేషణముల కిట్టి సమాసము చూపట్టలేదు.

శబ్దేభ్య ఇత్యాది:—యుష్మదాదిభ్యః = 'నీ - నా - తా - మన' అనెడి, శబ్దేభ్యః = శబ్దములకంటెఁ బరముగ నున్నశబ్దములకు, సమాసోఽపి = సమాసము సైతము, గురు ర్భవేత్ = సాధువగుచున్నది. యుష్మదాదిశబ్దముల షష్ఠీ ద్వితీయాకారమున నుండదుగాన వీని షష్ఠీసమాసము "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా......" అనువిధికి (౨౭౦. విమ.) విషయము కాదు. సమాససామాన్యపద్ధతిచొప్పున నలౌకికవిగ్రహమునందె సమాససంజ్ఞ కల్గెడిపద్ధతి చొప్పునఁ బ్రక్రియ నడచినచో - "నీయాన - మీఁయొక్క+ఆన - తమ.యొక్క+ఆన" మున్నగుచోటులందు "నీయాన - తాయాన" అనురీతి నభీష్టరూపములు గల్గవలసివచ్చును. మఱియు మిశ్రసమాసము కావలసివచ్చును. కాఁగా వాని సమాస మిట్లు ప్రత్యేకముగ నుపదేశింపఁబడినది. నన్నయాథర్వణీయసమ్మతము కావిఁంచేసి నీయాజ్ఞ మున్నగునవి సాధువులు కాక ఇట్టి ప్రత్యేకవిధానజ్ఞాపకముచేత 'నీయాన'మున్నగు సమాసకము లేకాక 'నీయాజ్ఞ'

మున్నగు మిశ్రసమాసములును సిద్ధించుచున్నవనియు, వీనికొఱకు సమాససామాన్య పద్ధతి సంయితము వర్తిల్ల నేరదనియు (వర్తిల్లినచో 'మీయాజ్ఞ' యగుచోట 'నీయాజ్ఞ' అని యేర్పడవలసివచ్చును) నిదియునొక జ్ఞాపకసిద్ధసమాసము యనియు, వీని యీ సమాసవిధి యపి శబ్దముచే బాహుళికమనియు, నీసమాసవిధానము సప్రయోజన మగుటకై సమాసవిభక్తిలోపము మాత్రము జరగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉదా:—నీయొక్క+ఆజ్ఞ = నీయాజ్ఞ. నీయొక్క+ఆన = నీయాన. మీయొక్క+ఆజ్ఞ = మీయాజ్ఞ - మీయొక్క+ఆన = మీయాన, మొ. ఇట్టిసమాసము కలుగని పక్షమున 'నీయొక్కశక్తి = నీదుశక్తి - నీశక్తి మీదుశక్తి - మీశక్తి మున్నగు వ్యస్తరూపములును సమ్మతములగును. వ్యస్తతయందును యొక్క విభక్తి లోపించునుగాన 'నీశక్తి - మీశక్తి' మున్నగునవి వ్యస్తరూపములును నగుచున్నవి. ఇట్టిరూపములు సిద్ధించునపు డింక నేతత్సమాసవిధాయకసూత్ర మేల యని శంకింపరాదు. వీనిసమాసమునే యుపదేశింపనిచో 'నీయొక్క+అది = నీది - మీయొక్క+అది = మీది - నాయొక్క+అది = నాది మున్నగుస్థలములందు "శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః" (౧౦౭ విష. ౨౭౦. విష.) అనుసామాసికసంధిశాస్త్రము వర్తిల్లమింజేసి 'అది - అవి' శబ్దముల 'అ' కారమునకు లోపము సంభవింపకపోవలవచ్చును. మఱియు సంబన్ధే క్వచి దిత్యాదిచెప్పిన నిష్టార్థసిద్ధియుఁ గల్గకపోవలసివచ్చును. (విస్తర) వీనిసమాసము వైకల్పికముగాన సమాసాభావపక్షమునఁ బయి నుదాహరించిన

విస్తర. ౨౭౧విష:—అహోబలపండితుఁడు "శబ్దేభ్య" ఇత్యాదికారికయొక్క యుపయోగమును సరిగ గ్రహింపక దీనిని "షష్ఠ్యు నిమిత్తాది జేత్యాది చింతామణి సూత్రసందర్భమున నుదాహరించెను. అట్లయినను 'నీ నా తా మన' శబ్దముల సమాసమునకు సాధుత్వ మెట్లని శంకించుకొని (షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయాతుల్యే త్యాది చెప్పిన ద్వితీయాతుల్యాకారము లేదు. సమాసక మనుటకు విభక్తిలోపము ప్రాతిపదికము నిల్చుట మున్నగునవి లేవు.) నన్నయప్రయోగములనుబట్టి వానిసమాసము సాధువని యీ క్రిందురీతిని వ్రాసెను. "నీ నిమిత్తంబున నిత్యాది తత్పురుషసమాసోఽపి సాధుః నీ। కారణంబునఁ జేసి సర్వజగంబులోఁగల భూపతుల్. తనకుల బ్రాహ్మణు. తమ తమకులముల్ ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. సమాసస్య తత్పురుషత్వే వారల కారణమునఁ నెగ్గుపుట్టెఁ గొంచెపులకును. ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగ ఏవ - అథర్వణాచార్యేణ తు - శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య। స్సమాసోఽపి గురుర్భవే దిత్యుక్తమ్" (అహో. ౨౭౮ పుట.) కవిజనరంజనకర్త పైయహోబల పంక్తుల తాత్పర్యమును సరిగ [illegible] వ్యాఖ్యచేసెను.

"నీశక్తి - మీశక్తి - నీదుశక్తి మీదుశక్తి" అనువానివలె "నీయది - నాయది - మీయది - మాయవి - తమయవి మున్నగురీతిని "శబ్దాత్తత్పదిత్పదాతః" అనుసూత్రము (౧౦౭ పిష) చొప్పున 'అ' కారలోపము కల్గని రూపములు సిద్ధించును. నీదుశక్తి - "నీశక్తి - మీశక్తి" మీదుశక్తి" అనునవి సమాసరూపములని భ్రమింపరాదనియు "నీశక్తి - మీశక్తి" అనురీతివి మాత్రమె సమాసరూపములన్న ననవచ్చుననియుఁ బ్రకృతశబ్దేభ్యః ఇత్యాదిసూత్రమె విశదీకరించుచున్నది. దువర్ణకాంతములు వ్యస్తములగుటచేతనే స్వరపరకసంధిలో "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ సేచ" అను సామాసిక నుమ్ము రానేరదు. ఉదా:—నీదు+ఆజ్ఞ = నీదాజ్ఞ. నీదు నాజ్ఞ అని కానేరదు. చ..........నీదయ సమగ్రత యాపరిపాటి యెఱుఁగన్ (రాఘు. ౧ ఆ, ౭౭ ప.) 'నీదు+అయసమగ్రత+ ఆపరిపాటి (అయ శుభావహో విధిః)' అని భారతపక్షమున ఛేదము. 'నీయొక్క+దయ యొక్క+సమగ్రత' అని రామాయణపక్షమున నర్థ మెన్నునది. మఱియు 'ది-వి-దు' ప్రత్యయములు 'యొక్క' విభక్తి పర్యాయములు గాన నివి సదా విశేష్యముతోనె యన్వయించును. క..........తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. ౩౭.) సీ...... వారివ ధమ్మిల్ల భారావకలిత దివ్యామోద నవపుష్ప దామములయు।......వారివ ....వారివ (ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.) ఇందు "వారి+వి+అ = వారివ" అనురీతి

"యుష్మదాదిశబ్దములకంటెఁ బరమైన సమాసమందును నిమిత్తపర్యాయపదంబులకు సర్వవిభక్తుల ప్రయోగము శ్రేష్ఠమగుచు. ఉదా:—నీ నిమిత్తంబునన్ - ఇచ్చటఁ దృతీయ - నీ। కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్ - ఇచ్చటఁ బంచమి. అలుక్సమాసమందును గలదు. వారల కారణమున నెగ్గు పుట్టెఁ గౌరవ్యులకున్ - ఇత్యాదులు గ్రహింపవలయును." అని యిట్లు శబ్దేభ్యోయుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది కారికను వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. (వికృ. అజం. ౧౯ కారికాత్ప.) నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణగాణపతవివరణకర్తలు పయియహోబలపండితీయపంక్తులనె యనుసరించిరి. "తే.గీ..........। సాధువు సమాసమున్ యుష్మదాదులపయి" వివృతి = '...... నీ। కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్. వారలకారణమున నెగ్గు పుట్టుఁ గౌరవ్యులకున్' మొ. (నారా. గాణ. 30౧ కారి. సమా. 3 పద్య. ౨౬౦ పుట.) "వారలకారణమున.........." ఇత్యాదిపద్యభాగ మిట నహోబలపండి తీయమునఁ బడియున్నదని యెక్కింపఁబడెనే కాని దీని కిటఁ బ్రసక్తిలేదు. 'వారలన్' అనునది యుష్మదాదులలోఁ జేర్పఁదగినది కాదు, దానిని 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయే'త్యాది చొప్పున 'వారలయొక్క+కారణము = వారలన్+కారణము = వారలకారణము'

నవధారణార్థకశబ్దవ్యవధానము సైతము వీని వ్యస్తతను విశదీకరించుచున్నది. (చూడు. ౨౫౧ I విష.).

సర్వశబ్దంబులు సంబంధంబునందుఁ దచ్ఛబ్దంబుతోడ
సమసించును. ౮.
నావాఁడు - నాయది. ఇంటివాఁడు - ఇంటిది. రాముని
వాఁడు - రామునిది.
ధాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు
తచ్ఛబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు. ౯.
బాలవ్యాకరణ. వచ్చినవాఁడు - వచ్చినది. రానివాఁడు - రానియది.
వివరణము. ఎల్లయెడల ధాతుజవిశేషణంబుల కట్టి యను పదంబు
౨౭౧ I విషయము. విభాష ననుప్రయుక్తంబగు. ౧౦.
వచ్చినట్టిరాముఁడు - వచ్చినరాముఁడు - వచ్చునట్టి
వాఁడు - వచ్చువాఁడు.
యుష్మదస్మదాత్మార్థకంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగు
నపుడు దుగాగమంబు విభాష నగు. ౧౧.
నీదుకరుణ - నీకరుణ - నాదు నేరిమి - నా నేరిమి.
తనదు రూపు - తనరూపు.

సంజీవని. ౨౭౧ I విష:—సమస్తపదములును సంబంధార్థమున తచ్ఛబ్దార్థకములగు "అది - అవి - వాఁడు" మున్నగుపదములతో సమసించునని యర్థము. శేషషష్ఠ్యంతపదము సంబంధార్థకమె యగుచుండఁగా మరల నట్టి యర్థమందే తచ్ఛబ్దము సమసించు ననఁగా నట్టి తచ్ఛబ్ద మచట స్వార్థమునే బోధించునని తాత్పర్యము. 'నాయొక్క+వాఁడు = నావాఁడు' మున్నగు నుదాహృతులలో "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు........" (౨౭౦ I విష.) అను ౨౫ సూత్రముచే యొక్కవిభక్తి లోపమును జేయనగునని సూరి యాశయము. 'ఇంటియొక్క+అది = ఇంటి+అది' అని యేర్పడఁగా, బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దాకార లోపము రాఁగా 'ఇంటిది' అనురూప మేర్పడును. ఇట్లె "రామునియొక్క+అది = రామునిది" అనియు సిద్ధించును. ఇంటిది మున్నగువానినుండి 'ఇంటివి - ఇంటిదానిన్ - ఇంటిదానిచేతన్' మున్నగురూపముల నూహించునది.

౯ సూ-వ్యాఖ్య:—ఆచ్ఛికవిశేషణములకు విభక్త్యంతరూపభేదములుండవు. అవి స్త్రీసమములు గాన వానికిఁ బ్రథమైకవచనలోపము కల్గి పదత్వము సిద్ధించును.

అట్టి విశేషణము విశేష్యముతోఁ గర్మధారయముగ సమసించును. ఉదా:—చదివిన పుస్తకము. మొ. ఇట్లె ధాతుజవిశేషణములు తచ్ఛబ్దార్థకములగు 'అది - అవి - వాఁడు' మున్నగువానితో సమసించును. కాని యంకలి తచ్ఛబ్దార్థకమున కర్థవిశేష ముండదు. ఉదా:—వాఁడు వచ్చినవాఁడు = వాఁడు వచ్చినాఁడు. మొ. ఇంక నిట్టి తచ్ఛబ్దార్థకముతోడి సమాసముమూలమున నట్టి ధాతుజవిశేషణమునకు విభక్తి యోగయోగ్యత వాక్యమున విధేయమగుట మున్నగు ప్రయోజనములు గల్గును. ఉదా:—వచ్చిన+అది = వచ్చినది. (బా. సంధి. ౮౫ సూత్రముచే 'అ' కారలోపము) దీనినుండి 'వచ్చినవి - వచ్చినదానిన్ - వచ్చినవానికిన్ - వచ్చినదాన' మున్నగురూపము లేర్పడును. "అది వచ్చినది" అనుచో "అది వచ్చెను" అను రీతిని విధేయతయుఁ గల్గును. ఇట్లె 'రానివాఁడు - రాని యది' మున్నగువాని నరయునది. బా. సంధి. ౮౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దపు 'అ' కారము లోపింపనపుడు 'రాని యది' అనురూప మేర్పడును. సూత్రములోని "ధాతుజ విశేషణంబులకు" అనునది పెక్కువిశేషణంబుల కుపలక్షణము. ఉదా:—చిన్న+ వాఁడు = చిన్నవాఁడు - చిన్నవానిన్. చిన్న+అది = చిన్నది-చిన్నదానిన్ - రెండవది - రెండవదానిన్ - రెండవవాఁడు - రెండవవానిన్. మొ.

౧౦ సూ-వ్యా:—అట్టిశబ్దము తాదృశార్థకమగు విశేషణము. అయ్యది ధాతుజవిశేషణముల తుది నర్థవిశేషబోధము లేకయే విభాషగ నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—వచ్చినట్టివాఁడు - వచ్చినవాఁడు. వచ్చినట్టిది = వచ్చినది. సీ. అనవుడు నద్దేవి యాదరభరితయై బాలార్కబోధితపద్మజాత| యైనట్టి దాన శ్రీయను లక్ష్మి నా భూమి యనఁగ వెలుంగుదు. (శాంతి. ౫ ఆ. ౮ ప. సూ. రా. ని.). అట్టి - ఇట్టి- ఎట్టి శబ్దములు మహద్వాచకతచ్ఛబ్దముతో సమసింపఁగాఁ దచ్ఛబ్దలోపమున "అట్టిఁడు - అట్టిరు - ఇట్టిఁడు - ఇట్టిరు - ఎట్టిఁడు - ఎట్టిరు" అనురూపములు సిద్ధించును. (౨౧౦ VIII విష) 'అట్టిది' అనుదానినుండి 'అట్టియందు' ఇట్లె 'ఇట్టియందు' అని యేర్పడును. (౨౧౦ VIII విష.) ఉ......దుష్టనిగ్రహము పూని జగంబులం గాచునట్టి తోఁ| బుట్టువు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౮.) ధాతుజవిశేషణములకు 'అట్టి' శబ్దమువలెనె "ఇట్టి" శబ్దమును 'అది' శబ్దమువలెనె 'ఇది' శబ్దమును ననుప్రయుక్తములగుట గలదు. తే.గీ. అనఘ యూర్వశి యిచ్చిన యట్టిశాప| ము.........(అర. ౧ ఆ. 3౬౭.) సీ. ఒక్కకర్ణంబు నీలోత్పలశ్యామమై తనువెల్ల శశిహంసధవళమైన| యిట్టిగుఱ్ఱములు వే యొక్కన్యకుంకువ........(అర. 3 ఆ. ౧3౨.). క. ఏ నిన్ను మూఁడు యనియెడు| దీనికిఁ దగ నిమ్ము భారతీకన్యక (నిర్వా. ౧ ఆ. 3.) ప్రయోగ

ములు:—ధాతుజవిశేషణములమీఁది. తచ్ఛబ్దానుప్రయోగమునకు:—క......
వీని విడుపుడు। యని నోడినవాని హీనునయశోవిరుద్ధున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౮౭.) ('వీనిన్'
అనునపుడు 'ఓడినవానిన్' అనుచోటి తచ్ఛబ్ద మర్థవంతము కానేరదుగదా) వ. వీరి
నిందఱ రక్షించుట నీకుఁ బ్రియంబేని.........తే.గీ. వీరి సుఖసుప్తులై యున్న
వారి నిద్ర। సెడఁగ బోధింపనోప.........(ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౯). ఉ..........వాఁ
డిట వచ్చువాఁడో యే। నందుల కేఁగుదానరో.........(అర. ౨ ఆ. ౨౦౩.).
విధేయకోటి నధిరోహించునపుడే కాక విశేషణ మగునపుడును దచ్ఛబ్దవకార
లోపము గలదు. క. మున్నిట్టి భవదనుగ్రహ। మెన్నఁడు గన్నారు గలరె యివ్వా
రలు.........(హరి. ఉ. భా. ౮ ఆ. ౫౮ ప.) క. ఎంత యెఱుక గలవారును దు।
ర్వారవికారముఁ బొందెదు। వారు.........(అర. ౧ ఆ. ౩౨.) చ.........తీర్థ
యాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డమ్మునీంద్రుఁడు......(ఆది. ౩ ఆ. ౩౬.) (చను
పరాశరుఁ డని యర్థము.). విశేష్యమును దాఁటి నిలిపి కొంతవాక్యము నడుమనిచ్చి
విలంబాసహనమునఁ దద్విశేషణమును దదర్థార్థకమునుగను దచ్ఛబ్దానుప్రయోగము
గలదానిగనుఁ బ్రయోగించుట నన్నయసంప్రదాయము. "అయ్యుదంకుండు గురు
కార్యధురంధరుండై గురుపత్నీనియోగంబునఁ బౌష్యుం డనురాజు దేవికుండలం
బులఁ బ్రతిగ్రహించి తేరం బూని వనంబులో నొక్కరుండ చనువాఁ డెదుర......
నొక్కదివ్యపురుషుం గని.........(ఆది. ౧ ఆ. ౯౮. ఇట్టిదె ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨
పద్యమునఁ గలదు.) ఇతరులవాడుకలో నిచట చనువాఁ డనుచో 'చనుచు' నని
ప్రయోగింపఁబడును. (ఇట్టి దింకను ఆది. ౭ ఆ. ౩౭. ఇందు రెండుస్థలములు
గలవు.) సీ.........ఏ మరుదెంచు। వారము త్రైలోక్యవర్తి నంబుజభవప్రభవు
నారదుఁ గని (ఆది. ౮ ఆ. ౧౬౧.). సీ.........ఆ.వె. కోమలాంగి యిప్పుడు
గుఱుగొని పాంసుల। స్థలమునందు నిద్రతగిలినదియు. (అర. ౨ ఆ. ౭౭ ప.) (తగిలి
నది=తగిలెనును) ఆ.వె. నీముఖంబు దీర్ఘనిశ్వాసధూమమునం। హతులఁ జేసి కలుషమైన
యదియు (సభా. ౨ ఆ. ౯౨) (కలుషమైన యదియు=కలుషమయ్యెనుచు.) విశేషణ
ములకుఁ దచ్ఛబ్దానుప్రయోగము:—ఉ. ఒక్కొకవానివాకిటఁ. (భాస్క. యుద్ధ.
౧౬ ప.) ఒక్కొకవాని (భాస్క. యుద్ధ. ౩౦౫ ప.) ఆ.వె. ఇట్టిదేని మనకు నిం
దుండఁగా నేల (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౮.) ఆ.వె. చెలఁగి లేవ నేర్పు చిలుకకదాని.
(ఆది. ౮ ఆ. ౮౭.) ఉ. మానముకంటెఁ బ్రాణములు మంచివియే......(ఉ. హరి.
౬ ఆ. ౧౩౭.) అదిశబ్దానుప్రయోగములేని విశేషణప్రయోగము మత్తకోకిలము:-
...పూజనీయులు వీరిలోఁ। బ్రీతి నెవ్వఁడు సద్గుణంబులఁ బెద్ద యట్టి మహాత్ము...

(సభా. ౨ ఆ. ౪ ప.) క...పెద్దల। చరితం బల్పులకు నెఱుఁగ శక్యమె యొందున్. (సభా. ౨ ఆ.౧౯ ప.) ఉ...సూర్యబాణమే। నేసితి నింద్రుఁ దోఁట్టి సుర లెంతయు సంతస మందఁగా జగ। త్త్రాసి తమిస్రరాశి నిహతంబుగ దిక్కులు తెల్లగా మహో గ్రాసురు లాహవంబున భయంపడ మాతలి మెచ్చి యార్వఁగాన్. (అర. ౪ ఆ. ౬౨ ప.) (తెల్లగా = తెల్లవికాఁగా.)

౧౧ సూ-వ్యా:— యుష్మదస్మదాత్మార్థకంబుల కనఁగా నీ-నా-తాశబ్దంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగునపు డనుటంజేసి సమాసమం దనునర్థము లభించుచున్నది. సూరి యుదాహృతులందును 'నీదుకరుణ = నీకరుణ' అని దుగాగమరహిత పాఠిక సమాసరూప ముదాహృతమగుటయు దుగాగమము సమాసాశ్రయవిధియే యని విశదపఱుచుచున్నది. 'నీయొక్క+కరుణ' అనుచో బా - సమా - ౨౪ సూత్రము చొప్పున 'యొక్క'విభక్తి లోపింపఁగా, యుష్మదర్థకాచ్ఛికశబ్దమునకు 'నీ' అనుదాని కంత్యావయవముగా 'దు' అనునది యాగమంబుకాఁగా 'నీదుకరుణ' అని యగును. దుగాగమాభావపక్షమున 'నీకరుణ' అని యేర్పడును. ఇట్లె 'నాదు నేరిమి' మున్నగు తక్కినవాని ప్రక్రియ నెఱుఁగునది.

'నీదుకరుణ' మున్నగు రూపములు సమాసములని సూరి తలంచుటసరికాదు. 'దు' అనునది యాగమమనుటయు సరికాదు. చింతామణి "దిః స్యాత్ సంబన్ధార్థే, సర్వస్మా; ద్యుష్మ దస్మ దాత్మభ్యః। ద్వితివర్ణకః" అని 'ది-దు' అనువానిని సంబంధార్థక ప్రత్యయములుగా నుపదేశించెను. అథర్వణాచార్యుఁడును "ది-వి-వర్ణకా" అని వీనిని ప్రత్యయములనియే వచించెను. కాఁగా నివి "యొక్క చ శేషే షష్ఠీ" అనుదాని కపవాదములగు ప్రత్యయములనుట స్పష్టము. కాన 'దు' అనునది సమాసాశ్రయ విధికాదు. నీదు-నాదు మున్నగునవి షష్ఠ్యర్థకములగుటంజేసి యవి సమాసగతములై యున్నచో "నీదు+ఆజ్ఞ" మున్నగుచోట్ల "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ సేచ" అనుచొప్పున నుమ్మురాఁగా "నీదు నాజ్ఞ" అనురీతి ననిష్టరూపములు గలుగవలసి వచ్చును. "చ......నీదయ సదుగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్. (రాఘు. ౧ ఆ. ౪౪.) "నీదయ+యొక్క+సమగ్రత" అని రామాయణార్థము. "నీదు+అయసమగ్రత" అని భారతార్థము. (మా. ౨౪౧ I విష.) క. ఆదట నీ-నా-తనయును। చో దుత్వము గలుగు షష్ఠి చూపెడు నెడలన్। నాదు కళాసంపదయును। నీదు వివేకంబుఁ దనదు నిపుణతయు ననన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౨ ప.) అని 'దు' అనునది షష్ఠీవిభక్తి యనియు పెద్దిరాజు వచించెను.

స్వస్వవిభక్తి వికారైః । బహవశ్చ యథాతథం సమ
స్యన్తే. (ఆం. చిం. వ్యాలం. ౧౮ కా. అహో. ౭౫౩ పు.)
సంస్కృతాన్ధ్ర పదాన్యత్ర । సమస్యన్తే యథాతథమ్।
శ్రుతిరఞ్జన మాదాయ । విభక్త్యుపవిభక్తిభిః. (వికృ.

సన్నయా.

౨౭౨ విషయము వ్యాలం. ౨౮-౨౫ అహో. ౭౫౩ పుట.)
పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా । న్నామ్నాం సేతు ప్రయో
గతః. (వికృ. వ్యాలం. ౨౭ కారి. అహో. ౭౭౭ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౨ విష:— బహవశ్చ = అనేకములగు శబ్దములు, స్వస్వ విభక్తివికారైః = తమతమ విభక్తులు మున్నగువాని వికారముతోఁ గూడినవై, యథా తథమ్ = యథేచ్ఛముగా సంస్కృతము లాచ్ఛికములతోను నాచ్ఛికములు సంస్కృతములతోను యథేష్టముగ సమస్యన్తే = సమసించుచున్నవి. అథర్వణుఁడు దీనియర్థము విస్తరించి వివరించుచున్నాఁడు. సంస్కృతాన్ధ్ర పదాని = తత్సమాచ్ఛిక పదములు, అత్ర = ఈ తెనుఁగుభాషయందు, విభక్త్యుపవిభక్తిభిః = సువిభక్తుల తోడను నుపవిభక్తులతోడను సంకలితములై, శ్రుతిరఞ్జన మాదాయ = పండిత కవీంద్ర సమ్మతముగ, యథాతథమ్ = యథార్హముగా, సమస్యన్తే = సమసించు చున్నవి. సమాసగతపదముల పూర్వనిపాత (పరనిపాత) విషయము సంస్కృత వ్యాకరణమందే నిర్ణయింపరాదయ్యెను గాన సాధ్యసమాసములందును ప్రయోగానుసారముగా నిల్పవగునని యథర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. సేతు = సమాసమందును, నామ్నామ్ = శబ్దములయొక్క, పూర్వత్వమ్ = పూర్వస్థితియు, అపరత్వమ్ = ఉత్తరపదస్థితియు, ప్రయోగతః = పండితకవీంద్రప్రయోగానుసార ముగ, స్యాత్ = అగును. ఉదా:— తటాకము నుదకము - తటాకమునీరు - చెఱువు నుదకము - చెఱువునీరు - అంచల రాజుఁడు - రాయంచ. మొ. (౨౬౭-౨౬౭ I విష.) (౨౬౮ I విష.) ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిచిహ్నాంతములు కాని శుద్ధసంస్కృత పదము లాచ్ఛికములతో సాధారణముగ సమసింపనేరవని తాత్పర్యము. "బహ వశ్చానేకశబ్దాశ్చ యథా తథం వైకృతా స్సంస్కృతై స్సంస్కృతా వైకృతైశ్చ స్వస్వవిభక్తిభి రాపవిభక్తికవికారైశ్చ మిలిత్వా సమస్యన్తే. మేటిమునిరాజ- బ్రహ్మాదండపుఁ గైదువు - తెలితమ్మికంటి గేహిని పుట్టినింటి సంపత్తి పెంపు - కలువకంటి కటాక్షంపు గుంపులు. ఇత్యాదయో జ్ఞేయాః, ఏతేన-పాపరాజో (పాముయొక్క+ రాజు)పాపవిషము (పాముయొక్క+విషము) వేఁపగంధము (వేమయొక్క+గంధము) ఇత్యాది సమాసా అపి సాధవః" (అహో. ౭౫౩ పు.) "ఋ-ఋ-ంప" అను నాపవిభక్తి

కములు సమాసమందే వచ్చునని యీవఱకు వివరింపఁబడెను. ఇనుపముక్క - వేప చెట్టు - అంపశయ్య - ఎంపముక్క. మొ. (౨౨౭ మొ. ౨33 వ. విష.)

సంస్కృతమునందువలెనె తెలుఁగుసమాసములందును ననేకవిధములగు సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. పైని వివరింపఁబడిన వేపచెట్టు మున్నగుచోటులందు వచ్చు 'ప.ంప.ంప' అనునవి సమాసాశ్రయకార్యములె. అట్లె ౮౭ విషయమునందలి సామాసిక ద్రుతలోపము ౮౮ II విషయమునందలి 'సింగపుఁగొదమ' మున్నగు చోటులందువచ్చు ద్రుతాగమము, ౯౬ విషయమునందలి సుమ్ము, (రాజునాజ్ఞ) ౧౦౫ విషయమందలి 'ఇ'దాగమము 'ఆ'ల్యాగమము (నీతోడిచెలిమి) (నాయందలి కరుణ), ౧౦౭ విషయమునందలి తచ్ఛబ్దాకారలోపము (నాది), మున్నగునవెల్ల తత్పురుషమున వచ్చు సమాసాశ్రయవిధులె యనఁదగును. ఇట్లె యాయాస్థలము లందలి సమాసాశ్రయవిదులు ముస్ముందుఁ జూపఁబడును.

కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపదు. దానంజేసి యనేకమాఱులు అల్పదండిత్యాదులు దుష్టము లని తెలియునది. (బాల. సమా. 3 సూ. వివృతి.)

బాలవ్యాకరణ వివరణము. కొండొకచో సమాసంబులందు నామ్యాది కనుమ్యాదుల మువర్ణంబులు పఙ్చవర్ణంబులగు. ౧౯.

౨౭౨ I విషయము. నాఁపచేను - పాఁపఱేఁడు, కనుపపులు - జనుపనార, నాము - పాము, ప్రేము - వేము, అమ్ము - ఎమ్ము. ఇవి నామ్యాదులు. కనుము - ఇనుము, ఉడుము, ఎనుము - జనుము - మినుము, ఇత్యాదులు కనుమ్యాదులు.

సంజీవని. ౨౭౨ I విష:—కేవల సంస్కృతేత్యాదికము బా - సమా - 3 సూత్రము వివరణములోని వాక్యము. అయ్యది ౨౬౯ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. ఆంధ్రవిభక్త్యాదిచిహ్నితము కాని శుద్ధసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతో సమసించినచో దానిని వైరిపదమందురు. క. తుద వేఱుచేసి మఱి చ। క్కఁదనపుఁ దెనుఁగున నమర్చి కలవంబుజముల్। పదియు ననక కల వంబుజపది యని కృతిఁ జెప్ప వైరిపద మనఁబరఁగున్. (కవిజనా. దోషా. ౨౨ ప.) క. క్షీరార్ణవమాఁతురు సం। సారార్ణవ రోడ శుభ మొసఁగు మీ కనఁగా। వైరిపదంబగుఁ, దెనుఁగునఁ। గూరని సంస్కృతముఁ దెనుఁగుఁ గూర్చుటచేతన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧3౫ ప.) క. దినకరకొడుకునకును సరి। యనిమిష మొదవునకు సాటి యని యబ్బంగిన్।

దెనిఁగింప సంస్కృతములం। దెఱఁగులు సంధించిరేని దెగడుదు రార్యుల్. (ఆం. భూ. ౧౩౧ ప.) ఇట్లు లాక్షణికులెల్ల వైరిపదదోషమును నిరాకరించియున్నారు. పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు తనపండితారాధ్యచరిత్రమున “వ్యాపద. జక్కి ప్రాకర మపశబ్ద మక్రమము.........వైకల్య మయుక్తి వైరిపదం......ప్రాభ ఛందోవిరుద్ధం బాదియగు న। లాభ ప్రలాపోక్తి లాఘవం బనక। కవి గూర్చు కృతులు...బిలిబిలికృతుల్ కృతులె” అని వైరిపదమును నిరసించియున్నాఁడు. ఇట్టి సోమనారాధ్యుఁడె తనబసవపురాణమున వైరిపదదోషదూషితప్రయోగములు చేసె నని బసవపురాణపీఠికాకర్తగా రిట్లు వ్రాసిరి. “సోమనారాధ్యుఁడు బసవపురాణమున మాత్రము ప్రయోగించిన వైరిపదములఁ జూపుచున్నాఁడను. పుట ౬ దీపగంభంబులు. పుట ౧౫ చౌదళాబ్జంబు. పు - ౨౬ ముల్లోకవంశ్య - పుట ౩౦ ముల్లోకనుతుఁడు - పు - ౨౮౦ ముల్లోకనాథుని - పు - ౪౪ నిత్యనేమంబు పు. ౫౫ నిత్యపడి. పుట ౧౩౪ నిత్య; (ఇట్టివి పెక్కుమన్నవి) పు - ౫౫ పుడమిమీఁద. పు - ౬౦-౬౩ సర్వాంగకచ్ఛడము - పు - ౧౨౪ భక్తకూటువలు. పు - ౧౭౯ మజ్జనబావి- పు- ౨౦౧ ఇతరవేల్పులు- పు- ౪౫-౨౦౫ తపనిధి- పు- ౨౪౦ తపరాజు- పు- ౧౫౮ తపరాజవల్లభుఁడు-పు - ౨౦౧ సిరిమహాదేవాదిసురలు-పు - ౧౪౦ దర్శనవిలె. ఇత్యాదులు.” (బసవ. పీఠిక. ౯౭-౯౮ పుటలు.) సోమనారాధ్యునివంటివాఁడు తాను నిరసించిన వైరిపదమును పలుచోటులఁ బ్రయోగించె ననుట విశ్వసనీయము కాదు. పై నుదాహరింపఁబడినవానిలో ‘దీపగంభము’ అనుచో గకారాదేశము ముద్రాస్ఖాలిత్యమనియు ‘కంభ’శబ్దము సంస్కృతమునఁ గలదనియు [illegible] వివరింపఁబడెను. (విస్త. ౬౦ II విభ.) నిత్యనేమము మున్నగుచోటులందలి ‘నిత్య’శబ్దము ‘నిత్య’శబ్దభవమగు నాచ్ఛికము. (నిత్యాశబ్దము నిత్య యయినట్లు) (విస్త. ౬౦ III విభ.). పుడమిశబ్దము సంస్కృతమని యీగ్రంథమున నిరూపింపఁబడెను. (విస్త. ౬౦ II విభ.) ‘సర్వాంగకచ్ఛడము’ అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము - రెండు స్థలములందును వరుసగ ‘కచ్ఛట - కచ్ఛటిక’ అనునవి కవిప్రయుక్తము లనఁగును. “కచ్ఛా కచ్ఛటికా కక్షా పటీ - కౌపీన మిత్యపి” అని యమరము (త్రికాండశేషము). “కట్టితి సర్వాంగకచ్ఛట యనుచు” “అంతకుఁదగిన సర్వాంగకచ్ఛటిక” అని కవిప్రయుక్తపాఠములు కానోపును. ‘భక్తకూటువలు’ ముద్రణసంస్కారలోపకృతము. ‘భక్తకూటములు’ అని కవిప్రయుక్తము కానోపును. ‘మజ్జనబావి’అను చోటి జకారము దంత్యమనినచో నది తద్భవమె యగును. ‘ఇతరవేల్పునకు’ అనుచో ‘ఇతరు వేల్పునకు’ అనినయెడల వైరిపదదోషము తొలఁగును. ఇతరమతము

వాని వేల్పున కని యర్థము. "కాన కర్తల కర్త మానీలగళుఁడు" (బసవ. ౬ ఆ.
౭౭౭ ప.) అని యిట్లు 'తనవేల్పు - ఇతరునివేల్పు' అనురీతి వాడుక కవి కభి
మతము. 'తవనిధి-తవరాజు - తవరాజవల్లభుఁడు' అనురీతి వానిలో 'తవ' అను
సంస్కృతశబ్దమును దాని తద్భవమగు 'తవము' అను శబ్దమును గ్రహించి సమర్థింప
నగును. తపధాతువుమీఁద 'పచాద్యచ్' ప్రత్యయమును నిల్పినను "తప"శ్శబ్దము
మీఁద 'అర్శ ఆద్యచ్' ప్రత్యయమును నిల్పినను 'తప' అను 'అ' కారాంతశబ్ద
మేర్పడును. కాన "తపనిధి - తపరాజవల్లభుఁడు - తపరాజు" అనునవి సుసాధము
లగును. "భువి జను లెల్లను బొగడుచు నుండఁ। దవనిధి తేడరదాసయ్యకీడె. (బస. ౬
ఆ. ౪౫౮.) అను నీప్రాసస్థలమున 'తపనిధి' శబ్దభవము 'తవనిది' యని సమర్థింప
నగును. 'తపస్వి' అనుదానికిఁ దద్భవము 'తపసి' అనియు 'కపిల' అనుదానికిఁ
దద్భవము 'కవిల' అనియు భట్టారకుఁడె ప్రయోగించెనుగదా. (౬౩ III విష.)
(తద్భవవికృతులు. విస్తర. ౬౦ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. చూచునది.) 'ధర్మ
కవిలె' అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము. 'ధర్మకపిల' అని కవిప్రయుక్త మనం
దగును. "మీఁద త్తి మీఁ ప్రాఁత మీఁధర్మకపిల" (బసవ. ౪ ఆ. ౧౦౨౩ ప.) ధర్మా
ర్థము విడిచిన (వృషోత్సర్జనము) కపిలధేనువు. దీని తద్భవరూపము 'దమ్మకవిల'.
'అపుడల ల్యాంచుచు నయ్య మీఁ దమ్మ। కవిలల మంచును గడుదైన్యపడుచు' (బస. ౭
ఆ. ౩౯౭.) ధర్మకపిల నెవ్వరును హింసింపరు. 'దమ్మకవిలె' అనిచెప్పి 'ధర్మముల
చిట్టాపుస్తకము' అనుటయు సుసంగతముగా నుండదు. (విస్తర. IV ౬౩ III విష.)
ఇంక 'చౌదళాబ్జంబు-ముల్లోకవంద్య - ముల్లోకనుతుఁడు - ముల్లోకనాథుని-సిరిమహా
దేవాదిసురలు.' మున్నగువానిలోని 'చౌ - సిరి' మున్నగునవి 'చతుర్ - శ్రీ'
మున్నగువాని వికృతిరూపములు - మూఁడు అనునది దేశ్యము. ఇవి సాధ్యసమా
నాధికరణసమాసగతములయి సిద్ధసమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నవి.
కాన వైరిపదదోషమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. ఇట్టివి సాధువులె యని నిర్ణయించు
నేకదేశాన్వయవిషయ మీఁవలను వివరింపఁబడెను. (౮౬ I విష.) పాల్కురికి సోమ
నారాధ్యుని వైదుష్యము వర్ణనాతీతము. ఆతఁడు నియమోల్లంఘనము చేయువాఁ
డని భ్రమింపరాదు. మతవిషయమునందువలెనె భాషావిషయమునందును నాతని
పోకడలు వింతవింతలుగా నుండును. (చూ. విస్త. ౬౦ II విష. విస్త. ౬౦ III
విష. తద్భవములు. విస్తర. IV ౬౩ III విష. మూఁడుమూఁలశబ్దముల ప్రయో
గములు.)

బా - సమా - ౧౫ సూ - వ్యాఖ్య:— నామాద్యాది కనుమ్యాదులకు సమాసము
లందుమాత్రము పూర్వటిపజ్ -ప-వర్ణకము లోపవిభక్తికములె యని నన్నయాథర్వ

ణీయాశయము. (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విష.) తక్కిన యాపవిభక్తికములవలె నివి విభక్త్యంతము ముందు నిలువవుగాన వీనివిధి సమాసాశ్రయవిధులలోని దనుటయె యుచితమని సూరి యాపవిభక్తిక ప్రకరణమున వీని నుపదేశింపక యిట సమాస ప్రకరణమున వచించెను. నాము+చేను = నాంపచేను (లేంత చేను) జేక్కుబింద పూర్వక మగునుగాన నామ్వాదులకు వచ్చు పవర్ణము బిందుపూర్వకమైయుండును. 'నాంపచేను' అనుచో దీర్ఘపూర్వకమగుటచే పూర్ణపూర్వకత్వము లేదయ్యెను. ఇట్లె 'అమ్ము+శయ్య = అంపశయ్య. ఎమ్ము+ముక్క = ఎంపముక్క.' అనుచో మువర్ణస్థానమున పఝురాంగా నుడి తొలియచ్చుమీంది దగుటంజేసి ఖండబిందువు రాదయ్యెను. పూర్ణము రాంగా 'అంపశయ్య' అని సిద్ధించెను. ఇట్లె యంటతను నెఱుంగునది. 'కనుము+పులు' అనుచో మువర్ణస్థానమున 'ప' అనునది నిల్వంగా 'కనుపపులు' (రెల్లుగడ్డి) అని యేర్పడెను. ఇత్యాదులు కనుమ్వాదులనుటచేం గనుమ్వాదు లాకృతి గణమని తెలియనగును. నామ్వాదులు కనుమ్వాదులు స్త్రీసమములె యని తోంచెడి. "నాము = దే-వి-జొన్న లోనగువాని కొయ్యగాలునం జిగిరించిన మొలక. దీనిని పసులు తిన్నను మృతినొందును" "జనము-వై-వి-ఒకవిధమైనపైరు. 'వ్వా—జనము గలంగె రాజనము మలంగె. (విష్ణు. పూ. ౩ ఆ.) (దీనికట్టెలయందు నారతీయు దురు.)" (శ-ర) 'జనుము' అనునది కోశములందు లేదు. పైప్రయోగములోని శబ్దాలంకారనియమమునుఁబట్టియు శణశబ్దప్రకృతినిబట్టియు 'జేనము' అనియె యుండవలయునని కోశకారుల యాశయము. పయి కారణములచే నిది మాత్రము నపుంసకసమ మనవలసియున్నది. కాని "జేనమ్ము - జేనంబు" అను ప్రయోగములు కానరావు. "శణ-పు. (శణ-అచ్) స్వనామఖ్యాతే తృణభేదే" "తృణ-పు (తృణ+ఇక్) హ్రస్వశాఖాశిఫాయుక్తే శాఖోటాదిద్రుమే" (శబ్దస్తో.) అనుచొప్పున పొట్టికొమ్మలును నూడలును గలచెట్టు జనుము (జనము) కామింజేసి శణశబ్దభవము కిన మనుట విశ్వసనీయమై యుండ లేదు. కాన 'జనుము' అని యుకారమధ్యమె యాశబ్దమనియు నిదియు స్త్రీసమమె యనియుం దోంచెడిని.

కర్మధారయము

సంస్కృతపదేన పరిమిత, మూర్ధ్నిపదం కర్మధారయో భవతి. (ఆం. చిం. హలం. ౧౯ కారి. అహో. ౪౫౨ పుట.)

ద్వ్యత్తురాది చతుర్వర్ణ । పర్యన్త జనరాయను । లోపః
సన్నయా. స్యా ద్ద్వితీయవర్ణానాం । శబ్దే రా (యా) జాదికే పరే ।
౨౭౩ విషయము. క్వచి దత్త్వం క్వచి చ్చాత్త్వం । క్వచి దిత్త్వం క్వచి

త్వతా। క్వచిన్మత్వం యథాయోగ। మన్యచ్చ వ్యవహారతః. (వికృ. అజం. ౧౦౮-౧౦౯-౧౧౦ కారి. అహో. ౩౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౩ వివ:—పరిమితమ్ - ఆఢ్రిపదమ్ = అల్పాక్షరములుగల యాచ్ఛికపదము, సంస్కృతపదేన = ఆంధ్రవిభక్తిచిహ్నితముకాని శుద్ధసంస్కృత పదముతో, కర్మధారయో భవతి = కర్మధారయముగ సమసించును. ఉత్తర సూత్రమందలి "స్వస్వవిభక్తి వికారైః" అనుదాని స్వారస్యముచే నిందలి సంస్కృత పద మాంధ్రవిభక్తిసంపర్కము లేని దనునర్థము లభించును. ఉదా:—రామః+సు+అన+సు = రామన (౯ా I విభ.) భీమ+అన = భీమన. పరగెను దొల్లి శ్రీపతి పండితయ్య (పండితా) భక్తాఢ్య (బసవ. ౪ ఆ. ౧౮౪.). మెం. 'ఆఢ్రిపదమ్' అనునది యుపసర్జన సంజ్ఞకలదనియు సమాసపూర్వావయవము కావలెననియు నన్నయ యుపదేశింపలేదు. అన-అయ్య మున్నగునవి పూజార్థవాచకములు. రామన = పూజ్యుఁడగు రాముఁడు. శ్రీపతి పండితయ్య = శ్రేష్ఠుఁడగు శ్రీపతిపండితుఁడు. ఈసూత్రమున కహోబలపతి వేఱువిధముగ వ్యాఖ్యచేసెను. అది సరికాదు. "స్వల్పం కేవలవికృతిపదం సంస్కృతపదేన సమస్య కర్మధారయసమాసో భవతి-వేఁడి పయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికి భుజంగకన్యకలు - వేల్పువీరభట వర్గము ఇత్యాది. కఱకు దర్భపూరికఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬ ప.) ఇత్యాచార్య ప్రయోగే 'దబ్బపూరిపఱపులు' ఇత్యేవ పాఠః - నాచులతలు ఇతి ప్రయోగే పష్ఠీతత్పురుషేణ కథంచి త్సాధుత్వ మున్నేయమ్......స్వల్పత్వంచ షడ్వర్ణపరి మిత మితి నియమః - ఆఢ్రిం షడ్వర్ణపర్యన్తం। పదం స్యా త్కర్మధారయే ఇత్యా థర్వణవచనాత్. తేన - అతనిఁ దాఁకె, వేయిమున్నూఱు దంతావళములు ఇత్యాది లిక్కయజ్వాదికవిజనవచనాని సాధూని." (అహో. ౪౫౨-౪౫౩ పు.) ఈయపవ్యా ఖ్యనే "బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్యాతయు (బా. గు. ప్ర. ౨౯౧ పు.) గాణపతవ్యాఖ్యా తయు (౩౦౮ కా. ౧౧ ప. సమా.) ననుసరించిరి. ఈయహోబలవ్యాఖ్య సరికాదు. అహోబలపతి యిచ్చిన యుదాహృతులెల్ల నాంధ్రవిభక్తికార్యచిహ్నిత సంస్కృతపద ముల సమాసములై యగుటంజేసి యవెల్ల "స్వస్వవిభక్తివికారై గ్బహవళ్చ యథా తథం సమస్యన్తే" (౨౭౭ విభ) అను నుత్తర సూత్రమునకును దానివివరణమునకు సంస్కృతాంధ్రపదా న్యత్ర। సమస్యన్తే యథా తథమ్......" ఇత్యా ద్యథర్వణకా రికకును లక్ష్యము లయియున్నవి. "వాఁడి-వేఁడి" మున్నగునవియు మయూఖములు-పయోధారలు మున్నగునవియు నాంధ్రవిభక్త్యన్తములై. ఈసూత్రములోని

సంస్కృతపదశబ్దము తెనుఁగు విభక్తుల సంపర్కములేని శుద్ధసంస్కృతపరము. 'వేయి మున్నూఱు' అనునది స్త్రైదక్షరములది గాన దాని సమాసము సాధు వననేల? 'తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకములు' (ఆది. ౧ ఆ. 3౫.) "నాలుగువేల మున్నూట పదునొకొండు శ్లోకంబులు. (ఆది. ౧ ఆ. 3౭.) ఇట్టి వీసందర్భమున ననేకప్రయోగములు గలవు. ఇవియెల్ల సాధువులు కావా? 'కటికి చీఁకటి తిండి కరములు' అను కవిపితామహ ప్రయోగము సాధువు కాదా? మఱియు నాంధ్రవిభక్త్యంతముల సమాసములలోఁ గర్మధారయమె యననేల? తత్పురుషద్విగువులు మాత్రము సాధువులు కావా? వేయి మున్నూఱు దంతావళము లనుచోట ద్విగు సమాసమే కదా? పయినుదాహరించిన తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకంబులు మున్నగునవెల్ల ద్విగువులే కదా? 'పంటచెలిపట్టికూఁతు మగఁడు' ఇత్యాదులగు తత్పురుషములు సాధువులు కావా? కావున సంస్కృతపదే నేత్యాదిసూత్రములోని సంస్కృతపదము తెల్గువిభక్తుల సంపర్కమునందని సంస్కృతపదముల పరమె యనుటలో సందేహము లేదు (విస్తర.) అట్టిచో - రామన - భీమన - సీతమ్మ - కృష్ణరాయఁడు మున్నగునవి యీసూత్రమునకు లక్ష్యములనియు నీ విశేషవిధిచేతనే యిట్టి సామాన్యశాస్త్రవిరుద్ధమగు శుద్ధసంస్కృతపదముతోడి మిశ్రసమాసము సాధువని విశదమగుచున్నదనియు నెఱుంగనగును.

అథర్వణునివరణము:—ద్వ్యక్షరాది = రెండక్షరములు మొదలుగాని, చతుర్వర్ణపర్యన్త = నాల్గువర్ణములవఱకుఁ బరిమితిగల, జననామను = జనుల

విస్తర. I ౨౭3 విమ:—పేటికావ్యాఖ్యాత వైకృతాంతము నంగీకరించియు నిటఁ బక్షాంతరము యుక్తతరమనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నిపుణముగఁ బరిశీలింప నన్నయ తాఁ బ్రయోగించిన 'కపిలకన్నులు - కపిలజడలు - కపిలగడ్డము' అను మొదలగు నాంధ్రవిభక్తి చిహ్నితములు కాని శుద్ధసంస్కృతపదములకుఁ దెలుఁగు పదములతోడైన కర్మధారయసమాసములను సంగ్రహించి సాధుత్వ మొసంగ నీసూత్రము ప్రత్యేకించి యారంభించెనేమో యని యనుమానము గలిగెడి" (బా. సా. పే. 3౨౬ పు.) ఇట్లనుమానించుట సరికాదు. ఇట్లంగీకరించినచో నింక శ్వేతకన్నులు - విపులగడ్డము మున్నగు ననంతములగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగును. ఇంక వైరిపదము దోషమె కాదనవలసివచ్చును. సంస్కృతపదే నే త్యాది నన్నయసూత్రములోని పరిమితశబ్దమె నిష్ఫలమగును. ఇంతకును నన్నయ కపిలకన్నులు మున్నగువానిని బ్రయోగింపనే లేదు. (౬3 III విమ.) అవి యనింద్యగ్రామ్యములు కావు. కేవలము నింద్యగ్రామ్యములు.

బిరుదనామములలోని, రాజా (యా ?) దికే - శబ్దే = రాజు - రావు - రాయఁడు -
అన్న - అన - అమ్మ - అమ - దేవి - శాస్త్రి - సెట్టి మున్నగు పూజ్యతను
త్రైస్త్యమును దెలుపుపదము, పరే = పరమైయుండఁగా, ద్వ్యాదివర్ణానామ్ = సుబ్విభ
క్తులకు, లోపః = లోపము, స్యాత్ = కలుగును. (ద్వ్యాదు లనునది మూలభూత
సుప్పులకే వాచకము) వానిలోఁ బూర్వపదము తుదిని - క్వచిత్ = కొన్నియెడల,
అత్త్వమ్ = అత్త్వమును, క్వచిచ్చ = మఱికొన్నిచోటులందు, ఆత్త్వమ్ = ఆకార
మును, క్వచిదిత్వమ్ = వేఱొకకొన్నియెడల 'ఇ'కారమును, క్వచిత్ = ఇంకొక
కొన్నిచోటులందు, పత్వా = పవర్ణము, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, మత్వమ్ = మవర్ణ
మును, వ్యవహారతః = పండితవ్యవహారానుసారముగ, అన్యచ్చ = ఇతరకార్యజాత
మును, యథాప్రయోగమ్ = యథార్హముగ నగును. సంస్కృతపదేన పరిమిత
మిత్యాని చింతాగుణిసూత్రసిద్ధ కర్మధారయములు జననాదుములంచె కనప్పట్టు
చుండుటచే నధర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. సామానాధికరణ్యే ష్విత్వాదిసూత్ర
ముచే సమానాధికరణ సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగు
చున్నను (చూ. ౨౭౦ విమ.) నితరశుద్ధసంస్కృతశబ్దము (తెల్గువిభక్తిసంపర్కము
లేనిది) మహత్పుంలింగముగాని మహత్పుంలింగసమాచ్ఛిక శబ్దముగాని కర్మ
ధారయసమాస పూర్వావయవముగ నిల్చు ప్రయోగములు లేమింజేసి యట్టి సమా
సము లట్లు జ్ఞాపకసిద్ధములు కానేరవని యీవఱకే వ్రాయఁబడెను. (చూ. ౨౭౦
విమ.) "శ్లోకాగ్ర+సు+మగ+సు = శోకాగ్రమగఁడు" అనరాదు. అట్టి కవి
ప్రయోగములులేవు. అవి వైరిపదసమాసములు. కాని బిరుదజనామములం
దట్టి వైరిపద సమాసములును కవిప్రయోగదృష్టము లగుటచే సాధువులె
యని వివదపఱుచుటకై ప్రకృతసూత్ర మారంభింపఁబడెను. 'అ-ఆ ఇ ప-మ'
మున్నగునవి యిట్టిసమాసమునందలి పూర్వపదాంతమున నిల్చుననియు వచిం
చెను. పురుషవాచకముల తుదిని 'అమ-అవ' అనునవి నిల్చెననుట సరికా
దనియు, "కృష్ణమరాజు" మున్నగురీతిని 'అమ' మున్నగువానిపై మరల
'రాజు' మున్నగునవి నిల్పుట సరికాదనియుఁ దలఁచి కావలయు, పత్వ మత్వముల
నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. ఉదా:— రామ+సు+(రాముఁడు) అన+సు+ = రామన.
భీమ+సు+అన+సు=భీమన. కృష్ణ+సు+రాయ+సు = కృష్ణరాయఁడు. సుబ్బ+సు+
శాస్త్రిన్+సు = సుబ్బశాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామ+సు+రెడ్డి+సు = రామరెడ్డి -
రామారెడ్డి - రామిరెడ్డి. అప్ప+సు+సెట్టి+సు = అప్పిసెట్టి. సుబ్బ+సు+సెట్టి+సు =
సుబ్బిసెట్టి - సుబ్బ+సు+రాయ+డు = సుబ్బారాయఁడు - సుబ్బరాయఁడు. శంకర

దాసు+సు+ము+అయ్య = శంకరదాసుమయ్య. కృష్ణ+సు+రు+రాజు+సు = కృష్ణము రాజు. వెంక+సు+ప+శాస్త్రిన్+సు = వెంకపశాస్త్రి. మొ. ద్వి. కట్టుగ్రీల శంకర దాసుమయ్య. (బసవ. ౪ ఆ. ౩౩౫.౪ ఆ. ౩౩౨.౬ ఆ. ౭౨౨.౫ ఆ. ౧౨౫.) కృష్ణమరాజు నున్నతిన్. (కళా. ౧ ఆ.). పడి సన్న శరణుండు శంకరదాసి. (బసవ. ౪ ఆ. ౨౭౩.) కాక శబ్దభవము కాకి యయినట్లు దాసశబ్దభవము 'దాసి' కానోపును. పిదప 'శంకర+సు+ము+దాసి+సు = శంకరదాసి' అనురీతిని పరూపము నెన్నవగును. లేదా 'కాళిదాసు' అనురీతిని 'శంకరదాసు' అను తత్సమరూపమునె (వృద్ధు-వంటిదె దాసు.) యంగికరింపవచ్చును. (విస్తర II.) కర్మధారయమునం బూర్వావయవముగ మహత్పుంలింగములు పుంలింగపమూర్ఛ్ఛికశబ్దములును నిల్పుట లాక్షణిక కవిసమ్మతముగామిం జేసి యిట్టివానిసిద్ధికయి యిట్టి విశేషవిధి యవశ్యకర్త మని యొఱుంగునది. 'నన్నపార్యుండు' తిక్కనామాత్యుండు మున్నగునవి యీసూత్రములకు లక్ష్యములు కావు. అట్టియెడల 'నన్న+అన = నన్నన - తిక్క+ అన=తిక్కన' అనువానిని సంస్కృతములుగ స్వీకరించి 'నన్నప శ్చాసా వార్యశ్చ - తిక్కన శ్చాసా వమాత్యశ్చ' అనురీతిని సిద్ధసమాసములుగ సంగీకరింపనగును. "లక్ష్మమావరతనయా" (పాండు. ౧ ఆ. ౨౪ వ.). పై సందర్భమునుబట్టి "అర్థాం పద్యార్ణపర్యస్తం। పదం స్యాత్కర్మధారయే" ("అర్థాః పద్యార్ణపర్యస్తా। సంస్కృతేన సమస్యతే" పాఠాంతరము.) అనుకారిక యథార్థాభిప్రేత ప్రక్రియావిశిష్ట మగుటం జేసియు ద్వ్యక్షరాదిలాక్షణికానికము బునరుక్తమె యనదగుటం జేసియు

విస్తర. II ౨౭౩ నిమ:—కర్మధారయములను, బాలవ్యాకరణకర్త సంగ్రహింపకుండంగాం బ్రౌఢవ్యాకర్త యీ క్రిందిరీతిని సంగ్రహించెను.

౨ "కర్మధారయంబు బిరుదాద్యుత్తరపదంబగునేని ద్వ్యక్షరాదింత్రిలిం సంజ్ఞావాచకంబగు పూర్వపదంబు సంఖ్యాకంబున కంతట దీర్ఘంబు బహుళంబుగా నగు. అంతట ననంగా సాంస్కృతికాదులు మూఁట నని యర్థము. ఉ. రామా శాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామారెడ్డి - సుబ్బారెడ్డి."

3 "ఇటం బూర్వపదంబు నత్వంబున కిత్వంబు బహుళంబుగ నగు. ఉ. సుబ్బి నాయుండు - ఎల్లిసెట్టి."

౪ "కొన్నియెడల సిచ్ఛే నరాపామూయాగమంబులగు. తిక్కన సోమయాజి."

౫.........౬ "కర్మధారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధసమాసం బట్లయగు. ఉ.........కృష్ణరాయుడు. రామరాజు.........మొ." (ప్రౌఢ. సమా.)

నథర్వణప్రోక్తము కాదనియు నథర్వణకారికలను సమగ్రముగా నెఱుఁగనట్టియు కొవ్వో కొన్నికారికలను బండితపరంపరాయతముగ వచ్చినవానిని మాత్రమె యెఱింగి నట్టియు బాలసరస్వత్యాదులచేఁ బ్రక్షిప్తము చేయఁబడినదే యనియు గ్రహింప నగును. (సూ. చిం. వి. వ. ౫౬, విమ.). (విస్తర. III)

విస్తర. III ౨౩౩ విమ:—అహోబలపండితుఁడు భిన్నమార్గగామి గావున "ద్వ్యక్షరాదీత్యాది" కారిక "సంస్కృతపదేసేత్యాదికారికకు సవరణమని గ్రహింప లేదు. మఱియు ద్వ్యక్షరాదీత్యాదికారికలు బిరుదనామాక్షరవిషయకములని గ్రహిం పక సమాసపూర్వపదీభూతసంజ్ఞానామపరములుగాఁ దలంచి యుదాహరించెను. "ద్వ్యక్షరాణిచతుర్ణ్యాం!.........ద్వ్యక్షరేషు రామరాజు.........త్ర్యక్షరేషు-బసవరాజు.........బసవసీఁడు.........చతురక్షరేషు - నరసింగరాజు......" (అహో. ౩౭౯-౩౮౨ పు.) ఈయహోబలపంక్తులె యన్యాక్రాన్తతిరిక్తముగ నారామణీయగాంభీర్యవివరణకర్తలచే స్వీకరింపఁబడెను. "తే.గీ. సంస్కృతపదం బుతోఁగూడ సాధ్వి వరియి। తముగు నాంధ్రపదము కర్మధారయ మగు। ఆఱు వ్రాలకు మీఱని యాంధ్రపదమె। తనకుఁ గావలె ననియె నథర్వణుండు. వివృతి - వేఁడివయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికిభుజంగకన్యలు. మొ. ఉత్తరార్థ - అతఁడెఁ దాఁకె వేయి మున్నూఱు దంతావళములు ఒక్కచో నాఱు వ్రాలకు మీఱిన పూర్వపదములు గనుపట్టుచున్నవి. కటికిచీఁకటి తిండికిరములఁ గిలింతె.........(మను. ౧ ఆ.) పాలకడలి పట్టి రామణీయకము..." (నా రా. గాంభీ. ౩౦౮ కారి. సమా. ౧౧ పద్య.) "తే.గీ. రాయఁడు మొదలైన నుడుల్ పరంబులైన। రెండు మొదలు నాల్గువఱకు నుండు.........వివ. రెండు లిపులు.........రామరాయఁడు.........మూఁడు లిపులు.........బసవ లిపులుగల.........రాజు.........నాలుగు లిపులుగల:- నరసింగరాజు........." (నా రా. గాంభీ. సమా. ౩౧౬ కారి. ౧౯ పద్య.) ఈయహోబలపత్యాదులవివరణముల చొప్పున నింక "వీరవేంకటనరసింగరాజు" మున్నగునవి లక్షణసమ్మతములు కావనవలసి వచ్చునుగదా!

ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రిచటఁజేసిన విమర్శమెల్ల నపరిశీలనమూలకమె యని పైసందర్భమువల్ల విశదమగుచున్నది. వారి విమర్శవాక్యముల నిట నిచ్చు చున్నాను. "ఆంధ్రః షడ్వర్ణపర్యన్త" మనుకారిక యథర్వ నకైదయెందు రెండు చూపెదను. "ఆంధ్రః షడ్వర్ణపర్యన్త" మనుకారిక యథర్వ నకైదయెందు యెందు కారణ మునిగ్రంథములో నుండుట చింతామణి యాశయమునకు విరుద్ధమగుటకుఁ గారణ మేమి?.........కృష్ణరాయఁడు - అంచయాన - కలికంఠుఁడు (కలగాయపులగ ముగ నుదాహరించిరి.)

ఆర్యామ్బాదిశబ్దాః స్యుః । శ్రేష్ఠతావాచకా యతః॥
తతస్తదన్తశబ్దేభ్యో । నైవ శ్రేష్ఠత్వగోచరాః. (చిం.
ఆజా. ౧౧౧ కారి. అహో. ౩౭౭ పుట.)

నన్నయా. ముఖ్యార్థాదపి శబ్దాచ్చ । ముఖ్యశబ్దః ప్రయుజ్యతే.
౨౭౪ విష. (అహో. ౩౭౮ పుట.)

ఉపమానానువాదేషు । విధి ర్వక్తవ్య ఇష్యతే । స్యా
ద్విశేషణితత్వాన్నాం । పునరుక్తి ర్నదుష్యతి. (చిం.
వాలం. ౧౯-౨౦ కా. అహో. ౪౪౦ పుట.)

కల్పతరు. ౨౭౪. విష:—ఆర్యామ్బాదిశబ్దాః = "అయ్య-అమ్మ" మున్నగు శబ్దములు, యతః = ఏకారణమువలన బహుమానపూర్వక శ్రేష్ఠతావాచకాః = శ్రేష్ఠత్వమును దెలుపునవి, స్యుః = అగుచున్నవో, తదన్తశబ్దేభ్యః = అట్టి - "అయ్య - అమ అన్న - అన - అమ్మ - అమ" మొదలగు శబ్దములు తుదిగలశబ్దములకంటెను బహుముగ, శ్రేష్ఠత్వగోచరాః = శ్రేష్ఠతావాచకములు, నైవ = మరల ప్రయోజ్యములు కావు. ఉదా:—కోన+అమ = కోనమ. దీనిని సంస్కృతముగా సమకూర్చి "అమ్బా" శబ్దమును జేర్చంగా "కోనమామ్బా" అని యేర్పడును - ఇట్టివి ప్రాచీన మహాకావ్యములలో లేవు. అర్వాచీనమహాకవు లట్టివానిని ప్రయోగించిరి. కి. లేద మున రాఘవుని యంభోజేక్షణ తిమ్మమాంబ బోల్పంగ గునా (పాండు. ౧. ఆ. ౫౬.) క......శ్రీరంజితకొండమాంబ చిరపుణ్యముల (పాండు. ౧. ఆ. ౫౯). మొ. ప్రభు శబ్దాదులు సయితము శ్రేష్ఠతావాచకములే యనుచు సహోబలపతి యిట్లు వ్రాసెను. "రామయప్రభుడు-రామయమంత్రి-రామయప్రధానుడు - కోనమాంబ" ఇత్యాదిరీతిన ప్రయోగార్హాః శబ్దాః. కింతు-రామప్రభుడు కోనాంబ ఇత్యాదిరూపేణ ప్రయోగార్హాః........" (అహో. ౩౭౮. పుట.) ఇది సరికాదు. ఆదిపర్వమున "నన్నపార్యుడు నన్నయభట్టు - తిక్కనామాత్యుడు" మున్నగునవికూడ లక్షణవిరుద్ధములె యనవలసివచ్చును. కావున, "నన్నయమ—తిక్కనయ్య" మున్నగు సార్యామ్బాదిశబ్ద పౌనరుక్త్యమాత్రమే సాధువు కాదని యర్థ్యాగాశయమును గ్రహింప వలయును. సీ.........అనఘులు కేతన, మల్లన సిద్ధనామాత్యవరుల (విరా. ౧. ఆ. ౧౦. ప.) సీ....గీ....నన్నపార్య...(ఆది. ౧. ఆ. ౯ ప.)

ఇత్యాదిసమాసములు 'సంస్కృతవైకృతశబ్దై........' అనుసూత్రమునం జెప్పంబడిన మిశ్రసమాసముల కుదాహరణములగును." (ఆం. భా. చం. ౧౬౬౩ పుట.)

ముఖ్యాన్నామాదపి శబ్దాచ్చు=ఉత్తమ ప్రధానాదిశబ్దములు తుదినిగల శబ్దములపై మరల - ముఖ్యశబ్దః = ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడుచున్నవి. ఉదా:—ఉత్తమోత్తముఁడు - ఈ కారికలోని ప్రయుజ్యతే' అనునది యహోబలపండితీయమున లేదు, సందర్భమునుబట్టి నాచేఁ జేర్పఁబడినది - "ముఖ్యాన్నామదపి శబ్దాచ్చ ముఖ్యశబ్ద ఇతివచనంతు సంప్రసిద్ధార్థానువాదకమ్. ముఖ్యాన్నాత్ ముఖ్యాదిత్యర్థః. ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టివడుచుఁ జిత్తముంపుట యత్యుత్తమోత్తముఁబు ఇత్యుదాహరణమ్........." (అహో. 3౭౮. పు.) ఇట్లుగుటం జేసి కవిజనమండన కారకర్త ప్రక్షిప్తముచేసిన "న ముఖ్యార్థపదాద్యుక్తం। కర్తృ (కర్తుః? = ప్రయోక్తుః) ప్రఖ్యాపకం సదా। పేషార (గ?) తి స్సదా గ్రాహ్య। అను కారిక యాథర్వణము కాదని సావధానం విచక్షణైః" (వికృ. ౫౫. ౧౧౨. కారి) అను కారిక యాథర్వణము కాదని వికృతివివేకటీకాకర్తపయిఁ బొస్సనగును. ఈ కారిక యహోబలపండితీయమున లేదు. వికృతివివేకటీకాకర్తపయిఁ యహోబలపండితీయ పంక్తులను వివరించుటకయి యిట్లు ప్రక్షేపించె ననియు, దోఁచుచున్నది. ఈ ప్రక్షిప్తకారిక యర్థవంతమును గాదు. న ముఖ్యార్థేత్యాది పూర్వార్థము ముఖ్యాన్నామదపీత్యాద్యథర్వణకారికకు విరుద్ధము కావున నె దానిని కవిజనమండనకర్త గ్రాసిరుప్పుచు నుత్తరార్థమును బ్రక్షేపించి యిట్లు దానికిఁ దాత్పర్యము వ్రాసెను. "ముఖ్యార్థపదముకంటెఁ బరమందుఁ బ్రఖ్యాదివాచక ప్రయోగము యుక్తమైనదిగాదు; ఈపంయోగము పండితులచేత నిమ్మళముగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా:—రామయ్రభుండు - రామార్యప్రభుండు ఇత్యాదులం. సంప్రతిసిద్ధార్థానువాదక ముఖ్యార్థవాచకంబుకంటెఁ బరంబునఁ బ్రయోగింపవచ్చును. గీ. "ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టిపడుచుఁ। జిత్తముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు" ఇత్యాదులు. రాముప్రభుండు ఇత్యాదులు నిర్వివాదంబులు......" (వికృ. టీక. ౧౫౬. ౧౫౭. పుటలు). నారాయణీయగాణపతవివరణకర్త లీకవిజనమండనము లోని యవలక్షణములనెల్ల స్వీకరించి యీప్రక్షిప్తకారికను వివరించిరి. "తే-గీ. వలను ముఖ్యార్థమునకుఁ బ్రఖ్యాదికర్త। లిట్టి సావధానముగ గ్రహింపవలయు... ఉదా:—రామప్రభుపు మొ. రామయ్యప్రభువు ఇత్యాదులు తగవు. (ఇట్లు తగవని కవిజనమండనకర్త వ్రాయలేదు)........" (నారా. గాణ. సమా. 3౧౮. కారి. ౨౧. పద్య.)

ఉపమానేత్యాది:—ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ నిట యుపమానపౌనరుక్త్యవిషయకమగు నథర్వణకారిక వివరింపఁబడుచున్నది. ఉపమానానువాదేతు = ఉపమానము ననువదించునపుడు, అన్యస్యవిధిః = మఱొకయుపమానమును బ్రయో

గించుట, సమ్మతః = సమ్మతముగును. ఉదా:—చంద్రుని నగు మోముతామరసిరులు (రాఘు. ౨. ఆ. ౯. ప.) మొ. (రామచంద్రు నగుమోము తామర. (రామాయ) తన చిన్ని రామ=మాద్రి. చంద్రుని నగు మోము తామర. (భారతా) విశేషవివక్షాయామ్= గుణవిశేషమును వివక్షించునపుడు పునరుక్తిః = దానితోడనే మరల బోల్చుట, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, హితా = సమ్మతముగును. ఉదా:—ప్రసన్నచంద్రునిఁబోలు నాపె ముఖచంద్రబింబము. ప్రసన్నత - వర్తులత్వము ననెడి సమానధర్మములఁదెల్ప నుంచేనిటఁ బునరుక్తి లేదు—"నను నేత్త్రమ్ములతమ్ము లైన కనుదమ్ముల నిత్యాదేః కవివచనస్య పౌనరుక్త్యగ్రస్తత్వాత్కథం సాంగత్య మితిచేత్ 'ఉపమానువాదేను విధి రన్యస్య సమ్మతః। స్యాద్విశేష వివక్షాయాం। పునరుక్తిః క్వచి ద్ధితా' ఇత్యథర్వణోక్త్యా తత్సాధుత్వ మవధేయమ్. విశేషవివక్షాయాం గుణవిశేషవివక్షాయా మిత్యర్థః. ప్రకృతే వైపుల్యలక్షణగుణవిశేష వివక్షాయాం పునర్విశేషణ ప్రయోగ ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. తన చిన్ని రామచంద్రుని నగుమోము తామరసిరుల్ ఇత్యాదికం (రాఘు. ౨. ఆ. ౯). కవివచన మనువాద అస్త్రీకవిరామ. ఉభయత్రాపి న సంస్కృతకవీనా మస్వారస్యః. ముఖాంబుజం భవతి చన్ద్రసన్నిభమ్............ ప్రసన్నేన్దుని భ స్తస్యా స్తదాసీ న్ముఖచన్ద్రిమా ఇత్యాది" (అహో. ౮౮౦. పు.)

భవే ద్బిరుదశబ్దేషు। యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా। గ్రామ
మానుష్య బిరుద। శబ్దానామపి సో మతః। గ్రామ
నామ్నః సమాసేషు। వికారోపి క్వచి త్స్థితః। క్వచిత్
స్యా దుత ఈ దిచ్ఛ। యణో చాన్యస్మిన్ న యణ్మతః।
వర్ణయా. స్వరూపత స్సమాస స్స్యా। ద్వికారస్య ప్రతావపి।
౨౭౫. విషయము. క్వచి ద స్తిమువర్ణస్య। సమాసే స్యా త్పరిగ్రహః।
క్వచి దేద స్తతాయాం తు। స్యాదవ్యయ సమస్థితిః।
క్వచి దాస్త్రివికారస్తు। సమాసే స్యా ద్విరోధకృత్.
(వికృ. హాలం. ౯. మొ. ౧౩. శా. అహో.
౮౧౨. పు.)

కల్పతరు. ౨౭౫. విష:—బిరుదశబ్దము ప్రసిద్ధసంస్కృతకోశములలోఁ గానరాదు—"గద్యపద్యమయీ రాజ। స్తు తి ర్బిరుద ముచ్యతే." (సాహి. ద. ౬. పరి. ౫౭౦. శ్లో) "వ. బరౌ ర భేదః" అనుచొప్పున 'బిరుద' శబ్దము నంగీకరింపనగును. "బిరుదము. సం. వి. అ. పుం. సామర్థ్యచిహ్నము" (శ. ర) "బిరుదు (వికృతి) - (శూరుఁడు-సమర్థుఁడు - శూరచిహ్నము) బిరుదః ప్రకృతి (వైకృతదీపిక.)" "బిరుదు -

వై. వి. ౧. సామర్థ్యచిహ్నము.........౨. శౌర్యచిహ్నము........విశే. ౧. సమర్థుఁడు - సమర్థము.........౨. శూరుఁడు......" (శ. ర) బిరుదుశబ్దము నర్థములకు శబ్దరత్నాకరమున భారతప్రయోగములు చూపఁబడెను. "సీ. నవ్వెడు తలలను గ్రొవ్వాడుచేతుల బిరుదులు వెట్టిన చరణములను (భార. కర్ణ. 3. ఆ)" (శ. ర.) మొ. కాని ప్రామాణిక సంస్కృతకోశములలో బిరుదశబ్దము కన్పట్టలేదు. "క. బిరుశబ్దంబు విరోధో | త్కటమను మహారాష్ట్రిభాషఁ దత్ప్రతివిధులన్ | బిరుదములనఁ జనువానిన్ | దగ బిరుదావళి యొనర్పఁ దగు నందు బుధుల్. ౨౫. చ. అతులకుల క్రమాగతములై, భుజవిక్రమసంభవంబులై | ప్రతిపదసార్థకంబులయి పార్థివకర్ణ. కఠోరకంబులై | వితరణశౌర్యపూర్వకసువీరచిహ్నములై తనరు సముద్ధతబిరుదావళిచేత బిరుదార్థము చెప్పుట యొప్పు నెప్పుడున్. ౨౬. క. వినయభుజవిక్రమక్రమ | ఘనవితరణవివేకకళా | జనసత్త్వాలులకు గుణములు | బెనుపొందఁగఁ జెప్పవలయు బిరుదావళికిన్. ౨౭. ...."(కావ్యాలం. ౪. ఉల్లా.) ఇట్టి పెద్దిరాజువివరణమునుబట్టి బిరుదశబ్దమునకు విరోధమును బుట్టించునది యనఁగా నొకవీరుని శూరతాచిహ్నమును గాని శూరతా ప్రతిపాదకశబ్దముగాని మఱొకవీరునకు హృదయభేదకమగుచు విరోధమును బుట్టించునని యని యర్థము విశద మగుచున్నది. కాఁగా 'వైరద (పుం) = బిరుద (మహారాష్ట్రిప్రాకృత) = బిరుదు. (తె. తద్భవ)' అనురీతి నద్దానిచరిత్రము నరయఁదగునని తోఁచెడిని. ఇట్లగుటనే యిది (బిరుద) ప్రసిద్ధ సంస్కృతకోశములలో లేకయున్నదనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఆర్షనిఘంటువున "విరుదః-దం. Proclaiming. 2. Crying aloud. 3. Panegyric laudatory poem; గద్యపద్యమయీ రాజ | స్తుతి ర్బిరుద ముచ్యతే. (G. D. ౫౭౦.) నదన్తి మదదన్తినః పరిలసన్తి వాజివ్రజాః | యత్ర తత్ర విరుదావళీ మహితరున్ద్ధిరే వన్దినః. (R. G.)" అని యున్నది - ఈ సందర్భమున విపూర్వక'రుద్'ధాతువునుండి 'విరుద'శబ్ద మేర్పడినదనుట సరి కాదు. 'రుదిర్' అశ్రువిమోచనే' (సి. కౌ. తత్త్వ. అదాది. ౩౬౯. పు) 'రుద రోదనే' (శబ్దస్తో) అనుచోట్లను 'రుద్' ధాతువుతోడి రూపము ప్రకృతార్థబోధకముగ నగపడదు. ఇంక 'వి' పూర్వక'రు'ధాతువునుండి 'విరు'అను క్విబన్తరూపమును సాధించి 'విరు+ద=విరుద'అనురీతి సమర్థింపవలసియున్నది. అపుడు "రు - ధ్వనౌ - అదా..." (శబ్దస్తో) అని'రు'ధాతువున కర్థమగుటంజేసి "రాజస్తుతిరూపధ్వని నిచ్చునది బిరుద మనునర్థము సంగతము కాఁగలదు. క్విబన్త విరుశబ్దము ప్రసిద్ధమగుటంజేసి పైని వివరించినరీతిని "వైరద"శబ్దమూలకత్వము నంగీకరించుటయే యుక్తమని యున్నదగును.

భవేదిత్యాది:—బిరుదశబ్దేషు = పౌరుషనామములం దనఁగా గ్రామ-మను ష్యాదుల సామ్యస్థాద్యాది స్తావక సంజ్ఞలందు, వర్ణకల్పనా = అక్షరములవ్యత్యాసము, యథేచ్ఛమ్ భవేత్ = వక్తృయిచ్ఛానుసారముగ నిల్పనగును. అట్టి సంజ్ఞలయందు వ్యుత్పత్తి సరిపడకున్నను క్షతిలేదని భావము. ఈసిద్ధాంతముచేతనే "అహోబలుఁడు అథర్వణుఁడు మున్నగునవి నిర్విచికిత్సముగ గ్రాహ్యములని యెఱుఁగనగును. గ్రామమానుష్యబిరుదశబ్దానామపి = అట్టి లక్షణాతిక్రమవర్ణవ్యత్యాసకలిత వ్యుత్పత్తివిదూర బిరుద భాషాంతరశబ్దములకును, సః - మతః = సిద్ధసమాసఘటన కవిసమ్మతము. ఈసమాసములందును వైరిపదదోషము లేదని తాత్పర్యము. ఉదా:—మనుమనృపతి - మన్మభూపాలుఁడు తిరుమలమహారాయాగ్రణి - సిరంగ రాయవసుధేంద్రుఁడు - చౌహత్తమల్లుఁడు - జగనొబ్బగండఁడు (జగదేకవీరుఁడు). జగదేవదండనాయకుఁడు (బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౮ ప.) 'గ్రామనామ్నః' అనుపదిమున్నగు వానితోడి సహచరితన్యాయమున నిచటి బిరుదశబ్దము సంజ్ఞానామమాత్ర పరమును ననవచ్చును. సమాసేషు - సమాసములయందు, గ్రామనామ్నః = గ్రామ నామములకు, వికారోఽపి = ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిరూపవికారముసయితము, క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, హితః = సమ్మతమగును. ఇందలి గ్రామశబ్దము మనుష్యాదిశబ్దములకును నుపలక్షణము. భాషాంతరసంజ్ఞ లనుకృతములయి సంస్కృతమున వాడఁబడునపు డట్టి గ్రామాదినామములం దాంధ్రభాషాసహజములగు విభక్త్యుపవిభక్త్యాదుల సమ్మేళనము సిద్ధసమాసములయందుఁ గల్గినను గల్గవచ్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:— మాగల్లుపురము - మాగంటిపురము. అట్టి ప్రకృతిని విస్తరించి చూపుచున్నాఁడు. క్వచిత్ = ఒకానొకచో, ఉతః = నామము తుదనున్న 'ఉ'కారమునకు ఈత్ + ఇత్ + చ = ఈకారము - ఇకారమును, యణ్ చ = యణాదేశమును. స్యాత్ = అగును. ఉదా:—విరూరివేదాద్రికృతి-కూనూరీపురి. తెనాల్యగ్రహారము. మొ. అన్యస్మిన్ = అచ్ఛికపదాద్యచ్చు పరమగునపుడు, నయణ్ - మతః = యణాదేశము సమ్మతము కాదు. తెనాలి యనుపురము. తెనాల్యనుపుర మనరాదు. వికారస్య = ఆంధ్ర వికారముయొక్క, శ్రుతావపి = శ్రుతియందును, స్థలాంతరముం దాంధ్రవికారము ప్రయుక్తమైయున్నను, స్వరూపతః = ఆంధ్రవికారము చేరని స్వస్వరూపముతో, సమాసః స్యాత్ = సమాసమగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—మాగంటిపురము = మాగల్లుపురము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అంతిమవర్ణస్య = పదాంతమం దుండెడి 'ము' వర్ణకాదికముయొక్క, పరిగ్రహః = ప్రయోగమును, సమాసే = సిద్ధసమాసమునందు, స్యాత్ = సంభవించును. ఉదా:—గుజ్జముపశము - జమ్ముల

వంశము. మొ. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు ఏదన్తతాయాంతు = హ్రస్వమగు 'ఎ'కారము
పరముండుఁ గల్గుట సంభవించుచుండఁగా, సంస్కృతమున 'ఎ' అను హ్రస్వము
లేమిం జేసి 'ఏత్త' న్నను 'ఎ' అని యర్థము చేయు సంప్రదాయమును గలదు.
'ఏదన్తతా చ నామ్నామ్' అని నన్నయ వాడెను. అవ్యయసమస్థితిః=అవ్యయముతో
సమానస్థితియు, స్యాత్ = అగును. అవ్యయమును యథాస్థితముగా నిల్పినట్లె దానిని
సైతము 'ఏ' కారముగా మార్పక సిద్ధసమాసములందును 'ఎ'కారమె నిల్పఁబడునని
తాత్పర్యము. వ్రేపల్లెవాడనగరి. తెనాల్యగ్రహారము. క్వచిత్=ఒకప్పుడు-సమాసే=
సిద్ధసమాసమున, ఆన్ధ్రవికారస్తు=ఆంధ్రభాషాసహజమగు వికారము, విరోధకృత్ =
కవిసమ్మతివిరుద్ధము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'తిర్మలరాయఁడు వంశభూష
ణుఁడు' అనరాదు. 'తిర్మలరాయవంశభూషణుఁడు' అనవలయును. మొ. ప్రయో
గములు:—శా.........విరూరిపట్టణపతిన్ వేదాద్రిమంత్రీశ్వరున్. (పాండు ౧
ఆ. ౧.) సీ:.........తే-గీ.........। భద్రగుణసీరి విరురి వేదాద్రిశౌరి (పాండు.
౧ ఆ ౨౮ ప.) చ.........మన్మభూ । వరుఁడు ధగంగ.........(నిర్వ. ౧
ఆ. ౨ ప.) ఎ-గీ.........మనుమన్నృపతి. (నిర్వ. ౧ ఆ. ౪ ప.) శా.......సీ । తా
భామాపతి ప్రోచతన్ దిరుమలేంద్ర శ్రీరమా రాయునిన్. (వసు. ౧ ఆ. ౧.)
'తిరు - మల - రాయ' అనునవి యాచ్ఛికములె యైనను సంస్కృతములుగా ననుక
రింపఁబడి సిద్ధసమాసగతములైనవి. మ.........తిర్మలమహారాయక్షమావల్లభున్.
(వసు. ౧ ఆ. 3 ప.) బత్తీసాదిరాగములు (బసవ. 3 ఆ. ౯౧౬.) చ.........
ఆరఘునాథనృపాలు కూర్మిసో । దరుఁడు సిరంగరాయ వసుధావరుఁ డాత్మ......
(వసు. ౧ ఆ. ౭౧ ప.) "మాగంటి పట్టణమహేశమ్.........మానూరిపట్టణం
గతః.........అధికొండవీడు రిపవః......అగ్రహీత్ కొండవీడా......జమ్ముల
వంశపావనుఁడు. గుత్తిమువంశపావనుఁడు.........రేపల్లెవాడనగరీ........."
(అహో. ౪౧3 పు). (అహోబలపండితీయోదాహృతకవిప్రయోగములు.).

సంస్కృతపదేనేత్యాదిసూత్రలక్ష్యములందువలెనె (౨౭3 విష.) యీబిరుద
శబ్ద సమాసములందును వైరిపదదోషము లేదని పైసందర్భమునుబట్టి పర్యవసిత
మగుచున్నది.

నన్న సూ. హ్రస్వో ఽదీర్ఘసమాసేపి । క్వచిన్ జీపః ప్రయోగతః.
(చిక్క). అజం. ౧౯ కారి. అహో. ౨౯౯ పు)
౨౭౬ విష.

కల్పతరు. ౨౭౬ విష:—అదీర్ఘసమాసేఽపి = పొడుగయినదికాని సిద్ధసమాస
మనఁగా పొట్టిసమాసమందును, జీపః = జీప్ప్రత్యయమునకు, (ఇది 'జీష్' మున్నగు

వానికి నుపలక్షణము) క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగా, ప్రయోగతః = మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ, హ్రస్వోఽపి = హ్రస్వమువచ్చుటయూ సమ్మతమగును. దీర్ఘసమాసమందుఁ జెప్పెడి దేమి యని భావము. ఇట్లు సిద్ధసమాసాశ్రయవిధుల నాంధ్రవైయాకరణు లుపదేశించుట మిక్కిలి యరుదు. (మా. ౨౮౬ విమ.)

ఉదా:—క. నది సుతగురు కర్ణశల్యనాగపురీశుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౬౫ ప.) ఈపద్యము కొన్ని తాళపత్త్రమాతృకలలో లేదనియు "తదల:—పదిదినంబులు భీష్ముఁ డాహవభారకుండు........" (ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) అనుపూర్వపద్యమున కిది పునరుక్తి యనియు నిది ప్రక్షిప్తమనియుఁ గొందఱు దలంచుచున్నారు. అది సరి కాదు. ఇది పునరుక్త మనుభ్రాంతిచేఁ గొందఱు తాళపత్త్రమాతృకాలేఖకు దీనిని వ్రాయ మానియుండవచ్చునుగాని యిది ప్రక్షిప్తము కాదు. మహాకవు లుక్తార్థమునె భంగ్యంతరముగాఁ బునరుక్తిచేయుట సంప్రదాయమై యున్నది. "స్వకేలిలేశస్మిత నిర్జితేన్దునో। నిజాంశదృక్తర్జిత పద్మసంపదః। అతద్ద్వయీజిత్వరసుందరాన్తరే। న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే. సహోదరం తస్య దృశైవ నిశ్చితం। జితాః స్మితే నైవ విధోరపి శ్రియః। కుతః పరం భవ్య మహో మహీయసీ। తదాననస్యోపమితౌ దరిద్రతా" (శ్రీహర్ష. నైషధము ౧ సర్గము. ౨౩-౨౪ శ్లోకములు.)

తే.గీ. ఎంతయును సంతసంబునఁ గుంతిదేవి. (ఆది. ౬ ఆ. ౬ ప.) అని కేతనకు నన్నయప్రయోగము కన్పట్టుచున్నదిగాని హ్రస్వేకారాంత కుంతిశబ్దమును జూపట్టుచున్నది. "కున్తిః - స్త్రీ - యుధిష్ఠిరాదిపాణ్డవానాం మాతరి.........(శబ్దా. చిం.) కున్తి......యుధిష్ఠిరాది మాతరి-స్త్రీ - వాఙీప్"......(శబ్దస్తో) వనవాస క్లేశంబున కోపదు కుంతిదేవి......(సభా. ౨ ఆ. ౨౭౧) ఇట్లయినను హ్రస్వో దీర్ఘసమాసే పీఠ్యాదికి మూలముగ నన్నయప్రయోగము కేవలోకటి లేకపోలేదు. క.........। త్రిదశాలయమునకు మాద్రిదేవియుఁ దాసున్. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౪) సీ......... సింధు। వారకంకేళి ఖర్జూరశాల్మలిఘన, సారచంపకబీజపూరదేవ। దారు సల్లకీకరవీర.........(నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౮౬౫ ప.) "సల్లకీ. స్త్రీ.........గౌరాదిత్వాత్ జీష్".........(శబ్దస్తో) "సల్లకీ. స్త్రీ.........గౌరాది (శబ్దా. చిం.)" క...... గం। గానదితీరమునఁ గాంచె గౌరివనమున్. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౮౪ ప.) దీనిని బట్టి నన్నిచోడుఁడు 'నది సుతగురుకర్ణశల్యకాద్యది పద్యభాగము నన్నయప్రయుక్త మని తలంచియుండు నని తోఁచకమానదు. ఆ-వె. గౌరివనమునందు గౌరదేవి. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౮౬.) "గౌరిదేవి - మాద్రిదేవి" మున్నగుచోటులందు "జ్యాపో స్సంజ్ఞాచ్ఛన్దసో ర్బహులమ్. (౬-3-౬3)" (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) అను

పాణినిసూత్రముచొప్పున హ్రస్వము వచ్చుననుట సరికాదు. జీబంతములగు గౌరీ -
మాద్రీశబ్దములె సంజ్ఞావాచకములు. దేవీశబ్దముతోడి సమాసమున సంజ్ఞాత్వము
కల్గలేదు. "ఙ్యాపోః - ఉత్తరపదే హ్రస్వః స్యాదితి శేషః - రేవతిపుత్ర ఇతి - కస్య
చిత్సంజ్ఞేయమ్......" (బాలమ. వ్యా.)......విచించిసమంచితము. (జై. ౧ ఆ.)
సీ. భావజ్ఞులకుఁ బరాకశ్యంతి మధ్యమా.........(జై. ౧ ఆ. ౪ ప.) సీ......
తే-గీ. ప్రళయసంరంభశుంభదారభటిపటిమ । భయదఫాలాక్షభాలసంభవదభంగ ।
దహనమహనీయదివ్యప్రతాపవిసర । దనుజుజయహారి నొడ్డయ యళ్యశౌరి. (కాశీ. ౧
ఆ. ౭౮ ప.) స్రగ్ధర. జంభారాతీభశోభాచకచకనిభముల్ శాంభవీయాట్టహాసా ।
రంభావష్టంభరేఖారభటిపటిమముల్......యశః శ్రీవధూవిభ్రమంబుల్. (కాశీ. ౧
ఆ. ౪౬.) "ఆరభటీ - స్త్రీ (ఆరభ్యతేఽనయా - ఆ+రభ+అటి+జీప్) నాట్య -
రచనాభేదే" (శబ్దస్తో.).

సంస్కృతమునందే యిట్టి హ్రస్వప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. "రతిదూతి
పదేషు కోకిలాం । మధురాలాపనిసర్గమఞ్జులామ్. (కుమా. సం. ౪. స. ౧౬. శ్లో.)"
"జీబన్తస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయా ధ్ర్హస్వః - అపి మాషం మషం కుర్యా!
చ్ఛన్దోభఙ్గం త్యజే ద్గిరామ్ ఇతి కేచిత్ - ఉణాదయో బహుళమితి బహుళగ్రహణా
ధ్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః" (మల్లినాథసూరి సంజీవనీవ్యాఖ్య) కాళిదాసు ఛందస్సు కుదురక
హ్రస్వప్రయోగము చేసె ననుట పరిహాసనీయము. ఉణాదుల బాహుళ్యము స్త్రీప్రత్య
యపాక్షికతను ఘటించునా? సంస్కృతకోశకారులు కాళిదాసప్రయోగప్రామాణ్య
మున హ్రస్వాన్తదూతిశబ్దమును సైత మంగీకరించిరి. "దూతి (తీ) స్త్రీ. దూ+క్తిచ్,
వాజీప్.......రతిదూతిపదేషు ఇతి కుమారః" (శబ్దస్తో.) "దూతీ - స్త్రీ...గౌరాది-
జీష్" "దూతిః - స్త్రీ - దూతికాయామ్ (దూయతే - దూఙ్ + క్తిచ్")
(శబ్దా చిం.) "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (౪ - ౧ - ౪౧) (౪౯౭. సూ) అనుసూత్రము
పాక్షికము కామింజేసి కోశకారాదుల 'దూతి' శబ్దకల్పనము సరియని తోఁచదు.
కావున నిట్టియెడల నథర్వణునిమార్గమె సముచితమని యెన్నఁనగును. ఈవిషయమున
నహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "దీర్ఘాణాం హ్రస్వః స్యాన్నచ దేశ్యపదే న
చైకవర్ణేపి (ఆం. చిం.) వ్యాఖ్య..............అత్రేయం చిన్తా:—హ్రస్వవిధాయకం
శాస్త్రం (రమా = రమ - విశ్వపా = విశ్వప - మొ.) భిన్నవిషయకమేవ నతు సమా
సవిషయకమపి. సమాసే తాదృశప్రయోగ స్యాదృష్టత్వాత్, న చ గ్రామణిపుత్ర
ఇత్యాది స్తద్విషయ ఇతి వాచ్యమ్. ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య. (జీప్రత్యయాం
తము కానట్టి యీగంతమున నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా హ్రస్వము వికల్ప

ముంగా నగును. గ్రామణిపుత్త్రుఁడు గ్రామణీపుత్త్రుఁడు) (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ. ౬. 3. ౩౧ సూ.) ఇతి శాస్త్రేణ తత్సిద్ధేః........తర్హి-నది సుతగుహుకర్ణశల్యనాగపురీశుల్. ఇత్యాదౌ కథం హ్రస్వ ఇతిచేత్ హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేపి క్వచి న్నీ ఙః ప్రయోగతః - ఇత్యథర్వణోక్తేః హ్రస్వః - న చాత్ర ద్వితీయాతుల్యతా ప్రతిపాదకశాస్త్ర ప్రవృత్తిః-యత్ర సమాసాంతగతపదస్య షష్ఠ్యన్తే సాన్వయ స్తత్రైవ తత్ప్రవృత్తేః. న చ జ్యాపో స్సంజ్ఞాఛన్దసో ర్బహుళ మితిసూత్ర (జ్యంతములకు, ఆబంతములకును సంజ్ఞయందు ఛందస్సునందును నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా బహుళముగా హ్రస్వమగును) మత్రవర్తతే. శబ్దస్యాస్య సంజ్ఞాత్వేన రేవతిపుత్రాదివత్ హ్రస్వవిధ యత యాద్యప్రకృత్యాం వ్యవహారాభావాత్. అథర్వణవచనం చాత్ర మానమ్. ప్రయోగత ఇత్యనేన స్థితి నిర్వాహార్థమిదం వచనమ్ - నాపూర్వశబ్దకల్పనార్థ మపీత్యయ మర్థోద్యోత్యతే. వాగనుశాసన స్యాప్యత్ర రుచి ర స్తీతి జ్ఞాయతే ఆదిపర్వణి । చ - నళినరజస్సుగంధియమునానదితుంగతరంగసంగతా । నిలశిశిరస్థలాంతరవినిర్మిత నిర్మలహర్మ్యరేఖలన్ ఇతి పాఠస్య బహుషు పుస్తకేషు దర్శనాత్" (అహో. ౨౯౯. పు.) (ఈయాదిపర్వపద్యమున నేఁటిముద్రణములందు "యమునానదితుంగ......" అనుచోఁ "యమునాహ్రదతుంగ" అని యున్నది (ఆది. ౮. ఆ. ౨3౨. ప.) ఇట 'నది' అను హ్రస్వప్రయోగము సరికాదని ముద్రణసంస్కర్తలు 'హ్రద' అని ప్రతీకారము చేసియుందురని విశ్వసింపనగును. (శ. నది సుతగుహుకర్ణ...ఆది ౧ ఆ ౬౯).

సంస్కృతమునందువలెనె తెలుఁగునందును సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. (౨౭౨ విష) పయినుదాహరించిన సామాసిక హ్రస్వము మున్నగునవి సమాసాశ్రయ విధులె యనఁదగును. సంధిప్రకరణమునందలి సమాససంధికార్యములెల్ల సమాసాశ్రయవిధులె, యనఁదగును. ౯౬ విషయమునందలి నుక్కు (రాజునాజ్ఞ) ౧౦౪ విషయమునందలి 'ఇన్ - అలి' అనునవి ౧౦౭ విషయమునందలి యది యవి శబ్దముల 'అ' కారలోపము (నీచేతిరక్షణము - నీవలనిరక్ష - నీతోడిబాంధవము-నాయందలికరుణ - రామునిది - రామునివి మొ.) తత్పురుషాశ్రయవిధులె.

> ఆ - ఈ - ఏ - యను సర్వనామంబులు త్రికంబునాఁ
> బడు. ౮.

బాలవ్యాకరణ

విపరణము

౨౭౭ విషయము.

> కర్మధారయంబు త్రికస్త్రీసమ ముగంత ధాతుజవిశే
> షణ పూర్వపదంబయి యుండు. ౫.
>
> ఆచందము - ఈదిందము - ఏబ్బందము, వాఁడిమాట -
> వోఁడిపాట - బెడిదపుటడిదము. మడిసెమదడములు.

ఈనియమముచే బల్లిమఁడు - మల్లుఁడు - కావలుఁడు-
రావణుఁడు - ఇత్యాదుల సమాసంబు లేదు.

సంజీవని ౨౭౭ విప:—'ఆ - ఈ - ఏ' అనుమూఁడు సర్వనామశబ్దములకుఁ త్రికమని సంజ్ఞను సూరి కల్పించెను. కర్మధారయసమాసమునందలి పూర్వపదము త్రికములో నొకటిగాని స్త్రీపదముగాని మువర్ణకముగాగమాంతములలో నొకటి గాని క్రియాజన్యవిశేషముగాని కావలయును. తద్భిన్నశబ్దము కర్మధారయమునఁ బూర్వావయవమై యుండరాదని భావము. ఇట్లనుటచేతఁ బుంలింగసమాదికము పూర్వావయవము కారాదని తాత్పర్యము. ఈనియమమునే "ఈనియమముచే" నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. కావున 'బల్లిదల్లుఁడు - కావల రావ ణుఁడు' మున్నగునవి సాధువులు కావని తాత్పర్యము. త్రికపూర్వకత్వమునకు:— ఆచందము - ఈచిందము. ఏబ్బందము. స్త్రీపదపూర్వకత్వమునకు:—వాఁడిమాట - పోఁడిమాట . (వాఁడి = తీక్ష్ణము, పోఁడి = ఒప్పిదము) ముగన్తపూర్వకత్వము నకు:—బెడిదము+అడిదము = బెడిదపుటడిదము. (సంధి. ౩౨. సూత్రముచొప్పున 'పు'వర్ణాదేశము, సంధి ౭౨ సూత్రముచొప్పున 'టు'గాగమము వచ్చెను) ఇచటిది మువర్ణకము. 'బెడిదము+అడిదములు = బెడిదపుటడిదములు' అనునది ముగన్తోదా హరణము - కావున సూత్రమునందలి 'ముగంత' శబ్దము 'మువర్ణకాంతము'నకు నుపలక్షణము. ధాతుజవిశేషణపూర్వకత్వమునకు:—మడిసెడుదడములు. సూరిపక్ష మున ధాతుజవిశేషణములు స్త్రీపదములు కావు కావుననే వేఱుగ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడెను. ఇట్లగుటం జేసియే (౭౭ IIవిప.) బా-సంధి ౭౫ సూత్రముచొప్పున 'మడిసెడుదడములు' అనుచో నుక్కు రాలేదని యెఱుంగునది. 'మడిసెడుదడ ములు' అనునది యనిష్టరూపమని సూరి తలంపు. ౪. సూత్రములోని 'ఆ - ఈ - ఏ' అనువానికి సంధిచేసి హరికారికాకర్త "అయే" అని వచించెను. (అ+ఈ = ఏ+ఏ = అయే) అతఁడు త్రికసంజ్ఞను గల్పింపలేదు. "ముగన్త, సర్వనామాఽయే, స్త్రీసదృగ్ధాతు భేదకైః। సపూర్వపదకః కర్మ। ధారయో హ్యత్ర దృశ్యతే" అని తెలిఁగించెను. (హరికా. సమా. ౩ కా. బా. గు. ప్ర. ౫౫౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ స్థితినిబట్టి హరికారికావళియే మూలగ్రంథమనియు సూరి యిట్లు సవరించి తెలిఁగించె ననియు బా. గు. ప్రకర్త యొకదుర్బలయుక్తిని జూపెను (బా. గు. ప్ర. ౫౭౭ పు. ద్వి. ము.) తత్వనిర్ణయమున కిది యొకయుక్తి యగునా? త్రికసంజ్ఞను సూరి యుపయోగించె రెండుచోటులందుమాత్రమె (బా. సమా. ౧౪. ౧౫. సూ.) యుపయో గించుకొనెను. ఈసూత్రమునకు నూతనసంజ్ఞావిధానగౌరవ మేలయని హరికారి

కాశర్త యుపేక్షించుట యర్హముకాదా? “ఆచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ. (౬. ౪. ౭౭) (సి. కౌ. అజన్త. ౨౭౧ సూ.) అను పాణినిసూత్రము ననుసరించి (ఇ+ఉ = యు. దీని షష్ఠీద్వివచనము = య్వోః) యా త్రికమునకు సంధిని ఘటించుట సుసంభవమే కదా.

ఈసూత్రద్వయమునకును నన్నయాథర్వణీయములలను చూపట్టదు. ఇది సూరిగారు కల్పించినదె. ఇందయిదవసూత్రము (కర్మధారయంబు త్రిక...) సరిగా నున్నట్లగపడదు. పదములకు సమాసము సమ్మతముకాని ‘ఆ-ఈ-ఏ’ అను ప్రాతిపదికములకు సమసించు నర్హత లేదుగదా. సూరి త్రికము విభక్త్యంతమని యెచ్చటను నిరూపింపలేదు (౨౪౦ విష.). బా. తత్స ౪౧ సూత్రముచొప్పున మువర్ణకమున కేదేని కార్యము విధించుటయు నట్టికార్యము ముగాగమమునకును నగుటయు నర్హమై యుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రమున ‘ముగంత’ము నుపదేశించుట సరికాదు. ‘వాఁడి - పోఁడి’మున్నగు విశేషణములతోపాటుగ ధాతుజవిశేషణములును స్త్రీసమములె యైయుండఁగా వానిని వేఱుగ వచించుటయు సరికాదు. మఱియుఁ గర్మధారయమే యననేల? మూఁడులోకములు, నాలుగువిధములు మున్నగు ద్విగువులు సయితమిట్లుదాహరింపఁదగినవె కదా, ఇంతియకాక సూరి యీసూత్రమున గాచ్ఛికసమాసములనే యుదాహరించుటలో నభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. సరసపుటలుక (బా. సంధి. ౨౪ సూ.) సరసపువచనము (బా. సంధి. ౩౨. సూ.) మున్నగు వానిని గర్మధారయములుగ నీవలె నుదాహరించియుండెనే. మఱియు ‘వాఁడి-పోఁడి’ మున్నగు విశేషణములు మాత్రమే స్త్రీసమములనుటయెట్లు? “వికృతౌ సర్వే శబ్దాః... ......స్త్రీవత్ స్యుః స్త్రీసమాః” (౧౪౯ విష.) అనుచొప్పున ‘వాఁడి-పోఁడి’ అనురీతి విశేషణములే కాక మడిసెడు - ఘడియుచున్న మడిసిన మున్నగు ధాతుజవిశేషణములు ఇది తుదికి చేసి - చేయక - చేసినన్ మున్నగు లాక్షణికావ్యయములు కటకట - అక్కటా - ఔర - ఆహా మున్నగు ప్రతిపదోక్తావ్యయములును స్త్రీసమములె కదా? వానికి స్త్రీసమత్వము నంగీకరించి స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచన లోపముచేయనిచో నవి పదములె యనిపించుకొనక వాక్యప్రయోగార్హములె కాకపోవును (౪౨ I విష. ౧౪౯ I విష.). ఇట్లగుటంజేసి కర్మధారయమున స్త్రీసమమాత్రము పూర్వావయవమై యుండనగుననుట సరికాదు. ఇంక సామానాధికరణ్యమునఁ గర్మధారయమగుననుటయు యుక్తము కాఁగలదు. విశేషణములె యగు దుమంతములు పూర్వపదములు కారాదన్నచో నట్టి విశేషవిధి నంగీకరించుట యుక్తము.

నన్నయాథర్వణీయమున "లోపశ్చ విభక్త్యాదే, శ్శబ్దేషు స్యాత్సమాసకా శ్లేషు" అనుచొప్పున సమాసకములందు దనఁగా నాచ్ఛికసమాసములందుమాత్రమె విభక్త్యాదిలోపము విధింపఁబడుటం జేసి సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాసముల స్థితి కవకాశము లేకున్నది. అట్లయినచో "స్వస్వవిభక్తి వికారైః........." "సంస్కృతాన్ధ్రపదాన్యత్ర........" అను (౨౭౨ విమ) విధులు నిర్విషయములు కావలసివచ్చునని శంకింపరాదు. "షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయాతు ల్యే"త్యాదిచే (౨౭౦ విమ.) సార్వత్రికముగా షష్ఠీతత్పురుష మంగీకరింపఁబడుచుండుటచే సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రషష్ఠీసమాసములు సైతము నన్నయాథర్వణాభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. "ఇద మద వత దన్త్యచ్ఛబ్దాః..."(౨౦౦ విమ.) అనుసూత్రమును "సమోచ్చతః పరుషే సరళే చైవ। సమాసే ను ముతో భవేత్ ......స్వరసాత్ ...... వికారాచ్చాపి........" అను (౦౦ విమ.) సూత్రములును "దారాద్యేత ఉదపి రో, మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు" (౯౩-౯౪ విమ) అనువిధులును "సామానాధికరణ్యే। షూదన్తానాం టుగాగమోఽచిస్యాత్" (౯౧-విమ.) అనువిధియు మిశ్రాదికర్మధారయ సమాసస్థితి కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచున్నవి. "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే। మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్" (౨౦౪ విమ.) అను నథర్వణకారిక మిశ్రద్విగువును గంఠోక్తముగ నంగీకరించుచున్నది. "ఇచ్ఛ విభక్త్యన్తిమస్య। జే రలిచ" "అల్యాగమస్స్యా దంద్వంద్వే। గ్భవే దిన్ బహిచేతరయోః। ......" (౧౦౫ విమ.) అనుసూత్రములచే నలుక్తృతీయాదితత్పురుషములును మధ్యమపదలోపసమాసమును సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్రసమాసములందు సయితము నభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. కావున 'స్వస్వవిభక్తివికారైః' రిత్యాది (౨౭౨ విమ.) సూత్రములు నిర్విషయములు కానేరవు. ఇంకను బయిరీతి కర్మధారయాభ్యనుజ్ఞా జ్ఞాపకసూత్రములు పెక్కు గలవు. (౨౭౦ విమ. అభిన్నస్స్యాపీత్యాది. చూ.). మువర్ణకాంతముల సమానాధికరణసమాసములు చికీర్షితము లగునపుడు సమాసావయవపదములను ప్రథమాంతములుగా విగ్రహము నిల్పి సామాసిక ప్రాతిపదికమును సంపాదించి పిదప దత్తద్వాక్యానుకూలవిభక్తివచనములతోడి రూపములను యథాసంభవముగా గ్రహింపవలయునని "మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు" అను నన్నయవచనము జ్ఞాపకము చేయుచున్నది. అట్టి సమానాధికరణసమాసములలో సమాసపూర్వపదవిభక్తి "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుదానిరీతిగల "లోపశ్చ విభక్త్యాదే"రిత్యాది సూత్రము చొప్పున (౨౬౦ I విమ.) లోపింపదనియు దానిచోట 'ము'వర్ణకమును దానిచోట

'పుం-పు' లును నాదేశము లగుననియు, "మోస్త్విభక్త్యేకవచనకే పు-ంపూ" అను 'పుం-ంపు'ల విధానము జ్ఞాపకముచేయుచున్నది. ఉదా:—'సరస+సు+వచన+సు' అను నలౌకికవిగ్రహమున సమాససంజ్ఞ కల్గి దానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా 'లోపశ్చ విభక్త్యాదేః' ఇత్యాదిసూత్రముచే సుత్తరపదస్థవిభక్తి లోపించి పూర్వపద విభక్తిచోట మువర్ణకము దానిచోట "పు"వర్ణాదేశము రాఁగా "సరసపువచన" అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. దానినుండి సరసపువచనము - సరసపువచనములు - సరసపువచనముచేన్ మున్నగు రూపములు సిద్ధించును. 'సరస+జస్+వచన+జస్' మున్నగు నలౌకికవిగ్రహస్థలములందుఁ బూర్వపదవిభక్తికి "మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పూ" అనుజ్ఞాపకముచెప్పున లోపము కల్గనేరదు. మఱియు ౨౬౦ విషయము చెప్పున బహువచనమున కేకత్వమును గల్గును. కాన 'సరస+సు+వచన' అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. కావున దానినుండి 'సరసపువచనములచేన్' ఇత్యాదిరూపములు సుసాధము లగును. ఇట్లే "కోకాస్త్రపు టోడలులతో" (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) మున్నగుస్థలములందును రూపసిద్ధి వరయునది. ఇట్లే జ్ఞాపకసిద్ధములగు "మూఁడు లోకములు - ఆచోటులందు - ఆపురుషుఁడు - ఆపురుషులచే" మున్నగురూపములను సాధించికొనవలెను. పైచోట్ల "ఆ+సుప్+చోటు+సుప్" అనురీతి నలౌకికవిగ్రహమును, గల్పించికొనవలెను. గుణవంతురాండ్రు మున్నగుచోటులందు 'గుణవంత+జస్+ఆలు+జస్' అనురీతి నలౌకికవిగ్రహమును, గల్పింపనగును. ఇట్లు సమానాధికరణసమాసములు సాధ్యములగును. కాని యిట్టి కర్మధారయములలో మహత్పుంలింగములు మహత్పుంలింగసమములు మున్నగునని కవిప్రయోగాభావముచే సమాసపూర్వపదములు కానేరవని గ్రహింపవలయును.

కర్మాదేః కర్తృత్వం, ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ తద్వత్
స్యాత్ (అం. చిం. హాలం. ౧౨ కా. అహో. ౪౦౬
పుట.)

నన్నయా భూతార్థే ప్రతిషేధార్థే। నశ్చ నిశ్చ భవేత్క్రమాత్। కర్మాదికర్తృకాయాం చ। కాక్రియాచ విశే
భర్వాణీయము. షణమ్। (వికృ. హాలం. ౮-౯ కారి. అహో. ౪౦౮ పు.)
౯౭౫ విషయము. స్యాత్ కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకా
శ్రితే। (వికృ. హాలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౩ పు.)
అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా। ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః।
(వికృ. హాలం. ౨౫ కారి. అహో. ౪౫౩ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౮ వివ:—కర్మాదేః = కర్మాదికారకములకు, కర్తృత్వమ్ = ఆభాసకర్తృత్వమును, ప్రథమాచ = యథార్థమగు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమా విభక్తియును, తద్వత్ - సవర్ణకశ్చ - స్యాత్ = 'భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్' అనుపూర్వసూత్రముచొప్పున యథార్థముగాఁ గ్రియయొక్క కర్తకు విశే షణ మగునపుడు వచ్చు నవర్ణకమువలెనే (సామానాధికరణ్యేపి సమాసః సాధుః - తేన 'ఇంతుల నేచు పాతక మదింతటఁ బోవదు సుమ్ము పాంథలోకాంతక - దీనులఁ బ్రోచు పుణ్యము........అహో. ౪౧౦. పు.) యీయాభాసకర్తకువిశేషణమగు క్రియకు నవర్ణకమును నగును. 'రాముఁడు రావణుని జంపెను' అనునపుడు హనన క్రియాశ్రితుఁడు రాముఁడుగాన "రావణుని జంపిన రాముఁడు" అని యట్టియర్థమున వ్యవహరించినను కర్తృత్వమునకును క్రియకును సామానాధికరణ్యము సరిగనే యుండును. అట్టియెడఁ గర్మకారకము విశేష్యముగను క్రియ విశేషణముగను నుండునట్లు "రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు" అను రీతిని సైతము తెలుంగున వ్యవహ రించుట ప్రసిద్ధము - ఏ రావణుని రాముఁడు చంపెనో యారావణుఁ డని యావాక్య మున కర్థము. అట్టియెడల నావాక్యమున విశేషణమగు క్రియకును విశేష్యమునకును సామానాధికరణ్యము సరిపడమింజేసి (చంపిన రావణుఁడు—రావణుఁడు చంపలేదు గదా) యచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాసరూపమే యనియు నచటి సమాసము కర్మధారయాభాసరూపమే యనియు నట్లయినను సహజసామానాధికరణ్యముగల స్థలములందువలెనే యచట సైతము క్రియ భూతార్థక నవర్ణకాంతమగుననియుఁ దాత్పర్యము. కావున నిచట "కర్మాదేః కర్తృత్వ మిత్యాదిసూత్రములోని కర్తృత్వ మనఁగాఁ గర్మాదికారకములకుఁ గర్తృగతక్రియతో సమానాధికరణాన్వయము మాత్రమె యనఁగా విశేషణవిశేష్యభావము శాబ్దముమాత్రమె యని యర్థము. ఇచట సయితము గర్తృత్వము భూతార్థకప్రత్యయముచే నభిహితమె కావునఁ గర్తకుఁ దృతీయ రాక ప్రథమయే వచ్చునని తాత్పర్యము. ఇట్లె "ఎట్టి సాధ్వులకును బుట్టినయిండ్లను బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬ ప.) అనుచోట "ఇంటఁ బుట్టిన సాధ్వులు" అను సహజమగు సామానాధికరణ్యముగల స్థలమందు వలెనే యధికరణమునకు విశేష్యత్వము (కర్తృత్వము) గల్గునట్లు "సాధ్వులు పుట్టిన యిండ్లను" అనుసామానాధికరణ్యాభాసముగలచోట (ఏయిండ్లను సాధ్వులు పుట్టిరో యాయిండ్ల నని యర్థము) (కర్మధారయాభాసస్థలమునందు) సైతము క్రియ 'న'వర్ణకాంత విశేషణ మగుటయు నధికరణమునకుఁ గర్తృత్వము (విశేష్యత) గల్గు టయుఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చుటయు సంభవించునని యెఱుంగునది. ఇట్లె కర్త్రర్థము

నందువచ్చు 'న'వర్ణకాంతస్థలములందే కాక, కర్మార్థమునవచ్చు 'న'వర్ణకాంత విశేషణస్థలములందును రూపసిద్ధి నెఱుంగునది, "రాముఁడు పళ్ళెములో నన్నము తినెను" అనుచోఁ గర్త్రర్థమున, "పళ్ళెములో నన్నము తినినవాఁడు" అను యథార్థమగు సామానాధికరణ్యము గల రూపమును "రాముఁ డన్నము తినిన పళ్ళెము (ఏపళ్ళెములో నన్నము తినెనో యాపళ్ళెమని యర్థము)" అనియు, "రాముఁడు పళ్ళెములోఁ దినిన యన్నము" అనియుఁ గర్మధారయాభాసరూపములును వెలసినట్లె కర్మార్థమునందు "వానిచే నన్నము తినఁబడిన పళ్ళెము" "వానిచేఁ బళ్ళెములోఁ దినఁబడిన యన్నము" అను నాభాసకర్మధారయరూపములు వెలయుచుండును. అహోబలపండితుఁడును జాలవఱకు దీని కిట్లె వ్యాఖ్య చేసెను. "కర్మాదికారకార్థానాం కర్త్రర్థతా స్యాత్, కర్మార్థతాప్రయుక్తా యా తృతీయా యాః ప్రథమా చ స్యాత్. తద్వద్యోతకార్థే న వర్ణకశ్చ స్యాత్. కర్త్రర్థతాయాం (ఇట 'కర్మార్థతామ్' అని తప్పుపడినది. 'భద్రాద్రి శాస్త్రిగారు తప్పునకే టీక వ్రాసిరి) చ ద్వయం త్రయాణాం సముచ్చయద్యోతకమ్ (కర్తృత్వము ప్రథమ నవర్ణకము) ఇతరత్రతు ద్వయో స్సముచ్చయద్యోతకమ్. కర్త్రర్థత్వం చాత్ర కర్తృగతక్రియా ('వాచకక్రియా' అని యిట నధికముగాఁ బొరపాటు పడినది) సామానాధికరణ్యం వివక్షితమ్. నీచేత నుతింపంబడిన రాజు ఇత్యాదయః కర్మార్థాః. ఆకిన్ గాధితనూజుచే పగము సేయంబడ్డ మిన్నేఱు. ఇత్యాద్యాః కవీనాం వాచః, 'కర్మణ్యనుబద్ధః స్యాత్పతిధాతు రితి సూత్రేణ 'పడు' ఇతి పతిధాత్వర్థస్య కర్మణ్యనుబద్ధతా. త్వయా రాజా నుత ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యా మాఖ్యాయాం యథా కర్మణి క్త విధానాత్ క్తప్రత్యయేన రాజాదిపదగతార్థ కర్మత్వేఽభిహితే కర్తృకరణయో స్తృతీయేతి తృతీయా 'ప్రాతిపదికార్థేతి సూత్రేణ ప్రథమా చ భవతి తథాత్రాపి పడుధాతునా కర్మత్వేఽభిహితే విభక్తిద్వయమ్" (అహో. ౪౦౬ పు.). 'నీచేత' అనుచోఁ దృతీయయు-'రాజు' అనుచోఁ బ్రథమయు వచ్చెనని భావము. కర్త్రర్థమునందలి "నీవు నుతించిన రాజు" అనురీతి యుదాహృతినిగాని యందువచ్చు కర్తృత్వ ప్రథమా నవర్ణకముల వివరణముగాని యహోబలపతి చూపకుండుట మిక్కిలి వింతగానున్నది. మఱియు నీతఁడిచ్చిన ప్రయోగమునంయితము కర్మధారయాభాసోదాహరణము కాదు. సహజమగు సామానాధికరణ్యమె యందు వెలయుచున్నది.

చింతామణిలోని పూర్వసూత్రమందుఁ "ప్రతిషేధవాచినాం ని। ర్భూతార్థానాంతు నః క్రియాణాం స్యాత్" అని నవర్ణక నివర్ణకములు రెండు చెప్పఁబడి యుండఁగా నొక్క నవర్ణకమునకే చెప్పనేలయని యథర్వణుడు 'ని' వర్ణకస్థలము

లందును నిట్టికార్యములు గల్గునని పూరించుచున్నాఁడు. భూతార్థ ఇత్యాదిః—భూతార్థే - ప్రతిషేధార్థే = భూతార్థమునందును వ్యతిరేకార్థమునందును, క్రమాత్ = వరుసగా, నశ్చ - నిశ్చ = నవర్ణకము నివర్ణకము నగునుగాన, కర్మాది కర్తృతాయాంచ = కర్మాదికారకములకుఁ గర్తృత్వమునఁగాఁ గర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యముగల్గు నపుడు నైతేము, తౌచ = ఆ నవర్ణక నివర్ణకములను 'చ'కారముచే 'ఉన్న' మున్నగువానిని బొంది, క్రియా = క్రియ, విశేషణమ్ = విశేషణమగుటయు సంభవించును. కర్మాదికారకములకుఁ గ్రియ విశేషణమగుట శాబ్దమేకాని యర్థసిద్ధముకామింజేసి యట్టిచో వచ్చు నవర్ణక నివర్ణకములు పృథగుక్తములు కావలసివచ్చెనని యెఱుంగునది.

అథర్వణుఁడు 'ఉన్న' అను వర్తమానార్థకము 'ఉండిన' అనుదానిరూపాంతరమె యనుచు "క్వచి న్నవర్ణే దేర్లోపః। క్వచి ద్దోశ్చ తథా భవేత్। క్వచి త్తదర్థే దమునగం। క్వచి న్నస్యేచ్చ లోపవాన్" (వికృ. హలం. ౭-౮ కారి. అహో. ౪౦౭ పుట. ౩౧౫ ౯ప.) అని మున్ముందు వివరించును. తద్ధర్మార్థక విశేషణములను "డోశ్చ భేదకతాపి స్యాత్తని ముందు (వికృ. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౨ పు.) (౩౯౬ ౯ప.) వివరింపనున్నాఁడు. 'కలుగు' అనుదాని రూపాంతరమె కలయును విశేషణము, కావున నిట్టి ధాతుజవిశేషములచోటులందెల్లఁ బ్రకృతసూత్రోక్త ప్రయోగవిశేషములు సంభవించును. అట్లగుటంజేసి పై యథర్వణకారికలోని నవర్ణక నివర్ణకములం దక్కినధాతుజవిశేషణముల కెల్ల నుపలక్షణములని యెఱుంగునది. "క్రియాజన్యవిశేషణే ప్యేవం ప్రయోగః - దానిం బుచ్చుకొనువిధంబు - సుతుల విద్యాప్రవీణతఁ జూచువేడ్క - ఇత్యాద్యాచార్యవచన మత్ర మానమ్" (అహో. ౪౦౯ పు.) 'క్రియాజన్యవిశేషణేపి' అనునది సరికాదు. నవర్ణక నివర్ణకాంతములు మాత్రము క్రియాజన్యవిశేషణములు కావా ?

"కర్మాదేః" అనుటచేఁ గర్మాదికారకస్థలములందే కాక షష్ఠీస్థలమునందు నిట్టి ప్రయోగము గలదు "క. తెక్కలు విఱిగినపులుఁగులు..........ఇతి నవర్ణకే షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్" (అహో. ౪౦౨ పు.) "గీ. నీనుపదభక్తి లేని యన్నీచమతికి,.........ఇతి (నివర్ణకే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్." (అహో. ౪౦౯ పు.) తే.గీ. 'నీదు పదభక్తి లభియించు నిర్మలులకు ....ఇతి (తద్ధర్మవిశేషణే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్?' (అహో ౪౧౦ పుట).

ఇట్లు సామానాధికరణ్య మయథార్థమై శాబ్దమాత్ర మగుటచే నిది కేవలము కర్మధారయ మనిపించుకొనదని యథర్వణుఁడు వచించుచున్నాఁడు - సాత్యత్కర్మధా

రయేత్యాది:—కర్తృత్వే = కర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యరూప కర్తృత్వము, కారకాశ్రితే = కర్త్రాది కారకగత మగుచుండఁగాఁ గ్రియ కర్త్రాది కారకములకు విశేషణముగుచుండఁగానని యర్థము. కర్మధారయాభాసః = కర్మధారయ మాభాస రూపమైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'వాఁ డన్నము తినిన పళ్ళెము' అనుచో 'తినినపళ్ళెము' అనెడి పళ్లెరము తినుట యథార్థము కామింజేసి యచటి విశేషణ విశేష్యభావ మాభాస రూపమని తాత్పర్యము - అహోబలపతి యీకారిక నీసందర్భమున నుదాహరింపక స్థలాంతరమున నుదాహరించుట సరి కాదు. "నల్లని వాఁడు - తచ్ఛబ్దోత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది- అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః. ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః-స్యాత్కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకాశ్రిత ఇత్యర్థస్య ణోక్తేః" "కన్నులు మూఁడు గలవాఁడు ఇత్యాదౌ కర్మధారయాభాస ఏవ"(అహో ౪౩౩-౪౩౬ పుట). 'నల్లనివాఁడు, నల్లనియది' మున్నగు చోటులందు "కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుదానికి సంగతియే లేమింజేసి యిటనీనిని బ్రమాణముగాఁ జూపుట కేవలము నసంగత మనకతీరదు. కాని యిట్టివి యాభాసకర్మధారయములు కావన రాదు. విశేషణములకు విభక్తియోగమును సంఘటించి విధేయతా ప్రసక్తిని గల్గించుటే యిచటి తచ్ఛబ్దవిశేష్యతకు ఫలముగాన నిచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాస రూప మనుటకు సందియము లేదు. (౨౭౧ విష) కావున "స్యాత్కర్మధారయాభాస ఇత్యాదికారిక యిట్టివాని కుపలక్షణ మనుట యుక్తము. సీ...ఆ. వె...... తత్స్వయం। వరము సేయుచున్న వాఁడు వాఁడు. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౬) ఇందలి రెండవ వాఁడుశబ్దము విశేష్యమగుటంజేసి మొదటిదగు 'వాఁడు' శబ్దము విశేషణాభాసమె యన నగునుగదా. చ...సు। ప్రకుఁడ... తీర్థయాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డస్మదీంద్రుఁ డ। య్యతివ (ఆది. ౩ ఆ. ౩౬) సీ...తన వినుచున్న వారల। కభిమత శుభకరం బయినదాని......(ఇందిట్టి "అయిన దాని" అనునవి పెక్కు) చ...విదితంబగుదాని సభాంతరంబులన్. తే...వేదాంత వి। ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెన్ దద్భారతాఖ్యానమున్ (ఆది. ౩ ఆ. ౯-౧౦-౧౧ పద్య.)

అభిన్నస్యాపీత్యాది:—దీనికివలెనె ౨౬౬ I విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ధాతుజవిశేషణములు విశేష్యములతోఁ గర్మధారయముగ సమసించు ననియు నట్టిసమాసపూర్వావయవములతో వ్యస్తములగు పదము లన్వయింపనగు ననియు (నేను జదివినపాఠము - వాఁ డన్నముఁ దినిన పళ్ళెము మొ.) నీకారికకుఁ దాత్పర్యము - ఈ కారికచే సంగీకరింపఁబడిన సమాస మాచ్ఛికమే కావలయుననుటకు

సూచనము లేమింజేసియు నీక్రింది నన్నయాది ప్రయోగములంజేసియు సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రరూపకర్మధారయమును సమ్మతమగుచున్నది. ప్రయోగములు:- చ... దానము చేసిన తత్ఫలంబు...(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫ ప). చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసిన నెయ్య మెఱింగి (ఆది. 3 ఆ ౧౮౬). ఆ. వె. ఎట్టిసాధ్వులకును బుట్టినయిండ్లను। బెద్దకాల మునికి బద్దతగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬). క.........ఎఱుఁగని నాఁడెల్లపాట నెఱిఁగింపఁదగున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౭౨) క. నా యెఱిఁగినట్ల యున్నియు। నీ యిచ్చిన వరము నెఱుఁగు (ఆది. ౪ ఆ. ౮౧)ఉ............ఓడతోఁ। గట్టిన యోడవోలె (సభా. ౨ ఆ. ౪౧) సీ. అర్జును నోర్చెద ననిలోన నేనని, యతనితోఁ బలికిన ప్రతిన నెఱప.........జమదగ్నిసుతు కృపాశ్రయమునఁ బడసిన విలువిద్య కలరూపు వెలయఁజేయఁ ॥ఆ-వె॥ గనుట...(విరా. ౪ ఆ. ౨౦౫) క.........చేవ చెడిపోయి నప్పుడు (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). క. నిను నీవ పొగడికొని పల్కిన పల్కులు పెక్కుగలవు (విరా. ౫ ఆ. ౨౨) ఉ.........సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦ ప.)

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౭౮. I విష.

కర్మాదులకుఁ బ్రాధాన్యవివక్షయందు ధాతుజ విశేషణంబులు కర్తతోడంబోలె వానితోడ సమసించు. ౨౬, రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు - రాముఁడు వాలి నేసిన బాణము, రాముఁడు గోవు నిచ్చిన విప్రుఁడు రాముఁడు వెడలిన వనంబు. రాముఁడు వసించిన పర్ణగృహము. రాముఁడు వసించిన చోటు.

సంజీవని. ౨౭౮ I విష:—వాక్యమునందుఁ గ్రియ ప్రధానము. తర్వాత నట్టి క్రియతో నన్వయించునది ప్రధానము. ('ఉత్తరపదార్థ ప్రధాన స్తత్పురుషః' ౨౬౮ I విష.) కాఁగాఁ గర్మాదికారకములు క్రియతో నన్వయించును గానఁ గర్మాదికారకముల యపేక్షచేఁ గ్రియయే ప్రాధాన్యము గలదగుచున్నది. అట్టిక్రియకన్నఁ గర్మాదికారకములకే ప్రాధాన్య ముండునట్లు వివక్షించుట యనఁగాఁ గర్మాదికారకములతోఁ గ్రియ యన్వయించునట్లు ప్రయోగించుట యని యర్థము. క్రియ విశేషణముగను గారకము విశేష్యముగను నుండునట్లు ప్రయోగించుట యని పర్యవసితార్థము. అట్టిప్రయోగము తెల్గున సుప్రసిద్ధము - అట్టివివక్షయం దట్టిధాతుజవిశేషణములు కర్తతోడంబోలె ననఁగాఁ గర్తతో సహజముగా నర్థవంతముగా సమసించినట్లె వానితో ననఁగాఁ గారకములతో సంయుతము సమసించు ననియర్థము. ఉదా:— 'రాముఁడు భృత్యుని రక్షించెను' అనుచో 'భృత్యుని రక్షించిన రాముఁడు' అని

ప్రయోగించుటలో వింత లేదు - ధాతుజవిశేషణ మిట్లు కర్తతో నన్వయించి సరు సించినట్లై కారకములతో సమసించుట యీసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన విశేషము. కర్మకారకముతో సమసించునపుడు 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' అనురూప మేర్పడును. ఇట్లు వాచనికమగు నన్వయము వెలసినను రక్షించినవాఁడు భృత్యుఁడు కామింజేసి యీవాక్యమందలి విశేషణ విశేష్యభావము కుదురుపడి యుండ లేదు. (విస్తర) ఇట్లగుటచేతనే యథర్వణాచార్యుఁ డిట్టిసమాసమును గర్మధారయ సమాసమని వచించెను. (౨౭౮ విష.) సూరియిట్లు నన్నయాథర్వణుల యాశయమును సంక్షేపముగా వచించెనేకాని నన్నయాథర్వణులు తలంచిన యీప్రయోగముల లోని యనుపపత్తులను గ్రహించినట్లగపడదు. గ్రహించియున్నచో 'స'వర్ణ కాదుల ప్రాప్తిని సయితము విధించియుండఁడా?

విస్తర. ౨౭౮ । విష:—బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత కర్తృగతక్రియావ్యాపారము కర్మాదులం దారోపితమగుచున్న దనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "కర్తముఖ్యముగా నెఱవేర్చునట్టి వ్యాపారంబు కర్మాదికారకంబులపై నారోపింపఁబడినచో ధాతుజ విశేషణంబులు కర్తకుంబలెఁ గర్మాదికారకములకును విశేషణంబగునని యర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౨౮౫ పుట. ద్వి. ము.) వాచనికమగు విశేషణ విశేష్యభావ మా భాసరూపముగాఁ జెల్లునని నన్నయాథర్వణులు వచించిరేకాని క్రియావ్యాపార మారోపిత మగునని వచింపలేదు. 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' మున్నగు వాక్యములం దారోపణము భాసిల్లలేదు. రాముఁ డేభృత్యుని రక్షించెనో యా భృత్యుఁడని యావాక్యమునకుఁ బ్రామాణికము వాకవి వివక్షితార్థమే కాని యందా రోపణ మేమియు లేదు. ఇట్లై 'రాముఁ డన్నము తినిన పళ్లెర'మను వాక్యమునకు "రాముఁ డేపళ్లెరమున నన్నముతినెనో యాపళ్లెర మని యాంధ్ర వ్యవహర్తలు వివక్షించు నర్థము.

పేటికావ్యాఖ్యాత, బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యావిషయములను సూరి వాక్య ములను నూతగాఁ గొని ప్రాధాన్యశబ్దమునే యంతటను వాడుచువచ్చెను. అతఁ డీసందర్భమును సరిగా నవగాహించినట్లగపడదు. "రాముఁడు వాలి నేసిన బాణము - రాముఁడు బాణముచే నేసిన వాలి యనునది సహజవాక్యము. ఇట బాణముచే నను కరణమునకుఁ బ్రాధాన్యము వివక్షిత మయ్యెఁ గాన బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజవిశేషణముతో సమసించుటంజేసి యిట్టి ప్రయోగము గలిగెనని గ్రహించునది" (బా. సా. పే. 3౪౭ పు.) "ధాత్వర్థ వ్యాపారాశ్రయః కర్తా" అనుచోటనుఁ గర్తకుఁ దక్క (యాజన్య విశేషణము లేదక

సవర్ణకాదే స్తద్ధర్మాత్ । క్వచిత్ స్యా ద్వ్యవధానతా।
నిర్ధారణాదా మాత్రం స్యాత్ ।క్వచి న్మాత్రాచ కథ్యతే.

సన్నయా. (విశ్వ. హలం. ౨౩ కారి. అహో. ౪౫౦ పు.)

౨౭౯ వివ. విశేషణ సమాసోఽపి । క్వచి దిష్టో భవే న్మరు. (విశ్వ. అజం. ౭౪ కారి. అహో. ౩౫౮ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౯ వివః—సవర్ణ కాదేః = భూతార్థక సవర్ణకము మున్నగు దానికంటెను, తద్ధర్మాత్ = తద్ధర్మార్థకవిశేషణముకంటెను, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వ్యవధానతా = విశేష్యమునకు శబ్దాంతరముతో వ్యవధానముసైతము, స్యాత్ = కలుగును. (మా. విస్తర. ౨౭౯ వివ ను) నిర్ధారణాదా = నిర్ధారణాద్యర్థములందు, మాత్రంస్యాత్ = మాత్రశబ్దము నపుంసకమగును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, మాత్రాచ కథ్యతే = స్త్రీలింగమాత్రాశబ్దమును ప్రయుక్తమగును. ఉదా:—"ఎ. గీ. గగనమును రుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు।నదరు లుమిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె (నైష. ౨ ఆ)" అనురీతి ప్రయోగము లథర్వణునిరాఁటికే విసమ్మతములయ్యె నేమో యని యాలోచింపవలసియున్నది."ఇచ్చినయంతమాత్రము........వచ్చిన యంతమాత్రలోన్ - ఇచ్చుమాత్రలోన్......తత్క్షణమాత్రనె ముక్తజీవుఁడై - దీనిమాత్రము-ఒక్కమాత్రలోన్ ఇత్యాద యో వాగనుశాసనానాం వాచః"(అహో. ౪౫౧). 'మాత్రచ్' ప్రత్యయమేకాక (౨౯౩ వివ). 'మాత్రమ్ మాత్రా' అను పదములును సంస్కృతమునఁ గలవు. "మాత్రమ్-న 'కార్త్స్న్యే యథా-జీవమాత్రం నహింసేత' అవధారణే - యథా - పయోమాత్రం భుఙ్క్తే........"మాత్రా - స్త్రీ - కర్ణభూషణే - విత్తే - ద్రవ్యే - మానే - అక్షరావయవే. హ్రస్వశ్చాదౌ పరిచ్ఛదే - స్వల్పే........" (శబ్దా - చిం).

మగునపుడు మాత్రమె సహజవాక్య మేర్పడును. కావున గర్తృభిన్నుఁడగు వాలి విశేష్యమగు నపుడు సహజవాక్య మెట్లేర్పడును. 'ఏసిన వాలి' అనుచో నేసిన వాఁడు వాలి కాఁడుగదా. ఏసినవాఁడు రాముఁడుగదా. అది సహజవాక్య మెట్లగును ? మఱియు "బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజవిశేషణ ముతో సమసించుటంజేసి" అనుట కేవలము పొరపాటు. బాణము ప్రథమాంత మేల కావలయు ? 'రాముఁడు వాలినేసిన బాణమందు శక్తిగలదు' మున్నగు రీతిని బ్రథమేతరవిభక్తులు తత్తద్వాక్యానుకూలముగా నుండుటలో బాధ యేమున్నది ? "కర్త్రాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచేత్యాది చింతామణి సూత్రములోని ప్రథమాశబ్ద మీతని కిట్టిభ్రాంతిని గల్గించియుండును. అచటఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చునని చెప్పఁబడెను గాని కర్త్రాదికారకములకుఁ బ్రథమవచ్చునని చెప్పఁబడలేదు.

విశేషణ సమాసోఽపి = విశేషణోభయపదకర్మధారయము సయితము, క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగా - మమ=నాకు (అథర్వణునకనుట.) ఇష్టః భవేత్ =సమ్మతమగును. ద్విగుకర్మధారయౌ విత్యాదికారికలోని 'రూపకాఖ్యాదయః" అనుచోటి యాదిశబ్దము చేతనే సంస్కృతమున 'స్నాతానులిప్త' ఇత్యాదిస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న యీవిశేషణసమాసము సిద్ధించుచున్నను స్పష్టప్రతిపత్తికయి యథర్వణుఁ డిట్లు ప్రత్యేకముగ వివరించెనని యెఱుంగునది "విశేషణసమాసోఽపి । క్వచిదిష్టో భవేన్మమ. ఇత్యథర్వణవచనాత్ విశేషణసమాసః - మెత్తనివలుదపాదుఁగు-వినని కనని మహిమలు-సంస్కృతభాషావిదో విశేషణస్యాపి విశేష్యత్వ వివక్షాయాం స్నాతానులిప్త ఇత్యాదౌ 'విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్' ఇతిసమాస నిర్వాహ ఇతి వదన్తి,సూరిచేతోరుచిరాబ్జబోధనకతుండగు దివ్యనిత్యాదౌ ప్రయోగా దాచార్యస్యాపి సమ్మతఏవాయం సమాసః—" (అహో. 3౫౬ పు) (స్నాత = స్నానము చేసినవాఁడు. అనులిప్త = చందనము పూసికొనినవాఁడు అని రెండును విశేషణములే) ప్రయోగములు:—క. వ్యాసముఖరోచనములగు నేక ప । ర్వంబులను భీష్మపర్వము । (ఆది. ౧ ఆ. ౪౬) క...ద్రోణాభిషేక మాదిగఁ గల య । ద్ధ్యనిమిషి పర్వములను... ....(ఆది. ౧ ఆ. ౪౭) ఆ.వె.........శల్యాదికము లైన నాల్గుపర్వముల వినంగఁజాలి...(ఆది. ౧ ఆ. ౫౨). ఉ......సుతులు చేరని చెంతని యట్టిచోట... ......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦). ఉ.........కదులియ్యని కమ్మని పండులు...... (ఆర. ౭ ఆ. ౧౧) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౭౯ వివ:—"అయియూత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపదకర్మధారయంబులు. ఉదా:-ఆయూ, నేరములు" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౭ సూ). ఈయూ దేశం బన నేల (స్వా. ౧ ఆ)........."కొన్నియెడల విశేషణోభయపదంబులు త్రిక క్రియాజన్యవిశేషణ ఘటితంబులు సందర్భయోగ్య పదవ్యవహితంబులగు. క - ఈ కన్నులు తెఱవని శిశు । వే కిడొనరించె.........(భోజ. ౬ ఆ). సీ.........గీ......... నెఱులుగల మరునీలంపు టురుల సికల । నరులుగొనఁజాలి నరులను మరులు గొలుపు నిరులు గెలిచిన తుమ్మెద గఱులఁ దెగడు । కురుల నులికిర్చి వికులిడి కొప్పు వెట్టి(భాగ. ౧౦ స్కం ఉ). ఎ - గీ - గగనమును రుద్రభూమి నేకతము తిరుగు । నదరులు మిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె. (నై. ౨ ఆ) చ. బలిమిఁ గుబేరునిం గెలిచి బాగుగఁ గొన్న రవిప్రకాశమై । యలరుచునున్న పుష్పకమునందు రమింపుము కోర్కులారఁగన్(రా. ఆర. కాం. ౨ ఆ).........క. చిక్కని చక్కని నున్నని । ముక్కని తోలూన్వఁ బడని ఘుల్లిసెగలచే । నొక్కఁబడని దండంబులు । తక్కక యుపనయనవేళఁ దాల్పఁగ

ఆకారంబున కామ్రేడితంబునకుం దదర్థంబున కయి
యాయి యను శబ్దములు విభాష నగు. ౨౧.

బాలవ్యా. వక్ష్యమాణవిధిచేత నయి యను దాని కైకారాదే
వివరణము. శంబు నగు. ఆయయి కాలము - ఆయాయి కాలము.

౨౭౯ I విమర్శము. అయ్యయి కాలము - అయ్యాయి కాలము - అయై
కాలము - అయ్యై కాలము - ఆయా కాలము - ఆయ
క్కాలము - అయ్యా కాలము - అయ్య క్కాలము.

సంజీవని. ౨౭౯ I విమ:—విశేషణోభయపద కర్మధారయమును నిరూపింప కున్నను నీసూత్రము విశేషణోభయపదకర్మధారయ విషయకమే యనం దగును. ఈసూత్రము మొదలు గర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధు లుపదేశింపఁబడు చున్నవి. 'ఆ+ఆ+ఈ = ఆ యా యీ' అనుదాని సంశ్లేషరూపము లే-'ఆ యా యి-ఆ య యి' అనురూపములని తోఁచెడిని. ఈ యా దేశంబననేల (స్వా. ౧ ఆ.) మున్నగురీతి ప్రయోగములు గలవు. శా. ఆ యా వేళల నాసరోజముఖి నా యా లీలలం దేల్చి (పారి. ౧౪ ౮౦. సూ. రా.) ఆ యా యీ విషయములు మున్నగు వాడుకలునుగలవు. సూరి శబ్దస్థిత్యనుసారముగాఁ బ్రక్రియ చూపుచున్నాఁడు. 'ఆ+ఆ' అనుచో నామ్రేడిత తదర్థకము రెండవ 'ఆ' శబ్దము. దానిచోట 'ఆయి' అనియు, 'అయి' అనియుఁ బర్యాయముగా నాదేశములు వికల్పముగా నగును. బా - క్రియా - ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున 'అయి' అనుదానికి 'ఐ' అను నాదేశము వైకల్పికముగా నగునని వక్ష్యమాణవిధిచే నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. ఉదా:—'ఆయా కాలము (తత్తత్కాలమని యర్థము.). 'ఆయాయి కాలము - ఆయయి కాలము - ఆయై కాలము' అనునవి ప్రకృతసూత్రముచే సిద్ధించును. పిదప నంతటను బా - సమా - ౧౩-౧౪ సూత్రములచేత వేర్వేఱుగఁ ద్రికస్వర పరహల్లునకు ద్విత్వమును ద్రికహ్రస్వమును రాఁగా "ఆయాకాలము - అయ్యాకాలము - ఆయక్కాలము - అయ్యక్కాలము - అయ్యాయి కాలము - అయ్యయి కాలము - అయ్యై కాలము" అనురూపములు సిద్ధించును. (విస్తర.)

వలయున్ (విజ్ఞా. ఆచా) (ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయము వారి గ్రంథముల యందు దొరకినవి కావు)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౮ సూ.).

విస్తర. ౨౭౯ I విమ:—త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ గొన్ని కర్మధారయ విషయములు చూపఁబడినవి. (విస్తర. IV ౯౮ I విమ. చూ.). క్రోత్తాదులు లుప్త శేషంబులు దేశ్యంబులతోడంబలెఁ దత్సమంబులతోడం గొన్నియెడలఁ గర్మ

ప్రయోగములు. ఉ........తదీ। యానుమతిం దగం బడసి యయ్యయిచోటుల నాచరింపరే (అను. ౨ ఆ. ౩౯౪.) క. అన్యోన్య కర్మంబులచెస। నెయ్యం బెరలార... (అను. ౩ ఆ. ౩౦౬ ప.). అయ్యాయి లోకంబులు. (కాశీ. ౩ ఆ. ౧౪౧.) శా. అయ్యా వేళల నాసరోజనుఖ నాయాలీలలం జెల్చి. (పారి. ౧ ఆ. ౪౦ సూ. రా. వి.).

ఇద ముద మేత దత్వత్తి। చ్ఛబ్దా శ్శబ్దాన్తరాణ్యగౌ బహూ

శమి। ప్రాప్స్వం ప్రపద్య క్రీడా। ద్విత్వ మిత్యాదయ

నన్నయా. రసశ్చ జనయన్తి (ఆం. చిం. వ్యాకం. గా. కా. అహో.

౨౮౦ విమ. ౪౦౧ పు.)

ఊష్మ రేఫా న్వినా ద్విత్వ। ముగాం క్షస్య వ్యాలో దయతమ్।

ధారయంబగు. ఉదా:—క్రొంబులకలు. క్రొమ్బులకల్ జనించె సభయున్. (ఉ. రా. ౬ ఆ.) క్రొన్నారాచములు. క. క్రొన్నారాచములు మూఁడు గొని నుదురేయన్. (రా. అర. కాం. ౧ ఆ.) నెమ్మనము చ. అనుపమయోగలీల నమృతాంబుధియం దుదయించు దేవు నె। మ్మనమున నావహించి.........(లక్ష్మీ. ౩ ఆ.) పెన్నగము. ఏడు పెన్నగములు సంచలించె.........(రా. అర. కాం. ౨ ఆ.) ముంగోపము. ఆ-వె. మొంగముం బొదువలేని ముంగోప మింక నెప్పుడు. (ఉ. రా. ౩ ఆ.) వింజామరము. ఎ-గీ. రమణ శ్రీదేవి వింజామరంబు వీవ. (శేష. ౫ ఆ.) ఇవి ౨౮౦ విషయ ముఁనఁ జేరఁదగినవె.........(ప్రౌఢ. సమా. ౭ సూ.). ధాతుజవిశేషణంబులు తత్తాద్ధ్యర్థకావ్యయంబులతోఁడం గర్మధారయంబగు. ఉదా:.....చదువునట్లు...... (ప్రౌఢ. సమా. ౮ సూ.). ఇది యసావశ్యకము. 'అట్లు' అనునది యవ్యయము కాదు, అదియు విశేష్యమె. (౨౧౧ విమ. దాని విస్తరము.). సమాసఘటితం బిశబ్దం బొక్కచో సూచనార్థకం బగు. ఉదా:—ఈయున్న పొష్యపాలికిఁ। బోయి (ఈయున్న = ఇదిగో నున్న యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౧ ఆ.). ఒకా నొకచో గుణవాచక ధాతుజవిశేషణంబు లవయవవిశేష్య పూర్వకంబులై యవయవితో సమసించెడి. ఉదా:—ఒడలు తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు. (ఒడలు తెల్లని = తెల్లని యొడలుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౨ ఆ.). తనువు మీఁస్ పోల వల్పు జాలరిదాన(తనువు మీఁస్ పోల వల్పు=మీఁస్ పోల వల్పు తనువుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౩ ఆ.). తమ్ముఁ గుబ్జలు - చిలుక మొకరి యిత్యాదులు విశేష్యపూర్వ పద కర్మధారయంబులు. ఉదా:—తమ్ముఁ గుబ్జలు నీవుఁ దగ విపినంబున। కరిగితిరి. (భార. అర. ౭ ఆ.) క. ప్రభావతి। మోదము.........చిలుక మొకరిం బలికెన్. (శుక. ౨ ఆ.). (ప్రౌఢ. సమా. ౧౬ సూ.)

ఋకారంచ వినుచ్యస్యా । త్ప్రాణానాం ద్విత్వ
సంగతిః. (వికృ. హలం. ౬-౭ శా. అహో. ౪౦౧ పు)

కల్పతరువు. ౨౦౦ విశ:—హలంతములగు నిద మాదిశబ్దముల కర్మధారయ రూప మిశ్రసమాసమున కథర్వణుజ్ఞ నొసఁగుచుఁ దదాశ్రితవిధుల నుపదేశించు చున్నాఁడు. శబ్దాన్తరాన్వయే = తత్సమ తద్భవ దేశ్యములలో దేనితోనైనను సమానాధికరణ సమాసము నందునపుడు, ఇదమ్.........శబ్దాః = ఇదమాది సంస్కృత శబ్దములకుఁ బర్యాయములగు 'ఆ. ఈ. ఏ' అను నాచ్ఛికశబ్దములు, దీర్ఘాః = దీర్ఘ రూపములగు తమతమ ప్రాతిపదికరూపములతో నసంగా'ఆ.ఈ.ఏ' అను రూపములతో సమాసపూర్వావయవములై నిల్చి, బహుళమ్ = బహుళముగా, హ్రస్వం ప్రపద్య= హ్రస్వరూపమునంది, ఉపర్యక్షరస్య = ఉత్తరపదాది హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వ మును, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నవి. "శబ్దాన్తరాన్వయే" అనుచు శబ్దమాత్రముతో సమసించునపుడని వచించుటచేత సమాసకరుండే కాక మిశ్రసమాసమందును నిట్టివిధి వర్తిల్లునని జ్ఞాపితమగుచున్నది. 'ఇదమ్ - అదస్ - ఏతద్' అనుమూఁటికిని దెల్గున నొక్క 'ఈ'శబ్దమె పర్యాయముగలదని తెల్పుటకయి వానిమూఁటిని బేర్కొనెను. ఇట్టి మిశ్రసమాసము నంగీకరించుట కీక్రిందిరీతి ప్రయోగములు ప్రమాణములగు చున్నవి. క. ఈయగ్ని దేవుఁడసురకు।.........। ఆయసుర నన్ను...(ఆది. ౧ ఆ. ౩౪ ప.) సీ. అప్పురుషుం డింద్రుఁ డయ్యుక్షు మైరావతంబు... అయ్యార్యవ్వరు॥ ఆ-వె॥ ఆ తురంగమగ్ని.........(ఆది.౧ ఆ. ౧౧౯). ఇట్టియెడల "ఇతఁడు+అగ్ని దేవుఁడు= ఈయగ్ని దేవుఁడు" అనురీతిని సమానాధికరణ విగ్రహము నెన్నునది.

బహుళశబ్దార్థము నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు. (విస్తర.) ఊష్మరేఫాన్ వినా = రేఫఱకారములను శషసహలను విడువఁగా, అయుక్తస్య హలః = హలంతర సంయుక్తము కాని హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వము, మతమ్ = కవిసమ్మతము,

---

విస్తర. ౭౦౦ విశ:—"బహుళగ్రహణా దేకాత్ష రేపి ద్విత్వమ్. ఎద్ది అద్ది- ఇద్ది - ఏది - ఇత్యాది" (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణ వివరణము సరికాదు. ప్రకృతసూత్రము త్రికసమాసవిషయకము మాత్రమె. 'అ+ది' మున్నగు వానిలోని 'ది' వర్ణము ప్రత్యయము గాన 'శబ్దాన్తరాన్వయే' అను భట్టారక వచనమునకు విషయము కానేరదు. అద్ది మున్నగువానికే కాక 'అవ్వి-ఇవ్వి-ఎవ్వి' మున్నగువానికిని, ఉయ్యేల = ఊయేల, ఆయున్ = అయ్యున్, ఏలినము = ఎల్లి దము. (బా. ప్రకీ. ౬ సూ.) మున్నగువానికిని "అద్విత్వంచ భవేద్ద్విత్వం । దీర్ఘో హ్రస్వో ప్పు రేఫం వి[illegible]" ([illegible]) అనుటచే గ్రహింపనగుట యుక్తము.

ఋకారంచ = ఋౠవర్ణములను సైతము విడువఁగా, ప్రాణానామ్=అచ్చుల కనఁగా సంధి కానిచోట్ల నచ్చులకు ముందునిల్చు లఘు యకారమునకును, ద్విత్వసంగతిః = ద్విత్వము, స్యాత్ = అగును. పూర్వస్థిత ద్రుతలోపాదుల విషయమున ఋౠవర్ణ ములకు హల్లుల్యత కవిప్రయోగసమ్మత మగుచున్నను, నీద్విశేషయమున హల్లు ల్యత లేదనియు ఋౠపరకత్వమున లఘు యకారాగమమె రాదనియు తెలియఁబఱు చుటకై ఋకారంచేత్యాదిక ముపదేశింపఁబడెను. ఉదా:—ఆ+ముదితను = అమ్ముది తను. ఉ. అమ్ముదితన్ విభీతహరిణాక్షి కలాపవిభాసి కేశభా। రమ్మున నున్నదాని (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౭.) ఆ+అమలాత్మ = అయ్యమలాత్మ. ఏ+అది = ఎయ్యది. ఉ. అయ్యమలాత్మతోడఁ బవనాత్మజుఁ డిట్లను ధర్మపుత్త్రు నీ। వెయ్యది యుక్త హేతువుగ నిమ్మెయిఁ బాసెదు నీదు పన్నుగం। గయ్యముసేసి భూపతి సకాయములం బరిమార్చెఁ దల్లి నీ। కియ్యన లక్ష్మిసూఁది చరియింపక యిప్పుడు వాయఁ బాడియే. (ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౧౪౯.) క. అమ్మానిసి ప్రయ్యాలు గని। యమ్ముదితలు వెఱది పేని నాత్మజుఁడని నె। య్యమ్మున నెట్టులు చూపుదు। మిమ్మును జెక్కొవఁజన కినుచు నెంతయు లజ్జన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) ఉ.........ఎజ్జగంబులన్. (విరా. ౧ ఆ. ౨౫౫.) ము.........ఎక్కాలము.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౮౭.) ఝషల్ ప్రత్యాహార వర్ణములు ద్విరుక్తము లగునపుడు వానిలోని మొదటివర్ణమునకు జశ్త్వ చర్త్వ ములుస్వాభావికముగఁ గల్గును. "ఝలాం జశ్ ఝశి. (౮-౪-౫౩) ఝలాం స్థానే జశ్ స్యాత్ ఝశిపరతః. (సి. కౌ. ౫౨ సూ.) ఖరిచ (౮-౪-౫౫) ఖరి ఝలాం చరః స్యుః. (సి. కౌ. ౧౨౧ సూ.). క. వృద్ధు లొకలతాయున్నను। బుద్ధిగొని యువ్వారికిఁ వారిఁ బూజింపంగా। నిద్ధరణీశులలో గుణ। వృద్ధని పూజించితిమి త్రివిక్రము భక్తిన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭.) ఈ+ధరణీశులలో = ఈ+ధ్+ధరణీశులలో = ఈ+ద్+ధరణీ శులలో = ఇద్ధరణీశులలో. మొ. శా.........। అద్ధీరాగ్రణి గెల్చు టుత్సవము సం దర్శింపన్.........(ఆ. ము. ౪ ఆ ౬౫.) ఇట్టి భట్టారకాది ప్రయోగములను జూచికొనక బా-సా-వే-వ్యాఖ్యాత "వర్గద్వితీయములకును జతుర్థములకును సాధారణముగా ద్విత్వరాహిత్యమె శ్రావ్యమై గనుపట్టుటం జేసి వలసినయెడల నదియు బహుళఫలము క్రిందనే యాదరించుట తగును." (బా. సా. వే. ౩౩౯ పు.) అని వ్రాయుట పొరపాటు.

అసంయుక్త హల్లునకే యిట్లు ద్విత్వము వచ్చుననుచు నథర్వణుఁడు వచించి నను దర్వాతికవులు సంయుక్త హల్లునకును ద్విత్వమును బ్రయోగించిరి. తే.గీ. వఱలు నచ్యుత సఖ్యాతి వర్ణితాత్ము। లప్పుడీదీప్తి నిట్లులరు నీవిప్పుఖావ।

మెండుఁ బెట్టని కోటగా నెసఁగుచు........(రాఘు. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) ఇందు రామాయణార్థమున "నీ+విప్ప్రభావము = విప్రత్వము = బ్రాహ్మణత్వము." అని పదచ్ఛేదము. భారతార్థమున "నీవు+ఈ+ప్రభావము = నీవు+ఇప్+ప్రభావము = నీవిప్ప్రభావము" అని పదచ్ఛేదము. 'ప్రభావము' అనుచోటి పకారము రేఫ సంయుక్తమై యున్నను ప్రకృతసూత్రము చెప్పిన హ్రస్వద్విత్వములు వచ్చినవి. రామాయణార్థమున 'విప్ప్' శబ్దములోని పకారమునకును దాని ప్రాసయతి స్థలమగు 'అతులప్ప్రదీప్తి' అనుచోటి పకారమునకును ద్విత్వము 'అనచిచ' అను పాణినీయ సూత్రముచే లభించును. "అనచిచ (౮-౪-౪౭) అచః పరస్య యరో ద్వే వా స్తో నత్వచి." (సి. కౌ. ౪౮ సూ.) లేదా ౧౯౯ I విషయము చెప్పినఁ త్రికసంధిలో వచ్చిన ద్విత్వములోని యొకహల్లునకు లోపము నంగీకరించిరైన నిచటి యర్థాంతరమును సమర్థించుకొన నగును. ఉదా:—ఆ+ప్రమద = ఆ+ప్+ప్రమద = అప్ప్రమద = అప్రమద. మొ. ఇట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వము కల్గుట ద్వ్యర్థి కావ్యములందు మాత్రమే యని బా-సా-పే వ్యాఖ్యాతలు వ్రాయుట సరికాదు. "ద్వ్యర్థి కావ్యప్రయోగములందు సంయుక్తము తొలిదానికిని ద్విత్వము త్రికము మీఁద నగపడెడి." (బా. సా. పే. ౩౩౯ పు.) ద్వ్యర్థికావ్యములందే కాక స్థలాంతరములందును విదుర్మకు లంగీకరించుచున్నారు. బసవపురాణమునందును సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించెనని యిట్లు చూపఁబడెను. ద్విపద. అక్షతధూపదీపాదు లొనర్చి । యక్షణంబునఁ బంచభక్ష్యముల్ గుడిచి. (బస. ౧ ఆ. ౩౦౮ ప.) ఆ+క్షణంబునన్ = ఆ+క్+క్షణంబునన్ = అక్క్షణంబునన్. ఇందలి 'క్ష' అనుదాని ప్రాసస్థానమగు 'అక్షత' శబ్దములోని కకారమునకు 'అనచిచ' అనుపాణిని సూత్రముచే ద్విత్వముచేసి ప్రాసమును సమర్థించుకొన నగును. ఇట్టే సోమనారాధ్యుఁడు స్థలాంతరమునందును ప్రయోగించెను. ద్వి. అక్షరమాత్ర నెయ్యంబుతోఁ దనదు । వక్షంబు దెఱచి యా వరలింగమూర్తి. (బస. ౬ ఆ. ౬౭౨.) శారదామూర్తియుఁ బ్రయోగించెను. "అనుచు నక్షత్రకులసిత" (హరిశ్చంద్ర. నలో. ౩ ఆ. ౨౬.) (హరిశ్చం. నక్షత్రకు+లసిత. నలో:—ఆ+క్షత్రకులసిత=అ+క్+క్షత్రకులసిత యని యర్థద్వయము నెన్నునది.) "అక్షత......... । అక్షణంబున" అని యిట్లు కవిప్రయోగించెనన్నను క్షతి కానరాదు. ఊష్మరేఫాన్వినేత్యాది చెప్పిన 'ఆశంభుఁడు - ఈ షండుఁడు - ఏ సాధువు - ఆ హాయము - ఆ రాముఁడు - ఈ తెక్కు - ఆ ఋషి' అనురీతి స్థలములందు హ్రస్వద్విత్వములు రానేరవు. ఇచటి రేఫశబ్దముచే శకటమును గ్రహింప నగును.

ద్విరుక్తంబగు హల్లు పరంబగునపు డాచ్ఛికంబగు
దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబగు. ౧౩.
త్రికంబుమీఁది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు
బాలవ్యా. బహుళంబుగా నగు. ౧౪.
వివరణము. అక్కన్య, ఆకన్య, ఇక్కాలము - ఈకాలము, ఎల్లో
అ౨౦ I విషయము. కము - ఏలోకము, అయ్యశ్వము - ఆయశ్వము,
బాహుళకముచే నూష్మరేఫంబులకు ద్విత్వంబు గలు
గదు. ఆరూపము - ఈశబ్దము - ఏషండము. ఆసు
కృతి - ఆహాయము.

సంజీవని. అ౨౦ I విష:—౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:—త్రికసమాసస్థలములందే కాక ముజ్జగములు ముల్లోకములు మున్నగుస్థలములందును, బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రము స్థలములగు - ఊఁదేల - ఉయ్యేల = ఆయెన్ = అయ్యెన్ - ఏలికము = ఎల్లిదము మున్నగు సమానపదములందును నీహ్రస్వద్విత్వములు వచ్చునని విశదపడుటకయి మార్గాంతరముగ సూరి సూత్రించుచున్నాఁడు. ఆచ్ఛికదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కల్గుననిమాత్రమె చెప్పుటచేత మిశ్రసమాసమునందును ననఁగాఁ సంస్కృతసమశబ్దపు హల్లుపరమైనను హ్రస్వముకల్గుట నిర్బాధము - 'అక్కన్య - ఇక్కాలము' అను సూరి యుదాహృతులును బయివిషయమున కనుకూలముగ నున్నవి. ఈవిధి బహుళముగాన 'ఆకన్య'మున్నగు రూపములును నిల్చును.

౧౪. సూ-వ్యాఖ్య:—బా. సమా. ౪ సూత్రముచొప్పునఁ త్రికమనఁగా—'ఆ-ఈ-ఏ'. అనుశబ్దములు. త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లున కనఁగా సమానాధికరణ సమాసమందలి త్రికంబుమీఁది హల్లున కనియు యర్థము. సమానాధికరణ సమాసేతరస్థలములఁ త్రికమునకుఁ బ్రయోగమే యుండదుగదా. సమానాధికరణ సమాసమందును విశేష్యమువ్యవహితముగాఁ బరముగునపుడే హ్రస్వద్విత్వములు గల్గునుగాన "ఈ చంద్రుని నగు మోము" అనుచో "ఇచ్చంద్రుని నగు మోము" అని కానేరదు. ఇట 'ఈ'శబ్దము 'మోము' అనుదానికి విశేషణము. కాని 'చంద్రుని' అనుదానికి విశేషణము కాదుగాన 'చంద్రుని' అనుదానిలోని 'చ' కారమునకు ద్విత్వము రానేరదు - ద్విత్వమె రానపుడు పూర్వస్థదీర్ఘమునకు హ్రస్వప్రసక్తియే లేదు. 'ఈ చంద్రుని నగు మోము' అనియు నిల్చును. (అ౨౦ విష. విస్తర). అజాదిశబ్దపరకత్వమున సంధిలోనిల్చు యకారమునకె ద్విత్వము కల్గి పూర్వస్థదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కల్గునని విశదమగుచుండుటకయి 'ఆయశ్వము=అయ్య

శ్వాము' అని సూరి యుదాహరించెను. ఈవిషయమునకై మూలమగు "అజాదిశబ్దాన్యయేతు లఘు యకారస్యైవ ద్విత్వమ్. అయ్యాత్మర్యుఁడు........." (అహో. ౮౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణపంక్తికి వ్యాఖ్యానముచేసి బా - సా - పే - వ్యాఖ్యాత "సంధి వశమునవైన యడాగము యకారమునకే యిట్లు ద్విత్వమగునని యహోబలుఁడనుట విచార్యము" (బా. సా. పే. 33౮ పు.) అని వ్రాయుట యుక్తము కాదు. 'ఆ + యత్నుఁడు = ఆయత్నుఁడు' అనురీతిని నలఘు యకారమునకు ద్విత్వము గాని యీయహోబల పంక్తి కర్థము గాదు.

సూరిగారి యీసహజమగు భాషాశాస్త్రసమ్మతమగు ప్రక్రియచే (విస్తర) ప్రకృతమగు త్రికసంధిరూపము లేకాక ముల్లోకములు - ఉయ్యేల (ఊయేల) మున్నగురూపములును సరుద్ధితములగుచున్నవి - కాని - వేన్నీళ్ళు - మూన్నాళ్ళు - నాన్నాళ్ళు (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూ.) నీళ్ళు - త్రాళ్ళు - కాళ్ళు - నాళ్ళు - మున్నగు స్థలములందునుగల్గు హ్రస్వమును వైయాకరణులు సమ్మతింపరు. అట్టియెడల హ్రస్వమును నిర్ణయించు ప్రయోగము దుర్లభము. కాన సూరిగారి యీమార్గము బాధితమగుచున్నది. క. రు లు డు డు లంత్యములైనన్ । లులనెనయు తదంత్యములకు ళ్ళొత్తుగ బహుంతన్।బలుగోళ్లను కొనవ్రేళ్ళను గల గూళ్ళన్ శేళ్ళు నాఁగఁ గ్రమమై యునికిన్. (ఆం. భూ. ౭౭ ప.) అనుచోప్పున 'ళ్లు' నిల్వదు. (చూ. ౨౦౧ విష. ౧౯౯ విష.) "అద్విత్వంచ భవేద్ద్విత్వం । దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్" (౨౧౫ విష.) అని యిట్లు 'కేషుచిత్' అనుచు వచించిన యథర్వణవచనమె యర్థహమగుచున్న దనఁదగును. 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అనుస్థలములందుఁ బ్రకృతసూత్రముల చేత 'అడ్డ - ఇడ్డ - ఎడ్డ' అను నసిష్టరూపములు గల్గునని భ్రమింపరాదు. ఉత్తర పదాద్యక్షర మా మాఁటియందును లోపించినది. సీ.........ఆ.వె.........ఆడ నీడ యేడ......నాఁగ గ్రామ్య మయ్యె" (ఆం. భూ. ౨౫ ప.) అను కేతనవాక్య ము పరిశీలనమూలకము-తరువోజ, ఏనేడ నింద్రాదు లేడ వారలకు నెప్పుడు మ్రొక్కుదు నేను నీధనము । భూనాథ.........(అర. ౨. ఆ. ౮౭ ప.) చ, అనమున విూఁదె లుంగక మహాగ్రహావృత్తిఁ గడంగి చెచ్చెరన్ । బసులకుఁ గూయిగాఁ జనియుఁ

విస్తర. ౨౮౦ I విష:—సమ్మానపదమున నిట్టిహ్రస్వము కల్గుట ప్రాకృతమందును గలదు, "సంయోగే (౧. ౨.౮౦). సంయోగే పరే పూర్వస్య హ్రస్వో భవతి... (పుర్వా!) = పువ్వో.............. (షడ్భా. ౨౧-౨౨ పుట.) (ఏకో = ఎక్కో, రాజ్యమ్ = రజ్జం. మొ.) ప్రాకృతమున ద్విత్వేతర సంయోగము నిల్వనేరదుగాన నీసూత్రములోని సంయోగశబ్దమునకు ద్విత్వమె యర్థము.

బాఁడు కౌరవసేన యేడ రొయిం । టిసనుట యేడ (విరా. ౪ఆ. ౨౩౮). ('ఆడ-ఈడ' అనువానికిట్టి భారతప్రయోగములు లభింపలేదు) ఆ-వె. ప్రాకటముగఁ గృతుల నాకడ నీకడ । యనుచుఁ బల్కు చోట నాడ నీడ । యనినవర్ణలోప మగు......... (సర్వల. ౧ ఆ. ౩ ప. ౮ పుట.)' అను తిమ్మకవి పద్యము నుదాహరించి వాని సాధుత్వమునకుఁ బయి భారతపద్యములు బా-గు-ప్ర వ్యాఖ్యాతచే నుదాహరింపఁబడెను. పయిభారతపద్యములచే 'ఏడ' అనుశబ్దము సాధువని నిర్ణీతమగునుగాని మఱియే మియు నిర్ణయింపఁబడదు. సూ-రా-నిఘంటువునందును 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అను శబ్దములు 'ఆకడ - ఈకడ - ఏకడ' అనువాని సంక్షేపరూపములనియె చూపఁబడెను గాని 'ఆడ' మున్నగునవి 'ఆయెడ' మున్నగువాని సంక్షేపరూపములనుట యుక్తమని తోఁచుచున్నది.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యా చిత్ర స్వభావయుక్
తచ్చిత్రతాను మంతవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే॥
పన్నసూ. (విశ్వ. క్రియా. ౩౬ కారి = అహో ౪౧౩ పు.)
౫౮౧ విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (విశ్వ అజం. ౯౮ కా. అహో. ౩౭౨ పు.)

కల్పతరువు. ౫౮౧ విష:—ఈ కారికలకు ౮౮ I ౫౧౯ విషయములలో వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. కర్మధారయాది సమాసాశ్రయవిధులు కొన్ని సూరిచే నీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. అట్టివానికెల్లఁ బైయథర్వణ కారికలె మూలమని యొఱుంగునది.

కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటుశబ్దంబు
నోత్వంబున కత్వహ్రస్వంబులు విభాషవగు. ౧౪.
అచ్చోటు - అచ్చటు - అచ్చొటు, ఇచ్చోటు -
బాలవ్యా. ఇచ్చటు - ఇచ్చొటు, ఎచ్చోటు - ఎచ్చటు -
వివరణము. ఎచ్చొటు. వీని ద్విత్వంబునకు వక్ష్యమాణ విధిచేఁ
౫౮౧ I విషయము. బాహుళకంబుగ లోపంబగు. అచటు - అచోటు, ఇచటు-
ఇచోటు, ఎచటు - ఎచోటు, మూఁచ్చోటులు - ముచ్చ
టులు - మూఁచ్చొటులు - అనురూపంబులు ప్రయో
గంబులం గానంబడియెడి.

సంజీవని. ౫౮౧ విష:—కృతహ్రస్వంబగు.........బా - సమా - ౧౩-౧౮ సూత్రముల చొప్పున ద్విత్వహ్రస్వములు గల్గిన స్థలమునందలి చోటు శబ్దపు 'చో

అనుదాని నొత్వము పోయి యచట "ఒత్వము" గాని 'అత్వముగాని పర్యాయముగా వికల్పమున నిల్చునని యర్థము. హ్రస్వమునఁగా 'ఒత్వము' వచ్చునపుడు 'అచ్చొటు - ఇచ్చొటు - ఎచ్చొటు' అగును. 'అత్వము' వచ్చునపుడు 'అచ్చటు - ఇచ్చటు - ఎచ్చటు' అని యేర్పడును. అత్వహ్రస్వములు రానిపక్షమున 'అచ్చోటు- ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు' అను త్రికసమాస సంధిరూపములె యథాస్థితముగ నిల్చును. వక్ష్యమాణవిధిచే ననఁగాఁ బ్రకీర్ణము ౧౬ సూత్రముచెప్పిన జడ్డకుఁ బాక్షిక లోపము కల్గఁగా 'ఆచోటు - ఇచోటు - ఎచోటు - అచటు - ఇచటు - ఎచటు' అనురూపము లేర్పడును. కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటు శబ్దంబగుటచేఁ ద్రికమునకు హ్రస్వము కల్గని పక్షమందలి, 'ఆచోటు - ఈచోబు - ఏచోటు' అనువాని చోటు శబ్దము నొత్వమున కత్వహ్రస్వములు రానేరవు గాన "ఆచోటు- ఆచటు" మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. "అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు" అను నత్వహ్రస్వములురాని రూపములు 'అక్కటాదులలోఁ' జేరమిం జేసి 'అచోటు - ఇచోటు - ఎచోటు' అను ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. "మూఁడు+ చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చొటులు=ముచ్చటులు = ముచ్చట్లు" అనురూపములు ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవనుచు సూరివ్రాసెనేకాని యట్టిప్రయోగములను జూపలేదు. త్రికముమీఁదనేకాక మూఁడుశబ్దముమీఁద నిల్చునపుడు నైతము చోటు శబ్దము నొత్వమున కత్వహ్రస్వములు గలవని సూరి యాశయము. "హ్రస్వతః స్థానార్థా చోటోః హ్రస్వః స్యా ద్వా త్రిసంఖ్యార్థతః" అను సూరిగారి సంస్కృతసూత్రాంధ్రవ్యాకరణ సూత్రమున హ్రస్వము మాత్రమె విధింపఁబడెను. సూరిగారి యాంధ్రశబ్దానుశాసనమున "ముచ్చోటులు - ముచ్చొటులు - ముచ్చటులు" అను నిపాతసూత్రమున 'ముచ్చటులు' అనెడి "అత్వ" రూపము నైతము చేర్పఁబడెను. పరిశీలింపఁగా సూరిగారు వ్రాసికొనుచున్న యాంధ్రనిఘంటువును శిష్యులగు బ. సీతారామాచార్యులుగారు స్వీకరించి శబ్దరత్నాకరమును రచించిరను సూరిగారి చరిత్రము చెప్పిన సంగ్రహించిన యీక్రిందిప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జేర్పఁబడెనని తోఁచెడిని. "ముచ్చట్లు. దే - వి - బ. (మూఁడు+చోట్లు) మూఁడుప్రదేశములు. తే. చరణములు కేళ్ళు గడిగి ముచ్చట్లు చఱచి । పీఠమున నుండి కాళ్ళఁ దాఁ బృథివి మోపి । యర్థి నాపోశనమును బ్రాణాహుతులును । గొని గృహస్థుండు మౌనియై కుడువవలయు (ఇచట చఱచుటకు తుడుచుట యర్థము.) విజ్ఞా- ఆచా- కాం" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతినె బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యుదాహరించి యుండును. (బా. గు. ప్ర. ౨౭౨ పు.) పై విజ్ఞానేశ్వరీయ

పద్యములోని 'ముచ్చట్లు' అనునది 'మూఁడుచోటులు' అనుదాని సంక్షేపమని స్పష్టముగాఁ దోఁపకుండుటచేఁ గావలయు నద్దానిని బా - సా - పే - కర్త స్వీకరింప లేదు. "చరణములు కేళ్ళఁ గడిగి ముచ్చట్లుచఱచి। (విజ్ఞా - ఆచా - కాం.) శుద్ధి యగు ముచ్చట్లున్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౬౦.) ముచ్చాటులనియు నొకచోఁ జూపట్టెడి - ము। చ్చాటులు చఱవంగవలయు సద్ధర్మగతిన్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౭౯.)" (గాణ. సమా. ౨౪౪ సూ. వివ. ౨౭౭ పు.) ప్రయోగములు:—క. చోటు చోటనఁ బొడ పడ యొ। క్కటి యొక్కటి........చోటు:—క. కటకట పేరిన పెన్నె। త్తుట జొత్తిలియున్న మోముతోడం గొడు కె। చ్చటఁ బడి యున్నాఁడో య। చ్చోటు చూపెడువారు లేరె చూచెద వానిన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౧ ప.)" (సర్వల. ౨ ఆ. ౬౪-౬౫.) "మోముతోడఁ గొడుకే చ। క్కటఁ బడి" అని నేఁటి ముద్రణముల పాఠము. బా - గు - ప్ర కర్త యీ ప్రయోగమును జూపుటలో "మోముతోడం గొడు కె। చ్చటఁబడి" అని యుదాహరించుట నరయఁగా నతఁడు తిమ్మకవి ప్రయోగమును స్వీకరించెనని తోఁచకమానదు. క. సము। త్కట కాంచన రాసులు న। చ్చటఁ బొడమెన్ జూడ నక్కజంబగు భంగిన్. (ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౨౩ ప.) చ. అచటన యుండి లోకముల నన్నిటి........అట్లుగాన నా। కచటు నివాసమయ్యె విను మన్యతలంబులు దానిఁ బోలునే. (అను. ౪ ఆ. ౪౩౦). మ. ఇటకుం దోకొని రమ్ము నావుడు నతం డేతెంచి విచ్చేయు ము। చ్చోటికిన్ నిన్ను విభుండు రమ్మనియె నంచుం జెప్ప నాశీర్వచ। స్స్ఫుటనాదంబులతో సుమిత్రకొడుకుం భూపుత్త్రియుం దాను నొ। క్కోటఁ దేరెక్కి నృపాల ఫాలముల మ్రొక్కుం గేలుదోయొప్పఁగన్. (భాస్క. అయో. ౩౧ ప.) క........యూరక। చను టధిపతి నరసి తా నిచటఁ గానక యా। తని (విరా. ౪ ఆ. ౨౫౯).

ఉత్తరపదంబగు చోట శబ్దము టాక్షరమునకు
లోపంబు విభాష నగు. ౧౬.

బాలవ్యా. చోటు శబ్దం బొపవిభక్తికంబు గావున దాని యంతి
వివరణము. మాక్షరంబు సప్తమ్యాదేశమయిన యకారంబుతోడం
౨౮౧ II విషయము. బాక్షికంబుగ లోపించునని యర్థము. అచ్చో
నున్నాఁడు - అచ్చోట నున్నాఁడు. ఒకచో నుండె -
ఒకచోట నుండె.

సంజీవని. ౨౮౧ II విష:—'ఉత్తరపదంబగు' అనుటచేతఁ ద్రికసమాస మాత్రమందె కాక యెల్లయెడలను సమాసమాత్రమం దుత్తరపదముయినం జాలు

నను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఒకచోన్ - ఎల్లచోన్ - వచ్చినచో. మొ. చోట శబ్ద మనుటచేత నౌపవిభక్తికములకు సప్తమియందు వచ్చు (ఆచ్ఛి. ౩౮ సూ.) 'అత్వముతోఁ' గూడిన శబ్దమున కను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత నట్టి యత్వమునకును శబ్దగత టకారమునకును బాక్షికలోపము కల్గునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—అచ్చోటన్ = అచ్చోన్ - ఇచ్చోటన్ = ఇచ్చోన్ - వచ్చినచోటన్ = వచ్చినచోన్ - ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. చోట శబ్ద టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత. "అచ్చోటన్ - అచ్చటన్" మున్నగు శబ్దములలోని టాక్షరములకు లోపము రాదని విశదమగు చున్నది. బా - ఆచ్ఛి - ౩౮ సూత్రమునందలి 'అత్వము' తృతీయా సప్తములలో విధింపఁబడినను "ఊరు చోటు మేన్వాదులకుఁ దృతీయయం దత్వము ప్రయోగ దృష్టము కామింజేసి (౨౩౩ వివ.) సప్తమ్యాదేశమైన యకారంబని సూరి వివ రించెను. భట్టారకునకును నీ టాక్షరలోపము సమ్మతమె. ప్రయోగములు:— సీ.........ఆ-వె. అతని । యున్నచోన ప్రీతి నుండుద మిందుండ । వేలయనుచుఁ జౌరులెల్లఁ దెరలి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪౩.) చ.........తా జరణ మెత్తె సభన్ సహ దేవుఁ డట్టిచో । నుడిగి సభాసదుల్ వలుకకుండిరి తద్దయు భీతచిత్తులై. (సభా. ౨ ఆ. ౩౦.) క. దేవతలకైన నొక్కొక। చో వలయున కాదె శత్రుసూదనవిధి...... (విరా. ౧ ఆ. ౫౩.) ఉ. తా వెసఁ బోవునప్డు బలదర్పసముగ్రులు పాండుపుత్త్రులచ్చో వసింపఁ బసుక్కఁ దనచూచిన కార్య మతండొనర్చె........(సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౧౦.) శా.........ఇ। చ్చోనుండన్ సమకూరునే మునకు నంచున్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౫ ప.) ద్విపద. అచ్చోన పోవిడ్చి యవల వైచుదును. (బస. ౪ ఆ. ౯౧౪.) చూచ్చి నగ్గుడియ తా నెచ్చోనో యడఁగె. (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౪.) 'ఎచ్చనో యడఁగె' అనునది ముద్రణసంస్కర్త్రు ప్రమాదకృతమగు తప్పుపాఠము.

నన్నయా. నివర్ణకః స్యా ద్బహుళ । మదన్తా ద్గుణవాచకాత్.

౨౦౨ వివ. (వికృ. అజం. ౯౯ కారి. అహో. ౩౫౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౦౨ వివ:—అదన్తాత్ = అకారాంతమగు, గుణవాచకాత్ = గుణవాచకమగు శబ్దముకంటెఁ బరముగా, బహుళమ్ = బహుళముగా, గర్మ ధారయ సమాసమునందు, నివర్ణకః స్యాత్ = నివర్ణకమగును. ఉదా:—తెల్లని యశ్వము - తెల్లయశ్వము. మొ. "నివర్ణకః స్యా ద్బహుళ । మదన్తా ద్గుణవాచ కాత్ - నల్లనికలువ - నల్లకలువ, తెల్లనికలువ - తెల్లకలువ, తెల్లనితమ్మి - తెల్లతమ్మి, బహుళగ్రహణాత్ చక్కనివాఁడు ఇత్యేవ. ఉదన్తాదపి క్వచిత్ : నవురనివాఁడు -

ఇతిరూపమ్. తత్రోకార స్యాత్వం చ, అదన్తా దిత్యుక్తేః వెలిదమ్మి - వెలిదామర - ఇత్యాదౌ న నివర్ణకః" (అహో. ౩౫౩ పు.) అని యిట్లహోబలపతి వివరించెను. దీని ననుసరించి యధునాతన వైయాకరణులు పెక్కురు "చక్కశబ్దముకంటె ని ప్రత్యయము నిత్యమని వ్రాయసాగిరి. "బహుళగ్రహణమువలన చక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణలోపంబు లేదు." (కవిజనరంజనవ్యాఖ్య. ౯౬ పుట.) "బహుళంబని చెప్పుటచేత చక్క - చిక్క - ఇత్యాదిగుణవాచకంబుకంటె నిగాగమంబు నిత్యంబు." (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పుట.) "బహుళమనుటం జేసి యీ నిగాగమము చిక్క - చక్క మున్నగు గుణవాచకములకంటె నిత్యముగా నగుటయు........." (బా. సా. వే. ౩౩౬ పు.) "బాహుళకముచేఁ జక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణకము నిత్యము" (గాణ. ౨౭౪ పుట) "బహుళమనుటచే చక్క శబ్దమునకు నిత్యము. చక్కనిమాట - చక్కనిమొగము." (ఆం. భా. అ. సమా. ౩౩ సూ. వివ.) ఇట్లహోబలపతి వ్రాఁత విస్తరించినది. కాని చక్క శబ్దమునకు 'ని' వర్ణకరాహిత్యము కవిప్రయోగములందుఁ గనపట్టుచున్నది. "సీ. చక్కచాయఁ జరింప సమకూర కుండుట, నిడఁ బింగళను గాలి యొక్క డిగ్గు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౨౧). వ......... అప్పు డక్కని రథంబు చక్కచాయ నడచె.........(కాశీ. ౨ ఆ. ౧౫౯) (సూ. రా. ని. చక్కశబ్దము). "నిగాగమమునందెడు గుణవాచకములకగు సమాసములు కర్మధారయములుగాక కర్మధారయాభాసములని 'స్యాత్కర్మధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితః (తే?) అని యథర్వణుఁడు పేర్కొనుటను గమనించునది" (బా. సా. వే. ౩౩౬ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య భ్రాంతిమూలకము - నల్లనిగుఱ్ఱము మున్నగునవి కర్మధారయములె - అవి కర్మధారయభాసము లెంతమాత్రము కావు. పేటికావ్యాఖ్యాత యీ క్రింది యహోబలపండితీయ పంక్తులమాది సరిగా నర్థముచేసికొనక భ్రమించినట్లు తోఁచుచున్నది. "నల్లనివాఁడు తచ్ఛబ్దోత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది - అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః - ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః - స్యాత్ కర్మధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితే ఇత్యథర్వణోక్తేః" (అహో. ౪౩౩ పు.) నల్లనివాఁడు మున్నగునవి కర్మధారయాభాసము లనఁదగును. ఇట విశేషణములకు విభక్తి వివక్షించి తచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను గాన వాఁడు శబ్దము సరియగు విశేష్యము కానేరదు. కావున నిచటి కర్మధారయ మాభాసరూపమనుట యుక్తము. (౨౭౧-౨౭౨ వివ.) పై కవిశిరోభూషణకర్తృలలోని కారకాశ్రిత ఇత్యుక్తేః" అనుచోట "కారకాశ్రితః" అని ప్రామాదికముగాఁ బదచ్ఛేదము చేసికొనుటయుఁ గేవలము పొరపాటె.

గుణవచనంబులగు నల్లాదులకుం గర్మధారయంబు
బాలవ్యాకరణ. నందు నిగాగమంబు బహుళంబుగా నగు. ౧౭.
వివరణము. నల్లనిగుఱ్ఱము - నల్లగుఱ్ఱము, నల్ల - తెల్ల - పచ్చ -
౨౮౭ I విషయము. ఎఱ్ఱ - చామ - తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - విన్న - తిన్న -
అల్ల - ఇత్యాదులు నల్లాదులు.

సంజీవని. ౨౮౭ I విష:—అదన్తా ద్గుణవాచకాత్తని యుపదేశించినను "పెద్ద - చిన్న" మున్నగు కొన్ని యదంతగుణవాచకములకుఁ బరముగ నిగాగమము రామింజేసి నల్లాదులనుచు సూరి యొక యాకృతిగణమునకు నిగాగమము వచ్చునని నేర్పుగా వివరించెను. ఇట్టి సూరి జాగ్రత్తను దెలిసికొనక గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "మూలంబునందు నదంతగుణవచనంబులనుట యావశ్యకంబు-అందున. తెలిదమ్మి వెలిదామర ఇత్యాదులందు నిగాగమంబు లేదు." (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదు.

బాలవ్యాకరణమున నల్లాదిగణము ప్రకృతసమాససూత్ర వివరణమందును దద్ధిత ప్రకరణమునందలి యాఱవసూత్రపు వివరణమునందును బఠింపఁబడెను. అహోబలపత్యాదులు చక్క శబ్దమునకు నిగాగమము నిత్యమని యుద్ఘోషించుచుండఁగా సూరి దానిని బ్రకృతసూత్రపుగణమునఁ జూపనేలేదు. ఇంక "ఇత్యాదులు" అను దానిచే దానిని సంగ్రహించికొనవలయును. ఇట్లె తద్ధితసూత్రపు నల్లాదిగణమున నుదాహృతములగు 'చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - ప్రేక' శబ్దములును బ్రకృతసూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు. ఒక్కగణమునె యిట్లు పరస్పర భిన్నముగాఁ బఠించుట వింత. చిక్క - సున్న' మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములు రెండిటను జూపఁబడలేదు. వానినెల్ల నాది శబ్దముచే సంపాదించికొనవచ్చును. రెండుచోటులందును నల్లాదిగణ మాకృతి గణముగనె సూరిచేఁ జూపఁబడెను. "సవురు (సవురని) మనోజ్ఞము" అను నహోబలపత్యంగీకృతశబ్ద ము కారాంత మగుటచేతను సూరిపఠించిన వెల్ల నకారాంతములె యగుటచేతను నది సూరిచే నుపేక్షితమేమో ? సూరిగారు తద్ధి. ౬ సూత్రమున నధికముగఁ బఠించిన 'ఒయ్యన' శబ్దము ప్రత్యాఖ్యేయమె యనఁదగును. "ఒయ్య - ఒయ్యని" అను విశేషణరూపములుగాని 'ఒయ్యన' అను విశేష్యరూపముగాని ప్రయోగదృష్టము కాలేదు. 'ఒయ్యన్-ఒయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములు మాత్రమె ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని విశేష్యమని పొరపాటుగా వ్రాసినను దానికిఁ బ్రమాణముగాఁ జూపిన ప్రయోగము క్రియావిశేషణమనియె నిరూ

పించును. కావుననే సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఒయ్యన్ - ఒయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములనే యనఁగా నవ్యయములనే చూపిరి. అట్లె 'ప్రేఁకన' అను దానిని సయితము తద్ధిత సూత్రోదాహృతులనుండి తొలఁగించుట యుక్తమని తోఁచెడిని. 'ప్రేఁక' అను విశేషణరూపమే లేనపుడు దానిపై నిలువవలసిన నవర్ణకములకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? 'ప్రేకము' అను విశేషణరూపమును, (ప్రేఁకపుఁగిడు. నై. ౧ ఆ. శ-ర) ప్రేఁకన (ధరిత్రికంటె ప్రేఁకనయగుదాని. ఆన. ౭ ఆ.) యను విశేష్యరూపమును ప్రేఁగుధాతుజన్యము లుండుట విరుద్ధముకాదు. 'ప్రేఁకని బంకి వానికిని - ప్రేఁకని మోపు' అని శబ్దరత్నాకరణమునఁ (తెల్లగొంటు శబ్దమునొద్ద) గేతనపద్యభాగముల నుదాహరించుట పొరపాటు. ఆరెండుచోటులందును 'చామన చాయ' అనురీతినె 'ప్రేఁకన' అను ప్రేఁగు ధాతుకృదంతరూపము నంగీకరించుటయె యుక్తము. "ప్రేఁకనయొక్క+మోపు = ప్రేఁకనగలమోపు = ప్రేఁకనమోపు. చామన యొక్క+చాయ = చామనగలచాయ = చామనచాయ" అనురీతి నీరెండుచోటులందును నాభాస బహువ్రీహి నంగీకరింపనగును. సూరిగారు సమాస తద్ధిత సూత్ర వివరణములు రెండింటను చామశబ్దము నుదాహరించిరే కాని 'నల్లనగు' అనునర్థము గల "చామ - చామని (చాయ)" అను విశేషణరూపములను నిర్వహించు ప్రయోగములుగాని ప్రామాణికలాక్షణికోదాహృతులుఁగాని లేవు. శబ్దరత్నాకర సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులందును నట్టి విశేషణరూపములు లేవు. "చామన చాయ-వి. (చామన+చాయ) ౧ శ్యామవర్ణము - అమఁబచ్చ" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నిగాగమవిషయమున భిన్నమార్గమును బ్రదర్శించెను. "తియ్య - దే - విణ - మధురము........" (శ-ర) "తియ్యన - దే - వి - తియ్యఁదనము. మాధుర్యము. (విశేషణముగుచో తియ్యనిపలుకులు. మొ. చూ. అలకన)" (శ-ర) "అలకన దే - వి - సూక్ష్మత - విణ - సూక్ష్మము. 'అలకనితెల్వి' హరి. ఉ. ౭ ఆ. 'అలకనిజిబు.' స్వా. ౬ ఆ. (విశేషణమైనప్పుడు సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.)" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతులనుబట్టి 'తియ్య - తియ్యన - తియ్యని' అను క్రమము 'మధుర - మాధుర్య - మాధుర్యన్' అనురీతిని స్ఫురింపఁ జేయుచున్నది. ఈశబ్దరత్నాకరమార్గము స్వరసము కామిం జేసియే యాధునిక వైయాకరణు లెవ్వరును దీని నంగీకరింపలేదు. ఇందికి సూ-రా. నిఘంటుకర్తలును నధర్వణుని నిగాగమమార్గమునె యాదరించిరి. "తియ్య - తియ - తీయ - విణ. (త-తీయం) ౧ మధురమైనది. (దీనికి కర్మధారయమందు నిగాగమము వైకల్పికము.)" (సూ. రా. ని). ఇట్లు కర్మధారయసమాసమున వచ్చు నొక

యాగమమె యీ 'ని' అగునదియని సర్వసమ్మతమైయున్నది. నివర్ణకస్థితికిఁ బ్రయోగములు:—క. కొని వ్రచ్చెడు లోపల న । ల్లని క్రిమిరై.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౦ ప.) చ. అనయము.........ధర్మసూతి మె । త్తనిపులి.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪.) క..........ఎ । ఱ్ఱనికన్నులునై యశుచి । త్వనిరూఢుం డొకఁడు.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౧౬.) మ. అని కోపంబున......అ । ల్లని నవ్వొప్పఁగ.........(శాంతి. 3 ఆ. 3౯౧.) క..........ప్ర । న్ననితలము చందమునఁ దోఁ । చిన నూయింబోలె.........(అను. ౪ ఆ. ౪౦౯.) క. చిక్కని చక్కని నున్నని । స్రుక్కని.........దండంబులు. (విజ్ఞా. ఆచా.) నివర్ణకము చేరనివియుఁ గలవు. సీ. పరపైన చెలువంబు గరగరికయుఁ దియ్య తెలినీరు గలిగిన దీర్ఘికలును. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯3.) క..........కల్ల నవ్వునఁ । దనవదనము వింతచెన్ను దలకొనఁగా... హరి. ఉ. ౬ ఆ. ౧౦౯. (సూ. రా. ని. అల్ల శబ్దమునొద్ద.) క. నరుఁ డలుక వొడమి యును సు । స్థిరుఁడై తనయొఱ్ఱ సెరల చెలువున.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧3౨.) ఇట్టి 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనియు "తెల్లని - నల్లని" మున్నగునవి వ్యస్తములగు ద్రుతప్రకృతికములైన విశేషణములనియు సమాసమున దీనికి లోపము గల్గుననియు నట్టిలోపము గల్గినను బరస్థిత పరుషములు సరళములుగా మాఱుననియు "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అను సూత్రము ద్రుతలోపమునకు మూలమనియు నప్పకవి మిక్కిలి ప్రామాదికముగా నీక్రిందిరీతిని బ్రసంగించెను. "ద్రుతలోప సమాసములు:—మూ. సూ:—ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు. తే-గీ. వనధితనయేశ యయినటువంటి యనుచుఁ । బరపదవిశేషణము తేటపఱచుకొనుచుఁ । తొలుతటి పదంబు కొననుండు ద్రుతముగుడియు । సమసనమునందుఁ జెందులోపములు కృతుల. (అప్పక. ౫ ఆ. ౧౬౪.) పరపదము విశేష్యమనుట యుక్తముగాన "పరపద విశేష్యతను దేటపఱుకొఱకు" అని ద్వితీయచరణపాఠముండుట గ్రంథకృదభిప్రేత మనఁదగును. క. కడపలి ద్రుతమును గుడియును । బొడవడఁగినఁ బయిని బరుష ములు సరళములౌఁ । జెడవుపెఱ హల్లులెల్లను । సడలక ప్రాణంబులెల్ల సంధులు గాంచున్. ౧౬౫. తే-గీ. జగతిఁ జప్పనికూరకుఁ జప్పగూర । చనును జక్కని చాయకుఁ జక్కజాయ । హెచ్చుపచ్చని టోపికిఁ బచ్చడోపి । గరిమఁ గమ్మని కావికిఁ గమ్మదావి. ౧౬౬. ఆ-వె- చల్లగాలి తీయ విల్లు నా సరళ స్థి । రాక్షరములు తొల్లి టట్ల నిలుచుఁ । బంచబాణజనక పచ్చావు నల్లావు । ననుచు నచ్చులెల్ల నదుకు నిట్లు. ౧౬౭. (అప్పక. ౫ ఆ. శ్రీ గిడుగువారు సవరించిన ముద్రణము.) 'తెల్లని' మున్నగునవి వ్యస్తపదములనుట కేవలము తప్పు. 'తెల్ల - నల్ల' మున్నగు విశేషణ

ములకుఁ గర్మధారయమునఁ బాక్షికముగ వచ్చువది యీ 'ని' వర్ణకమని యథర్వణుఁడు వచించుచుండఁగా నప్పకవి యిట్లు వచించుట కేవలము పొరపాటు. వ్యస్తతలో 'ని' వర్ణకము నిల్వనే నిల్వదు. "తెల్లనివస్త్రము" అనుదానికిఁ బదచ్ఛేదము చేసినచో "తెల్ల+వస్త్రము" అని నిల్పుటయే యథర్వణాశయము. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు" అను చింతామణిసూత్రమున కిట్టివి లక్ష్యములు కావు(చూడు. ౧౭౬-౯౦ విష.). ఇట్టి సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధమగు 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనుట యొకతప్పు. ఆదేశసరళపరకత్వముండుట ద్రుతలోపము గల్గెననుట రెండవతప్పు. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచోఁ ప్పుచున నీ 'ని' వర్ణకము సమాసమున నిత్యముగా లోపించు ననుట మూఁడవతప్పు. 'చక్కజాయ' మున్నగురీతిగల కళోపరిస్థగజడదబాదేశస్థితి నంగీకరించుట నాల్గవతప్పు. ఇట్టి ప్రమాదస్థితి యప్పకవివంటివాని కెట్లులోఁచెనో తెలియకున్నది. ప్రకృతసూత్రోక్త (౮౮౨ విష.) ని వర్ణకము యొక్కయు బా - తద్ధి ౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన నవర్ణకము యొక్కయు స్వరమునకు లోపము క్వాచిత్కముగఁ గల్గుటయు నట్టియెడల ద్రుతకార్యములు గల్గుటయుఁ గలదు. (చూ. ౮౪-౮౨ III విష.) "గుణవాచకంబులు కొన్నింటి నిగాగముంబునకుఁ బరుషంబులు పరంబులగునపుడు బిందువగు. ఉదా:—కమ్మఁదేనె - కమ్మందేనె. మ. మరువాలారు శరంబులం దొరఁగు కమ్మందేనె.........(నైష. ౨ ఆ. ౯౯ ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౩ సూ.) ఇట్లు నివర్ణకమునకు బిందువు గల్గురూపంబులు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. "గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణం బగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడు. ఉదా:—మ. సరి చక్కంగఁ గ్రియంబు వర్ధిలుటకై......(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౪ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క....మూకుం గుడు మిం। డిదె మీరు చక్క గొనుఁడని। చదు రడిచిన మనసుపొందు చక్కంబడునే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క. వారలంగొని। యే చక్కంబెట్టువాఁడ నే బాండవులన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లంగన్ - నల్లంగన్" మున్నగు ప్రయోగములు భారతాదిప్రాచీన ప్రబంధములం దెందును గానరావు. తెల్లంగ - తెల్లంగలుగ - నల్లంగలుగ - మున్నగురీతిని సంయుతము ప్రబంధములందుఁ జూపట్టలేదు - తెల్లగన్ మున్నగునవి (తెల్ల = తెలుపు. నల్ల = నలుపు) మున్నగు విశేష్యములకు నుజ్యంతమగు నగు ధాతురూపము చేరుటచే నేర్పడెనని యెఱుంగునది.

సంకీ. ౮౮౨ II విషయము:—ధ్వన్యనుకరణశబ్దములకు విశేషణత్వ వివక్షచే నీ నిగాగమము వచ్చుట గలదు. "ధ్వన్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నింటి కిందు నిగాగమం

బగు. (ఇందున్ = కర్మధారయసమాసమందని యర్థము.) ఉదా:—గనగనని నిప్పులు. (స్వా. ౪ ఆ.) తళతళని తరశిమెఱుఁగులు. (౫ ఆ.) నిగనిగని కుందనపుఁ దగడు. (౪ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. సమా. ౧౨ సూ.).

పయినుదాహరించినవె కాక సంధిప్రకరణమందును ననేకములగు కర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను.

౭౬ విష. ద్విరుక్తటకారవిధి, (కుట్టుసుడు.) ౬౭ I విష - ద్రుతలోపవిధి, (ఇది సమాసాశ్రయవిధి యనఁదగును.) ౬౭ IV విష:—నుగాగమవిధి, ౯౧ విష - టుగాగమవిధి, ౯౩ విష - రుగాగమవిధి, ౯౪ విష:—పుంప్వాదేశవిధి, ౯౫ విష:—సంధినిషేధవిధి (నుగాగమవిధి), ౯౬ విష:—ప్రాఁతాదిసంధివిధి, మున్నగునవెల్లఁ గర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధులె యని యెఱుంగునది.

ద్విగుసమాసము

అద్విత్వంచ భవే ద్ద్విత్వం। దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్.

పద్మనయూఘ. (వికృ. అజం. ౩౭ కారి. అహో. ౩౧౦. పు.)

౨౪౩. విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమశ్రుతిః ।

(వికృ. అజం. ౯౪. కారి. అహో. ౩౭౨. పు.)

కల్పతరువు ౨౪౩. విష:—ఈ కారికలు ౪౪ I విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను (౨౧౯. ౨౪౧. ౨౧౫. ౨౧౫ I విష. చూ.). వీనిచొప్పున మూఁడుశబ్ద మునకు సమానాధికరణమగు నుత్తరపదము పరమగునపుడు, బిందుపూర్వక డువర్ణ కమునకు లోపమును బరిశిష్టమగు 'మూ' అనుదానికి హ్రస్వమును నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగ నగునని గ్రహింపనగును. ఉదా:—మూఁడు +లోకములు = ముల్లోకములు - మూఁడు + ఏడుమాఱులు = ముయ్యేడుమా ఱులు - పక్షంబున మూఁడులోకములు - మొ - ఇట్టియెడల నేకదేశాన్వయము కవిప్రయుక్తమగుచున్నదని యీానఁటకు వివరింపఁబడెను. (౨౭౨ I విష. ౨౬౬ I విష.) బహుళమును వ్యాఖ్యచే - మిశ్రతలో హ్రస్వద్విత్వములు కవిప్రయుక్తములు మాత్రమె సాధువులని యెన్నవలెను.

సమానాధికరణంబగు నుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు
బాలవ్యా. మూఁడుశబ్దము డుజ్వర్ణంబునకు లోపంబును మీఁది
౨౪౩ I హల్లునకు ద్విత్వంబు నగు. ౧౭.
విషయము. మూఁడు+జగములు = ముజ్జగములు, మూఁడు+లోక
ములు ముల్లోకములు.

సంజీవని. ౫౮౩ I విమ:—విశేష్యము నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా విశేషణమగు మూఁడుశబ్దపు డుజ్వర్ణంబున కనఁగా బిందుపూర్వక డువర్ణమునకు లోపంబగుననియు (వి స్తర I-II)యుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వము గల్గునని యర్థము. అట్టి ద్విరుక్తహల్లు పరమగునపుడు పూర్వస్థమగు 'మూ' అను దాని దీర్ఘమునకు బా. సమా. ౧౩ సూత్రము చెప్పిన హ్రస్వము కల్గునని సూరి తలంచిన ప్రక్రియ నగుచున్నది. ఉదా:—మూఁడు+జగములు - మూ+జ్+జగములు - ముజ్జగములు. ఇట్లు యింతటను ప్రక్రియ నెన్నునది-సూరి యిట్లు హ్రస్వము వచ్చుట సార్వత్రికమని సూత్రించినను నన్నయాథర్వణీయపద్ధతి చెప్పునఁ బాదితకవీంద్ర లాక్షణిక ప్రసిద్ధము సారముగ హ్రస్వము కల్గునని యెఱుఁగునది. (సూ. ౫౮౦. I విమ-విస్తర. ౫౮౦ I విమ.)

విస్తర I ౫౮౩ I విమ:—"కొన్ని పాఠ్యంబులలో మూలసూత్రంబునందు "డుజ్వర్ణకంబునకు" అని పాఠము గలదు. అయ్యది ప్రామాదికంబు. వకారాదిగైన యుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు పూర్వపదాంతిమ డకారంబునకు వకారంబగు. ఉదా:—రెవ్వాళ్ళు (రెండు+వాళ్ళు) మువ్వాళ్ళు (మూఁడు+వాళ్ళు)......" (బా. గు. ప్ర. సమాస. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య.) (ఇట్లు ప్రౌఢ. సంధి. ౧౯ సూత్రము స్వీకరింపఁబడెను.) "కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో డుజ్వర్ణమునకని పాఠమగపడెడి. కాని త్రిలింగలక్షణశేషము ముందు చెప్పినరీతిని డకారమునకని యనుటను (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౯ సూ.)........దీనిని డుజ్వర్ణమని ప్రథమైకవచన ప్రత్యయమునకె జిక్కుగా వ్యవహరింప నాధారములు లేమిని........డువర్ణమనుటయే యుచితము........ఏలో దిద్దియుండును........" (బా. సా. వే. సమా. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య. ౩౮౩ పు.) ఇట్లిద్దఱు వ్యాఖ్యాతలును గ్రంథకృత్ ప్రయుక్త పాఠమును డువర్ణంబునకని దిద్దివేసిరి. ఏలో కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో "డుజ్వర్ణ" మను పాఠముండనేల? ఎల్లప్రతులలోను 'డుజ్వర్ణ'మను పాఠమె యున్నది. ఏలో యిట్లు దిద్దగనుట సాహసము. ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తువారి యొద్దనున్నట్టియు సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమైనట్టియుఁ బ్రథమముద్రణములోను నాయొద్దనున్న ద్వితీయముద్రణములోను డుజ్వర్ణమను పాఠమె కలదు. ప్రథమైకవచనము డుజ్వర్ణకము. ఇది డుజ్వర్ణము. ఖండబిందుసహితముగ లోపించుటకై బా. తత్స. ౧౯ సూ. జిక్కు బిందుపూర్వంబగునను బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయానుకూలముగ సూరి డుజ్వర్ణమని యుపదేశించెననుటయు సహజము - సత్యము - నిర్బాధము.

ఆంధ్రభాషానుశాసనమున "సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వమందున్న కర్మ ధారయము ద్విగుసంజ్ఞమగును." సప్తసముద్రములు - ఏడులోకములు........." (ఆం. భా. అ. సమా. ౩౫. సూ.) అని సూత్రించియు "కర్మధారయమున మూఁడు లోని డువర్ణమునకు లోపమును ఊకారమునకు హ్రస్వమును మీఁదిహల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగా నగును. ముజ్జగములు......" (ఆం. భా. అ. సమా. ౪౦. సూ.) అని సూత్రించుట సుసంగతముగాఁ గన్పట్టదు. సంస్కృతవ్యాకరణ సిద్ధాంతము చొప్పున సప్తసముద్రములు మున్నగునవి కర్మధారయ సమాసములె యనవలసి యున్నను "ఏఁడుసముద్రములు" మున్నగువానిని నాంధ్రవైయాకరణులు ద్విగువులెయని వ్యవహరింతురు. (విస్తర. I ౨౬౧ V విష) (౨౬౧ V విష.). "ద్విగోరమిశ్రితాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే।మిశ్రితాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్" (౨౪౪ విష.) సుదర్శన కారిక చొప్పున "ఏఁడుసముద్రములు - ముల్లోకములు" మున్నగు మిశ్రసమాసములు ద్విగువులని కంఠోక్తముగ నంగీకరింపఁబడిన దనకతంబున మూరి యుపదేశింపకున్నను నీవిధి బహుళమె యనఁ

విస్తర II ౨౮౩ I విష:—"రెండు మొదలగు సంఖ్యలు బహుత్వబోధకము లగుటంజేసి.........ద్విగుసమాసమున నుత్తరపద మేకవచనాంతమె యగునని శాసించుట ప్రసక్తమయ్యె........." (భా. సా. పే. ౩౪౩-౩౪౪ పు.) అని యిట్లు పీటికావ్యాఖ్యాత యీ సందర్భమునఁ గొన్నిసంప్రదాయ విరుద్ధవిషయము లను వ్రాసెను. 'ముచ్చిచ్చు' మున్నగుచోట్లు సమాహారద్విగువులనియు, నర్కా రణమున నచట 'మూఁడుచిచ్చుల మొత్తము'అని విగ్రహమునియుఁ దలంపక 'మూఁడుచిచ్చులు'అని యర్థముచేసికొన్నవాఁడగుటచే నితఁడు నయిరీతిని వ్రాయ వలసినవాఁడయ్యెను. సంస్కృతభాషావాసనచే సమాహారద్విగువునందుఁ బ్రాచీన మహాకవులు "ద్విగు రేకవచనమ్." (౨౬౧ V విష.) అను పాణినిసూత్రము చొప్పునఁ బ్రాయికముగ నేకవచనముగఁ బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రాచీనలాక్షణికు లట్లె యనుశాసించుచువచ్చిరి. మిశ్రద్విగువున సమాహారవిగ్రహము సందర్భ పడమింజేసి యద్దాన బహువచనము నంగీకరించిరి. మహత్సంఖ్యావాచకములగు "ముప్పురు - నలువురు" మున్నగువానితుదినున్న ప్రథమాబహువచన రువర్ణకము లోపించుటయు "ద్విగు రేకవచనమ్" "స నపుంసకమ్" (౨౬౧ V విష.) అను ద్విగు సమాసలక్షణములు గల్గుటయు నసంభవమగుటంజేసి మహాకవిప్రయోగదృష్టము కాకుండుటచేత "ద్విగువు మహదర్థఘటితం బదృష్టంబు" (ప్రౌఢ ముక్తలక్షణవివేచ నము ౧౫౯ పు.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను.

దగును. హ్రస్వద్విత్వాదులు డులోపము రాకుండుటకు:—క......ఉ । ద్దామభుజ వీర్యసంపద । తో మూఁడుజగములు నోపుదురు సాధింపన్ (సభా. ౧. ఆ. ౧౧౫) తే-గీ. అనఘ యేము ముప్పూరము మూఁడగ్నులట్లు । ....(సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬). చ......... । కమలహితుండు నేనునయి కాచితి మొక్కట మూఁడువర్ణ ములె । ....(అర. ౨ ఆ. ౨౧౭). తే॥గీ మూఁడులోకంబులందు నెవ్వాఁడు (విరా. ౨ ఆ. ౫౬). ద్విపద - మూఁడుదినంబులు ముక్కంటియచట । లేఁడో... లేమి...(బసవ ౬ ఆ. 3౭). మఱియు - ము - పదుమూఁడేఁడులు నీవును దిరిగి రాఁ బాలీకపోవచ్చునే (ఉద్యో. 3 ఆ. ౯3 ప.) ఇట్టిచోటులందు "పదుముయ్యేఁడులు" అనురీతి రూపములు సమ్మతములు కావనియు నెన్నఁగును. డులోపహ్రస్వ ద్విత్వములు వచ్చుటకు:—శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులన్ బటములన్ ముద్రించి—(ఉ-హరి. ౫. ఆ. ౧3౫). ఉ......భీము నొంచి ము । చ్చిచ్చును నేర్పునట్టులుగ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭) ఆ-వె. పార్థుతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము । త్తునియఁ జేసె మఱియు ద్రుపదసుతుఁడు (భీష్మ. ౨ ఆ. ౫3 ప.) క.........పశువులు మున్నూ । అలఘు యశోమహిత.........(అశ్వ. ౪. ఆ. ౧౮౧ ప.) ద్విపద - నల్లవో బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦3) (నల్లోవో = ఔరా). ముప్పూట నిమ్మార్గముసఁ జరింపంగ (బసవ. ౬ ఆ. ౧3 ప). ఉ. దక్షిణ యిచ్చి ముజ్జగము దానగుణప్రవణుం డతండు.........(కాశీ. ౪ ఆ. ౧౭౯).

ఈ డుజ్‌లోప హ్రస్వ ద్విత్వములు కొన్నియెడల నిత్యముగ వచ్చుటయుఁ గలదు. "౧౬ ముయ్యేడ్వాదులందు హ్రస్వ ద్విత్వంబులు నిత్యంబులు. ఉదా:— రాముఁ డలుకన్ ముయ్యేడుమూఁటుల్ రణ । ప్రీతిన్ వైరిధరాతలేశ్వరులఁ జంపెన్ బల్మిరన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౯.) క. ముయ్యాఱుమార్గణంబుల (రా. యు. కాం.) సీ. దీని ముమ్మడుదగు; గణము (ఆది. ౧ ఆ. ౮౧ ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౦ సూ.) ముయ్యేడ్వాదులు మధ్యమపదలోపసమాసములు - మూఁటిచే గుణితమగు నేడు = మూఁడు+ఏడు = ముయ్యేడు = ఇరువదియొకట్టి.

నన్నయా	ద్విగోరమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే
థర్వణీయము.	మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా । దన్యత్రాపి క్వచిద్భ
౨౦౪ విషయము.	వేత్ (విక్స్. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో.
	౪3౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౦౪ విష:—ద్విగోః = సమాహారద్విగువునకు, అమిశ్ర తాయామ్=మిశ్రత లేనపుడనఁగా సాచ్ఛికసమాసమందు - ప్రాయః = తఱుచుగా,

ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, ఇష్యతే = సమ్మతమగుచున్నది. సంస్కృతమునందలి "ద్విగు రేకవచనమ్" అను సూత్రముచొప్పున సమాహారద్విగువునఁ గల్గు నేకవచన మాచ్ఛికసమాసమందుఁ బ్రాయికముగఁ గల్గుననియుఁ బ్రాయికమగుట నాచ్ఛిక సమాసమందును గ్వాచిత్కముగా బహువచము వచ్చుట గలదనియుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—ముచ్చిచ్చు - (మూఁడగ్నుల సమాహారము) నల్గడ = నాలుగుదిక్కుల మొత్తము - నల్గడలనియుఁ గ్వాచిత్కముగాఁగలదని యెఱుంగునది. ఇట్టిది ద్విగుమాత్రమే. సమాహారము కానేరదు. ముచ్చిచ్చు మున్నగుచోటులందు, మూఁడుశబ్దమునకు సబిందుక డులోపము, లుప్తశేషమునకు హ్రస్వము, పరహల్లు నకు ద్విత్వమును, (౨౮౩-౨౮౩ I విష.) (కవిప్రయుక్తస్థలములందు మిశ్రతలోఁ గల్గును) గల్గునని తెలియునది. మిశ్రతాయామ్ = మిశ్రద్విగువునందు, బహుత్వం స్యాత్ = బహువచనమె యగును. ఉదా:—ముల్లోకములు - ముల్వ్రిధములు - నాల్గుదిక్కులు - అన్యత్రాపి = సమాహారద్విగుసమాసేతరమగు సమాహారద్వంద్వము నందును, క్వచిద్భవేత్ = క్వాచిత్కముగ నేకవచన మగును - ఉదా:—"తఃకూ డుసీరక్తై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాదికవిప్రయోగా స్సన్తి" (అహో. ౪౩౨ పుట.) ప్రయోగములు:—ఆచ్ఛిక ద్విగువునందు:—మ...తూలశిక లాకారంబులై వారిద। ప్రతతుల్ సాల్పడి నల్గడన్ జెదరఁగా......(ఆది. ౨ ఆ. ౯౨.) ఇట సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధము గనడదవాదేశము. (౭౮ IV. ౭౯ విష.) చ.........భూరిశిఖావళి ఖాండవంబు న। ల్గడఁ గడుఁ బర్వఁగాఁ బెరఁగి కాల్పఁ దొడంగె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౪౯.) ఉ. చిచ్చున నేయి వోసిన విశేషము దోఁపఁగ భీము నొంచి ము। చ్చిచ్చును నేర్చునట్టులుగఁ జేసెఁ దదూర్జితసేన నంత......(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭.) చ...తక్షణం। బుగ వెస మాగధుం దునిమె భూస్థలి నయ్యిరుఁ పీనుఁగుం బడన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౦౯.) ఆ. వె. పార్షతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము। త్తునియఁ జేసె.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) చ.........త్రిగర్తనా। థులు నిరుదెరఁ దద్రథముతోఁ గదియించి.........(విరా. ౩ ఆ. ౨౦౦) చ. అనుటయు భీతి వెఁడికొని యావులు వేయును నెడ్డు లాఱునూ। ఱును రథముల్ శతం బును......దంతిసప్తకముం గొని కాంతిఁ బొందవె। యనినను మానఁడయ్యె... ......(కర్ణ. ౨ ఆ. ౯౧ ప.) (ప్రాసస్థలము.). క. నలుగాలివాన, బఱుల।... ....।పొలిచెం బశువులు మున్నూ। అలఘు యశోమహిత........... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౧౮౧ ప.) ఉ.........నల్దెసఁ దూలి పాఱఁగన్ (హరి. ఉ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) ఆచ్ఛికమునబహుత్వము:—చ.............నల్। గడలను విస్ఫులింగ ములు గప్పఁగ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౫.) క. ఉఱుముచు మెఱుముచుఁ బిడుగులు। వఱలఁ

గ నలుగడలఁ బడ నవారిత వృష్టుల్ । గుఱుకొని.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౦.) క. వెలయంగ నశ్వమేధం । బులు వేయును నొక్కసత్యమును నిరుగడలం । దులనిడి తూఁపఁగ......(ఆది. ౮ ఆ. ౯౫.) మిశ్రద్విగువున బహుత్వమునకు:— శా. ఏడ క్షౌహిణు లెన్నఁ బాండవబలం । బు......(ఆ॰. ౧ ఆ. ౭౦.) తరల - పదిదినం బులు భీష్ముఁ డాహవభారకుండు.........(ఆ॰. ౧ ఆ. ౬౭.) ఉ.......... । ఆదిఁ దొడంగి మూఁడుకృతు లాంధ్రకవిత్వ విశారదుఁండు వి । ద్యాదయితుం డొనర్చె... ......(విరా. ౧ ఆ. ౯ ప.) శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులం బటముల న్ముద్రించి (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౩౫.) తే. గీ. అక్కమాఱుండు నలుదిక్కులందుఁ గాంచు (ముఖ్విధములు మొదలగుచోటులందువలెనె 'నాల్గు'నకు 'నలు'నిల్చెను) (నైష. 3 ఆ. ౭౭.) (విస్తర). ౨౨౦ మొ. ౨౨౮ విషయపుఁ గల్పతరువునఁ పదునొకండు - పండ్రెండు - పదుమూఁడు - పదునాలుగు - పదునేను - పదునాఱు - పదునేడు - పదునెనిమిది. పందొమ్మిది - ఇరువది - ముప్పది - నలువది - ఏఁబది - అఱువది - డెబ్బది - ఎనుబది - తొంబది - మున్నగు మధ్యమపదలోప (౨౬౭ IV విష.) స్థలములందలి సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను. ఆంధ్రలాక్షణికుల పద్ధతి చొప్పున వీనినిసైతము ద్విగువులనిన ననవచ్చునని తలఁచి యిచట బ్రసంగింపఁ బడెను.

విస్తర. ౨౮౮ వివ:— త్రిలింగలక్షణ శేషమునం దీ సందర్భమునఁ గొన్ని విశేషములు సూత్రింపఁబడెను:— "ఒక్కచో ద్విగువు మిశ్రం బేకవచనాంతఁబు నగు- క..........శివుఁడును..........న । ల్దిక్కులిందిరిగి నిలిచి యాపుగించుచు నుండెన్ (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౬౭) ఉ..........అ । స్తోసిజప్రభాములు సూపెడి గద్దియ మీఁద నెక్కి ముల్లోకము దాన యేలుగతి......(పారి. ౧ ఆ.) ముమ్మువార్త మునకు (జై. ౭ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౨౦ సూ.) "ప్రాయో లుక్కగ చజతదపయు వామ్. (౧. 3. ౮) అసంయుక్తానా మనాదౌ వర్తమానా నాముచః పరేషాం కా దీనాం ప్రాయో లుక్ స్యాత్" (షడ్భా. ౧౧.పుట.) అనుచొప్పునఁ గల్గెడి కకారాదుల లోపము ప్రాకృతములలోఁ బైశాచియఁదు "ప్రాయో లుక్కాది ఛల్ షట్ ఛర్యన్త సూత్రోక్తమ్ (3. ౨. ౬3) ప్రాయో లుక్కగేతి సూత్ర మారభ్య ఛల్ షట్ ఛ ర్యన్త సూత్రపర్యన్తం యే విధయః ప్రాకృతే తే పైశాచ్యాం నభవన్తి (షడ్భా. ౧౯౦. పు.) అనుచొప్పునఁ గల్గనేరదుగాన - లోకము జగము మున్నగునవి పైశాచీ ప్రాకృతసమత్వమున సాచ్ఛికములై ముల్లోకములు ముజ్జగములు మున్నగువాని కమిశ్రద్విగుత్వమును ఘటింపఁగలవనుచు సాచ్ఛికసమాసమందుమాత్రమె హ్రస్వద్వి

ద్విగువు నేకవచనంబు ప్రాయికంబు గాన గు, మిశ్రంబు
బాలవ్యా. నగుఁ గాదు. ౧౮.
౨౮౪ I వి. ముచ్చిచ్చు - ముక్కారు - ముప్పాతిక - ముత్త్రోవ-
మువ్విధములు.

సంజీవని ౨౮౪ I విష:—ఆచ్ఛికద్విగు సమాసము ప్రాయికముగా నేకవచనాంత మగును. మిశ్రద్విగుసమాసము బహువచనాంత మగును. ముచ్చిచ్చు = మూఁడగ్నుల సమాహారము - ముక్కారు = మూఁడుకారుల మొత్తము. ముప్పాతిక = మూఁడుపాతికల సమాహారము. ముత్త్రోవ = మూఁడుత్రోవల సమాహారము. (ముత్త్రోవద్రిమ్మరి = త్రిపథగ) ఇవి యాచ్ఛిక ద్విగువున కుదాహృతులు - మువ్విధములు - ఇది మిశ్రద్విగువున కుదాహరణము. ఈయుదాహరణము లన్నిటియందును సమాసపూర్వపదమగు మూఁడుశబ్దమునకు డుజ్లోపము - లుప్తశేషమునకు హ్రస్వము నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బా-సమా-౧౩-౧౪-౧౭. సూత్రములచొప్పున నయ్యెనని యెఱుంగునది.

బహువ్రీహి

స్యా ద్దాభాస బహువ్రీహిః । ప్రథమాది ప్రయో
గతః (వికృ). హలం. ౧౯ శా. అహో. ౪౩౬).

త్వములు గల్గునను తలంపునఁ గావలయు సహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను— "ముల్లోకంబులు ముజ్జగంబులు ఇత్యత్ర అమిశ్ర సమాసత్వ మపి సూపపాదమ్. కథ మితి చేత్—పైశాచీ సమత్వేన భవతి తత్ - నచ ప్రాయో లుక్కగ చజతదపయవా మితి ప్రాకృతసూత్ర స్యాత్ర మహిమా-న ప్రాయో లుక్కాది ఛల్ పట్ ఛయుక్తస్త సూత్రోక్తమితి తన్నిషేధాత్" (అహో. ౪౩౭. పు.) ఇది సరికాదు. లోకము మున్నగు వికారలేశము లేని ప్రాకృతసమముల కాచ్ఛికత్వ మాంధ్రలాక్షణిక సమ్మతముకాదు. 'జగము' సంస్కృతసమము - జెగము=తద్భవము గాన 'ముజ్జెగము' అనునది యాచ్ఛికసమాస మనుట సమ్మత మనఁదగును. "వారార్థకంబు లద్విరుక్తంబులు తఱచుగ సంఖ్యాపూర్వకంబు లగు - ఉదా:—ఒకతడవ - ఒకతూరి. ఒకతేప - ఒకమాటు - రెండుతడవలు.........అద్విరుక్తంబు లనుటచే తేపతేపకు. తఱచుగ ననుటచే తడవకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది." (ప్రౌఢ. సమా. ౨౧. సూ.) ప్రౌఢ - సమా - ౨౨. మొ - ౨౬ వ - గల సూత్రములలోని సంఖ్యావాచకముల సమాసముల నాశ్రయించిన విధానములెల్ల విస్తరము ౨౨ విషయమున వివరింపఁబడెను.

కార్యా జౌపవిభక్తికవ ద న్తవిధయశ్చ. (ఆం. చిం.
నన్నయా. హలం. ౧౬. కారి. అహో. ౪౩౧. పుట.)
౨౫౬ విషయము ఉత్వ మిత్వం తథైవాత్వం । సమానే మతు బ్వ్ధకమ్
(వికృ. హలం. ౨౧. కారి, అహో. ౪౪౪. పు.)
క్వాచి ద న్తిమ వర్ణస్య । సమాసా న్తత్వ మిష్యతే
(వికృ. హలం. ౨౨ కారి. అహో. ౪౪౬ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౫౬ విష:—ముక్కంటి (మూఁడుకన్నులుగల శివుఁడు) వేవెలుఁగు (వేయి కిరణములుగల సూర్యుఁడు) మున్నగు సమానాధికరణ బహువ్రీహులును కవ్వాడి (౨౫౪ I విష. చేతుల కవయందు వడిగల యర్జునుఁడు) మున్నగు క్వాచిత్కవ్యధికరణ బహువ్రీహులును సంస్కృతమందువలెనే యచ్చాంధ్రమునందును గలవు. బహువ్రీహిఘటితపదములు సాధారణముగా స్త్రీసమములె యై యుండును. "ఆనందపు రూపుని విష్ణుని" అనుబానివంటి సాధ్యసాంస్కృతిక బహువ్రీహు లుండనేరవు. 'ఆనందపురూపము' అనియే యచట 'గవిప్రయుక్తము. (శాంతి. ౨ ఆ. 30). అట్లె మిశ్రబహువ్రీహియు నుండనేరదు. 'కలకంఠుఁడు ఇత్యత్ర మిశ్ర బహువ్రీహిః' (౪౩౬, అహో.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యము సరి కాదు. అందలి ఠ కారమును నిర్వహించు ప్రయోగములేదు. "కలకంటు - సంబోధనము - కలకంటా" అను రూపములె యచట సాధువులుగ నంగీకరింప నగును (౬3 I విష. చూడుఁ.)

ఆభాసబహువ్రీహులు త్రివిధసాధ్యసమాసములు నుండవచ్చును. ఆభాస బహువ్రీహి నుపదేశించుచున్నాఁడు:—ప్రథమాది ప్రయోగతః = తత్పురుషమున శేషషష్ఠీస్థానమున నిల్చు - ప్రథమా ద్వితీయాకార విభక్తుల ప్రయోగము మూలమున (౨౭౦ విష.), ఆభాసబహువ్రీహిః = బహువ్రీహ్యాభాసము, స్యాత్=అగును. బహువ్రీహ్యర్థము లభించుననియు నది బహువ్రీహిలక్షణలక్షితము కామింజేసి బహువ్రీహ్యాభాస మనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. 'షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్......క్వాచి దన్య విభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే" అను కారికలచొప్పున (౨౭౦ విష.) వచ్చు ద్వితీయా - ప్రథమా విభక్తుల ప్రయోగమున బహువ్రీహ్యర్థము భాసించుటయుఁ గలదని పర్యవసితార్థము - ఉదా:— పీతాంబరముయొక్క + వాఁడు = పీతాంబరమున్ + వాఁడు = పీతాంబరమువాఁడు = పీతాంబరము గలవాఁడు. ఇరువదింటియొక + రెండు = ఇరువది+రెండు = (ఇట షష్ఠి

ప్రథమాకారమున నిల్చినది.) ఇరువదిరెండు = ఇరువది యధికముగఁగల రెండు. మూఁడుకన్నులవాఁడు = (ముక్కంటి) మొ. ఇట్టిచోటులందు వాఁడుమున్నగు తచ్ఛబ్దార్థకములకు స్వార్థబోధముండే తాత్పర్య మనఁగా షష్ఠ్యర్థరూపసంబంధమె యర్థమని యెఱుంగునది. (సూ. ౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.) ము. నరుఁడీమానము వాఁడనంగవశమే (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯౮) హార్ష్యనిమానసంహతులదాని (ఆర. ౧ ఆ. ౩౪౮). "త్రినేత్రః - పీతామ్బర ఇత్యాద్యర్థానుసారేణ మూఁడుకన్నులవాఁడు - పీతాంబరమువాఁడు - పట్టుపుట్టముదొర-ఇత్యాద్యా ఆభాసబహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది - ఇత్యాద్యాః - స్యురాభాస బహువ్రీహిః । ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యర్థవర్ణః - ప్రథమాన్తత్వాచ్చాత్ర తచ్ఛబ్దశ్చాన్యశబ్దశ్చ. వేఁడివెలుఁగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థవివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టఏవ వేఁడివెలుఁగువాఁడు ఇత్యాది" (అహో. ౪౩౬). ఇందలి 'ప్రథమాన్తత్వాచ్చాత్రే'త్యా ద్యహోబలవాక్యములు ప్రామాదికములు. 'వాఁడు - అది' మున్నగు తచ్ఛబ్దార్థకములుగాని యట్టివానివలె నిల్చిన యన్యశబ్దములుగాని ప్రథమాంతములె యై యుండు ననుట సరికాదు. "పీతాంబరమువానిన్—పీతాంబరము దానిచేతన్ - పట్టుపుట్టము దొరకొఱకున్" మున్నగుచోటులందు మాత్రము బహువ్రీహ్యర్థ సిద్ధి లేకపోదుగదా - మఱియు వాక్యాన్వయయోగ్యముగ నుత్తర పదము దేవిభక్తి నిల్చిన నేమి? దానిమూలమున బహువ్రీహ్యర్థ మచట లభించు చున్నదనుట కేవలము నసంగతముకాదా? అచటి శేషషష్ఠీ సమాసానుగ్రహమునఁ గదా బహువ్రీహ్యర్థసిద్ధి గలుగుచున్నది!

కార్యాఇత్యాది:—ఔపవిభక్తికవత్ - టి - ంటి - తి-ఇ-మున్నగు వానివంటి కార్యాః = కార్యములు, అన్తవిధయశ్చ = సమాసాంత ప్రత్యయములును నగు చున్నవి - టి ంట్యాదులు విభక్తులు పరమగునపుడు వచ్చుట - సమాసపూర్వపదము లందు నిల్చుట మాత్రమె కాక సమాసాంత ప్రత్యయములును నగుచున్న వనితాత్ప ర్యము. ఉదా:—మూఁడు+కన్నులుగలవాఁడు = ముక్కంటి. (౨౮౩ విషయము చొప్పున నిచట సైతము మూఁడుశబ్ద డుజ్వర్ణలోపాది కార్యములు గల్గును). మూఁడు+కన్ను = ముక్కన్ను + ంటి = ముక్కంటి మొ.

'ఔపవిభక్తికసంజ్ఞాః......తేహి విభక్తౌ సమాసేచ' (౨౭౭ మొ. ౨౩౩ వ. విషయ.) అను చింతామణిచొప్పున - "కంటిచేతన్"మున్నగుచోట్ల విభక్తిపరకత్వ మందును - 'కంటిపొర - వేఁపచెట్టు' మున్నగుచోట్ల సమాసపూర్వపదమందును నౌపవిభక్తికస్థితి యుపదేశింపఁబడెనుగానఁ బ్రకృతసూత్రముచే సమాసోత్తరపదము

తుదిని నిల్చు నౌపవిభక్తికవర్ణమునంటి సమాసాంతప్రత్యయము ముద్దేశింపఁబడెనని తలంపనగును. ‘ఔపవిభక్తికవత్’ అని ప్రాయికాభిప్రాయముగఁ జెప్పఁబడినను నౌపవిభక్తికముల వంటివి కానట్టి సమాసాంతవిధులును గలవని యెఱుఁగునది. “నాలుగు+వాఁడు = నలువా+అ = నలువ.” అనుచోట ‘ఉ’ వర్ణములోపించినది. పిదప మత్వర్థీయముగ ‘అ’త్వము నిల్చినది. ‘వేవెలుఁగు చలివెలుఁగు’ మున్నగు వానిలో సమాసాంత ప్రత్యయము నిల్వలేదు.

ఉత్వ మిత్వ మిత్వాది:—ఉత్వమ్ = ‘ఉ’ అనునదియు, ఇత్వమ్ = ‘ఇ’ అను నదియు, అత్వమ్ = ‘అ’ అనునదియు సమాసమునందు, మతుబర్థకమ్ = అస్త్యర్థకములుగాఁ దుదిని నిల్చును. అనఁగా ‘అ - ఇ - ఉ’ అనునవి మతుబర్థకములగు సమాసాంతమున నిల్చు ననియర్థము. ఉదా:—అలరు+విల్లుగాఁగలవాఁడు—అలరు+విల్లు = అలరువిల్లు+తి+ఉ = అలరువిల్తుఁడు. కమ్మవిల్తుఁడు - పచ్చవిల్తుఁడు మొ. అలరువిలుకాఁడు మున్నగుచోటులు నిట్టివె యన్నను ననవచ్చును. సర్వథని మున్నగు సంస్కృతసమాసములందును నిట్లు మత్వర్థీయములు నిల్చుట గలదు. “చౌదంతీతి (చతుర్దంతీ) సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్. సుకేశీ - హిరణ్యకేశీ త్యాది భాష్య వచనాత్—నకర్మధారయా న్మత్వర్థీయో బహువ్రీహిరితి నిషేధో ననిత్యఇతి చతుర్దన్తీతి రూపమపి సాధ్వితి వ్యాకరణపారీణాః. అతఏవ కోకప్రీతిచకోర పారణపటుర్ జ్యోతిష్మతీ లోచనే ఇత్యాదీని మహాకవి (మురారి) వచనాని సామంజస్యంలభన్తే” (అహో. ౪౩౭) పయిరీతిని ‘అలరువిల్తుఁడు’ మున్నగుచోటులందు సమానాధికరణ బహువ్రీహియందు ‘తి’ అనుసమాసాంత ప్రత్యయముమీఁద మతుబర్థకముగ ‘ఉ’ ప్రత్యయము నిల్చినది - తమ్మి+చూలు = (పద్మము జననమూలగర్భముగాఁ గల వాఁడు) ‘తమ్మిచూలు’ దీనిపై మత్వర్థీయముగ ‘ఇత్వము’ నిల్వఁగా ‘తమ్మిచూలి’ యని యేర్పడును - నాలుగు+వాయి = (నాలుగుముఖములు గలవాఁడు) నలువా+అ = నలువ. దీనిపై మత్వర్థీయముగ ‘అత్వము’ నిల్చినది. (నాలుగు = నలు - తెలు విశ.)

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అన్తిమవర్ణస్య = శబ్దముతుది వర్ణమునకే, సమాసాన్తత్వమ్ = సమాసాన్తమందునిల్చు మత్వర్థీయ ప్రత్యయత్వము, ఇష్యతే = అంగీకృతమగుచున్నది. ఉదా:—‘చౌదంతి’ అనుశబ్దముతుది ‘ఇకారము’ సమాసాన్తప్రత్యయమని తాత్పర్యము. “చౌదంతీత్యత్ర........ దన్తీతి సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్” (అహో. ౪౩౭ పుట.) ‘ఇట్లే—‘రాజభారి’ శబ్దభవముగ రాయభారి మున్నగునవి దీనికి లక్ష్యములనఁదగును.

అహోబలపతి యీసందర్భమున భిన్నరీతిని వ్యాఖ్యచేసెను. "ఆనిశబ్దేన తావి మొల్ల (తావి+ఇ = తావిగల మొల్ల) పువ్వునీళ్ళు (పువ్వు+ఉ = పువ్వుగలనీళ్ళు)ఇత్యాద్యా మతుప్ సమాసా గ్రాహ్యా ఇతి సరస్వతోక్తమ్. "ఉత్వ మిత్వం తథాత్వం। సమాసే మతుబర్థక మితి ఉకారాదే ర్మతు బర్థకతా సమాసేఽస్తీతి ద్వితీయాచార్య సిద్ధాన్తాత్. తత్ర మతుబన్తేన సహ కర్మధారయోబోధ్యః, రవ్వమానిసి ఇత్యాదిక మకారోదాహరణమ్ (రవ్వ+అ+మానిసి = రవ్వమానిసి=రవ్వగలమానిసి)"(అహో. ౪౪౪ పు.) "నడగుఱ్ఱము ఇత్యాదా అకారాదేః మతుబన్తత్వేనవా నిర్వాహః (నడ+అ = నడకగల)" (అహో. ౪౪౭ పుట.)సమాసమధ్యమున బూర్వపదాంతిమ వర్ణమునె ప్రత్యయముగాఁ గల్పించి యున్నరూపునే సాధించి దానికిమతుబర్థమును గల్పించుట యనావశ్యకము. అచట షష్ఠీ సమాసముతోనే యట్టియర్థమును సంపా దింపవచ్చును. (౨౮౫ వి.) (౨౭౦ వివ.) (౨౯౧ విష.). రవ్వయొక్క మానిసి = రవ్వగలమానిసి = రవ్వమానిసి. "కుసుమరసపక్షే పువ్వునీరు ఇత్యత్ర షష్ఠీసమాసో బోధ్యః" అని యహోబలపతియే వచించెను. (అహో. ౪౪౪ పు.) సమాస పూర్వ పదాంతమ సహజవర్ణమును సమాసాశ్రయవిధిసిద్ధప్రత్యయముగ బయిరీతిని వచించి నట్లె సమాసోత్తరపదాంతిమసహజవర్ణమునుసమాసాంత ప్రత్యయముగ, నీక్రిందిరీతి నసంగతముగ నుదాహరించి "క్వచిదంతిమవర్ణస్యే"త్యాది కారికకు లక్ష్యములను గల్పించికొనెను. "వేఁడివెలుఁగు - ఉకార స్సమాసాంతః - క్వచి దన్తిమవర్ణస్య। సమాసాన్తత్వ మిష్యత ఇత్యథర్వణః" (అహో. ౪౪౬ పు.)

"ముజ్జగంబుల చూలిబొడ్డువాఁడు ఇత్యాదయః కవీనాంవాచః - ఉకా రాంతపాఠేత్యథర్వణవచనానురోధేన ఉకారఏవ (చూలుశబ్దముతుది 'ఉకారమే') సమాసాన్త ఇతి ధ్యేయమ్" (అహో. ౪౪౬ పు.) "రాయబారులు ఇత్యత్రాథర్వణోక్త మిత్వమ్"(అహో. ౪౩౬) అని వేఱొకచో నహోబలపతి వ్రాసెను. (రాయబారము+ ఇ = రాయబారి). ఔపవిభక్తిక 'పదన్త విధయశ్చ' అను చింతామణి సూత్రమున కుదాహరించుటలో నహోబలపతి "అలరువిల్తుఁడు ఇత్యత్ర తకారః. ముక్కంటీ త్యత్ర బిన్దుపూర్వః టికారః.........నెత్తమ్మి చూలీత్యాదౌ ఇకారః........" (అహో. ౪౪౬ పు.) అనురీతి నుదాహరించెను - ఇందలి తకారమౌపవిభక్తికము కాదు. 'ఇ' అనునది యౌపవిభక్తికము. ఇట్లె మఱికొన్ని విధములగు నుదాహృ తులు నసంగతముగాఁ జూపఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. స్త్రీసమఘటితంబ యొకానొకండు బహువ్రీహి చూపట్టుదు. ౬.

౨౮౫ I విషయము. ముక్కంటి - వేగంటి - చలివెలుఁగు - వేవెలుఁగు -

మోటబరి. ఇత్యాదులు వ్యవహారసిద్ధంబులు
గ్రాహ్యంబులు.

సంజీవని. ౨౮౫ I వివ:—ముక్కంటి = మూఁడుకన్నులు గలవాఁడు = శివుఁడు, వేగంటి = వేయికన్నులు గలవాఁడు = ఇంద్రుఁడు. (బా. సమా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'యి'వర్ణలోపము) చలివెలుఁగు=చల్లని కిరణములు గలవాఁడు = చంద్రుఁడు. వేవెలుఁగు = వేయి కిరణములు గలవాఁడు = సూర్యుఁడు. "మోట బరి. ద్వ - వి. బరువుమోసెడియెద్దు". (శ - ర) ఇది ద్వ్యయమునఁటచే బరిశబ్దము భారి శబ్దభవమె యని శబ్దరత్నాకరాశయము నెన్నఁనగును-కావున, "మోఁటయొక్క (ఎడ్లను గట్టి త్రోలుచు నీరెత్తెడి యంత్రవిశేషము) భారముఁగలది" యని వ్యధికరణ బహువ్రీహి విగ్రహము. సూరి కభిప్రేతమూ యని యాలోచింపవలసియున్నది. (విస్తర.) మోటబరిశబ్దమునకు మహాకవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. పూర్వోత్తర పదంబులు రెండును నాచ్ఛికములె స్త్రీసమములె యైనను నెల్లయెడల బహువ్రీహి కానేరదు - ప్రయోగానుసారముఁగనే గ్రహింపవలయును. 'తెల్లకంటి' మున్నగు రీతిని యథేచ్ఛముగాఁ బ్రయోగింపరాదు. పూర్వపదము స్త్రీసమము కాకున్నను 'మచ్చెకంటి' మున్నగునవి ప్రయుక్తములగుచున్నవి. "మచ్చెకంటి - ద్వ - వి- (మచ్చెము+కన్ను) ౧ చేపలవంటి కన్నులుగల యాఁడుది. ౨ ఆఁడుది - మత్త - మచ్చెకంటి మముందలంతువె మానసంబున (కళా. 3 ఆ.)" (శ - ర). క...... ఆనం। దపురూపుని విష్ణుఁ దలఁచెదను మోక్షోత్సున్ (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౦.) 'ఆనందపు రూపుని' అనునది (బహువ్రీహి) ముద్రణ స్ఖాలిత్యము. 'ఆనం। దపురూపము విష్ణుఁ దలఁచెదను' అనుపాఠము కవిప్రయుక్తమనఁదగును. ప్రయోగములు:—

విస్తర. ౨౮౫ I వివ:—"మోటగు బరువు గలది యనుట. 'మోటు=బరువు' బరువుశబ్దమునందలి వువర్ణకము లుప్తమై స్త్రీసమంబై బహువ్రీహిని బ్రవేశము నందె. కాన సీరెండును స్త్రీసమములె, సమాసాంతకార్య మివర్ణము తుదినిగల్గి మోటబరి యయ్యె, మోటుశబ్దమునందలి టువర్ణము సమాసమున టవర్ణమయ్యెను. లేదా 'మోట'యను వ్యవహారసిద్ధశబ్దమనియేని యనఁదగును" (బా. సా. వే. ౩౨౭-౩౨౮ పు.) (ఈ కల్పనమునకు బా. గు. ప్ర. ౨౬౮ పుటలోని గ్రంథము మూలము.) బరువుశబ్దములోనిది వువర్ణకముకాదు. 'బరువు' అనునది యే స్త్రీసమము. శబ్దరత్నాకరమున మోటశబ్దముసైతము కలదు. 'మోట - మోటు'అను రెండిటికిని 'దుర్ఘరమంజస' యనునర్థము కానరాదు. ఇవర్ణలోపాదికమునకు యుక్తి కన్పట్టదు.

క. ముంటి హారుదేహా మంటం।గంటి సుమాధీశు నసురకంటకు హారు ము । క్కంటిఁ గలకంటుఁ జూడం । గంటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్ (అర. ౧ ఆ. 33౮.) క. ఎలు కని యెలుఁగక । ...... । కలకంటా క్షమియింపుము...... (అర. ౧ ఆ. 3౨౬.) తరల......... । విడిచి పుచ్చుము యేను కృష్ణుఁడ వీఁడు భీముఁడు వాఁడు గ । వ్వడి.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౨.)

బాలవ్యా. బహువ్రీహిని సమాసాంత కార్యంబులు చూపట్టెడి ౨౨.

అగ్ని IIవి. ముక్కంటి - కడలిరాచూలి. నలువ - గట్టువిలుతుఁడు.

సంజీవని అగ్ని II వి పః—ముక్కంటి = శివుఁడు, కడలిరాచూలి = కడలిరా = సముద్రము, చూలు = జననస్థానముగు గర్భముగాఁగలది = లక్ష్మి. నలువ = నాలుగు వాతులు (నోరులు) గలవాఁడు = బ్రహ్మ. గట్టువిలుతుఁడు = గట్టు = మేరు పర్వతము, విల్లుగాఁ గలవాఁడు = ఈశ్వరుఁడు.

చింతామణిసూత్రములోని 'ఔపవిభక్తికవత్' అనుదళము పేక్షితమయ్యెను-కాని తెలుఁగున వచ్చు సమాసాంత ప్రత్యయములు ప్రాయికముగా నౌపవిభక్తిక వర్ణములవంటివే కాన నట్లుపేక్షించుట సరికాదు - సూరి యట్లుగ నౌపవిభక్తికముల వంటివను దళము నుపేక్షించుటచేత 'ముక్కంట'అనుచో "అచ్ఛికము 33 చే నా 'టి' వర్ణముకుముందు నిత్యముగ నిండుసున్నయగును" (బా. సా. పే. 3౮౭ పు. బా. గు. ప్ర. ౨౭౭ పు. ద్వి. ము.) అని వ్యాఖ్యాతలిద్దఱును వ్రాసిన నిండుసున్న లభింపనేరదు. బా. అచ్ఛి. 33 సూత్ర మౌపవిభక్తిక టివర్ణ మాత్ర విషయకము-అట్లైకానిచో 'అచటివారు' మున్నగుచోటులందును నిండుసున్న వచ్చి 'అచంటివారు' మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గును. కావున బాలవ్యాకరణ పక్షమున 'మూఁడు+కన్ను' అనుసమాసములో బిందుపూర్వక టివర్ణక మె సమాసాన్త మనవలయును. ఇట్లె - కడలిరాచూలి మున్నగుచోట్లను సమాసాన్తకార్యముల ప్రక్రియ నెన్నునది - "కడలిరాజో" అనుచోటి'జు'వర్ణలోపమును, 'నాలుగు' అనుదానిచో 'నలు' అను వికృతియు మున్నగునవి (బా. సమా. ౨౦ సూ) 'నిక్కలాదులు...... ...' అనుదానిచే సాధింపనగును.

బాలవ్యా. వి. బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యంబగుచో నుపమానంబు మీఁదిమేనునకు బోఁడి యగు. ౨3.

అగ్ని III వి. అలరుబోఁడి - నసబోఁడి - పూబోఁడి - విరిబోఁడి.

సంజీవని అరసి III విష:—ఈవిషయమునకు నన్నయాథర్వణీయమున మూలములేదు. "మెఱుఁగుఁబోఁడి తమ్మికంటి ఇత్యాద్యా ఉపమాన గర్భ బహు ప్రీహయః" (అహో ౨౩౬ పుట.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యమును "అలరు విలుతుఁడు కఱకఁరుఁడు మొదలైనవి బహువ్రీహులు - మెఱుఁగుఁబోఁడి మచ్చెకంటి మొదలయినవి యుపమానములు" (బాలసర. ౨౧ పుట. ద్విగుకర్మధారయా విత్యాదిసూత్రవ్యాఖ్య - వావిళ్ళవారి ముద్రణము) అనుబాలసరస్వతీయ వాక్యమును నీసూరి కల్పనమునకు మూలములు కానోపును. 'మచ్చెకంటి' అనుదాని సాహచర్యమున "మెఱుఁగుఁబోఁడి" అనునదియు నుపమానగర్భ బహువ్రీహియనియె బాలసరస్వతులుసైతము బహువ్రీహి ప్రస్తావమున వ్రాసినట్లు విశదమగుచున్నది. అహోబలపతి దానినె విశదీకరించెను. సార్ధబిందుకమగు 'బోఁడి' శబ్ద మప్రసిద్ధమగుటంజేసి బాలసరస్వతియు నహోబలపండితుఁడును "పోఁడి" శబ్దమునె యచట నుద్దేశించిరనివిశ్వసింపనగును. మెఱుఁగువంటి పోఁడి = (ఒప్పు)గలది యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీయనియర్థము. "పోఁడి - దే - వి - ఒప్పు. ఉత్సాహ......చచ్చియుఁ। బోఁడి దూలఁగకున్నయట్టి పోల్పునన్.........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౩) (ప్రాసస్థలము). విణ-ఒప్పిదము. ఉ.........సిష్టమెయిన్ భవదగ్నిహోత్రముల్ । పోఁడిగ వేల్వఁగాఁబడియె (ఆది. 3 ఆ. ౧౧౨)" (శ-ర) అనుశబ్దరత్నాకరము చొప్పున "పోఁడి" శబ్దమునకు విశేష్యత్వమున "ఒప్పు" అనియు విశేషణత్వమున "ఒప్పిదమైనది" అనియు నర్థములు ప్రయోగదృష్టములయి యున్నవి. ఇందు విశేష్యత్వమున "మెఱుఁగుఁబోఁడి - ననఁబోఁడి - తీయఁబోఁడి - విరిఁబోఁడి" మున్నగు చోటులందు బహువ్రీహియు విశేషణత్వమున నుపమానపూర్వపద కర్మధారయమును (మెఱుఁగువలె నొప్పిదమైనది = స్త్రీ) పోఁడిశబ్దమునకు సందర్భపడుచున్నవి. ఇట్లు ప్రసిద్ధమగు 'పోఁడి'శబ్దముతోడి సమాసము మూలముననే మెఱుఁగుఁబోఁడిత్యాదులు సిద్ధించుచుండుటంజేసియె నన్నయాథర్వణు లట్టివాని సిద్ధికై ప్రత్యేకముగ సూత్రింపరైరని యూహింపనగును. అలరుంబోఁడి - ననఁబోఁడి - తీయంబోఁడి - విరింబోఁడీత్యాది పూర్ణబిందుఘటితరూపములు భారతాదిప్రాచీనకవి ప్రయోగదృష్టములు కామింజేసి కావలయు నట్టి సమాసములలోనియు తాఁశబ్దము 'పోఁడి'యని సూరి తలంచెనని తోఁచుచున్నది. మఱియు 'బోఁడి'శబ్దమె యప్రసిద్ధమగుటంజేసి యచట సందర్భపడుచున్న 'మేను'శబ్దమున కిది యాదేశమనియును నుపలక్షించియుండును. సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమైన బాలవ్యాకరణ ప్రథమముద్రణమునందును దానికి సరియగు ద్వితీయముద్రణమునందును దర్వాతి

కొన్ని ముద్రణములందును "మేనకను బోఁడిమను. అలరుబోఁడి. నవబోఁడి - పూఁబోఁడి - విరిబోఁడి" అనియే యున్నది. 'అలరుబోఁడి' శబ్దమునందున్నశకు 'అలరు' అనుదానితర్వాత ఖండబిందువు లేకుండుట నరయుఁగా "పూఁబోఁడి" శబ్దములో "పూ" అనుదానితర్వాతి ఖండబిందువు ముద్రణస్ఖాలిత్యమనియు నెల్లయెడలను 'బోఁడి'శబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందువు లేకుండుటయే సూరిగారికి సమ్మతమనియు నిశ్చయింపవచ్చును. కావున "ఒకకాలపు బాలవ్యాకరణముద్రణము ననుసరించి మేనుశబ్దమున కాదేశమగునది 'బోఁడి' అనునదిగాని 'పోఁడి' అనునది కాదను నొకవివాదమును వెడలియున్నది........ఏలో యననేల........ముద్రణాలయములందలి సంస్కర్తలే 'మేనునకుఁబోఁడి' అనునపుడు 'కు'వర్ణమునకుఁ దరువాతి యర్ధబిందువును దొలఁగించియుందురు........" (బా. సా. పే. 3౫౧-3౫౨ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్యాత వాక్యము కేవలము సత్యవిదూరము. బాలవ్యాకరణ ప్రాచీనముద్రణములం దెందును 'బోఁడి'శబ్దమునకుఁ బూర్వమున (ముద్రణస్ఖాలిత్యముగఁబడిన పూఁబోఁడిశబ్దమునందక్క) ఖండబిందువు లేదు. అన్నియెడలను బోఁడిశబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందు వర్వాచీనులు ప్రక్షిప్తము చేసినదే కాని వేఱు కాదు. పరుషసరళ పరకత్వమున వచ్చు నుమా (గా) గమము సంభవించుట 'పోఁడి' 'బోఁడి' అను రెండిటికిని దుల్యమె. రెండిటిలో నేది పరమైనను నుదంతములకు ద్రుతాగమము (౮౮ విష. ౮౮ II విష.) "సరళే పరుషే చైవే"త్యాద్యథర్వణసూత్రముచేతను "సమాసంబుల నుదంతంబులగు........(బా. సంధి. ౨౫ సూ.)" అను బాలవ్యాకరణసూత్రముచేతను సిద్ధించును. ఉదంతేతరములకు రెండిటిచేతను లభింపదు. అచట బిందువు వలయునేని యుదంతేతరములకు రెండిటియందును ద్రుతాగమ ముపలక్షితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేసికొనకతీరదు. నిర్బిందుక 'బోఁడి'శబ్దమశ్లీలతాస్ఫోరకమగు ముండితత్వార్థబోధకమగుటం జేసి సూరి (చక్కని స్త్రీని బోధించు సందర్భమున) యద్దాని నుజ్జగించి సబిందు 'బోఁడి'శబ్దము నాదేశించెనని విశ్వసింపనగును. 'పోఁడి'శబ్దము నాదేశముగా నంగీకరించుపక్షమునకు సాధకములుగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత చూపిన "వాఙ్మయమున నెల్లయెడల నిట్టిసమాసముల బకారమున కిరువంకల నర్ధబిందువు తోఁచుచుండుటయు........" మున్నగు యుక్తులెల్ల నకించిత్కరములగుటచే విచారసహములు కావు. "చిగురుఁ బోఁడి మితోదరాత్త" అను ద్వ్యర్థివాక్యము పేటికావ్యాఖ్యాతృ కల్పితమే కాని కవి ప్రయుక్తము కాదు. "పోణి - దే - వి - విణ - పోఁడియొక్క రూపాంతరము. ఎ. గీ. మేటి రతులకు సురతాణి మించుఁబోణి" (శశా. ౪ ఆ.)" (శ-ర) అను రీతిగల

‘మించుఁబోణి’ మున్నగు రూపముల సాధనమునకు “పోఁడి”శబ్దము నాదేశించునపుడే దాని రూపాంతరమగు ‘పోణి’శబ్దము విషయమునఁ బ్రకృతసూత్రకార్యములు సంభవించుననెడి యుక్తియు సరికాదు. ‘పోఁడి’యను ప్రత్యేకప్రయోగసిద్ధమగు పదమునకే పోణి యనుపదము రూపాంతరమగునుగాని “పోఁడి”యను నాదేశమునకది రూపాంతరము కానేరదు. బాల ప్రక్రి. ౧౩ సూత్రమునందలి యడంగ్వాదులలోనిది ప్రత్యేకప్రయోగాహ్వ ప్రసిద్ధ‘పోఁడి’ శబ్దమేకాని యాదేశరూప‘పోఁడి’ శబ్దము కాదు. కాన నాదేశరూప ‘పోఁడి’ శబ్ద డకారము ణకారము కానేరదు. మఱియుఁ బ్రసిద్ధ‘పోఁడి’ శబ్దము వెలయుచుండఁగా నట్టిదానితో సమాసమును ఘటించుట యుక్తము గాని యట్టిరూపము నాదేశముగ విధించుట కేవలము నసంగతముగదా — ‘రామలక్ష్మణులు’ అనుదానిని సాధించుటకయి రామసౌమిత్రులని నిల్పి యందలి మిత్రిశబ్దస్థానమున లక్ష్మణశబ్దము నాదేశించుట కేవలము నసంగతము గదా. కావున సూరిగారు తలంచినట్లు ‘బోఁడి’శబ్దము నాదేశముగా విధించుటే కొంతమేలు. లేదా - బాలసరస్వత్యహోబలపత్యాదులు వ్రాసినట్లు “అలరువంటి పోఁడియనఁగా నొప్పిదముగలది యనుచొప్పున నుపమానగర్భ బహువ్రీహి నంగీకరింపవచ్చును - లేదా ‘అలరువలె నొప్పిదమైనది = యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీ’ అనురీతి నర్థము చేసికొని యీక్రింది త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నవలంబించుటయే యుక్తము. “అలరుఁబోఁడీత్యాదులుపమానపూర్వపద కర్మధారయంబులు. ఇటఁ బోఁడి పరంబగుచో నెల్లెడల నుమ్మగు. ఆపెపదంబుచే తియ్యఁబోఁడి - ననఁబోఁడి - విరిఁబోఁడి - ఇగురుఁబోఁడి - చిగురుఁబోఁడి - తలిరు-బోఁడి - పువ్వుఁబోఁడి - పూవుఁబోఁడి - పూఁబోఁడి యిత్యాదులు గ్రాహ్యంబులు - (అలరు+పోఁడి) దీనికిఁబువ్వువలె మనోజ్ఞురాలైనదని యర్థము. ఇట్లింతట నెఱుంగవలయు. ఉదా:—చు - చిగురుంబోఁడి యెఱుంగుదే యదుపతి స్త్రీలెవ్వరే నిందు లే। రుగదా (కళా. ౩ ఆ.) శా.......ద్రోవదన్ । తీయంబోఁడి వరింపఁగా వసుధ కేతేఁజూచు నాదిత్యులో। (పాంచా. ౩ ఆ.) వేల్పుం బువుంబోండ్లు (య. ౧ ఆ.) క. యౌవనము కలిగినప్పుడ । పూవుంబోఁడులకుఁ బతుల భోగంబులుగా । క.........(కళా. ౪ ఆ. మొ.)” (ప్రౌఢ. సమా. ౧౯ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములందు ‘బోఁడి’ శబ్దము పరమైనను ద్రుతాగమము రాఁగా - బా - సంధి - ౧౯ సూత్రముచొప్పునఁ బూర్ణబిందుస్థితి సుఘటమె కాఁగలదు. ఖండబిందుస్థితిని నిర్వహించు నాధారము లెవ్వియు లేవు. పూర్ణబిందు స్థితికిసైతము భారతాది ప్రాచీన ప్రయోగములు లభింపలేదు. నైషధ వసుచరిత్రాది కావ్యముల ప్రయోగములు

మఱికొన్ని యుదాహరింపఁబడుచున్నవి. ఉ. అలకుంబోఁడి.........సీకాంతాస్య ముంబోలఁగా । వలదా యీశశికిన్ (నైష. ౪ ఆ. ౧౫౫. సూ. రా. వి.) ఉ...... ...ఆచిగురుటాకుంబోఁడి నీకే తగున్ (వసు. ౨. ఆ. ౫౨) శా. పూవుంబోఁడిసుధాంశు బింబసుమహా పూర్ణాభిషేక.........(వసు. 3 ఆ.)

ద్వంద్వసమాసము

ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిష్టః స్యాత్ । త్వార్థశబ్దేన కుత్రచిత్ ।
(వికృ. హలం.- ౧౪ కారి. అహో. ౪3౫ పు.)
పరుషాణాం।గసడదవాః స్యుః పదాద్ ద్వన్ద్వే (ఆం.
చిం. సంధి. ౧౦ కారి. అహో. ౨౨౨ పుట)
ఉర్ ద్వన్ద్వే రః (ఆం. చిం. అజం. ౧౬ కారి. అహో.

సన్నయా. 3౨౪ పుట.)

౨౪౬. విషయము. ఆనజః స్యా దృతో ద్వన్ద్వే । రేఫ శ్చాంశికవే ర్మతే
(వికృ. అజం. ౪౭ కారి. అహో. 3౨౪ పు.)
ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవ దిష్టం స్యాత్ । భవే ద్రూపం మునా
పిచ (వికృ. అజం. ౪౫ కారి. అహో. 3౬౫ పు)
అన్యత్రాఽపి క్వచి ద్భవేత్ (వికృ. హలం. ౧౭ కారి.
అహో. ౪3౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష:—సంస్కృతమందువలెనె (౨౬౪ I విష. ౨౬౪ VII విష.) యచ్చతెల్గునందును 'చా'ర్థమున నితరేతరయోగ ద్వంద్వమును-సమాహారద్వంద్వమును నగును. తెల్గు విగ్రహమున చశబ్దార్థకముగు 'ను' శబ్దము నిలిచి సమాసమున లోపించును - సాధారణముగా ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మాచ్ఛిక స్త్రీసమపదము నుత్తరపద మాచ్ఛిక మాత్రమును నై యుండును. సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వమును మిశ్రద్వంద్వమును నుండ నేరవు. ఇతరేతర యోగద్వంద్వమున సమాసఘటిత పదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి వచనము నిల్చు ననఁగా బహువచనాంతమె యగును - సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును - ఉదా:—తల్లియుఁ దండ్రియును (వచ్చిరి)=తల్లిదండ్రులు (వచ్చిరి), కూడును జీరలు ననువాని సమాహారము = కూడుసీర. "తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాద్యయ స్తికృయజ్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః" (అహో. ౪3౨ పు.) సమాహార మనఁగా సమూహము లింపున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమె యగును, ద్వంద్వఘటితపదములు భిన్నగాగకములెయైనను నుత్తరపదలింగమె సమాసమున కగును - ద్వంద్వఘటితపదముల

పౌర్వాపర్యము సంస్కృతమందువలె నచ్చతెల్గునందును గ్రహింపనగును. (ఆంధ్ర VII విష.) ఏకశేషవృత్తియు సంస్కృతమందువలెనె తెల్గున నూహింపనగును (ఆంధ్ర IX విష.). ఉదా:—తల్లియు+తల్లియు=తల్లులు-ఇట "తల్లిదల్లు" లనరాదు. సమాహారద్వంద్వమును నయితము సాధారణముగ సంస్కృతమార్గముననె యెన్నునది (ఆంధ్ర VIII విష.)

ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిత్యాది:—త్వార్థశబ్దేన=భావార్థక కృదంత శబ్దములతో (ఏకవచన మవివక్షితము - లేదా "త్వార్థశబ్దైశ్చ" అనుపాఠ మంగీకరింపనగును.)

ఘటితమగు ద్వంద్వసమాసము, కేషాంచిదిష్టః స్యాత్ = కొందఱకు సమ్మతమై యుండును. త్వప్రత్యయము భావార్థకతద్ధితముగాన నిట "త్వార్థశబ్దము" భావార్థమాత్రపరము. లేదా కవిశిరోభూషణములోని "క్త్వార్థశబ్దేన" అనుపాఠమునె యంగీకరించినను నవ్యయములగు క్త్వత్తులు భావార్థకములె కాన "క్త్వార్థశబ్దేన" అనుదానికి భావార్థకశబ్దముతో నని యర్థము నెన్ననగును. (చూ. ౩౦౯ విష.) "టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాద్ । భావార్థే సాసమాసయోః" అని ముందువచింపబడును. ఉదా:—ఆటపాటలు - వ్రాతకోతలు - రాకపోకలు - వచ్చురాములు-(ఇట్టిచోటులందుఁ బూర్వపదాంత్యవర్ణలోపము గల్గునని వ్యాఖ్యానించునది) వచ్చుటయు రామియు). ఔగాములు (ఔటయు+కామియు) విని వినములు (వినికియు+వినమియు) మొ. ఈ తుది యుదాహృతులందువలెనె యుత్తరపదము వ్యతిరేకభావార్థకముగనె యుండెడి భావార్థక ద్వంద్వసమాస మీక్రిందిరీతిని ద్విలింగలక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను - "భావద్వంద్వంబునం దొలిపదంబు టవర్ణకంబునకు లోపంబగు. టవర్ణకం బిటఁ గృత్ప్రత్యయంబున కుపలక్షణంబు. ఉదా:—ఔగాములు (ఔట+కామి) (పర. 3 ఆ.) చెల్లుచెల్లములు (చెల్లుట+చెల్లమి) (వేం. పంచ. ౧ ఆ.) వచ్చురాములు - (వచ్చుట+రామి) (పాండు. ౪ ఆ.) వినివినములు (వినికి+వినమి) (సా. ౨ ఆ.) (వినికి = వినుట)." (ప్రౌఢ. సమా. ౩౧ సూ.) కవిశిరోభూషణమునఁ బ్రకృతాథర్వణకారిక యీక్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడి యున్నది. "వచ్చిరాములు - చేసిచేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇత్యాదావపి ద్వన్ద్వసమాసః సాధురేవ. ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిష్టః స్యాత్ క్త్వార్థశబ్దేన కుత్రచిత్. ఇత్యాథర్వణవచనాత్. వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ. వచ్చిరానికుచంబులు ఇతి దీర్ఘప్రయోగస్తు న ప్రామాణికః" (అహో. ౪౩౫ పుట.) పైయహోబలోదాహృతులలో ద్వంద్వఘటితపదార్థముల కేకక్రియాన్వయముగాని పరస్పరసాహిత్యరూపమగు నేకార్థీభావరూపసామర్థ్యముగాని లేకుండుటంజేసి యట్టి

యెడల ద్వంద్వసమాసము దుర్ఘటమై యున్నది. "హరిహరావిత్యాది ద్వన్ద్వేతు పరస్పరసాహిత్య మేవాన్వయః (౨౮౮ I విష.)" "పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మేకస్మిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్ర తత్రేతరేతర యోగః-పరస్పరసాహచర్యం, చార్థః, ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః, యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి-అత్ర పరస్పర సాహిత్య సూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (౨౮౮ VII విష.) అను నిట్టి ద్వంద్వ సమాసలక్షణములు పయి యహోబలపతి యిచ్చిన "వచ్చిరాములు-చేసిచేయములు చొచ్చిచొరములు" మున్నగువానియం దెంతమాత్రమును లేవు. వీనియందు సమాసమునకు విషయముకానట్టి వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యమె చూపట్టుచుండుటం జేసి "వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ" (అహో. ౮౩౫ పు.) అనురీతి నవి వాక్యగతములగు భిన్నపదములుగ "వచ్చియు రామి" అనురీతిని బ్రయోగింపఁదగినవె యనవగును, లేదా వానియెడల "వచ్చురాములు (వచ్చుటయు+రామియు) చేయుచేయములు (చేయుటయు+చేయమియు) చొచ్చుచొరములు" (చొచ్చుటయు+చొరమియు.)" అనురీతిని నిల్పనగును. అర్వాచీనులగు కవిజనమండనకారాదులెల్ల నీయహోబలపతిమార్గమునె యనుసరించిరి. "ఏకధాతునిష్పన్నములైన క్త్వార్థకవ్యతిరేక భావార్థకములు ద్వంద్వమగును. ఉదా:—చేసిచేయములు - ఒహంళమనుట భిన్నధాతునిష్పన్నములు ద్వంద్వము కావచ్చునుటకు . ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - మొ." (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౮ సూ.) ఇట్టిసమాసములు శాస్త్రవిరుద్ధములగుటచే నగ్రాహ్యములు - గాణపతవివరణకర్త క్త్వాంతమునకే టప్రత్యయాంతార్థమును జెప్పుచు నీక్రిందిరీతిని వివరించెను. "శోభిల్లు నొక్కెడఁ గలిప । యాభీష్టంబగుచు ద్వంద్వ మా<u>క్త్వార్థముతో</u>." (నా రా. ౩౭౮ కారి. ౩౦ పద్య-సమా.) "ఉదా:—వచ్చి రాములు (వచ్చుట రాకపోవుట) చేసి చేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - చెల్లిచెల్లములు - వినివినములు - మొ. ఈ యుదాహరణములందు వచ్చి ప్రభృతుల క్త్వార్థక ప్రత్యయము భావార్థకము." (గాణ.) అవ్యయములగు కృత్తులు భావార్థకములనుటలో విరోధము లేకున్నను 'ఇచ్చి' మున్నగువానికి 'ఇచ్చుట' అను 'ట' ప్రత్యయాంతార్థము కవిప్రయోగములం దెచ్చుటను నప్రసిద్ధముగుటంజేసి యిట్లు <u>క్త్వాంతమును నిల్పి సమన్వయించుమార్గము గ్రాహ్యము కానేరదు. (విస్తర I).</u>

విస్తర. I ౨౮౮ పిష:—"ఒకెడ ననుటచేఁ బగాములని యుండఁదగదు. బోగాము లనురూపముండును - వచ్చిరాని కుచంబు లిత్యాదుల వచ్చి మొదలగునవి వ్యస్తములు - వచ్చిరాని కుచంబులను దీర్ఘరూపము ప్రామాణికముకాదని

వ్యాఖ్య.) ద్వంద్వఘటితపదములు రెండును ఋదంతములై యుండఁగా నారెంటికిని విద్యాసంబంధముగాని యోనిసంబంధముగాని వెలయుచుండఁగా నట్టి ఋదన్తోత్తరపద పరకత్వమున ఋదన్తపూర్వపదీ భూత శబ్దముతుది ఋకారము స్థానమున నానజాదేశము నిత్యముగా నగును. అట్టి యానఙ్ఞు స్థానమున వైకల్పికముగా రేఫాదేశము తెల్గునఁ గల్గునని పైయథర్వణవచనమునకు భావము. ఇట్టి యేర్పాటుచేత గీ. మాత్రపితలను సేవించు పాత్రుఁడితఁడు" (కల్పితగీతిచరణము) మున్నగుచోటులందుఁ బ్రయోగబాధ తొలఁగునని నన్నయాథర్వణులు పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణవిధిని సవరించిరి. ఇట్లు సవరింపనిచో "మాతాపితలు" అనియే నిత్యమగు నానజాదేశరూపము గల్గి ప్రయోగబాధ గల్గునని గ్రహింపవలయును.

అహోబలపండితుఁడును జాలవఱకీమార్గముననె వ్రాసెను. "ఋకారాంతద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధీ యో ఋకారః తస్య స్థానే రః స్యాత్. మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్రిఁ దలఁతు ఇత్యాది (విస్తర. IV). క్వచిద్గ్రహణ సోఽభయత్రాన్వయ ('ఉర్ ద్వన్ద్వే రః క్వచిద్గకారోవః' అనుచోటి క్వచిచ్ఛబ్దమున కని భావము) మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిలో నెంతున్. ఇత్యాదిరూపాన్తరం సిధ్యతి. అనజః స్యాదృతో ద్వన్ద్వే । రేఫ శ్చైరికవే ర్మతే. ఇతివదద్భి రథర్వణాచార్యై రస్యైకమత్యంచ సిధ్యతీతి జ్ఞేయమ్. ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే. ఇతి మధ్యమపద స్యాప్యానజ్. తేన హోతాపోతానే ష్టోద్గాతార ఇతి భాష్యకైయటాదౌ స్థితమ్. తత్రాపి రేఫప్రయోగే హోత్రపోత్ర నేష్టోద్గాత లితి రూపం జ్ఞేయమ్. క్షత్త్రియవంశ్యులై జగతి నిత్యాదిపర్వ పద్యే చతుర్థపాదే మాంధాతృపదస్య సంయుతాసంయుత ప్రాసత్వేన ఋకారాంతత్వమేవ. న స రేఫత్వమితి జ్ఞేయమ్. పితాపుత్త్రా విత్యత్రాపి రేఫే పిత్రపుత్త్రులు ఇత్యపి రూపం సమంజస మేవ" (అహో. ౩౨౮-౩౨౯ పు.)

ఈకవిశిరోభూషణచర్చయందుఁ గొన్ని విమర్శనీయాంశములు గలవు. "ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే ఇతి మధ్యమపదస్యా

విస్తర. IV ౨౮౬ విప:—పుత్రశబ్ద మేకతకారకమును సాధువగుటచేత "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్రిఁ దలఁతు" అనుచో ప్రాసము నిర్బాధము. "పుత్త్ర (త్ర) పు. పుతి త్రాయతే (పుత్ + త్రై + క) 'పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మా । త్పితరం త్రాయతే సుతః........పూ+క్త్ర - హ్రస్వశ్చ........." (శబ్దస్తో.) "పుత్త్ర. (త్ర) పు.........పునాతి పిత్రాదీనితి. (పూ+క్త్ర) 'పువోహ్రస్వశ్చ' (ఉణాది. ౪ అ. ౧౬౪.) ఇతిక్త్రః. ధాతోః హ్రస్వత్వంచ." (శబ్దకల్పద్రుమకోశము.)

నజ్" అను నిందలి పంక్తులనుబట్టి యహోబలపతి 'హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ ఉద్గాతాచ' అనెడి బహుపదద్వంద్వవిగ్రహము నాశ్రయించెననుట స్పష్టము. కానట్టియెడల 'హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః' అనుసమాసరూపమే సిద్ధించునుగాని యీ క్రింద వివరింపఁబోవు ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వవిగ్రహమునందు సిద్ధింపవలసిన 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అను సమాసరూపము సిద్ధింపనేరదు. కానఁ బయి కవిశిరోభూషణపంక్తులు ప్రామాదికములని తోఁచుచున్నది.

పాణినీయులమతమున నానఙ్ఞు బహుపదద్వంద్వమున మొదటిపదములకు రాకుండుటయు మూఁడవపదమునకు మాత్రము వచ్చుటయు (హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః) బయినుదాహరించిన కౌముదీ బాలమనోరమా గ్రంథములనుబట్టి విశదమగుచున్నను ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వ విగ్రహక స్థలమున సమాసములోని మూఁడుపదములకును నట్టియానఙ్ఞువచ్చుట సమ్మతమయియున్నది. "ఆనేకోక్తేః హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః. ద్వయోర్ద్వయోర్ద్వన్ద్వం కృత్వా పునర్ద్వన్ద్వేతు హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః" (సి.కౌ. "చార్థే ద్వన్ద్వః (౨-౨-౨౯)" అను ౯౦౧ సూత్రపు వివరణము.) దీని బాలమనోరమా వ్యాఖ్య:— "అనేకోక్తే రితి...... హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ ఉద్గాతాచ ఇతివిగ్రహే బహూనామపి ద్వన్ద్వ మనేకగ్రహణ మితిభావః. అనఙ్ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతి నేష్టృశబ్దస్యైవ ఉత్తరపదపరకత్వాత్ 'ఆనఙ్; నతు హోతృపోతృశబ్దయోరపి, ఉత్తరపదస్య మధ్యమపద వ్యవహితత్వేన హోతృపోతృశబ్దయో రుత్తరపదపరకత్వాభావాత్. నసుతర్హి హోతా పోతానేష్టోద్గాతారః ఇతి కథ మిత్యత ఆహ, ద్వయోరితి:—హోతాచ పోతాచేతి ద్వయోర్ద్వన్ద్వః.హోతృశబ్దస్యానఙ్. తతశ్చ. నేష్టాచ ఉద్గాతాచేతి ద్వయోర్ద్వన్ద్వః. నేష్టృశబ్దస్య ఆనఙ్, తతః హోతాపోతారౌచ నేష్టోద్గాతారౌచేతి ద్వన్ద్వద్వయగర్భో ద్వన్ద్వః. తత్ర నేష్టోద్గాతృశబ్దే ఉత్తరపదే హోతాపోతృశబ్దస్య ఆనజిత్యర్థః. ఆనజి ఙకార ఇత్. ఙిత్త్వా దన్తాదేశః. అకార ఉచ్చారణార్థః. అన్తర్వర్తినీం విభక్తి మాశ్రిత్య పదత్వా న్నస్య లోపః" (బాలమ. సి.కౌ.౯౦౧ సూ). (విస్తర V.)

విస్తర V ౨౮౬ విమ:—పయిసందర్భమునుబట్టి బహుపదద్వంద్వ సమాసమధ్యమున నొక్క ఋదంతపద మున్నను నట్టి ఋకారమునకు రేఫాదేశ మగుననుచుఁ గవిసంశయవిచ్ఛేదమున నడిదము సూరకవి వ్రాయుట మిక్కిలి పొరపాటగుటకు సందియము లేదు. ఇట్టి యపమార్గమునే గుప్తార్థప్రకాశికా కర్తయు ననుసరించెను - ఇందలి ప్రమాదముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

తే.గీ. ధర ఋకారాంత శబ్దంబు ద్వంద్వ మైన। రేఫమగుచుఁ బ్రవర్తిల్లు దృఢముగాను। పత్త్రివరహయవాగ్వధూనేత్రముఖసు। రాభినందితపాదాబ్జ యన్నయట్లు,

(ప్రత్రిచరహాయః = గరుడవాహనః+వాగ్వధూనేతా (తృ = బ్రహ్మ). ప్రయోగము-ఆదిపర్వము. నన్నయభట్టు. ఉ. క్షత్రియవంశ్యులై ధరణిఁ గావఁగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ । క్షత్రియవైశ్యశూద్రు లనఁగా నుతికెక్కిన నాలుగుజాతులన్ స్వచా । రిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు కాచినయట్లు రామమాం । ధాత్రరఘుక్షితీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబులన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౭) (కవిసం ౧ తరం-౧౩౨-౧౩౩ ప.). ఇట్లీతఁ డీరేఫాదేశమును నిత్యముగా విధించెను. ఈపక్షమునఁ బైకల్ప తరువులో నుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములెల్లఁ బ్రతిఘటించుచున్నవి. పై నన్నయ ప్రయోగ మహోబల పండితుఁడు వ్రాసినట్లు సంయుతాసంయుత ప్రాసముచే సమర్థిత మగుచుండఁగా నట్టి యలక్ష్యమును మూలముగాఁగొని పై నన్నయాది ప్రయోగ ములకును నన్నయాథర్వణ వచనములకును విలక్షణముగా సూరకవి యిట్లు లక్షణ సృష్టి చేయుట కేవలము పొరపాటు (చూడు. ౧౯౨౦ క్రీ. శ. రౌద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస సాహిత్యపరిషత్పత్రికలోని నారచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అను వ్యాసము).

ఇట్టిసూరకవి యపసిద్ధాంతమును రాద్ధాంతీకరించుచు బాలవ్యాకరణగుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నసంగతముగ వ్రాసెను. క్షత్రివంశ్యులై యను పద్యమునందలి ప్రాసములో 'త్రి' అనునది ద్విత్వతకారకమను నిశ్చయముతో గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నందు సంయుతా సంయుతప్రాస మనుట సరికాదని చర్చించెను. "ఆ-వె. క్రింద జడ్డలును బిఱుంద బిందువులును । నూఁది ప్రాసములకు నుండెనేని । హ్రస్వ మొకటి నిడుదయక్కరం బొక్కటి । వానిమొదల నిలుపవచ్చు నెందు. (అప్పక. 3 ఆ. ౨౮౭) అను లక్షణపద్యము ననుసరించి.........క్షత్రియ ఇత్యాదులందు హ్రస్వపూర్వకమైన సంయుక్తతకార ప్రాసంబునకు 'మాంధాతృ'అను నాల్గవపాదమందు సంయుక్తము కాని కేవల తకారప్రాసంబు దీర్ఘపూర్వకంబై ప్రతి భటంబుగా నెట్టు లుండఁజాలును?........." (బా.గు.ప్ర.ప్రకీర్ణ.౯౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ గుప్తార్థప్రకాశికాచర్చ కేవలము నవిమర్శమూలకము. ప్రాసపూర్వాక్షర మొకయెడ గురువైనచోఁ దక్కినపాదంబులందును గురువే కావలయుననియు నొక యెడ లఘువైనచోఁ దక్కినచోట్లను లఘువే కావలయు ననియును సిద్ధాంతము. ఈసిద్ధాంతపువివరణమె పైనివ్రాసిన "క్రింద జడ్డలు" అను పద్యము. క. గురులఘు వులలో నెయ్యది । మురహర తొలిచరణమునకు మొదల నిలుచు ని । ద్ధర నాపై నిడు ప్రాసా । క్షరముల పూర్వమున నదియ కదియింప నగున్ । (అప్పక - 3 ఆ. ౨౮౨ ప.) దీని మూలమె యనఁదగు ననంతుని లక్షణము. క.ఆదిని గురులఘువులలో । నేది నిలిచె

నదియె మొదల నిడి పాదములు। త్వాదింపవలయు నుపజా। త్యాదుల మిశ్రములు దక్క నంబుజనాభా (ఛందోద. ౧ ఆ. ౩౦). ఇట్లగుటచేత "క్షత్త్రియవంశ్యులై...... ......" అను నన్నయపద్యము సంయుతాసంయుత ప్రాసమునకు లక్ష్యమనుటలో విరోధమేమియు లేదు. కావుననే యీనన్నయపద్యమునఁ బ్రాసభంగము లేకుండు టకై "మాంధాత్ర్రఘుక్షితీశులు" అను రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి క్షత్త్రియ శబ్దము ద్విత్వకారకమగుటచేఁ బ్రాసములందు ద్విత్వావృత్త్యనావశ్యకతా సిద్ధాంత మును నెలకొల్పక తీరదనెడి గుప్తార్థప్రకాశికా వాదమునకుఁ బ్రసక్తి లేకున్నది. (బా. గు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౪౯౭ పు. ద్వి. ము.) "క్షతం నాశం శత్రూణాం రాతి దదా తీతి క్షత్రమ్ = (శత్రులకు నాశమును గలిగించువాఁడు.) క్షత్ + రా + క = క్షత్ర" అను ప్రక్రియచొప్పున నేకతకారక క్షత్రశబ్దమును సాధింపనగును. (రా = దానే - గ్రహణేచ - అదాది...శబ్దస్తో). సర్వశబ్దసంబోధినీ శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో క్షత్రశబ్ద మేకతకారకముఁగానె చూపఁబడినది. అట్లయినను క్షత్త్రశబ్దము ద్విత్వకారక మని ప్రామాణికులు తలంచుచున్నారు. "క్షత్ - పు. (క్షణ క్విప్. క్షత్) తత స్త్రాయతే (క్షత్ + త్రై + క) క్షత్త్రః. క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః। క్షత్త్రస్య శబ్దో భువ నేషు రూఢః-ఇతిరఘుః" (శబ్దస్తో). ఇట్లు క్షత్త్రశబ్దము ద్విత్వకారకమే యన్న పక్షము నందును హాలంతరసంయుక్తమగు ద్విత్వమునందలి యొకహల్లు లోపించు ననెడి (౧౯౯ I విప.) పద్ధతిచొప్పున 'క్షత్ర' అను నేకతకారకరూపము సాధువగుచున్నది. మఱియు ద్వంద్వసమాసఘటితముకాని మాంధాతృశబ్దము సయితము 'క్షత్త్రియ' శబ్దప్రాసమున నీక్రిందిరీతిని గవిప్రయోగదృష్టమగుచుండుటచేత క్షత్త్రియశబ్ద మే కతకారమగుటయుఁ గవిసమ్మతమే యని నిశ్చితమగుచున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాసిద్ధాం తమును నున్మూలితమగుచున్నది. క. క్షత్త్రియధర్మంబున మాం। ధాతృఁడు రాజ్యంబు నీతిఁ దగఁ బాలించెన్। (నందిసింగన బలరామ విజయములోని దని లక్షణ చూడామణియను నామాంతరముగల రంగరాట్ఛందమునఁ దృతీయాంకమున సంయుతా సంయుతప్రాససందర్భములో నుదాహరింపఁబడినది).

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త సమాసపరిచ్ఛేదమునందలి ప్రకృతసూత్రమునకు వ్యాఖ్య చేయునప్పటికి "క్షత్త్రియవంశ్యులై యనుభారతాదిపర్వపద్యపుఁ జతుర్థచరణమున 'మాంధాతృ' 'మాంధాత్ర' అను రెండుపాఠములు నుండవచ్చునను తలంపుతో నుండి యేవేవో యశాస్త్రీయవిషయములను (౮౮౧. ౮౮౨. ద్వి. ము.) వ్రాసెను. తర్వాత గ్రంథాంతమునఁ (౯౭౭. ౯౭౮. పు. ద్వి. ము.) బయిరీతి నడిదముసూర కవిగారి "యడిదంబే బెడిదంబనుచు" నట్టియపమార్గము ననుసరించి వ్రాసెను.

సమాసపరిచ్ఛేదమున నింకను ననేకములగు నశాస్త్రీయప్రసంగములు చేసెను. "ద్వన్ద్వైగ్రే ర్వాణికే దీర్ఘా త్పరతోఽపి వికల్పతః" అనెడి యొక నిర్మూల నిరాధార కారిక నాశ్రయించి "దీర్ఘంబుతరువాత వచ్చు ఋకారంబునకు రేఫాదేశంబుకలుగునని చెప్పుటచేత 'మాత్రపితృబుద్ధి నంభోధి పుత్రిం గొలుతు' ఇత్యాదికవిప్రయోగంబులు సాధువులయ్యె. హ్రస్వంబునకుఁ దరువాతవచ్చు ఋకారంబునకు నీసూత్రంబుచే రేఫాదేశంబుగలుగదు. అందున 'పితాపుత్రులు' అన్న యానజాదేశయుక్తరూపంబె సాధువగుసుగాని "పిత్రపుత్రులు' అని రేఫాదేశసంయుక్తరూపంబు శాస్త్రీయంబు కాదు.........కావుననే యీక్రిందిపద్యంబునం బితృశబ్దంబు రేఫాదేశాంతము కాలేదు. క. నామముల 'బితృపితామహానామంబుల......" (౨౮౧ పుట. బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము.) అని యిట్లెన్నెన్నో యశాస్త్రీయప్రసంగములను నన్నయాథర్వణులకు సమ్మతములు కానివానిని బ్రసంగించెను. దీర్ఘము తర్వాత నున్నచో—'మాత్ర పితామహులు'—అనునదినయితము ఋకారాంతపదపరకము కాకున్ననుసాధు వేయని కదా యీయన యభిప్రాయము.సందియ మేల? "శాస్త్రంబునమాంధాతృ రఘుక్షితీశుల అన్నద్వంద్వంబులో రఘుక్షితీశశబ్దంబు సమాసచరమావయవంబు (కడపటిపదంబు) కాన దానికిఁ బూర్వంబునందున్న మాంధాతృశబ్దంబునకు రేఫాదేశంబు రావచ్చును.........." అని కంఠోక్తముగనే వ్రాసిరి. (౨౮౨ పుట. బా. గు. ప్ర. ద్వి ము.) ఇట్టి వింకను నిట ననేకములగు నన్నయాథర్వణ సూత్ర విరుద్ధవిషయములు పెక్కు గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

బా-సా-పే-వ్యాఖ్య (౧౯౩౭ క్రీ. శ. ముద్రితమైనది.) లో ౧౯౨౦ సంవత్సరపు (క్రీ-శ) రౌద్రిసంవత్సర జ్యైష్ఠాషాఢమాస పరిషత్పత్రికలోఁ బ్రచురితమగు నా రచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అనువ్యాసము ననుసరించి యీసందర్భము వ్రాయఁబడుటచే "కాన సిద్ధద్వంద్వమునం దానజాదేశమున కవకాశము తోఁచెడి స్థలములందలి ఋకారమునకు రేఫము వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము" (బా. సా. పే. 393 పు.) అని యిట్లుగ నథర్వణసిద్ధాంతానుకూలముగ వ్రాయబడి నను వ్యాఖ్యాత కానజు వచ్చెడిస్థలము సరిగ బోధపడమింజేసి కావలయును కొన్ని యశాస్త్రీయ ప్రసంగములను వ్రాయఁబడెను. "బహుపదద్వంద్వమునను పూర్వపూర్వములగు ఋకారములకే రేఫంబగును........." (బా. సా. పే. 393 పు.) అని వ్రాయఁబడెను. బహుపదద్వంద్వంబునఁ బూర్వపూర్వముల ఋకారమునకు రేఫాదేశముగాని యానజుగాని రావనుట యీపలుకు విశదీకరింపఁబడెను. ఈతఁడు గుప్తార్థప్రకాశికను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "యతియుఁ

ఇంక నీవిషయమునఁ బ్రయోగవిమర్శము చేయవలసియున్నది. క...... నిజ మా। తా పితృ పక్షప్రబల భ। యాపహుఁ డాస్తీకుఁడు......(ఆది. ౨ఆ. ౧౬౨.) క.......మాతాపితృ భ్రా। వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన......(శాంతి. 3 ౭33.) పయి పాణినీయసిద్ధాంతముచొప్పునఁ బయి ప్రయోగముల నొకరీతిని సమర్థించుకొననగును. తే-గీ. మాతృపితృహీనయైనను భ్రాతృరహిత। భావ మొందిన... (అను. ౨ ఆ. ౨౨౭.) ఇందుఁ బయిపద్ధతిచొప్పున "మాతాపితృహీన" అనినచో ఛందోభంగమగునుగాన "గీ. మాత్రపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత" అని యిట్లు రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమూలమున సాధుత్వమును గల్పించుకొన నగును. ఈరీతినే యీక్రిందివానిని సమర్థించుకొనవచ్చును. తే-గీ. మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత స। హస్రకంబులు.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౧౮.) ఇందును "మాత్రపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత" అను పాఠము నంగీకరించి పయిరీతిని సమర్థించుకొనవచ్చును. క. మృతుఁడయ్యెను భ్రాతృపుత్రమిత్రయుతముగన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧3౭.) ఋకారాంతమునకు ఋదంతము పరమైనను బుత్రశబ్దము పరమైనను ఆనజ్జుగాని రేఫాదేశముగాని రావచ్చునుగాన నిట్టియెడలసయితము "భ్రాత్రపుత్ర" అనురీతిని రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సమర్థింపనగును. పయిదానిలోఁ గొన్ని ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వములుకాకున్నను మొదటి రెండిటికిని వేఱుగ నొక ద్వంద్వమును దక్కినవానికి వేఱుగ మఱొక ద్వంద్వమును నంగీకరించి యట్టి ద్వంద్వద్వయమునకును మరల ద్వంద్వమును ఘటించుటలోఁ బయిపాణినీయపద్ధతిచొప్పున విరోధము కల్గనేరదు. ఈరీతిని మొదటి

బైసందర్భముంబట్టి గడపటిపదమునకు ముందున్న ఋకారాంతసంబంధమైన ఋకారమునకే యీరేఫాదేశ మనియు, దీర్ఘాకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములెల్ల రేఫాదేశాభావపక్షమున సంస్కృతవ్యాకృతి సిద్ధమగు నానజాదేశముచే నైనవనియు నిరూపింపశక్యమగుచుండ........." (బా. సా. వే. 3౫౭ పు.) ఈవ్రాఁత తాను విమర్శించుచున్న గుప్తార్థప్రకాశికవాదము నవగాహనముచేసికొని వ్రాసినట్లు తోఁచదు. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరించిన "మాతృపితృగురులు" మున్నగుచోటులఁ గూడ రేఫాదేశము సయితము రాదని కదా యాతఁ డుదాహరించెను. ఇట్టిస్థలములకుఁ దానేమియు సమాధానము వ్రాయలేదే. "దీర్ఘాకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములు" అని వ్రాసెను. అట్టిప్రయోగము నొక్కటినేని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరింపనే లేదు.

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్వము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను క్షతిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రిందిప్రయోగములు పయిరీతిగ సంఘటితము కుదురుపడకున్నవి. క....నె। మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల। వదె పితృపుత్త్రాది బంధువర్గమునధిపా. (శాంతి. ౪ ఆ. ౧౦.) సీ. పితృమాతృహీనవై యతినైచ్యవృత్తి నే, నెబ్భంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనిలో మొదటిపద్యమున 'పిత్రపుత్త్రాది' అనియు రెండవపద్యమున "పిత్రమాతృహీనవై' అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానఙ్రాఁ దగిన స్థలములు గావని కవిబ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రనకతీరదు. లేదా యీరెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని పాణినీయపద్ధతిని గుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో ర భేదః" అను చొప్పున "మాతుః పితుశ్చ హైన్యం యస్య సః" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వంద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (సి. కౌ. తద్ధితార్థో త్తరపద సమాహారేచ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౮ సూత్రముక్రింద) వార్త్తికముచొప్పున మాతృపితృశబ్దములకు నిత్యమగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (రుహా విభాష కపవాద) యున్నను నుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనఙ్ రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాదు. ఇట్లైన ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే" అను సూత్రమునఁ బుత్రశబ్దపరకత్వ ముపదేశింపఁబడఁ లేదుగాన పుత్రశబ్దము ననువృత్తిచేసి వాక్యభేదమున నన్వయించుటచేత నట్టివిధి లక్ష్యానుసారముగ వర్తించునేకాని సార్వత్రికము కానేర దనెడి పాణినీయ పద్ధతిచొప్పున ననిత్యమగుటంజేసి "పితృపుత్త్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనఙ్" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నట్టిదేయనవచ్చును. అనియీరీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీ యానఙాదేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తర్క వాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నంగీకరింపలేదు. "హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ హోతృ పోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. సే (సమాసే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాన్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహిత త్వాత్. హోతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్గాతాచ తే హోతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః ఇత్యత్రతు స్యాదేవ. సమస్తా సమస్త యో ర్ద్వయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవస్థాయా అవిరుద్ధత్వాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౭౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాన్తద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధినో ఋకారః........" అను నహోబల

పండితవ్యాఖ్య చెప్పిన ఋదంతోత్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వపదీభూత ఋదంతశబ్దమునకే యానఙాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత "మాతృపితృభావనే"త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనాశబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియెడల నానఙాదేశము రానేరదని సమాస పూర్వపదోత్తరపద వ్యవస్థచెప్పునఁ జెప్పవలసియున్నది. 'మాతాపితరౌ - పితాపుత్రౌ' మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానఙాదేశము వచ్చుననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిష్టమగునపు డానఙాదేశము రానేరదనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయ తిక్కన ప్రయోగములలో "నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలభ । యాపహుఁడు..." (ఆది. ౨ ఆ. ౧౮౨.) "క......మాతాపిత్ర భా। వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన..." (శాంతి. 3 ఆ. ౪33 ప.) అనుచోటులం దానఙ్గున కెట్లు ప్రసక్తియని శంకింపరాదు. ఆప్రయోగములలో నానఙ్గు రాలేదనియు, నచటి 'మాతా' శబ్దమాకారాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్ననగును. "మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్) జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుర్గాస్తవః" (శబ్దస్తో), "మాతా - ఆ - స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం । చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి శివరహస్యే దుర్గాస్తవదర్శనాత్" (సర్వశబ్దసంబోధిని.) ఇట్లె యహోబలపండితీయోదాహృతమగు 'మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిలో నెంతున్' అను ప్రయోగమునందును నాకారాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమె ప్రయుక్తమయ్యెనని గ్రహింపనగును. ఇట్లే యందలి "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్రిఁ దలంతు" అనుచోట సయతిము "మాతృపితృబుద్ధి" అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున సమర్థించికొననగును.

ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవదిత్యాదిః—ద్వన్ద్వేతు = వర్ణనిర్దేశవిషయమున, వర్ణములను బదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీవత్ - ఇష్టంస్యాత్ = ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్చుటయు సమ్మతమగును. అక్షరము లమహత్తులుగాన మువర్ణకాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుటయె తలుచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు - మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదా:—చజలు = చకార జకారములు = చాయును జాయును = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణనిర్దేశ ఇత్యాదికారికల పరిశిష్టము. (౨౯ I విష.) ప్రయోగములు:—క.ధర జఝలను నీరెండ । క్షరములు........ । మరలిలవములను వేన । క్షరములు........

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్వము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను క్షతిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రిందిప్రయోగములు పయిరీతిగ సంశయితము కుదురుపడకున్నవి. క,...నె। మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల। వదె పితృపుత్రాది బంధువర్గమునధిపా. (శాంతి. ౪ ఆ. ౧౦.) సీ. పితృమాతృహీనసై యతినైచ్యవృత్తి నే, నెబ్బంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనిలో మొదటిపద్యమున 'పిత్రపుత్రాది' అనియు రెండవపద్యమున "పిత్రమాతృహీనసై' అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానజ్జురాఁ దగిన స్థలములు గావని కవిబ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రనకతీరదు. లేదా యీ రెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని బాణినీయపద్ధతిని గుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో రభేదః" అను చొప్పున "మాతుః పితుశ్చ హైన్యం యస్య సః" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వన్ద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (సి. కౌ. తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౮ సూత్రముక్రింద) వార్తికముచొప్పున మాతృపితృశబ్దములకు నిత్యమగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (రుహా విభాష కపవాద) యున్నను నుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనఙ్ఋ రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాదు. ఇట్లె ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే" అను సూత్రమునఁ బుత్రశబ్దపరకత్వ ముపదేశింపఁబడఁలేదుగాన పుత్రశబ్దము ననువృత్తిచేసి వాక్యభేదమున నన్వయించుటచేత నట్టివిధి లక్ష్యానుసారముగ వర్తించునేకాని సార్వత్రికము కానేర దనెడి పాణినీయ పద్ధతిచొప్పున ననిత్యమగుటంజేసి "పితృపుత్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనఙ్ఋ" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నట్టిదేయనవచ్చును. అనియీరీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీ యానజాదేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నంగీకరింపలేదు. "హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ హోతృపోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. సే (సమాసే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాన్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహితత్వాత్. హోతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్గాతాచ తే హోతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః ఇత్యత్రతు స్యాదేవ. సమస్తా సమస్త యో ర్ద్వయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవస్థాయా అనిరుద్ధత్వాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౭౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాన్తద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధీయో ఋకారః........" అను నహోబల

పండితవ్యాఖ్య చెప్పిన ఋదంతోత్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వపదీభూత ఋదంతశబ్దమునకే యానజాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత "మాతృపితృభావనే"త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనాశబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియెడల నానజాదేశము రానేరదని సమాస పూర్వపదోత్తరపద వ్యవస్థచెప్పునఁ జెప్పవలసి యున్నది. 'మాతాపితరౌ - పితాపుత్రౌ' మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానజాదేశము వచ్చుననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిష్టమగునపు డానజాదేశము రానేరదనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయతిక్కన ప్రయోగములలో "నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలభ। యా పమాండు..." (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౨.) "క......మాతాపితృ భా। వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన..." (శాంతి. 3 ఆ. ౪33 ప.) అనుచోటులం దానజ్జునకెట్లు ప్రసక్తియని శంకింపరాదు. ఆప్రయోగములలో నానజ్జు రాలేదనియు, నచటి 'మాతా' శబ్దమాకారాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్నవగును. "మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్) జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుర్గా స్తవః" (శబ్దస్తో), "మాతా - ఆ - స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం। చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి శివరహస్యే దుర్గాస్తవదర్శనాత్" (సర్వశబ్దసంబోధిని.) ఇట్లే యహోబలపండితీయోదాహృతమగు 'మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిలోనెంతున్' అను ప్రయోగమునందును సాకారాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమె ప్రయుక్తమయ్యెనని గ్రహింపనగును. ఇట్లే యందలి "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్త్రిఁ దలంతు" అనుచోట సాఙ్గతను "మాతృపితృబుద్ధి" అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున సమర్థించికొననగును.

ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవదిత్యాదిః—ద్వన్ద్వేతు = వర్ణనిర్దేశవిషయమున, వర్ణములను పదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీవత్ - ఇష్టంస్యాత్ = ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్చుటయు సమ్మతమగును. అక్షరము లమహత్తులుగాన మువర్ణకాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుటయు గలుచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు - మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదా:—చజలు = చకార జకారములు = చాయును జాయును = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణనిర్దేశ ఇత్యాదికారికల'పరిశిష్టము. (౨౯ I విమ.) ప్రయోగములు:—క.ధర జఘలను నీరెండ। క్షరములు.........। మరఅలవములను వేన। క్షరములు.........

(కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౨ ప.) క. పోలఁగ పుఫుబుభులకు మూ। పోలికవడి. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౩ ప.) క. అ ఆ లై ఔ లకు మఱి। ఇ ఈ లు ఋకారసహిత మె ఏలకు నా। ఉ ఊల్ దములో నొడఁబడి। ఒ ఓ లకు వళ్ళగున్ నయోన్నచరిత్రా. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౬౩ ప.) క. వలసినచో లళముల్ దళ। ములు మఱి ఋక్రాంప వర్ణములు ప్రాసములై।.......... (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౯౦ ప.) (ఇట్లు గణపగము లైన యక్షరముల ద్వంద్వమునందును స్త్రీసమరూపములు ముపర్ణకాంతరూప ములును బ్రయోగదృష్టము లగుచున్నవి. ఉ. భానుసమాన విన్ భరనభారలగం బులఁ గూడి.........(కవిజ. వృత్తాధి. ౧౦౨ ప.) చ.........నజభజాజలు రేఫముఁ గూర్చి సత్కవుల్. (అప్పక. ౪ ఆ. ౨౪౬.) పంచచామరము. కనద్యశా జరంబుతో జకారమున్ రజంబులున్। జకన్ గకారయుక్తిఁ బంచచామరంబగున్. (కవిజ. వృత్తాధి. ౮౨ ప.) 'ఆ-ఐ-ఔలకు' మున్నగు ద్వంద్వములలోని, విసంధులు. 'అ-ఆలు' మున్నగుచోటులందలి పూర్వాక్షరగౌరవములు మున్నగునవి కేవలము వింతప్రయోగములు.

అన్యత్రాపీత్యాదిః—అన్యత్రాపి = సమాహార ద్విగుసమాసేతరమగు సమా హారద్వంద్వసమాసమందును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఏకవచనము, భవేత్ = అగును. సమాహారద్వంద్వమున సంస్కృతపద్ధతి ననుసరించి ప్రాణితూర్యసేనాం గాదుల కేకవచన మెట్లును నగును. అదిగాక యితరస్థలములందును సమాహారద్వం ద్వము న నేకత్వమగును. "అన్యత్రాపి క్వచి ద్భవే దిత్య నేన కాలు సేయి ఇత్యాదా వేకత్వ మితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రాణ్యంగత్వే నైవా త్రైకత్వం సిద్ధమ్. (౨౬౮ VIII విష.) సూత్రాగమ్యేణతు 'తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి' (శాంతి. 3 ఆ. ౧౬౮) ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః." (అహో. ౪౩౨ పుట.) సంస్కృత సమాహారద్వంద్వపద్ధతులు ౨౬౮ VIII విషయమున వివరింపఁబడెను. కాని యవి సాకల్యముగఁ దెలుఁగున సంగీకరింపఁబడలేదు. సంస్కృతమున ప్రాణ్యంగాదుల సమాహారద్వంద్వస్థలములం దితరేతరయోగ ద్వంద్వము వర్తి ల్లదు. తెలుఁగున నట్లు కాదు. "ద్వంద్వం బప్రాణివాచక కృదంత శబ్ద ఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు. ఉదా:—కూడు గుడ్డ. కూరగాయ (జై. ౪ ఆ.) దరిదాపు (భోజ. ౨ ఆ.) రేవగలు. (రామా. ౨ ఆ.) కాఁకుంకగులు. (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ను శబ్దంబుచే కూరగాయ లిత్యాదులు బహువచనాంతంబులును నగునని యెఱుంగవలయు" (ప్రౌఢ. సమా. 30 సూ.). ప్రయోగములు సీ. కూడు గూరలు దొరకొల్పి.........(శాంతి. 3 ఆ. ౧౨౨.) ".........ఉ.........కూర

గాయలుం । గోయుచు..... (పన్ని. కు. సం. ౬ ఆ. ౬౬౨ ప.)" (సూ. రా. ని.) సీ.........ఆ-వె.........కూరగా।యలును వంటకట్టెయలును గడ్డి।......... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩ ప.) గీ. కూరగాయ కట్టియ విల్చి కొనఁగవలసి. (హరి. పూ. ౬ ఆ. ౫౭ ప. సూ. రా. ని. కూరశబ్దమునొద్ద) "కాలుసేయాడుతఱియందుఁ గదలవలయు" (కాశీఖండము. గాణ. ౨౭౨ పుట.) "కాలుసేయి ఇత్యాదావేకత్వమ్." (అహో. ౪౩౨.) కాలు+చేయి = కాలుసేతులు. (బా. సంధి. ౧౫ సూ.) సీ. అడవులఁ గొండలఁ బడి యాలుబిడ్డ ప; ట్టెఱుఁగని వైరిధాత్రీశులందు. (నిర్వ. ౧ ఆ. ౩౭ ప.) ఆ-వె. ఆలుబిడ్డ లేని యట్టి త్రిమ్మరియగు. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.) పయిని జూపిన ప్రయోగములనుబట్టి ప్రాణ్యంగాదులకే సమాహారద్వంద్వ మనెడి సంస్కృతవ్యాకరణ నియమమును దెలుఁగున లేదని విశదమగుచున్నది. "గీ. అత్తమామ నాఁగ నాలు మగండనఁ । గొడుకుఁగోడలనఁగఁ గొఱకుచేను (కొఱకు = నాకిలుదు. చేను=కీలుదు.) నాఁగ రేయి పగలు నాఁగ నిట్టి సమాస। ములును గలుగుఁ గవులు దెలియవలయు". (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౪౧ ప.) ఆ-వె. తల్లిదండ్రు లన్నదమ్ములు గూడ్గూర । లెలమి నాలుబిడ్డ లెద్దుబండ్లు । బఁటుతేఁడు లాటపాటలు నుభయప్ర। ధానమునకు నివి యుదాహరణలు. (ఆ. భూ. ౧౧౭ ప.)

ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగా ద్వంద్వంబగు. ౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౪౬ I విషయము. అన్నదమ్ములు - తల్లిదండ్రులు - ఊరువల్లెలు - ఆలుమగలు. మగఁడును+బిడ్డలును, పల్లమును+గల్లెమును, ఇత్యాదులు సమసింపవని యీ నియమంబున నెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౪౬ I విష:—'ఆచ్ఛికంబుతోడ' అను తృతీయాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున నుత్తరపద మాచ్ఛికమాత్రమయినం. జాలుననియు 'స్త్రీసమంబు' అను ప్రథమాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున మొదటిపదము స్త్రీసమమగు నాచ్ఛికమే కావలయుననియు స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టి లక్షణములుగల యాచ్ఛికద్వంద్వసమాసకమును సిద్ధద్వంద్వసమాసము సర్వము సాధువులనియుఁ దద్భిన్నములు సాధువులుకావనియుఁ దాత్పర్యము. ఈవిషయమునె "మగఁడును+బిడ్డలును" అనురీతి పుంలింగసమపూర్వపదకస్థలములును, 'పల్లము+కల్లెము' అనురీతి నపుంసకసమస్థలములును ద్వంద్వసమాసయోగ్యములుకావని సూరి వివరించెను. దీనినిబట్టి మిశ్రద్వంద్వసమాసములును సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వములును

సాధువులు కానేరవని విశదమగుచున్నది. "స్త్రీసమములయిన తత్సమములు తత్సమములతోఁగలసి యొక్కొకచో ద్వంద్వములగును. ఉదా:—కర్త కర్మ క్రియలు. మొ........" (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౨ సూ.) అను ననుశాసన సూత్రోదాహరణములు సాధువులుకానేరవు. 'కర్త కర్మ క్రియలు' అనునది వ్యావహారిక రూపమేకాని కవిప్రయుక్తముకాదు. ఇట్టి లక్ష్యలక్షణములకుఁ బ్రామాణికకవి ప్రయోగముగాని ప్రామాణికలాక్షణిక సూత్రముగాని యాధారములేమింజేసి యివి గ్రాహ్యములుకావు. తల్లిదండ్రులు మున్నగుచోట్ల సంధి - ౧౫ సూ - చొప్పున గసడదవాదేశము సరయునది. పయి బాలవ్యాకరణనియమములకు లొంగని కొన్నివిధములగు ద్వంద్వసమాసములు కవిప్రయోగదృష్టములు త్రిలింగ లక్షణశేషమునఁ జూపఁబడినవి. "ఒకానొకచో ద్వంద్వంబునం బూర్వపదంబు క్లీబరమంబగు. అగుచో నా మువర్ణకంబునకు లోపంబగు. ఉదా:—అందచందములు (అని. ౫ ఆ.) (అందము+చందము.). వెచ్చసచ్చములు (వేం. పంచ. ౧ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౭౯ సూ.) (వెచ్చము+సచ్చము = చిల్లర రొక్కమప్పు) సీ. చెల్లుసెల్లముల కీడ్పింపవచ్చిన సొమ్ము మగుడ నీలేని కోమటిగులాము । చే సేత విశ్వసించినవారి వెచ్చసచ్చముల బెల్పుటుచు వైజాతితొండ (పంచ. వేం. ౧ ఆ.) (వైజాతితొండ శబ్దము నొద్ద. శ-ర.) (వైజాతితొండ = ఊసరవెల్లి - ఊసరవెల్లి వంటి వేసాలమారియని యర్థము.) ("అందచందము = విణ (అందము.) అందమైనది. మనోహరము. గీ...అందచందముగుచు । నొనరు నుచ్చైశ్శ్రవంబు నేత్రోత్సవముగ (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౭.)" (సూ. రా. ని.) "ఒకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబును, అందలి పూర్వపదంబు క్లీబసమంబునుగఁ గానంబడియెడి. ఉదా:—అవసరముక్కలు. క. అవసరముక్కలలం గై । దువు కర్జములందు వేఁట దోఁటలయందున్ । దవులైన ప్రాతవెంకల । మవుటన్ (రామా. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. 33 సూ.) ఇది యనింద్యగ్రామ్య మనఁదగును. కావున దీనికిమాత్రమె సాధుత్వ మెన్నునది. "కొన్నియెడల మహద్ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్య స్వరంబునకు దీర్ఘంబును జూపట్టెడు. ఉదా:—అన్నాదమ్ములు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) అప్పాచెల్లెండ్రు. (నిర్వ. 3 ఆ.) తల్లీదండ్రులు (భల్లా. ౪ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౨౮.) ఈప్రయోగములు కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపరాకున్నవి. క. సన్నిధిఁ బన్నగహారుఁడు । పెన్నిధిగని పొంగుచున్న పేదలక్రియ న । య్యన్నాదమ్ములఁ గని మా । కెన్నఁగ నేవరము లిచ్చు యిచ్చెద వానిన్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౫ ప.) అను నీ సోమునిపద్యమున "అ । య్యన్నందమ్ములఁగని" అని కవిప్రయుక్తమనుటలో

తతికానరాదు. నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యము:—"క. విను మున్నదితియు దితియును । నను గశ్యపుభార్య లిరువు రప్పుఁ జెలియ లి । ట్లనిమిషుల నసురగణముం । గనిరి........." అని తాళపత్త్రమాతృకలలో నున్నది. (విస్తర. ౭౯ I వివ.) ఇట్లె భల్లాణచరిత్ర పద్యమునందును "తల్లిదండ్రియు" అని కవిప్రయుక్తమనుటలో బాధకానరాదు.

బాలవ్యాకరణ	ద్వంద్వంబునందు ఋకారంబునకు ర వర్ణంబు విభాష
వివరణము.	నగు. ౨౪.
౨౪౬ II వివ.	మాత్రపితలు, మాతాపితలు, ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౪౬ II వివ:—"ఉర్ ద్వన్ద్వే రః" అను చింతామణి సరిగ సూరిచే భాషాంతరీకరింపఁబడినది. అథర్వణాహోబలపతి సమన్వయముల జాడ (౨౪౬ వివ.) యీసూత్రముండుఁ గానరాదు. కాని వారి సమన్వయముల కను కూలముగ వారిచ్చిన యుదాహృతులె సూరిచేఁ జూపఁబడినవి. అనఁగా రవర్ణాదేశ మానజాదేశ సమాన స్థానిక మన్నట్లె ర వర్ణాదేశముతోను 'అనజా' దేశముతోను నుదాహరింపఁబడెను.

సన్న సూ.	క్వచిత్సమాసే౽న్తగస్య । శబ్దస్యాదావపి స్థితిః. (వికృ.
౨౪౭ వివ.	హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౪౭ వివ:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, సమాసే = (ద్వంద్వ) సమాసాంతమున, అన్తగస్య = తుదినున్న శబ్దముతో నన్వయింపఁదగినట్టి శబ్దస్య = శబ్దమునకు, అదావపి = సమాసపూర్వపదమునందున్ను, స్థితిః = ఉనికి యనఁగాఁ బూర్వపదముతో నైత మన్వయించుట సమ్మతమగునని తాత్పర్యము. ఈవిధి ద్వంద్వమందును విశేషణోభయపద కర్మధారయమందును నుపచరించును. ఉదా:— కాల్సేయి వడఁకు, తోవదమ్మి విందు, పుట్టుగ్రుంకు గట్లు - కన్న పెంచినవారు - విన్న కన్నయది. మొ. "కన్న పెంచిన వారు ఇత్యత్ర అంతగస్యాపి తచ్ఛబ్దార్థస్య పూర్వత్రాప్యన్వయః - క్వచిత్సమాసే౽న్తగస్య.....ఇత్యాద్యథర్వణవచనాత్" "కన్న పెంచినవారు విన్నకన్నవారు ఇత్యాదౌ ద్వన్ద్వసమాసః" (అహో. ౪౩౫ పుట.) 'కన్న పెంచిన వారు' ఇత్యాదులు విశేషణోభయపద కర్మధారయములనుట లెస్స. (౨౭౯ వివ.) (౨౭౧ వివ. ౨౭౧ I వివ.). "ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపం బొండె నగు. ఉదా:—పుట్టుగ్రుంకు గట్లు. (య. ౫ ఆ.) తోవదమ్మి విందు. (రామా. 3 ఆ.) విన్నకన్నది. (వి. పు. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. 3౨

సూ.) పుట్టు గ్రుంకుగట్లనఁగా పుట్టుగట్టు క్రుంకుగట్టు = ఉదయాస్తాచలములని యర్థము.

భాషేయ మమితా తత్ర। దేశ్యాచిత్ర స్వభావయుక్।
తచ్చిత్ర తానుమ త్తవ్యా। పూజ్యపాద సుభాషితే
(వికృ. క్రియా. ౩౬ కారి. అహో. ౫౧౩ పు.) భూయసీ
సన్నయా. దేశ్యశబ్దేషు। లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ. అజం.
౨౮౭ విషయము. ౯౪ కా. అహో. ౩౭౨ పు.)
తత్తత్పదం పరిగ్రాహ్యం। యస్య త్సహృదయే
హితమ్. (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. ౩౭౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౭ విష:—ఈ కారిక లీనఁటకు వ్యాఖ్యాతములు. (౮౭ I విష. ౨౮౧ విషయ.)

సమాసములం దనేకవిధములగు లోపవర్ణాగమాదేశాదులు సంభవించుచుండును. అట్టివి మహాకవిప్రయోగముల మూలమునఁ దెలిసికొనవలయును. "కృత్తద్ధిత సమాసానా। మభిధానం నియామకమ్। లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం। తదభిజ్ఞానసూచకమ్" (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివృతి.) అని సంస్కృతవైయాకరణులు సైతము సమాసవిషయములు దిఙ్మాత్రప్రదర్శన యోగ్యమాత్రములె యని వచించియున్నారు. "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-౩-౧౦౯.) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్+ఉదరమ్ = పృషోదరమ్ (తలోపః)........"(సి. కౌ. సమాసాశ్ర. ౧౦౩౪ సూ.) ఉదా:—నలువది - ఆఱువది - ఇరువది - ఎనుబది - డెబ్బది - 'అలవడు' మన్నగు శబ్దపల్లవములందలి కార్యములును నిట్టివె - అలవు+పడు = అలవడు - వెలుపల+పడు = వెలువడు - తలఁపు+పోయు = తలపోయు - తెల్లవాఱు - మొ. కవ్వడి - (కవ+వడి) = రెండుచేతులందును వడిగలవాఁడు - నిక్కల (నిక్కము+కల) = నిజమగుకల. మూఁడు+నాళ్ళు = మూనాళ్ళు - నానాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) అంత+దాఁక = అందాఁక. ఆవు+తోఁక = ఆఁదోఁక. సగము+పాలు = సగపాలు = సాఁబాలు. ప్రయోగములు:—చ......పిం। గళ నయనుం డుమేశ్వరుఁడు గవ్వడి డాయఁగ వచ్చెఁ జెచ్చెరన్ (అర. ౧ ఆ. ౩౦౧.) క. నాకల నిక్కల యయ్యెడు। శోకింపకు మమ్మ (అర. ౬ ఆ. ౪౦౦.) సీ...తే-గీ...సు। ధాంశులును వచ్చు మన్నూట యఱువదింట (శాంతి. ౫ ఆ. ౪౬.) క. ఎనుబదియొనిమిది వేపురు। దనుజుల కాధ్యుండు........(ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬.) ఏ+నాఁడు = ఎన్నఁడు. క...... గ్రు। చ్చినఁద్రెళ్ళి యున్నఁడో చ। చ్చినయట్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౫౧.) మొ.

బాలవ్యాకరణ నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యం
వివరణము. బులు. ౨౦.

౨౦౮ I విషయము. నిక్కల - కవ్వడి - పువ్విలుకాఁడు - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౦౮ I విష:—నిక్కల = సత్యమైనకల. కవ్వడి = సవ్యసాచి. పువ్విలుకాఁడు = మన్మథుఁడు. 'నిక్కము+కల = నిక్కల.' అనుచో గతసూత్రములప్రకారము 'నిక్కపుఁగల' అని యేర్పడును. ఇటఁ బ్రాంతాదిసంధిచొప్పున 'నిక్కల' అని కానేరదు. "నిక్కము+కల = ని+కల" అనుచో లుప్తశేషమునకు బా. సంధి. 32 సూత్రముచొప్పున నుగాగమమురాఁగా 'నింగల' అను ననిష్ట రూపము సిద్ధించును గావున 'నిక్కల' అనునది మహాకవిప్రయోగానుసారముగ సాధువని ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యము కావలసెను. 'కవ+వడి' = కవయందు (చేతులజంటయందు) వడి = బాణమువేయుటలోని వేగము గలవాఁడను విగ్రహము చొప్పున వ్యధికరణ బహువ్రీహిచే నర్థసిద్ధి గల్గుచున్నది. కాని యట్టియెడ 'కవవడి' అనియే కావలసియుండును. అట్టి ప్రయోగములు లేవు. ఇంక 'కవ్వడి' అనురూపమే ప్రయుక్తమగుచున్నది గాన నిది ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. (౨౮౫ విష.) మఱియు వ్యధికరణ బహువ్రీహి స్వరసము కామిం జేసి (విస్తర. II ౨౬౮ VI విష.) యిది ప్రయోగానురోధమున సాధువగుచుఁ బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. "కవశబ్దం బాద్యక్షరశిష్టంబగుటయు ఉత్తరపద వకారంబు ద్విత్వం బొందుటయు తద్ధితపరిచ్ఛేదంబులోని పదునొకండవ సూత్రంబుచే నయిన 'కా' ప్రత్యయంబు లోపించుటయుఁ గలిగె." (బా. గు. ప్ర. సమా. ౨౦ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౭౬ పుట. ద్వి. ము.) బహువ్రీహి నంగీకరించుటచే సిద్ధించుచుండఁగా, 'కా' ప్రత్యయము ఘటింపనేల? దానికి లోపము చేయనేల? 'పువ్వు+విలు+కాఁడు' అనుచో 'వ్వు' వర్ణలోపమును పవపదాదిద్విత్వమును ప్రకృతసూత్రముచొప్పుననే సంభవించెనని యెఱుంగునది. బా - సంధి - 3౯ సూత్రముచొప్పున (అన్యంబులకు సహితము.........) నీ సూత్రపులక్ష్యములు మూఁటిని సాధింపరాదాయని శంకింపఁజనదు. అన్యంబుల కిత్యాదిసూత్రము నైతము ప్రయోగమూలకమె కావున నిది ప్రకృతసూత్రపు ప్రపంచమెయని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషమున నీసూత్రార్థమె పునరుక్తముగ నీక్రిందిరీతి నుపదేశింపఁబడెను. "అచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి. ఉదా:—అందాఁక (అంత+దాఁక) ఇట్లు ఇందాఁక - ఎందాఁక - అచ్చతెల్పు (అచ్చము+తెల్పు) ఆఁదోఁక

(ఆవు+తోఁక) ఆవల (ఆ+వలను) ఇట్లు ఈవల. ఇబ్బంది (ఇరు+పంది) = (అడవి పందికిని ఊరఁబందికిని బుట్టినపంది). ఇరుసెవి (ఇరుకు+చెవి). ఉద్దరి (ఉద్ద+దరి) = (వాటమై మిక్కిలి పొడవైన గట్టు) ఎడవంక (ఎడమ+వంక) ఇట్లు వలవంక. ఎగుదల (ఎగువ+తల). ఇట్లు - దిగుదల. ఏటవాలు (ఏటము+వాలు) కప్పురవీడెము (కప్పురము+వీడెము) కవ్వడి (కవ+వడి) కుఱుమాపు (కుఱుచ+మాపు) గందవొడి (గందము+పొడి) గుండ్రకడుపు (గుండ్రము+కడుపు) గొబ్బండు (గొప్ప+పండు) చిత్తరుబొమ్మ (చిత్తరువు+బొమ్మ) చిమ్మనగ్రోవి (చిమ్మనము+గ్రోవి.) చిఱుచప్పుడు (చిఱుత+చప్పుడు) చెంద్రకావి (చెంద్రము+కావి). ఇట్లు-చందురకావి. చనుమఱి (చను + మఱక) చప్పరమంచము (చప్పరము + మంచము) చొక్కసగతులు (చొక్కము+సగతులు = గుఱ్ఱము పల్లము మీఁది చక్కనైన తీఁగమోడిపని). తెగుదారి (తెగువ+దారి) దట్టకెంపు (దట్టము కెంపు) దొంతర (దొంతి+తరఁగ) నడురేయి (నడుము+రేయి) నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) నాటకసాల (నాటకము+సాల) నిక్కల (నిక్కము+కల) నిడుమోము (నిడుద+మోము) నెత్తపలక (నెత్తము+పలక) పసిపట్టు (పసిమి+పట్టు) పెందుఱుము (పెనుపు+తుఱుము) పెత్తనము (పెద్ద+తనము) పొంగట్టు (పొన్ను+గట్టు) బాపురె (బాపు+పురె) బెబ్బులి (పెద్ద+పులి) బెల్లముండెఁగ (బెల్లము+ముండెఁగ) బొందళము (బొంత+దళము) బోనపుట్టిక (బోనము+పుట్టిక) మిండతపసి (మిండఁడు+తపసి) ముంగల (ముందు+కలను) ఇట్లు - వెనుకల. ముయ్యేడు (మూఁడు+ఏడు) ఇట్లు ముయ్యాఱు. (ఈ రెండు శబ్దములు నీచఱకు సాధింపఁబడినవి. ప్రౌఢ. సమా. ౧౦ సూ. కాన నిటుఁజేర్చుట సరికాదని తోఁచెడిని.) మోసల (మొగ+సాల) వలిపవెన్నెల (వలిపము+వెన్నెల) వలచెవి (వలను+చెవి) వాతెఱ (వా+తెఱపి) వాలురమ్ము (వాలు+అమ్ము) వేగుఁజుక్క (వేగు+చుక్క) సగపాలు (సగము+పాలు) సాఁబాలు (సాము+పాలు) సుంకసరకు (సుంకము+సరకు) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు........"(ప్రౌఢ. సమా. ౩౬ సూ.)

ఇది సమాసపరిచ్ఛేదము = సమాసపరిచ్ఛేద మింతతో ముగిసెను.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

తద్ధితపరిచ్ఛేదము

స్వార్థే తనశ్చ వికృతౌ స్యాత్. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౦ కారి. అహో. ౪౦౪ పుట.)

క్వచిత్ప్రత్యయ యోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.

నన్నయా. (వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౪౯ పు.)

౨౪౯ విష. అన్యేచ కేచి దుపమానోత్తర పదలోప రూపకాఖ్యా ద్యాః.........లోపశ్చ విభక్త్యాదేః । శబ్దేషు స్యా త్సమాస కాఙ్క్షేషు. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౪౩౧-౪౪౭ పు.)

కల్పతరువు. ౨౪౯ విష:—“తద్ధితః - పుం - వృత్తివిశేషే, తద్ధితా ఇత్యధికారవిహిత ప్రత్యయేషు. తేచ ద్వివిధాః - ప్రకృత్యర్థ భిన్నార్థాః - స్వార్థికాశ్చ, తేభ్యః ప్రయోగేభ్యో హితః” (శబ్దా. చిం.) అనుకోశము చెప్పిన నాయాయర్థములకుఁ బ్రకృత్యర్థ భిన్నార్థ స్వార్థములకు హితమైనవనఁగా నాయాయర్థములను దెల్పునవి తద్ధితములని యర్థము. “తస్య భావ స్త్వతలౌ. (౫-౧-౧౧౯.) ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారో భావః, గో ర్భావో గోత్వమ్, గోతా.” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౧ సూ.) “గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ. (౫-౧-౧౨౪.) గుణోపసర్జన ద్రవ్యవాచిభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ షష్ఠ్యన్తేభ్యో భావే కర్మణి చార్థే ష్య ఇత్యర్థః (బాలమ.) జడస్య కర్మ భావో వా జాడ్యమ్. మూఢస్య భావః కర్మ వా మౌఢ్యమ్, బ్రాహ్మణ్యమ్........” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౮.) మున్నగు సూత్రములచేత భావాద్యర్థములందు సంస్కృతవ్యాకరణమున ‘త్వ’ ప్రత్యయాదు లనేకములు విధింపఁబడినవి. అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయాంతములెల్లఁ దెనుఁగునఁ దత్సమములుగ వాడుకొనఁ బడుచున్నవి. ఉదా:—గోత్వము - గోత - జాడ్యము - జడత్వము - జడత - మౌఢ్యము - మూఢత్వము - మూఢత - బ్రాహ్మణ్యము - బ్రాహ్మణత్వము - బ్రాహ్మణత. మొ. “యావాదిభ్యః కన్. (౫-౪-౨౯.) యావ ఏవ యావకః మణికః.” (సి. కౌ. తద్ధి. ౨౦౯౭.) మున్నగు సూత్రములచేత స్వార్థిక కన్ ప్రత్యయాదులును

జెప్పఁబడియున్నవి. ఉదా:—యావము = యావకము. (లక్ష). మొ. ఇట్లె స్వార్థికాది తద్ధిత ప్రత్యయములును ననేకములు గలవు. అట్టివెల్ల బహువిస్తృతము లగుటచే సంస్కృతవ్యాకరణములవలననె తెలిసికొననగును. ఇంక నాచ్ఛిక తద్ధిత ప్రత్యయములఁనువిస్తృతములె యగుటచేత వానిలోజాతికొకటిగ భావార్థక స్వార్థిక ప్రత్యయములను దిక్ప్రదర్శనముగా భట్టారకుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. త్వార్థే= సంస్కృతభావార్థక 'త్వ' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమందు, వికృతౌ = తెలుఁగున, తనశ్చ స్యాత్ = తనప్రత్యయమును నగును. చ శబ్దముహిందుచే 'ఇమి' మున్నగు ప్రత్యయములును భావార్థమునఁ గల్గునని యెఱుంగునది. సమాసవృత్తియందు వలెనె తద్ధితవృత్తియందును దద్ధితవిగ్రహవాక్యమందలి ప్రాతిపదికమున కవయవము లగు సుబ్విభక్తులు (౨౬౭ I విష) సంస్కృతవ్యాకరణములోని "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును. అట్టి తద్ధితాంత ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయ యోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఈవిషయములకు లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాది చింతామణిసూత్ర ముపలక్షణ మనఁదగును. ఇట్లె కృత్తులవిషయమునను నంగీకరింపనగును. ఉ. బంటుయొక్క+భావము = బంటు తనము=భటత్వము. ఉ. బంటుతనంబు మాటలకుఁ బాఱకు (ఉద్యోగ. 3 ఆ. ౪౯.) "బానసీఁడు - ద్వ - విణ - (బానసము+ఈఁడు.) ఉ......బానసీని నొకనిన్...... (భా. ర. విరా. ౧ ఆ.)" (శ-ర) "జూదరి. జూజరి. విణ - జూదము+అరి. ౧ జూద మాడువాఁడు. మ. అరయం దప్పొకయింత సావలన లే దాధర్మపుత్త్రుండు జూ।దరి వెంటన్...(భా. ఉద్యో. 3 ఆ. 3౪3.) (శ-ర)" పయి ప్రయోగములలో "బాన సము+ఈ+ఁడు = బానస+ఈ+ఁడు = బానసీఁడు ; జూదము+అరి = జూద+అరి = జూదరి" అని ప్రక్రియ నరయునది. శూరుఁడు ధర్మివాచకము. శూరత్వము ధర్మ వాచకము, శూరత్వ ధర్మముగలవాఁడు శూరుఁడు, శూరుని ధర్మము శూరత్వము. త్వప్రత్యయము వలెనే యీ తన ప్రత్యయమునైతము ధర్మివాచకములపైనె నిల్చును. కాన "బంటుతనము = భటత్వముగలవాఁడు = బంటు" అని యర్థము. ఇట్లగుటచే నీభావార్థక ప్రత్యయములు పోఁడిమి వాఁడిమి మున్నగు ధర్మవాచక ముల పయి నిలువనేరవు. పెద్దతనము = చిన్నతనము మున్నగుచోటులందు 'పెద్ద - చిన్న' మున్నగు ధర్మివాచకములు స్త్రీసమవిశేషణములుగాన వానిపయి షష్ఠీవిభక్తి నిలువనేరదు. కానఁ దద్ధితవృత్తి విగ్రహరచనకై వానికి విభక్తి వివక్షించునపుడు (౧౦౭-౨౭౧-౨౭౧ I. విష.) తచ్ఛబ్దముతో నవి నమసించును గాన నట్టిరూప ముతో విగ్రహరచనము చేయవలయుననియుఁ దద్ధిత ప్రత్యయము నిల్చునపు డా

విభక్తితోఁ దచ్ఛబ్దము సైతము లోపించి ప్రాతిపదికమె నిల్చుననియు నెఱుంగ నగును. ఉదా:—పెద్దదానియొక్క+తనము = పెద్దతనము. చిన్నదానియొక్క+ తనము = చిన్నతనము. ఇట్లె 'ఆకొన్నదానియొక్క+తనము = ఆకొన్నతనము' మున్నగు క్రియాజన్యవిశేషణములును దనప్రత్యయాంతము లగునప్పటి ప్రక్రియను వర్ణింపనగును. తే-గీ. దుర్బుద్ధితనము మాని (కర్ణ. 3 ఆ ౨౫.) (దుర్బుద్ధివాని తనము.). సూరి యిట్లు వివరింపకున్నను గొప్పతనము మున్నగు నాతని యుదాహరణముల ప్రక్రియకు వేఱుమార్గము లేదు. ఇట్లు వీని ప్రక్రియ నెన్నఁగునని తెలిసి కొనక ప్రౌఢవ్యాకర్త "తవర్ణకంబు పరంబగునపుడు తచ్ఛబ్దార్థంబునకు లోపంబు విభాషనగు........పెల్లాకొన్నతనాన" (భీష్మ. ౨ ఆ.) (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. "తన. ప్ర. భావార్థమున వచ్చు తద్ధిత ప్రత్యయము. ....కొన్నిచోట్ల క్రియాజన్యవిశేషణముల మీఁద విభక్తి నిమిత్తక మగు తచ్ఛబ్దము లేకుండఁగనే యియ్యది కనఁబడుచున్నది. ఉదా:—ఆకొన్న తనము - ఓర్వలేఁతనము. మొ." (సూ. రా. ని.) అని సూ-రా-నిఘంటువు పై ప్రౌఢవ్యాకరణ విషయములను స్వీకరించెను. ఇది గాణపతవివరణమునందును స్వీకరింపఁబడెను. (గాణ. తద్ధి. ౨౬౭ పుట.) క్వచిత్ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక యీ (౨౮౧ I విష. ౨౭౦ విష.) వఱకు వ్యాఖ్యాతము. ది-వి ప్రత్యయ పరకత్వమునందువలెనె (రామునిది శక్తి - దానిది కలరూపు - వారివ—నిశ్వాసముల) యీ తనప్రత్యయ పరకత్వమునందును షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందును. ఉదా:— రామునియొక్క+తనము = రామునిన్+తనము = రామునితనము. సీతయొక్క+ తనము = సీత తనము. "యొక్క లోపించినట్టి డుమంతేతరాచ్ఛికరూపములు ప్రథమైకవచన తుల్యములై యుండును గాన నీప్రకరణమున నెల్లరూపములు ప్రథమైకవచనములుగనే నిర్దిష్టములగును" (బా. సా. పే ౩౬౧ పుట.) అను పేటికావ్యాఖ్య కేవలము భ్రాంతిమూలకము. ఎల్లయెడలను నీ తనప్రత్యయము షష్ఠ్యంతమునకుఁ బరముగా భావార్థమున వచ్చును. కొన్ని స్త్రీపరుశబ్దములకు వచ్చునపుడు మాత్రమె పయి నుదాహరించినరీతిని తనప్రత్యయము చేరిన ప్రాతిపదికమున కవయవమగు షష్ఠీవిభక్తి లోపించినట్లు కనఁబడు. తక్కిన పుంలింగ పదముల కును నపుంసకలింగ పదములకును 'పెద్ద' మున్నగువానికిని దనప్రత్యయ పరకత్వమున నట్టి ప్రక్రియ యుఁచరింపదు. క్వచిత్ ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక చెప్పిన ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చుటయు నచటిద్రుతము ద్రుతస్య సర్వత్రేతి సూత్రముచే లోపించుటయు సంభవించును. తత్సమ శబ్దములకును నీ తనప్రత్యయము వచ్చు

టయు నచ్చుటి వష్ఠియు ద్వితీయాకారమునసె నిల్పుటయు ద్రుతలోపము వచ్చు టయు సంభవించును. ఉదా:—మనుమునియొక్క+భావము (ధర్మము) మనమునిన్+ తనము = మనుమనితనము - విలుకానితనము - రాముని తనము - సీత తనము. మొ. "ఉ. సుందరకుండు నేనును నసూయతనంబున.........(దశకు. ౫ ఆ. ౭౫.)... ఇట్లు స్వార్థమున 'తనము' కనఁబడుచున్నది." (సూ. రా. ని. తనము శబ్దమునొద్ద.) ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమునందుఁ గన్పట్టవు. ఉదంత స్త్రీసమములకును నదంత గుణవాచకములకును 'తన' వర్ణకపరకత్వమున నుమాగమము ద్రుతకార్యములు నగును. (౮౪-౯౭ I విష.) సొగసుందనము తెల్లఁదనము - పరుసందనము. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3.) 'పరుస' అను స్త్రీసమరూపమును గలదు. (చూ. శ. ర.) ప్రయోగ ములు:—క. నెట్టన సభలో నేవుర | కట్టెదుర నరాతితనము గాకెంతయు వా| రెట్టి తులువలో ద్రౌపది | నట్టుల పఱచెడిదె జూదమాడరె యొందున్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౭౪.) తే.........దుర్బుద్ధితనములు మాని......(కర్ణ. 3 ఆ ౮౯.) (దుర్బుద్ధి = దుష్టబుద్ధిగలవాఁడు.) క. అని కొలిచి యే బృహన్నల | యను నామముతోడఁ గన్య కాంతః పురవ | ర్తన మొనరించుచు లాసికతనమున నిపుణుండనై యతని మెచ్చిం తున్. (విరా. ౧ ఆ. ౮౯.) "లాసికా. స్త్రీ. (లస+ణ్వుల్) నర్తక్యామ్. లాసకా ఽప్యత్ర" (శబ్దస్తో.) క. వెఱ పెట్టిదియో యిన్నఁడు | నెఱుఁగని నీయట్టివాని కెవ్వారోకో యీ | పిఱికితన మింత యలవడఁ | గఱపినవా రనుచు శౌరి కలకల నవ్వెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౭.) ౯౭ I విషయమున 'చెడుగుందనము-అల్లందనము- పరుసం దనము - ఎఱుకుందనము' అనువాని ప్రయోగములు గలవు.

తనవర్ణకంబు త్వార్థంబుఁ దగు. ౧. త్వార్థంబనఁగా
బాలవ్యా. భావంబు. ప్రకృతిజన్యబోధంబునందుఁ బ్రకారంబు
వివృతి. భావంబు. రామునితనము, మనుమనితనము, సీత
౮౯ I విష. తనము - గొప్పతనము - కొఱతనము - నల్లఁదనము -
పుల్లఁదనము.

సంజీవని. ౮౯ I విష:—ప్రత్యయమునిల్పుటకుఁ బూర్వపుశబ్దము ప్రకృతి. రామునితన మనుచోటి ప్రకృతియగు 'రామునియొక్క' అనుదాని బోధ మున - "రామత్వా వచ్ఛిన్నో రామః=" రామత్వమను ధర్మముతోఁగూడినవాఁడు రాముఁడు = రామునితనముతోఁ గూడినవాఁడు రాముఁడు - రామునితనము ధర్మము (రామత్వధర్మము) ప్రకారమగుచున్నది యని తాత్పర్యము. 'రాముని యొక్క+భావము (ధర్మము)' అనుచోటి యొక్క విభక్తి బా. సమా. ౨౫

సూత్రముచేత లోపించుననియు నా సూత్రములోని సమాసశబ్దము తద్ధితవృత్తికి సుపలక్షణమనియు లేదా "సమాసము మున్నగువాని, విభక్తికి = విభక్త్యాదులకు" అని యచట వ్యాఖ్యచేయవలయుననియు సూరియాశయము. కావున యొక్క విభక్తిలోపింపఁగా "రామునితనము" అని రూపసిద్ధియగునని తాత్పర్యము. ఇట్లె - మనుమనితనము - సీతతనము - మున్నగుచోటులను సమన్వయించుకొనునది. గొప్పతనము మున్నగుచోటులందు 'గొప్పదానియొక్క+తనము' అను విగ్రహమెన్ని విభక్త్యాదులకు లోప మను పై వ్యాఖ్యచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దార్థకశబ్దము నకు విభక్తితోఁగూడ లోపముగల్గఁగా 'గొప్పతనము' మున్నగురూపముల సిద్ధి గల్గునని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీరీతిని గ్రహింపక "తద్ధిత ప్రత్యయంబులు పరంబులగునపుడు పదంబుల డువర్ణకాదులకు లోపంబగు" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧ సూ.) అనియు "తనవర్ణకంబు పరంబగునపుడు తచ్ఛబ్దార్థంబునకు లోపంబు విభాషనగు." (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౨ సూ.) అనియు సూత్రించెను. ఈమార్గము చే "ఆకొన్నతనము" మున్నగు క్రియాజన్య విశేషణస్థలములుమాత్రమె కాక గొప్పతనము (గొప్పదానితనము) నల్లఁదనము (నల్లదానితనము) మున్నగునవి సైతము సిద్ధించునుగాని యందట్లు స్పష్టపఱుపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటు కర్త లీవిషయములను స్వీకరించుటలోఁ గ్రియాజన్యవిశేషణస్థలములందు మాత్రమె యీరీతి గల్గునని వివరించిరి. (సూ. రా. ని. 'తన' శబ్దము) (అథర్వ విష.) కొంచతనము = అల్పత్వము. నల్ల+తనము - మున్నగుచోటులందు బా. సంధి. 3వ సూత్రమున గొప్పతనము నాగమమును ద్రుతకార్యములను నడయునది. ఈతన ప్రత్యయము సంస్కృత సమశబ్దములమీఁదసైతము నిల్చునని పయియుదా హృతులె విశదీకరించుచున్నవి. అట్టి కవిప్రయోగము లీవఱకు అథర్వ విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

ఇట విశేషం బుత్సర్గంబునకు విభాషను బాధకంబగు.

౨ సూత్రము.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. అథర్వ II విషయము.

చిన్నాదులకు ఱికవర్ణకంబగు. 3. చిన్నఱికము. కన్నెఱికము. చిన్న - కన్నె - చుట్టము - దొంగ - పేద - మిండ - లంజె. ఇత్యాదులు చిన్నాదులు.

ఉత్వంబున కత్వంబు ఱికము పరంబగునపు డగు. ఠ

తొత్తఱికము - వెడ్డఱికము - వెజ్జఱికము.

సంజీవని. అథర్వ II విష:—ఇటననఁగా నీతద్ధితప్రకరణమున నుత్సర్గమున కనఁగా సామాన్యవిధికి విశేషంబు వైకల్పికముగా బాధకం బగును. విశేషవిధి

సామాన్యవిధికి నిత్యముగా బాధకము కావలసియున్నను నిచట వైకల్పికముగా మాత్రమె బాధకమగునని యర్థము. ఱికాది ప్రత్యయములు భావార్థమున విశేషవిధులు విధింపఁబడునుగాని యవి వైకల్పికముగామాత్రమె యగుననియు వానివానిచోటులందు సామాన్యవిధ్యుక్తమగు తన ప్రత్యయము ప్రయోగానుసారముగా నిల్చుచునేయుండుననియుఁ దాత్పర్యము.

3 సూ. వ్యాఖ్య. చిన్న-కన్నె మున్నగుశబ్దములకు భావార్థమున ఱికవర్ణకము పాక్షికముగా వచ్చును. ఱికవర్ణకము రానిపక్షమునఁ దనవర్ణకము నిల్చును. ఉదా:—చిన్నదానియొక్క+భావము (ధర్మము) చిన్నఱికము-చిన్నతనము. కన్నెఱికము - కన్నెతనము. చిన్నాదులాకృతిగణమనుచుఁ గొన్నిటిని సూరియె వివరించెను. చుట్టముయొక్క+భావము (ధర్మము) చుట్టఱికము-చుట్టముతనము. ఇట్టిచోటులందలి 'ము'అనువానికి "పుం-పు"లును బా. సంధి. 39 సూత్రముచొప్పున నిత్యనుగాగమము రాఁగా 'చుట్టపుఁదనము' మున్నగురీతిని రూపముల సాధింపవలసియున్నది. కాని తనవర్ణకపరకత్వమున 'ము'వర్ణకమునకు 'పుం-పు'లు వచ్చుటయు వానిపై నుగాగమమువచ్చుటయు లాక్షణిక మహాకవిప్రయోగసమ్మతములు కావు. అథర్వణకారికకుఁ బొరపాటుగా సూరి యర్థముచేసికొనుటచే నాతఁడీవిధిని సూత్రములో నిల్పెనని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౯౨ I విష. ౮౮ విష.) (విస్తర.). కావున, 'చుట్టముతనము' అనియె యుండనగును - చుట్టపుఁదనము మున్నగురీతిరూపముల

విస్తరము. ఆంధ్ర II విష:—"తద్ధితవృత్తియైనను 'తనవర్ణకంబు పరంబగుచోఁ దక్కిన ప్రత్యయంబులందుం బలెఁ బ్రథమావిభక్తి మువర్ణకంబునకు లోపంబు సామాన్యంబుగా రాదు. ఈయర్థంబు సంధిపరిచ్ఛేదములోని ముప్పదియేనవసూత్రముచే 'తన' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు 'పుంపు'లకు.........నుగాగమంబు విధించుటంజేసి యనుమేయింపఁబడుచున్నది." (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. 3 సూ. వ్యాఖ్య. ఆంధ్ర పు. ద్వి. ము.) భావార్థక తనప్రత్యయము నిల్చునప్పటి విగ్రహములోఁ బూర్వపదము ప్రథమాంతమగుట యసంభవము. చుట్టముయొక్క భావము=తనము మున్నగుచోటులందలిది ప్రథమా 'ము'వర్ణకము కాదు. అది ముగాగమము. ఇతర తద్ధితములందును నంతటను బ్రథమాంతమె నిల్చుననుట పొరపాటు. "కుంచముయొక్క+పరిమాణము = ఎఁడు = కుంచెఁడు" మున్నగుచోటులందును బూర్వపదము షష్ఠ్యంతమె యగును. సమాసవృత్తియందే సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వము నంగీకరించి తదవయవములగు సుబ్విభక్తుల కెల్ల లోపము చేయు సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నంగీకరింపక సమాస మధ్యగత విభక్తికి మాత్రము

నంగీకరింపరాదు. ఱిక ప్రత్యయప్రయోగములు:—గీ...బాల్యమగుఁ జిన్నఱిక మన........(ఆం. భా. ౨-౧౧౭.) క... । కన్నెఱికపు రతియుఁబోలెఁ గడునిం పొసఁగెన్ (మనుచ. 3 ఆ. ౧౧౭.) ద్వి. కలిపినవాఁడవో కన్నెఱ్క మిడఁగ - (పండితా. పురా. ౧౧౫ పు.) గీ. పాండవులు ధార్తరాష్ట్రులు పుండరీక । నేత్ర చుట్టఱికంబున నీకు నొక్క । రూప (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౨౬.) సీ. కులములో వన్నె తక్కువ యయ్యెనే గాధి, పట్టికి మేనక చుట్టఱికము (మనుచ.౨౪. 23.) ఱు. దుర గముం దుర్గము రాయబారము మఱిన్ దొంగఱ్కమున్.........(కాళ. శ. ౧౧౧.) (పయిఁఱిక ప్రయోగములు. సూ. రా. ని. లోనివి.) క. కడు పేదఱికంబుకంటెఁ గష్టము గలదే (విక్ర. ౨ ఆ. శ. ర.) మిండఱికము = జారత్వము. ఎ-గీ...... ఈ వి । భుండు పదియాఱువేలాండ్ర పిండు నిండు । మిండఱికమున...(పాంచా. ౨ ఆ. శ. ర.) ద్వి. ఎసఁగ లంజెఱిక మే నీరాత్రి సేఁత (బసవ. 3 ఆ. ౨౧౬.). రిక మనియు నర్వాచీనలువాడిరి. "రికము - దే - అప.........చ. అరయఁగఁ దల్లి కక్కసెలియండ్రకు దక్కను గల్గిఁగట్టి చు । ట్టరికము వారికిన్........." (ప్రభా.

ప్రత్యేకముగా లోపమును విధించుకొన్న సూరి ప్రక్రియలోఁ దద్ధితవృత్తిలోని విభక్తి లోపించుననెడి సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నుపయోగించుట యాతని యుద్దేశ మని విశ్వసింపరాదు. సూరి యీ తద్ధితవృత్తి విభక్తిలోప విషయమును స్మరింప కయె విడిచెనని తోఁచెడిని. ఇంక - బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యపక్షమున "రాముని తనము" మున్నగుచోటులయందు 'ని' మున్నగువాని లోపాభావ మెట్లు పొసం గును? ఇట్టియెడల నట్టిజ్ఞాపకములు లేవే. "చిన్నదానియొక్క+తనము" మున్నగు చోటులందుఁ దచ్ఛబ్దార్థకలోప మెట్లు? అట్లు వృత్త్యర్థకల్పనము చేయక సంప్రదాయ విరుద్ధముఁగ బా - సా - వే - వ్యాఖ్యాతవలె "చిన్నయొక్కతనము = చిన్నఱికము - తద్ధితవృత్తిని విభక్తిలోపము." (బా. సా. వే. 3౬౧ పు.) అని వచింపరాదుగదా. ఆచ్ఛికవిశేషణములపైఁ 'యొక్క' మున్నగు విభక్తులు నిల్చుట యాంధ్రవ్యాకరణ కవిప్రయోగ విరుద్ధముగదా. ఇంక సూరిగారి సుగ్విధాన జ్ఞాపకముచే మువర్ణక లోపాభావమును సాధించుకొందు మన్నచో విరోధములేదు గాని యట్టి సుగ్విధాన మును దానికి మూలమగు పుంపులస్థితియుఁ దనవర్ణకపరకత్వమున నిరాధారములై యగ్రాహ్యము లగుచుండుటచేత (౯౭ I విష. ౮౮ విష.) చుట్టపుఁ దనము - చుట్టంపుం దనము మున్నగురూపములు గ్రాహ్యములు కానేరవు. గుప్తార్థ ప్రకాశికాకారులేని యట్టి ప్రయోగములు చూపకయె వాని నుదాహరించుట యుక్తముకాదు. (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. ౫౮౯ పుట.)

3 ఆ. శ-ర.) "ఆతికము - దే. అప.........క.........దుర్యమువకుఁ జే। దతిక మొసఁగెనని యజు నం। దఱు దూఱుట.........(భో. 3 ఆ. శ-ర.) క. ఎఱుఁ గమి చీఁకటి నీ పె। ద్దతికంబు దలంప నేమి తప్పు కలిగినన్ ।......(విరా. ౫ ఆ. 3౫౭.) అని తిక్కన శకటము ప్రయోగించెనుగాన నదియె ప్రాచీనరూపము. ఇట్లు పెద్దశబ్దమును "చిన్నా"దులలోఁ జేర్పవగును.

౮ సూ. వ్యాఖ్య:—అతికము పరంబగుచో ముందటి 'ఉ'కార మకార మగును. తొత్తు+అతికము = తొత్తతికము = తొత్తుందనము = దాస్యము. వెడ్డ అతికము = వంచన = కాపట్యము. వెజ్జఅతికము = వైద్యము. వీనిస్థితి కాధారముగఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. 'తొత్తతికము' అనువానికి శబ్దరత్నాకరములోఁ జూపఁబడుటయె ప్రమాణముగ సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. తక్కిన రెండును శబ్దరత్నాకరమునందు నైతము చూపఁబడలేదు. అందు వెడ్డుశబ్దము ధర్మవాచకముగ శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రదర్శింపఁబడియున్నది. ఆపక్షమున అతికము నిల్చుటే సరికాదు. ఇంక నీసూత్రమున కాధారమేమో తెలియకున్నది.

బాలవ్యాకరణ	పేర్వాదుల కిమి వర్ణకంబగు. ౫.
వివరణము.	పేరిమి - కడిమి - పేరు - కడు - మ్రుచ్చు - మేలు -
౨౯ III విష.	చెలి - పోఁడి - వాఁడి - వేఁడి - ఇత్యాదులు పేర్వాదులు.

సంజీవని. ౨౯ III విష:—పేరు మున్నగు శబ్దములకు భావార్థమున 'ఇమి' అను ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. తనవర్ణకమునుఁ బ్రయోగానుసారముగ నగును. అర్థములు:—పేరు = అధికము - పెద్దది, కడు=గొప్పది, మ్రుచ్చు = దొంగ, మేలు = శ్రేష్ఠము (మేలు = శుభము - శుభమైనది యని యిట్లిది యర్థవిశేష ములలో ధర్మవాచకము - ధర్మివాచకము నయి యున్నది.) చెలి = మిత్త్రుఁడు పోఁడి = ఒప్పిదమైనది. ('ఒప్పు' అను ధర్మవాచిత్వమును గలదు.) వాఁడి = నిశితము (నైశిత్యమును ధర్మవాచిత్వమును గలదు.) వేఁడి = ఉష్ణము ('ఔష్ణ్యము' అను ధర్మవాచియు.) పేరు+ఇమి = పేరిమి = పేర్మి = ఆధిక్యము - గౌరవము. కడు+ఇమి= కడిమి = పరాక్రమము - బలము. ఈ రెండుచోటులందును 'తన' ప్రత్యయ యోగము కానరాదు. 'పేరుతనము - కడుతనము' అనురీతిగల తనప్రత్యయాంత రూపములు లేవు. బలశబ్ద వికృతి బలిమి. కాన శంకాస్పదముకాదు. "కడిమి-యు - దే - వి. ౧ అతిశయము. గీ. కినిసి యొఁకటి కడిమి న య్యనిలసుతుఁడు. (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౧౦౧.).........3 పరాక్రమము ఆ.వె. నీలుఁ డంతఁ గఱకుఁ దేలు

వెండ్రుకల రా। కాసిబంటుఁ బోదివి కడిమి నొక్క। కడిమిఁ బెఱికివైచెఁ గడిమి జేజేలు మి। న్నునఁ జెలంగి కన్గొనుచుఁ బొగడఁగ. (అచ్చ. రా. యు.) (ఈ యర్థము ప్రశస్తముగాఁ దోఁచలేదు.)" (శ-ర) కడు శబ్ద భావార్థకరూపమగు కడిమి శబ్దము ధిక్యమును దెల్పుట సరికాని పరాక్రమము నెట్లు తెలుపునని శబ్దరత్నాకరకర్త యెట్లు తలంచెనో తెలియకున్నది. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు దీనిని మన్నింపక భట్టారకుఁడె పరాక్రమార్థమునఁ బ్రయోగించె ననుకొనుచు నిట్లుదాహరించిరి. "కడిమి (ద్రి)వి. (కడు-త - కడుమై) ౧ బలము - పరాక్రమము-శౌర్యము. గీ.........నాకడిమి వినుము.........ఉ. క్రచ్చఱ నొక్క రక్కసుఁడ కాఁడు సురాసురులెల్ల నొక్కఁడై। వచ్చిన నీవచూడఁగ నవార్యబలోద్ధతిఁ జేసి వారలన్। ద్రచ్చి వధింతు.........(భార. ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౮-౧౯౯.) కాని యీ భట్టారక ప్రయోగమున 'నా కడిమి వినుము'నఁగా నాయాధిక్యము = నాగొప్పతనము-నిను మనునర్థము సుసంగతమై యున్నది. ఈరెండర్థములకు నిట్టి సాన్నిధ్య ముండుటచేతనే యర్వాచీనులు పరాక్రమార్థమునందును బ్రయోగింపసాగిరని యెన్నవగును. బా - సంధి - ౧౨ సూత్రము (౬౬ విష.) సమాస సంధి మాత్ర విషయక మగుటచేత 'కడు+ఇమి' అనుసంధిలో ద్విరుక్త టకారము రానేరదు. "చెలి+ఇమి = చెలిమి" మున్నగుచోట్ల బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున (౬౫ విష.) నపదాది స్వర సంధి నిత్యముగ వర్తిల్లును. కొన్ని ముఖ్యములగు ప్రయోగములు:—

క. సత్యము। వలనన ములు సూపు గౌరవంబున పేర్మిన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౫.) సీ. జను లొక్క తఱిఁ దొల్లి సమయంబుఁ దమలోనఁ జేసి క్రూరతయు మ్రుచ్చిమియు ఱంకు। సైఁపక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౬ శ. ర.) చ.........పగకు మేలిమి లేమి ధ్రువంబు కేశవా. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౧.) క. చెలిమియు సంభాషణమును। బలిమి.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.) చ.........ఘనముగఁ జెల్మి సేయుము... (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౬.) తర్వోజ. చెలితనంబున గంగ చెల్వ పార్వతికి,.........(హరి. ఉ. ౬ ఆ. ౬౫ సూ. రా. ని.) క. మూఁడక్షౌహిణు లిమ్మెయిఁ। బోఁడిమి సెడి పాఱఁ బవనపుత్త్రుని యెదురన్। వేఁడిమి సూఁపగ నొకఁడున్। వాఁడి మగఁడు లేఁడ యేమసంగల దధిపా. (కర్ణ. 3 ఆ. 3౫౬.) క. వేఁడికొని కృపణులై కను। పోఁడిమి యుడియేల రాజపుత్త్రులు దమమై। వాఁడిమి దప్పిన నిప్పుల। వేఁడిమి చెడినట్లు జనులు విని యులుకుదురే. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౯౬.)

నవర్ణకంబు గుణవచనంబులగు నల్లాదుల కగు. ఉ.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౮౯ IV విష.

నల్లన - తెల్లన - నల్ల - తెల్ల - పచ్చ - ఎఱ్ఱ - చామ -
తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - చప్ప - విన్న - తిన్న - అల్ల -
ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేఁక - ఇత్యాదులు
నల్లాదులు.

సంజీవని. ౨౮౯ IV విష:—గుణవాచకములగు నల్లాదులకు భావార్థంబునందు న వర్ణకమగునని యర్థము. సామాన్య విధ్యుక్తమగు తనవర్ణకము సైతము పాక్షికముగా వీనికిని వచ్చునని యెఱుంగునది. అర్థములు. "విన్నన=వైవర్ణ్యము - అల్లన = ఒయ్యన = మెల్లన - తిన్నన. తిమ్మన = స్వాస్థ్యము - ప్రేఁకన = భారము." (శ-ర). సమాసపరిచ్ఛేదమునందును నీ నల్లాదిగణము పేర్కొనఁబడినది. కాని యందు 'చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేఁక' శబ్దము లధికముగఁ జూపఁబడినవి. చక్క చిక్క నున్న మున్నగునవి పేర్కొనఁబడ లేదు. ఆకృతిగణమగుటచే నిట్టి వ్యత్యాసము విరోధింపదు. అట్లయినను నీగణమునుండి "ఒయ్య - ప్రేఁక - చామ" శబ్దములు తొలఁగింపవలసి యుండునని సమాసపరిచ్ఛేదమున సవిమర్శముగా నిరూపితమయ్యెను. (౨౮౨ I విష.). 'చామనచాయ' అనుచో 'చామన' శబ్దము శ్యామల శబ్దభవ మనఁదగును. బా - సంధి - 3౫ సూత్రము చెప్పిన (౯౭-౯౭ I విష.) నదంతగుణవాచకములకు వచ్చు నుగాగమ మిూ నల్లాదులలోని శబ్దములకు మాత్రమె వచ్చును. నల్ల+తనము = నల్ల+ను+తనము = నల్లఁదనము = నల్లందనము పెద్ద - చిన్న మున్నగువానికిరాదు. పెద్దతనము - చిన్నతనము. మొ.

"గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణంబగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడి. ఉదా:—మ. సఖి చక్కంగఁ బ్రియుండు.........(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౮ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క. మనసు పొందు చక్కంబడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క.........చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులన్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లగన్ - నల్లగన్ మున్నగుచోట్ల 'తెల్ల=తెలుపు' మున్నగురీతిని విశేష్యములగు తెల్లాదులపై 'కన్' శబ్దము నిలువఁగా గసడదవాదేశమయ్యెనని యెఱుంగునది. సూ - రా - నిఘంటువునందు నల్లాదుల న వర్ణకరూపములు విశేష్యములుగఁ జూపఁబడినవి కాని వానిప్రయోగములు చూపఁబడ లేదు. కొన్నిటికి ఆంధ్రభాషార్ణవము ప్రమాణముగాఁ జూపఁబడెను. కొన్నిటికి శబ్దరత్నాకరము బ్రౌణ్యనిఘంటువును బ్రమాణములుగాఁ జూపఁబడెను. ఇఁక నీ న ప్రత్యయాంతరూపములెల్ల విశేషణము లనఁగా ధర్మివాచకములుగాను నఁగీకరింపఁబడినవి

అట్టి విశేషణత్వమునకుఁ బ్రయోగములు బహుళముగాఁ జూపఁబడినవి. కాని యాప్రయోగములెల్ల నప్రత్యయాంతముల విశేష్యతకే యనఁగా ధర్మవాచకత్వమునకె లక్ష్యములనియు సూ - రా - నిఘంటుకారుల ప్రమాదమున నవి విశేషణతా స్థాపకములుగా నుదాహృతము లయ్యెననియుఁ జెప్పుట సాహసముకాదు. నవర్ణకము ధర్మవాచకమనియు నివర్ణకము ధర్మివాచకమనియుఁ బ్రసిద్ధమైయున్న సంప్రదాయమును సూ - రా - నిఘంటుకారు లుల్లంఘించుట యుక్తముకాదు. "నల్లన. వి. (∠నల్లి) కృష్ణవర్ణము. సీ.........నల్లన నల్పు కప్పు కం దనఁగను నొప్పుఁ గృష్ణ । వర్ణంబు.........(ఆం. భా. ౧-౧౦౮.) విణ - నల్లనిది గీ...... శ్రీహరి తద్విషంబు । ధీరుఁడై యారగించిన దేహమెల్ల । నల్లనయ్యెను వ్యాపించి నాఁటనుండి. (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౦.) సీ. మేరుశృంగములపై మేఘముల్ దిగురీతి నాతి చూచుకములు నల్లనయ్యె. (ఉ. రా. ౨ ఆ. ౧౩౩)" (సూ. రా. ని.) ఇట్లి యంతటను వ్రాయఁబడెను. రెం డుదాహృతులందును "నల్లన+అయ్యెన్ = నల్లనిదయ్యెను. నల్లనివయ్యెను" అని పొరపాటుగా నర్థముచేసికొనుటచే నిట్లు వ్రాయవలసెను. అగు ధాతువునకు 'కలదియగు' అనునర్థ మున్నదని వీరు తలంపరైరి. "దేహము నల్లనయ్యె = దేహము నల్లఁదనముగల దయ్యెను." "చూచుకములు నల్లనయ్యెను = చూచుకములు నల్లఁదనముగల వయ్యెను." అని యచటి కవి వివక్షితార్థముల నెన్నఁనగును. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు పూర్వోత్తర సందర్భములను జూచికొనక విస్మరించిరేకాని పై యర్థ మగుధాతువునకు వీరే చూపియున్నారు. "అగు = (వు) ఔ - అక్రి.........౧౫. కలదియగు - కలిగియుండు. క.........శంభుం । గనిసతి నివ్వెఱంగై ని। ల్చెను వడఁకుచు (నన్ని. కు. సం. ౭ ఆ. ౮౯౬.) క.........ప్రతి సై । న్యముదెర మొగమయ్యెఁ బటుగుణధ్వని చెలఁగన్. (ద్రో. ౫ అ. ౧౧౨.) మ. ఖుసిమీరారన్ సురధాణి నింకఁ గొలువై. (హర. పీఠి ౨౨ ప.) గీ. ఆలుమగఁడును నొకకుత్తుకైనఁగాక । యిట్టి ధర్మంబు మిన్నక యెట్టు కలుగు. (హర. ౨ ఆ. ౬౦.)" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నవర్ణకాంతములు విశేష్యములె యనఁగా ధర్మవాచకములె యనియు నవి 'ఇ' ప్రత్యయముతోఁ గూడి ధర్మివాచకము లనఁగా విశేషణములగుచుండు ననియు ధారాళముగా వ్రాయుచువచ్చెను. "నల్లన - వై - వి. నలుపు. కృష్ణవర్ణము. (విశేషణమగుచో ఉ. నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబులవాఁడు.........(భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (చూ అలకన) అలకన. దే. వి. సూక్ష్మత.........విణ - సూక్ష్మము. "అలకనితెల్వి'' (హరి. ఉ. ౭ ఆ.) 'అలకనిజీబు' (స్వా. ౬ ఆ.) (విశేషణమైనప్పుడు

సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి)." (శ-ర) ఇట్లె యంతటను వ్రాయఁబడియున్నది.

బాలవ్యా. ఇకవర్ణకం బగ్గలాదులకగు. ౭.

అర్థా V విషయము. అగ్గలిక, ఒమ్మిక - అగ్గలము - ఒమ్ము.

సంజీవని. అర్థా V విష:—అగ్గలము = అధికము, అగ్గలిక = ఆధిక్యము, ఒమ్ము = ఒప్పిదమైనది, ఒమ్మిక = ఒప్పు - పొలుపు. "అగ్గలము+ఇక=అగ్గలిక = అగ్గలమైనదాని భావము. (ధర్మము)" అనుచో 'ము' మున్నగు భాగము లోపించి 'అగ్గల' అను ప్రాతిపదికము నిల్వఁగా(అర్థా I విష.) బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున నపదాదిస్వర నిత్యసంధిచే "అగ్గలిక" అనురూపము సిద్ధించును. చ.........అ। గ్గలిక నెదిర్చి యిట్లనిరి. (భీష్మ. ౨ ఆ. 3౨౫.) అగ్గలికమని నపుంసక సమరూపమును గలదు. సీ. చతురంగబలపతి సాంద్రతఁ గవిసిన యగ్గలికమునకు బెగ్గడిలక।...... (వి.సా. ౪ ఆ. ౬౨.) సీ. అర్చునఁ జేర్చిన యగ్గలికంబున నాసూతనందనుఁ డతని సూతుఁ। జంపి కేతువు ద్రుంచి శాతశరంబుల నంగంబు నొప్పించె. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౯౧.) "ఒమ్మిక - వి - (౮ - ఒమ్ము.) ౧ పొలుపు - అందము - వ. శ్రీకారంబుల జోకయుఁ దొమ్మిదింటి లెక్కల యొమ్మికయు మోదుగు విరుల సిరులును పోసరించి వానివడయు శ్రుతిశష్కులికలును (పాండు. 3 ఆ. ౧౭౯. ప్రబంధ. ౫౨.) (సూ. రా. ని.)" అని యిట్లొమ్మిక శబ్దమునకు 'ఒమ్ము' అను ధర్మివాచకము మూలమని యంగీకరించిరి. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఒమ్ము' శబ్దమునకు 'పొలుపైనది - అందమైనది' అనునర్థము నీయకుండుట యుక్తముకాదు. "ఒమ్ము.........విశే - (హొమ్ము) స్థూలము - పెద్ద..........కుచలో యొమ్మగు తుమ్మెద। గఱులో..." (సూ. రా. ని.) అను పద్యమునఁ దుమ్మెదగఱుల కొమ్మగు ననఁగా నొప్పిదమగు ననునర్థమె సుసంగతమై యుండును.

బాలవ్యా. వివరణము. అర్థా VI విష.

మగఁటిమ్యాదులు యథాప్రయోగంబు గ్రాహ్యంబులు. ౮.

మగఁటిమి - మగతనము - పేదఱికము - ఒజ్జనము - కోటరము - కోడంత్రము - కోడంత్రికము - కోడఱికము - కోములికము - చెలికారము - తెలుపు - ఎఱుపు - పసుపు - నలుపు - ఱికాదులు రానిపక్షమందుఁ దనప్రత్యయం బన్నింటి కగు. చిన్నతనము - మ్రుచ్చుఁదనము - నల్లఁదనము - అగ్గలంపుఁ దనము - ఒజ్జతనము.

సంజీవని. ౭౮౯ VI విష:—మగంటిమి మున్నగు భావార్థకరూపములు సుసాధములు కావింజేసి మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా వాని వాని రూపములను గ్రహింపవలయునని యర్థము. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యిట సూరి ప్రదర్శించుచున్నాఁడు. మగంటిమి = మగతనము = పౌరుషము=శౌర్యము. (మగ+టి+ఇమి) నా। మగంటిమియుఁ లావు మాన్పుట। తగవా గురునకు......(ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౪౯.) ఉ.........అర్జునుం। డే విడిపించు మేదిని గడింది మగంటిమి యుల్లసిల్లఁగా। ....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౬౭.) చ.........ఏ। డ్తైఅ నని సేయఁబూనితిఁ గడింది మగంటిమి తోడు సాలదే. (ఉద్యో. ౨. ఆ. ౨౯౮.) "పేదటిమి - ద్వ - వి - ౧ దారిద్ర్యము. (చూ. పేదర్మి.) ౨ పిఱికితనము. తే. దండివై లెమ్ము మనసు పేదఱిమి విడిచి. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౯౨.) పేదర్మి - ద్వ - వి. పేదఱిమియొక్క రూపాంతరము.(దారిద్ర్యమునకు. సీ. కష్టంబు బువ్వులుఁ బూఁతకల లోపలను లేక పేదఱికతమునఁ బెండ్లిలేక. (పంచ. నా. ౪ ఆ.)" (శ-ర) బా - తద్ధి-3 సూ - పేదఱికము= పేదతనము. "ఒజ్జనము - వి - (∠ఒజ్జ) ఒజ్జతనము. సీ.........నాపసాని। యొజ్జన మొనరింప సుచిత్రక్రమంబునఁ బుణ్యాంగనల్ గడఁ బ్రోలుచొచ్చి. (కళా. ౭ ఆ. ౮3.)" (సూ. రా. ని.) ఒజ్జనము = ఉపాధ్యాయత్వము. బా - తద్ధి - 3 సూత్రము చొప్పున ఱికప్రత్యయము వచ్చుటయుఁ గలదు. "ఒజ్జఱికము = ఒజ్జతనము. ఉ. చిత్తరు బిత్తరుల్ నడ భజించి రనన్ జిగి నీలిరాసె ద।ళ్లొ_త్తెడు పాత్రకత్తియల కొజ్జఱికంబు వహించి.........(చం. రా. 3 ఆ. ౬౮.)" (సూ. రా. ని.). కోటరము=కోడలితనము. చ.........చె। చ్చెరఁ జని కోటరంబు దగఁ జేయుదునో... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౨.) కోట్రమనియుఁ గలదు. "సీ. వైవాహిక క్రియావ్యసనంబు గొన్నేండ్లు గొన్నేండ్లు కోడండ్ర కోట్రములును." (వి. పు. ౪ ఆ. ౧౮౭. సూ. రా. ని.) "కోడంట్రము. దే-వి - కోటఱికము. క. ఓ। రమణీమణి నీకోడం। ట్రము నెఱుఁగరు వారు యోగ రసనిశ్చలతన్. (కళా. ౭ ఆ. ౮౯.) కోడంట్రికము. దే-వి-(కోడలితనము.) క. పకపక నగి దశకంఠుడు। సకి నా తనుజునకు నీవు సతివై కోడం। ట్రిక మెపుడు చేసితివి.........(ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౦౬.)" (శ-ర) "కోడఱికము= కోడంట్రికము. (కోడలు+ఱికము).........సీ. కోడంట్రమునఁగఁ గోడఱిక మంచన స్నుషాత్వ మలరును. (ఆం. భా. ౨-౧౧౧.) కోటఱికమనియుఁ గలదు. "కోటఱికము = కోడంట్రికము. వి (∠కోడలు).........చ. పలుకుఁ బడంతియే యువిదపజ్జలఁ గోటఱికంబు సేయు. (రాధా. ౧ ఆ. ౨ ప. శ. ర. పా.)" (సూ. రా. ని.). ఈపద్యమున 'కోడఱికంబు' అనియే కవిప్రయోగించి యుండు

నసుటలో బాధయగపడదు. ఈపదమందలి టకారస్థితికి బలమైన ప్రమాణము కానరాదు. "కోమలికము. వి - (∠కోమలి) సౌందర్యము - చక్కఁదనము. క. ఈ ముక్కుఁ జెవులీ మొగ । మీ మేలిమి పొలుపుగలదె యే చెలువకు నీ । కోమలిక మెఱుఁగుటకు నై ।.........(భాస్క. రా. అర. ౧ అ. ౧౮౮.) సీ. మెఱుఁగారు ముంజియు మేని కోమలికంబు......(కళా. ౮ ఆ. ౮౮.)" (సూ. రా. ని). కోమలశబ్దము సంస్కృతము. కోమలము = మృదువైనది. కోమలా - కోమల = మృదువైనది. దీని వైకృతము - కోమలి = మృదువైన శరీరముగల స్త్రీ. దీని భావార్థకము. "కోమలికము = మార్దవము" అన్నను యుక్తమె. ఇట్టి స్థితిలో "కోమలి శబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు లేదా కోమలశబ్దంబుపై ఇక ప్రత్యయము గలుగఁ గోమలికమను రూపమయ్యెను" అని (బా. సా. పే. ౩౬౮ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృత కోమలశబ్దముపై నాచ్ఛికమగు 'ఇక' ప్రత్యయ మగుటయు నట నపదాది స్వరసంధి వర్తించుటయు నసంభవములు. కోమలి శబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయం బనుపట్టు మీఁక్రింది యసంగతమగు బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్య మూలమున సంభవించియుండును. "కోమలిశబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు- అపదాదిస్వరసంధి. (చూ. సంధి. ౧౧ సూ.)" (బా. గు. ప్ర. ౨౦౭ పుట. ప్రథమ ముద్రణము. ౪౯౨ పుట. ద్వి. ముద్ర.). హాలాదిక ప్రత్యయవిధానమున నపదాది స్వరసంధి కేవలము నసంగతముకదా. "చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టఱికంబును । జెలికారము.........(యయా. ౩ ఆ. ౭౯.)" (సూ. రా. ని.). బా - తద్ధి - ౫ సూత్రముచొప్పున "చెలిమి = చెలితనము" అని సిద్ధించును. ఇట్లు సూరి 'చెలికారము' అనురూపమును సాధించి యుండఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త దీనికిఁ బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట (అర్ష V విస్తరము.) పునరుక్తమనఁదగును. "చెలికారము - చెలిశబ్దంబుపై భావార్థంబునందు 'కార' ప్రత్యయంబు. 'నయగారము (మృదుత్వము) నుడికారము, (మాట చమత్కృతి) కొలగారము' ఇత్యాదులుపై దానివలె గ్రహింపవలె." (బా. గు. ప్ర. ౪౯౨ పుట, ద్వి ముద్ర.) అను గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్య ప్రామాదికము. 'చెలికారము - నయగారము' అనునవి భావార్థకరూపములు. నుడికారములోని కారప్రత్యయము స్వార్థికము. (చూ. ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౩ సూ.). తెలుపు మున్నగునవి తెల్ల మున్నగువాని భావార్థకరూపములు. ఇవి తెల్ల మున్నగువాని స్వార్థికరూపములుగ సైతము వెలయుచున్నవని సూ - రా - నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందు నట్లె చాలవఱకు వ్రాయఁబడెను. 'ఎఱుపు' అనుదానికి

మాత్రము రెండిటను విశేషణార్థము చూపఁబడలేదు. "తెలుపు² (తెల్పు) వి. [∠ తెల్ల) ౧ ధావళ్యము - తెల్లఁదనము. సీ. తెలుపును గప్పును వెలయఁగ మెఱుఁగెక్కు తారకంబులఁ గల్కితనము దొడర. (విరా. ౧ ఆ. ౨౭౫.).........విణ - తెల్లనిది - ధవళము. క. తెలుపులగు చీరలను బూఁ। తలఁ బువ్వులను నొప్పి... (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౫.)" ఇట్టియెడల నంతటను "అగు" ధాతువునకుఁగల "కలదియగు-కలిగియుండు" (చూ. అగు. ౧౫ అర్థము. సూ. రా. ని.) అను నర్థము తత్తత్కవ్యభిప్రేత మనియు నక్కారణమున 'తెలుపు' మున్నగు పువర్ణాంతములు 'తెల్ల' మున్నగు ధర్మివాచకముల ధర్మమునె తెలుపుననియు (తెల్లన మున్నగు నప్రత్యయాంతములవలెనె) గ్రహింపనగును. (౬౮౯ IV విష.). కాని వాని ధర్మివాచకతను స్థాపించున వనఁదగు కొన్ని ప్రయోగములు కోశకారులచే నుదాహరింపఁబడియున్నవి గీ. జ్యోత్స్న నాఁగఁ దమిస్ర నా నుభయ భార్య। లుడు పతికి నందు నొకతె తెల్పొర్తు నలుపు। తాను వారికి మెచ్చుగాఁ దాల్పఁ బోలుఁ। దెలుపు నలుపును నగు మేను నెలఁత యితఁడు. (నైష. ౮ ఆ. ౧౭౮ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇం 'దొకతె తెల్పొర్తు నలుపు' అనుచో 'నొకతె తెల్లనిది యొకతె నల్లనిది' యని కోశకారుల యర్థము. కాని యచట నొకతె 'తెలుపైనది - యొకతె నలుపైనది' యనురీతి నంతర్భూతమై లోపించియున్న యగు ధాతురూపములచే 'తెలుపుగలది - నలుపుగలది' యను నర్థములు లభించును గాన నచటి తెలుపు నలుపు శబ్దములు ధర్మవాచకములుగనే కవ్యభిప్రేతములని తోఁచెడిని. పయి పద్యము నుత్తరార్థమున "తెలుపు - నలుపును నగుమేను" అని యగు ధాతువుతోనె ప్రయుక్తమగుటచే వివాదమే లేదు. గీ. కలయ జగమునఁ గల యట్టి నలుపులెల్లఁ। దెలుపులుగఁ జేసి నీడలు దెలుపు సేయఁ। గా వళముగామి......, (మనుచ. ౩ ఆ. ౨౭ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇందుఁ బూర్వార్థమున 'నలుపులు - తెలుపులు' అను మొదటి రెండును భావార్థకములె యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. ఇంక 'నీడలు తెలుపు సేయఁగా' అనుచో నీడలను దెల్లనివిగాఁ జేయుటకను నర్థమును బట్టి యచటి తెలుపు శబ్దము ధర్మివాచకమనఁగా విశేషణమని కోశకారుల యాశయము. కాని యచటను సైతము 'నీడలను దెలుపగునట్లు'గా నని యర్థము చేయవచ్చునుగదా. శబ్దప్రణాలినిబట్టి చూచినను 'నల్లది - నల్లనిది' అనునవి విశేషణము లనియు 'నల్లన - నలుపు - నల్లఁదనము' అనునవి విశేష్యములనియుఁ దోఁచుచున్నది. 'అగ్గలంపుఁదనము' అనుచో సూరి పటుమున. "అగ్గలము+తనము = అగ్గలంపు+తనము = అగ్గలంపు+ను+తనము =

అగ్గలంపుఁదనము" అనురీతిని రూపసిద్ధి - బా - సంధి - ౩౫ సూత్రము చెప్పిన సంభవించును గాని తనవర్ణక పరకత్వమున నుగాగమమును, దానిచే జ్ఞాపితమగు పు - ంపుల విధానమును కవిప్రయోగసిద్ధములు కావని యీవఱకు నిరూపింపఁ బడెను. (౨౮౯ II. వివ.)

> నామ్నః క వర్ణకః స్యాత్ । స్వార్థే స్యా దుత్వ మపి
> పరే తస్మిన్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో.
> ౪౦౪ పుట.)

నన్నయా. భవేత్కః స్త్రీ సమా న్నామ్న । ఉత్వం తస్మిన్ పరే

౨౯౦ వివ. భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ అహో. ౫౦౨ పుట.)

> అన్యేచ బహవో దేశ్యా । వర్ణకా అర్థభేదకాః । క్వచి
> దన్త్యస్య లోపః స్యాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః.
> (వికృ. అజం. ౫౨-౫౩ కారి. అహో. ౩౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౦ వివ:—నామ్నః = ప్రాతిపదికమునకు, స్వార్థే = స్వార్థమందు, కవర్ణకః = కప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. పూర్వసూత్రము నుండి చ శబ్దానువృత్తిచే నిది వైకల్పిక మనవగును. తస్మిన్ పరే=ఆ 'క' ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా, ఉత్వమపి = ముందటి 'అ' కారమునకు 'ఉ' కారము నయితము, స్యాత్ = అగును. కొన్నియెడల 'ఇ' కారమునకును 'ఉ' త్వమగును. ఉదా:—వెలఁదుక - నాతుక. మొ. దీనిచేఁ బ్రాతిపదికమున కెల్లఁ గప్రత్యయము గల్గు ననుకొనరా దనుచు నథర్వణుఁడు నన్నయాశయమును వివరించుచున్నాఁడు. స్త్రీసమాత్ - నామ్నః = స్త్రీసమ నామమునకంటెఁ బరముగా నగఁగా నాచ్ఛికమగు స్త్రీసమ ప్రాతిపదికమున కంటెఁ బరముగా, కః, భవేత్ = కప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. తస్మిన్ పరే = ఆకప్రత్యయము పరమగుచుండఁగాఁ బూర్వమున, ఉత్వమ్ = ఉత్వము, భవేత్ = నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. స్త్రీసమ ప్రాతిపదికముపైని 'క - ఉక' అను ప్రత్యయములు పాక్షికముగా నిల్చునని పర్యవసితార్థము. బియ్యము మున్నగు నపుంసక సమాదులపై నివి నిల్వనేరవని యెఱుంగునది. తద్ధితములలో స్వార్థికములెల్లఁ బ్రాతిపదికముపై నిల్చును. భావార్థకాదులు సు బంతములపై నిల్చుట సంప్రదాయము. కావుననె నన్నయాథర్వణులు 'నామ్నః' అని స్వార్థిక కప్రత్యయమును విధించిరి. ఉదా:—మంచుక - ఎముక - ఎమ్ముక - నిప్పుక - మెలిక - పాత్రిక - చిఱుతుక - నాతుక - వెలఁతుక - మెఱఁతుక - ములుఁతుక - కడఁతుక - మడఁతుక - పొలఁతుక - వెలఁదుక. మొ. ఉత్వము వచ్చినా నిత్యము

గానే వచ్చును. లేదా రానే రాదు. కాన, నెలఁతక - ముదఁతక మున్నగురూపము లనిష్టములని యెఱుంగునది. అపిశబ్ద మహిమచే 'క' ప్రత్యయమును బాహుళకమని వ్యాఖ్య చేయనగును. మంచు - ఎమ్ము - నిప్పు - మెలి - పొత్తి - చిఱుత - నాతి - నెలఁత (మెలఁత) మెలుఁత - పడఁతి - ముదఁతి - పొలఁతి - వెలఁది. మొ. "౨౧౭ II విష - ౨౨౧ విష-" అను వానిలో 'ఒకర్తు - ఒకర్తుక - ఎవత - ఎవతుః' మున్నగునవి చూపఁబడెను. ప్రయోగములు. ఉ. వాలి శరంబు లొక్క మొగి మంచుక గప్పిన మాడ్కి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౨౬.) ఎలమి దధీచిచే నెముకబలసి. (నరస. ౧ ఆ. ౧౧౬.) సీ. మొగిని దధీచి యెమ్ముకఁ బుట్టదయ్యెనే, వాసవాయుధమైన వజ్రమదియు. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౯.) గీ. ఎమ్ముకలు చల్లినట్టి చో టెఱుఁగఁ డయ్యె. (కాశీ. ౫ ఆ. ౭3) ద్వి. మలుపడ్డ నిప్పుక మాడ్కి నున్నాఁడు. (హరివం. ఉత్త. ౧33 - 33౮ పం.) (సూ. రా. ని.) క. ....కురిసెన్ । గనగనగన మనుచు నిప్పుకలు గుప్పలుగన్. (పాండు. ౫ ఆ. శ. ర.) క. నిప్పులఁ బొరలిన యట్లయి । చొప్పడ దించుకయు నిద్ర శుద్ధవిచారా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯) చ. ఒకఁడు.........వి । ప్పుకలఁ బొరల్చినట్లు మదిపొక్కెఁడు. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౭) "పొత్తి-వై - వి - ౧ మెత్తని సన్నని ప్రాఁతవస్త్రము.........క. అత్తఱి నరపతుల నా । పొత్తులలో శిశువు.........(కళా. ౫ ఆ.)......పొత్తిక - వై - వి - మెత్తని సన్నని చిన్న వస్త్రము. క. కురువీరుల గెలిచి తదం । బరములలోఁ జిత్రవర్ణ భాసురములుగా।... ......బొమ్మ పొత్తికలకుం దైండీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭.)" (శ-ర). ఆ-వె. చిఱుత వాని కింత తెలుసంటె పలుకులు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవ నేడ్చు చిఱుతుకదానిఁ గ్ర । వ్యాద ఘోరమృగము లశనబుద్ధి. (ఆది. ౪ ఆ. ౪౬.) క. ఇమ్ముగఁ దద్ధామా ఘ్రి । ఇమ్మున గర్భములు దాల్చి నాతులు.........(ఆర. 3 ఆ. ౨౧౬.) "క. నను మన్ననఁ జేసి యనుచు నాతుక మ్రొక్కెన్. (కళా. ౧ ఆ. ౬౧.)" (సూ. రా. ని.) ఉ. ఆపురి మించుటో వరుల నాడు మెలంతల గానమాధురిన్. హ. న. ౧ ఆ.) క.........ముని । లోకము నేరుటయు నమ్మెలుఁత యెలుఁ గెసఁగన్. (అను. 3 ఆ. ౨౨౧.) పంజి యానుశాసనిక ప్రయోగమునుబట్టి యంతటను 'ఉ'కారమధ్యముగ దిద్దుట యుక్తము. మెలుఁత - మెలుఁతుక. శబ్దరత్నాకరములోని 'అ'కార మధ్యత నిర్మూలము. క. ఈ నెలత గన్న మున్నఘుఁ । డైన. (విరా. ౨ ఆ. ౨౮.) సీ. గంధర్వ లేవ్వురు గలరని చెప్పె నన్నెలతుక మాటలు నిక్క మొక్కొ. (విరా. ౨ ఆ. ౨౫౫ శ. ర.) క. వెలఁది జూదంబు పానంబు వేఁట.........(ఉద్యో. ౨

ఆ. ౪౪.) "క. వే। వే లింటం జేజే నవ। లా లుండఁగ నీకు నివ్వేలందుక కొఱనమే. (అచ్చ. రా. సుం.) (స్వార్థమున ఉక)" (శ-ర.) "స్త్రీ సమూత్ - స్త్రీ లింగా ద్వైవ్యకృతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే క వర్ణోపి స్యాత్." (అహో. ౪౦౪ పు.) అని యిట్లుగ నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేయుటలో నాతని యభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. స్త్రీలింగాత్తని వ్యాఖ్యచేసెనె కాని యట్టి సంస్కృత స్త్రీలింగ శబ్దముల కప్రత్యయము నుదాహరింప నైన లేదు.

అన్యేచేతి (౨౧౭ I ౨౨౧ విష.) అన్యేచ = నన్నయాథర్వణులు ప్రత్యేకించి పేర్కొన్నవే కాక, బహవః = అనేకములైన, దేశ్యవర్ణకాః = దేశ్యములగు కృత్తద్ధిత ప్రత్యయములు, అర్థభేదకాః = అర్థవిశేష ములుగలవి, ప్రయోగ దృష్టము లగుచున్నవి. భావార్థమున సూరి చూపిన ఱిక - ఇమి - న - ఇక- మున్నగు ప్రత్యయములును ముం దుదాహరింపఁబోవు సూరి సంగ్రహించిన ప్రత్యయ విశేషములును, ద్విలింగ లక్షణశేషమున నుదాహరింపఁబడిన ప్రత్యయవిశేష ములును నథర్వణోద్దిష్టములె యని గ్రహింపనగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు దేశ్య తద్ధిత ప్రత్యయము పరముగుచుండఁగా, అన్త్యస్యలోపః స్యాత్ = ప్రకృతి యొక్క తుదివర్ణమునకు లోపము గల్గును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వర్ణాగమో మతః = వర్ణవిశేష మాగమ మగుట సమ్మతమగును. ఉదా:—అంత్య వర్ణలోప మునకు:—కోడలు+ఱికము = కోడఱికము, ఒండు+టి = ఒంటి, చెలిమి+కాఁడు = చెలికాఁడు. మొ. వర్ణాగమమునకు:—మగ+ఇమి = మగ+ట్+ఇమి = మగటిమి. పేద+ఱ్+ఇమి=పేదఱిమి. ఈసూత్ర మాదేశాదులకును నుపలక్షణము. తెల్ల+పు= తెలుపు. కోడలు+ఇకము = కోడంట్రికము. అందము+కాఁడు = అందగాఁడు. మొ. కవిశిరోభూషణమున నన్యేచేత్యాది కారికల కీ క్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడెను."కల్లరి-వెరవరి (అరి మత్వర్థీయము) ముక్కిఁడి - వెరవిఁడి కట్టిఁడి - (ఇఁడి తదభావార్థకము.) ఎద్దడి. (ఎరవు+తడి = ఎద్దడి నీటిదారిద్ర్యము.) (ఇందుఁ దద్ధితప్రత్యయ మెట్టిదో తెలియకున్నది.) చలిమిరి - వలిమిరి (మిరి. స్వార్థిక ప్రత్యయము) (శబ్దరత్నాకరమున వలిమిరి శబ్దము లేదు గాని వలి శబ్దమునకును శైత్యమే యర్థము.) కన్నెఱికము. (ఱిక ప్రత్యయము భావార్థకము) 'పలువరము - కనికరము - వేగిరము - తేజరము' (వీనిలోని ప్రత్యయములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడ లేదు. 'తేజరము' అను శబ్దమె చూపఁబడలేదు. 'పలు+వా = పలువ = దుష్టుఁడు' అని శబ్దరత్నాకరమున నున్నది. పలుమాటలాడువాఁడని యర్థము చేయనగును. 'అర' 'ఇర' ప్రత్యయ ములు స్వార్థికములని యహోబలపతి యాశయము కానోపును. 'పలువరము. వై-

వి - ప్రలాపము - పలువరింత' అని శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. 'కనియు = పరిపక్వమగు' అను ధాతువు కలదు. దీనికృదంతము 'కనిక = మెత్తఁదనము' కానోపును. కనికర మనఁగా మనసు మెత్తబడుటయేకదా. 'వేగ' అను తద్భవముగలదు. వేగ+ఇరము = వేగిరము. తేజు+అరము = తేజరము = ప్రకాశము - తేజరిల్లు.) కోమలికము (కోమలి+ఇకము - ఇక భావార్థకము) దొరతనము ఇత్యాద్యాశ్చ బహవో వర్ణకాః - స్త్రీత్వే - ఒక్కతె - ఒకర్తు - ఓర్తు - ఎవ్వతె - అవ్వతె - ఇవ్వతె (ఈతుదివి ప్రయోగములందుఁ గానరావు) ఇత్యాద్యాః - చెలికాఁడు = చెలిమికాఁడు - గట్టివా. తనము = గట్టివాయితనము, మిండగీఁడు ఇత్యాదా లోపాగమకార్యమ్." (మిండ+గ్+ఈఁడు = మిండగీఁడు.) (అహో. 3౭౯ పు) ఈ మహోబల పండితీయోదాహృతులనె మూలముగాఁ గొని సూరి కొన్ని తద్ధిప్రత్యయవిశేషములను సూచించెనని యెన్నఁగను.

బాలవ్యా. అరమురాదులకు స్వార్థంబునం దిక వర్ణకం బగు. ౯.

వివరణము. అరమరిక - ఆమిక - అరమర - ఆము - అల్లిబిల్లి-గండి -

౭౯౦ I విషయము. నడవడి - నాడు - నివ్వాళి - పొత్తి - మూన - మెలి -

వాలు - ఇత్యాదు లరమురాదులు.

సంజీవని. ౭౯౦ I. విష:—"అరమర. ద్వ - వి.-(అర+మరలుట) సందేహము. భేదము (అరమరము - తా మది నమ్మకున్నది విదర్భ నరేంద్ర తనూజ నిన్ను సు। త్రాముఁడ వంచు నీ యరమరంబునఁ బో మనసీకు నీకు......(నైష. ౮ ఆ.౭౫.)" (శ-ర). "అరమరిక - అఱమర - భేదము..........అరమరికయుం లేక యందఱలోన। నిరవొంద సుగ్రీవు నిష్టుఁడై యుండె. (౭౦౪. రా. ఉ. ౯౭ పా. ౨౮ పం.)" (సూ. రా. ని.). 'అఱమర' అనియుఁ గోశకారు లుదాహరించుచున్నారు. "అఱమర - ద్వ - వి - (అఱ+మరలుట.) ౧ సందేహము. క. మఱియుం నొకమాట యెవ్వరు। నెఱుఁగని యది దశరథునకు నేకాంతమునం। దఱరుర లేక దృఢంబుగ। నెఱుకవడం జెప్ప వింటి నే నొకరుండన్. (నిర్వ. ౯ ఆ. ౫౭.)" (శ-ర). "ఆము = ఆమి. వి. (సం - అహమ్.) మదము - గర్వము. సీ. ఆము మీఱఁగు సామి ముద్దుల పట్టి.........(రసిక. ౧ ఆ. ౨.) ఆమిక = హామిక. వి. (సం - అహమహమికా.) గర్వము - మదము. సీ. గర్వంబు మేనులు గన్నట్టు లుండెడు దొరల యామిక లెందుఁ దొలఁగిపోయె. (విజ. వి. పీఠి. ౪౨.)" (సూ. రా. ని.) "అల్లిబిల్లి దే - వి - పెనఁకువ. ౨ ఒద్దిక. గీ. అరిగి తనకూర్మి చెలులతో నల్లిబిల్లి। యగుచు......... (పర. 3 ఆ.౨౭౪.)" (శ-ర). 'అల్లిబిల్లిక' అనురూపమును గోశకారులు చూపలేదు

గాని 'అల్లిక బిల్లిక' అను దానిని జూపిరి. "ఉ...... । అల్లిక బిల్లికం దనరు... ......(కృ. శకుం. ౨ ఆ. ౨౨౦ సూ. రా. ని.)" గండి=రంధ్రము - సందు. 'గండిక' శబ్దమునకుఁ బ్రయోగము దొరకక కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు "గండిక= గండి. (శ-గ)." అని వ్రాసిరి. నడవడి = నడక - ప్రవర్తనము - నడవడిక శబ్దమునకును బ్రయోగము లభింపక కావలయును "నడవడిక - వి......(శ-ర. చి. ని.)" అని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసిరి. 'నాడు' శబ్ద మీగణములో నిర్బిందువుగానే బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు సైతము వెలయుచున్నది. శబ్దరత్నాకరకోశమున కాలవాచక మగునపుడు 'నాఁడు' శబ్దము సబిందుకముగను దేశవాచకమగునపుడు నిర్బిందుకముగను జూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున రెండర్థములందును సబిందుక మనుట యుక్తమనియు, దేశవాచకమగునపుడు తత్త్వనిర్ణాయక ప్రయోగములు లేవనియు శాసనములలో నర్థబిందువు గన్పట్టుచున్నదనియు వ్రాయఁబడెను. కావుననె 'నాఁడిక' అనురూపము సైతము సబిందుకము గానె చూపఁబడెను. "క. అన్నా తియు నొడయఁడు నటు । లన్నారని నీవు కోన కరుదెంచినచో । నన్నా యన్నాడిక య । న్ననన్నా యాఁగుకొనఁ జాలు నట్టిదె చెపుమా" (అచ్చ. రా. అయో. ౧౧౦ శ-ర. నాడిక శబ్దమునొద్ద.) నివ్వాళి = నీరాజనము. శబ్దరత్నాకరమున నివ్వాళికయనియుఁ జూపఁబడెనుగాని "ద్వి. వనజలోచనలు నివాళిక లొసఁగ. (రంగ. రా. బాల. ౭౫ పొకట.)" (శ-ర). అని నివాళిక శబ్దమునకు మాత్రమె ప్రయోగము చూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున "నివ్వాళిక" శబ్దమె చూపఁబడలేదు. నివ్వాళి శబ్దము సప్రయోగముగఁ జూపఁబడినది. పొత్తి = పొత్తిక=మెత్తని సన్ననివస్త్రము. "క. బొమ్మ పొత్తికలకుం దెఁడీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭) స్త్రీసమ 'మూన' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున కుడపార్థకముగఁ జూపఁబడెను. ప్రయోగములేదు. కాని మూనిక శబ్ద మాచ్ఛికము మూన శబ్ద రూపాంతరముగాఁ జూపఁబడలేదు. 'మూన' అను నాచ్ఛికపు స్త్రీసమశబ్దము సంస్కృత మూనశబ్ద వైకృతమని వైకృతదీపికలో నున్నది. 'మూనిక' అను సంస్కృత మానికా శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడినది. "మానికా - ఆ - స్త్రీ. అఞ్జలిద్వయ పరిమాణమ్" మద్యమ్. తె. ౧ మానెఁడు" అని సర్వశబ్ద సంబోధినీ కోశమునఁ గలఁదు. "మెలిక - వై - వి - మెలి = మెలుసు = పెన" అని యిట్లు శబ్దరత్నాకరమున 'మెలి = మెలిక' అనునవి రెండును జూపఁబడినవె కాని ప్రయోగము చూపఁబడలేదు. వాలు = వాలిక = దీర్ఘము "క. అకటకట యుత్తరుఁడు గొం । డొక కాంభోజుండునుం గడుం బాలుఁడు వా । లిక కైదువు లాడిన నే । ల

కొఱఁగి యొప్పి రభియున్న లక్ష్మణుల క్రియన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౪ ప.) గీ. వాలుగాఁ గైవ్రాలు.........(రామా. ౧ ఆ.)" (శ-ర). శా. ఆవాలుం గనుదోయి యానగు మొగం బాగుబ్బ పాలిండ్ల పెం। పావేణీ భరము.....(వి. శకుం. ౨ ఆ. ౧౮౮.) (కళా. అప్పక. 3 ఆ. 3౭౪ ప.)

ఉక వర్ణకంబు చిఱుతాదులకు స్వార్థంబునం దగు. ౧౦.

బాలవ్యాకరణ. చిఱుతుక - నాతుక. చిఱుత - నాతి - నెలఁత -
వివరణము. మెలఁత - పడఁతి - మడఁతి - పొలఁతి - వెలఁది -

౨౯౦ II విషయము. నిప్పు - ఎప్పు - ఇత్యాదులు చిఱుతాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ II విష:—"నిప్పు - ఎప్పు" అను రెండిటిలో "ఉ"కార మున్నను వేఱుగ 'క' ప్రత్యయవిధాన మేలయని తలఁచి సూరి వానికిని 'ఉక' ప్రత్యయమునె యుపదేశించెను. అంతటను బా - సంధి - ౧౧ సూత్రము చొప్పున నపుదాది స్వరసంధి నిత్యముగా నగును. ప౦౦ వానిలోఁ బెక్కిటికివఱకు విపులముగా ౨౯౦ విషయమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను.

కాఁడు ర్గాఁ డుర్భవే దీఁడు।ర స్త్రీత్వా ద్యర్థబోధకాః।
నన్న సూ. ఏకత్వ వాచకా త్పుంసి। స్యా దాఁడు స్త్వన్యథా
౨౯౧ విష. మతః। స్త్రియా మాఁడి ర్బహుత్వే స్యాత్। పుంసి
దీర్ఘా న్ని రుచ్యతే. (వికృ. అజం. ౫౦-౫౧ కారి.
అహో. 3౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౧ విష:—ఈ కారికలు ౧౯3 విషయమున వ్యాఖ్యాతములు:—ఏకవచనాం తాచ్ఛిక శబ్దములకుఁ బరముగ నస్త్ర్యర్థమునందును గొన్నియెడల స్వార్థమునందును మహత్త్వమున 'కాఁడు' అని కొన్నిటికిని 'గాఁడు' అని కొన్నిటికిని, 'ఈఁడు' అని కొన్నిటికిని వచ్చును. ఆఁడు ప్రత్యయము ప్రథమా బహువచనమునకుఁ బరముగా వచ్చును. ఆబహువచన ప్రత్యయము లోపింపదు. మహతీత్వమున 'ఆఁడి' ప్రత్యయ మగును. అపుడును లు ప్రత్యయము లోపింపదు. 'విల్లుకాఁడు - అందగాఁడు, కొండీఁడు - వగలాఁడు' అనునవి పుంలింగ సమరూపములు. డుమంతరూపములు. ఇవి ఏకాదిగణము లోనివి. 'దీర్ఘా న్ని రుచ్యతే' అనుటచేతఁ బయివిషయము స్పష్టపడుచున్నది. 'వగలాఁడి' అను రీతిగల రూపములు మాత్రము స్త్రీసమరూపములు. ఆఁడి ప్రత్యయవిధి సందర్భమునకయి 'కాఁడు' ప్రభృతు లట్లు పేర్కొనఁబడినవి కాని యవి నిజముగా 'కా - గా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములె యని గ్రహింపనగును. మఱియు నీతద్ధి

తాంత ప్రాతిపదికముల దీర్ఘము హ్రస్వము కాదని విశదపఱుచుటకును బ్రథమైక వచనాంత పరినిష్ఠితరూపములు వేర్కొనఁబడినవి. 'స్త్రియా మాఁడిః' అని యుపదేశించియు నథర్వణుఁడు 'కత్తె - కత్తియ - గత్తె - గత్తియ' ప్రత్యయముల నుపదేశింపకుండుట నరయఁగా నవి 'కా-గా' ప్రత్యయములపై ('ఎవ్వతె - ఒక్కతె' మున్నగు వానియందు వలెనె) 'తె' అను దానిని నిల్పి సాధించుకొనవలయు నని యాతఁడు తలంచినట్లు విశదమగుచున్నది. ౨౧౭ I విషయమునందును ౨౨౧ విషయమునందును జెప్పఁబడినరీతిగా 'వేఁటకా+త్+ఎ = వేఁటకత్తె' "అందగా+త్+ఎ = అందగత్తె" అని సాధించికొనవలయును. ౪౯౦ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిని దద్ధిత ప్రత్యయ పరకత్వమున వర్ణాగమాదులు ప్రయోగానుసారముగా నంగీకార్యము లగుటంజేసి కా ప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును తకారద్వయాగమమును గల్గఁగా 'వేఁటకత్తె' అను రూపమేర్పడును. ఇట్లె గా ప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును 'త'కారద్వయాగమమును గల్గఁగా 'అందగత్తె' అను రూపమేర్పడును. పిదప ౨౧౦ విషయము చొప్పున 'ఎ'కారమునకు 'ఇయ' అను రూపము గల్గఁగా (అంతె = అంతియ - ఇంతె = ఇంతియ) 'వేఁటకత్తియ - అందగత్తియ' అను రూపాంతరములును సిద్ధించును. 'వేఁటకత్తె - వేఁటకత్తియ' మున్నగునవి స్త్రీసమరూపములు. తత్సమ ప్రకృతులమీఁద సయిత మీ ప్రత్యయములు గనఁబట్టుచున్నట్లు శబ్దరత్నాకరమందును సూ - రా - నిఘంటువునందును వ్రాయఁబడెను. (౧౯౩ విష.) "కోపకత్తె - మి - గ్రా - విశ - (కోపము+కత్తె) కోపముగలది. ఆఁడుది - "కోపకాఁడు - మి - గ్రా - విశ-(కోపము+ కాఁడు) కోపముగలవాఁడు." (శ-ర). "కోపకత్తె. మి - విశ - (కోపము+కత్తె) కోపముగలది (స్త్రీ) సీ. సుతమిత్రయకులంబు నిత్యత్రముగఁ జేయు । కొడుకుఁ గాంచిన యట్టి కోపకత్తె (క్రీడా. ౧౨౯.) కోపగాఁడు. మి - విశ - (కోపము+కాఁడు) కోపముగలవాఁడు. గీ. నినుఁ గలయు భర్త కోపగాఁ డనఁగ నేల. (పారం. ౨ ఆ. ౧౧౫.) క. ద్వైపాయనముని వెడలం । ద్రోపించిన కోపగాఁడు ధూర్జటి.........(భీమ. ౪ ఆ. ౧౩.) గీ. అన్న మీతండ్రి కోపగాఁ డౌనొ కాఁడొ (కాశీ. ౪ ఆ. ౯౦). కార్యకాఁడు. మి - విశ - (కార్యము+కాఁడు) కార్యము నెఱవేర్చుకొనువాఁడు. ఆ-వె......... కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬౩.)" (సూ. రా. ని.) (విస్తర.) పయి. ప్రయోగములలో 'కోపకత్తె' అనుచో "కోపకర్త్రి" అనియు

విస్తర. ౪౯౧ విష:—'కోపకత్తె' అనుచో 'క'కారమును "కోపగాఁడు" అనుచో 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తి యేమున్నది. ఇట్లె సూ - రా - నిఘంటు

'కోపకాఁడు' అనునెడల 'కోపకుండు' అనియు 'కార్యకాఁడు' అనుచో 'కర్జకాఁడు' అనియుఁ గవి ప్రయుక్త పాఠములు కానోపునని సమర్థింపనగును. ("కోపకుండు - సం-విశే - (అ. పికా. అ.) కోపించువాఁడు)" (సూ. రా. ని.). కాని తిక్కయజ్వయే తత్సమముపై 'కా' ప్రత్యయమును బ్రయోగించి యున్నాఁడు. "సీ......... గీ.........। ఆమిషము గాలకాని కెట్లట్లు.........(ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (చూ. 3౨౬ I విమ.) 'అంకకాఁడు' అనునది యాచ్ఛికమె యనియు మిశ్రము కాదనియుఁ దలఁచుచు శబ్దరత్నాకరకర్త యొక్కకవి శ్లేష నిర్వాహణమునకై 'అంకకాఁడు' శబ్దము మచ్చగలవాఁడను మిశ్రస్థలముగాఁ బ్రయోగించెనని వ్రాసియుండఁగా సూ-రా-నిఘంటుకర్తలు 'చలపాది' అను నర్థముగల స్థలములందెల్ల నదిమిశ్రపదమె యని వ్రాసిరి. "అంకకాఁడు. దే - విశే - (అంకము+కాఁడు) చేలముపట్టువాఁడు - చలపాది. గీ. ఎలని యేప్రొద్దుఁ గనువొంద నీక మరుఁడు । కలహమున కంకకాఁ డయి కాలుద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౮౮.) (అంకశబ్దమునకు వృత్తి యందు చలమర్థ మని యెఱుఁగవలెను. ఇది యొకానొక కవిచే శ్లేషయందు గుఱుతుగలవాఁడను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. చ. హిమకరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతి విరోధి.........(కవిక. 3 ఆ. ౯౦.)" (శ-ర). "అంకకాఁడు. మి - విశే - (క - - అంకకాఱు.) బ - అంకకాఱు. అంకకాండ్రు. ౧ మొనగాఁడు - ముఖ్యుఁడు - శూరుఁడు. ద్వి.........పండిత మల్లికార్జునప్రభువు । .... । గరడికెక్కిన యంకకాఁడును బోలె । నెడ విడఁబడ్డ మత్తేభంబుఁ బోలె (పండితా. వాద. ౧౭౬ పా.) గీ. కలహమున కంకకాఁడయి కాలుఁద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౮౮.) ౨ చలపాది- మాత్సర్యశీలుఁడు. ఆ.వె. కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬౩.) మ.........ప్రాణంబు దా । యలు గాడ్పుల్ శశి యంకకాఁడు పిక మయ్యయ్యో గళగ్రాహి......(విజయనందన విలాసము ౨ ఆ. ౧౨౨.) చ. హిమకరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతివిరోధి.........(కవిక. 3 ఆ. ౯౦.) ఇట 'అంకకాఁడు' అనఁగా నొకపక్షమున 'కళంకముగలవాఁడు' అనియు ఒకపక్షమున 'చలపాది' అనియు నర్థము." (సూ. రా. ని.) 'అంక' శబ్దము 'చేలము'ను నర్థమున నాచ్ఛికమని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరకర్త యాశయమును మార్చి యెల్లయర్థములందును నది సంస్కృతమె యని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసి "అంకకాఁడు" అనునది యెల్ల, యర్థములందును మిశ్రపదమె యని నిరూపించిరి. అట్లె 'అంక'

వున 'కొండెకత్తె - కొండెకాఁ(గా)డు' అని యొకచో ద్వివిధవర్ణములు నంగీకరింపఁబడెను. ఇట్టి యనియమము నిరాధారముగ నేల పాటింపవలయునో ?

శబ్దము పార్శ్వమను నర్థమున దేశ్యమని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరపు వ్రాతయు నుపేక్షింపఁబడెను. పరిశీలింపఁగా "అంకము" అను తత్సమరూపమునకు 'అంక' అను స్త్రీసమరూపము తద్భవమనియు నకారణమున 'అంకకాఁడు' అనునది యెల్ల యర్థములందును శుద్ధమగు నాచ్ఛిక శబ్దమె యనియు నందు మిశ్రత లేదనియు నీమార్గమున శబ్దరత్నాకరోదాహృతములగు 'అంక - దేశ్యము' 'అంకించు - దేశ్యము' మున్నగు స్థలములెల్ల నవిరుద్ధము లగుననియుఁ దోఁచుచున్నది. ఇంత యేల ? సూ - రా - నిఘంటుకారులే "అంకించు" అను దేశ్యధాతువు నుదాహరించి దాని కనేకములగు నర్థవిశేషములను జూపిరి. అట్లే, అంకవన్నియ - అంకపాంకములు - అంకాపాంకములు మున్నగు దేశ్యశబ్దములను నుదాహరించిరి. వానిని మిశ్రములనలేదు.

కా-కత్తియ వర్ణకంబులు పుంస్త్వ స్త్రీత్వంబుల మతు
బర్థంబునం దాటాదుల కగు. ౧౧.

కా ప్రత్యయాంతంబునకు మగాది గణంబునం జేరి
దుజ్జగు. ఆటకాఁడు - ఆటకత్తియ. ఆట - అడపము -
ఎమ్మె - ఓయారము - కటారి - కొల్ల - చెలిమి -
బాలవ్యా. ౨౮౧ I వి. చేరువ - చొరవ - జట్టి - జాజర - జూదము - తిండి -
తేర - దొడ్డ - నీటు - నేస్తము - బేరము - వగ -
విలు - వెచ్చము - సొగసు - ఇత్యాదులాటాదులు.

కా కత్తియల కకారంబునకు గకారంబు కొండొక
చోఁ గానంబడియెడి. ౧౨.

అందగాఁడు - అందగత్తియ - కొండెగాఁడు - కొండె
గత్తియ - బేరగాఁడు - బేరగత్తియ - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౮౧ I విష:—ఆట మొదలగు శబ్దములకుఁ బరముగ మతుబర్థంబున మహదర్థము వాచ్య మగునపుడు కా ప్రత్యయంబును మహత్యర్థము వాచ్యమైనపుడు, కత్తియప్రత్యయంబును నగును. 'తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్' (౫-౨-౯౪) (సి. కౌ. ౧౮౯౪ సూ.) అనుపాణిని సూత్రముచే వచ్చు మతుప్ప్రత్యయముయొక్క యర్థంబున 'కా-కత్తియ' లగునని తాత్పర్యము. "అది దీనికిఁ గలదు లేదా - అది దీనియందుఁ గలదు." అని మతుప్ప్రత్యయమున కర్థములు. "భూమనిన్దా ప్రశంసాసు । నిత్యయోగే ఽతిశాయనే।సంసర్గే ఽస్తి వివక్షాయాం । భవన్తి మతుబాదయః" (వార్తి. ౩౧౮౩.) అను శ్లోకరూప వార్తికము మతుబర్థములను

వివరించుచున్నది. 'తిండికాఁడు = తిండిగలవాఁడు' అనుచో నెల్లరును దిండి కలవారే యగుటచే నధికముగు తిండిగలవాఁడని యిచటి మతుప్ప్రత్యయము భూమార్థమును బోధించును. 'జూదగాఁడు' నిందార్థము గలుగుచున్నది. 'సొగసుకాఁడు' అనుచోఁ బ్రశంసార్థము భాసిల్లుచున్నది. 'ఒయారకాఁడు' అనుచో నిత్యయోగము భాసిల్లుచున్నది. బా - అచ్చి - ౨౩ సూత్రము చొప్పున (౨౧౦ విష.) 'ఇయ' అనుదానికి 'ఎ'కారము రాఁగా 'ఆటకత్తె' యగును. ఎకారము రానపుడు 'ఆటకత్తియ' అనియె యుండును. కాప్రత్యయము మగాదిగణములోని దగుటచేత బా - అచ్చి - ౮ సూత్రముచొప్పున (౧౯౧ I విష.) 'కా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములు తుదినిగల శబ్దములు దుమంతంబులగును. 'ఆటకానిన్' మున్నగు రీతిని వీనికి నిత్యముగా నిగాగమంబగును. 'అడపము+కాఁడు = అడపకాఁడు - జూదము+కాఁడు = జూదగాఁడు' మున్నగుస్థలములందు బా - సమా - ౨౫ సూత్రముచొప్పున (౨౭౦ విష.) మువర్ణకము లోపించును. (౨౮౯ I విష) జూదగాఁడు, కొండెగాఁడు మున్నగు నలంతిస్థలములందు 'కా' ప్రత్యయ కకారమునకుఁ బ్రకృతముగు బా - తద్ధి - ౧౨ సూత్రముచే 'గ'కారమగును. కోశములలో 'జూదకాఁడు - జూదకత్తియ' అని కకారముతోనె యుదాహరింపఁబడెను. ఇట్లె 'కొండెకాఁడు - బేరకాఁడు' అనియే చూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువునందలి యేతద్విషయకముగు నియమరాహిత్య మీపలను విస్తర ౨౯౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును దఱుచుగా "కా - కత్తియ"లే వ్రాయఁబడినను గొన్నియెడల 'అందగాఁడు - ఇబ్బందిగాఁడు.' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తియేమియుఁ గానరాదు. ఈవిషయమును నిర్ణయింపఁజాలు ప్రాసాదిగత స్థలములు లభింపలేదు. అయినను నథర్వణుఁడు 'కాఁడు - గ్గాడుః' అని వచించుటచేతను నేఁటి వాడుకలో 'అందగాఁడు - కొండెగాఁడు' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమె వినఁబడుచుండుటచేతను సూరి యుదాహృతులు సరికావనుట యుక్తముకాదు.

ప్రయోగములు:—గీ. అలరి తొలుకరి పేరిటి యాటకాఁడు ।......(ఆటవాఁడు=నర్తకుఁడు) (రామా. ౬, ఆ. శ. ౨.) సూ - రా - నిఘంటువున నీపద్యమె "అలరి తొలుకరి పేరిటి యాటవాఁడు।........." అని యుదాహరింపఁబడెను. 'ఆటయొక్క+వాఁడు = ఆటవాఁడు' అను సాభాసబహువ్రీహి రూపముగు షష్ఠీ సమాసము 'కలవాఁడు' అను నర్థము నిచ్చును. కాన నెల్లయెడల "ఆటకాఁడు - ఆటకత్తె - వేఁటకాఁడు - వేఁటకత్తె" మున్నగుచోట్ల "ఆటవాఁడు - ఆటది - వేఁటవాఁడు - వేఁటది" మున్నగునవి పర్యాయములగుననుటకు సందియములేదు. 'ఆ-వె' ఓరి

యాటకాఁడ యీరీతి యటుపులా' అను (ప్రభా. ౧ ఆ. ౧౦౬.) పద్యమున నాటకాఁడనఁగా దొమ్మరివాఁడు. అడపము = వక్కలాకులతిత్తి - మంగలతిత్తి. అడపము + కాఁడు = అడపకాఁడు = తాంబూలకరండవాహి. అడపకత్తె = తాంబూలకరండవాహిని. గీ. కప్పురపుఁ దావి చిలుకు బాగాలొసంగ । నడపకత్తెలు తెలనాకు మడుపులొసఁగ. (వైజ. ౧ ఆ. ౧౧౩. సూ. రా. ని.). 'అడప = అడపకాఁడు' (బా. తద్ధి. ౨౮ సూ.) దీనికొక్క ప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. చ. కలికివరాటరా జడప కప్పురవీడెము.........(నైష. ౬ ఆ. ౧౮౧.) (చూడు. ౨౯౪ I విష.) ఇందలి 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని సర్వంకషావ్యాఖ్యాపాఠము. అదియె సూ - రా-నిఘంటువుచే నాదరింపఁబడినది. 'అడప' శబ్దము మతుబంత మను పక్షమున దీనిమీఁది కా ప్రత్యయము స్వార్థిక మనవలెను. ఎమ్మె=విలాసము - 'ఎమ్మెకత్తె' అనునది కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. ఎమ్మెకాడు = విలాసవంతుడు. సీ. అనుపమచ్ఛాయావిహార మందఁగఁ గల్గెఁ, జిమ్మచీఁకటి మ్రింగు నెమ్మెకాని । కి.........(నరస. ౩ ఆ. ౯౨. సూ. రా. ని.) ఒయారము = విలాసము. దీనిపైనిగాని దీనిరూపాంతరములగు 'ఒయ్యారము - ఒయారము' అనువాని మీఁదఁ గాని 'కా - కత్తియ' వర్ణకము లేకోశమందును జూపఁబడలేదు. "ఒయారికాఁడు - ఒయ్యారికాఁడు - ఒయారికత్తె - ఒయ్యారికత్తె" అనురూపములు 'ఒయ్యారి' అను నర్థముగలవి లక్ష్మీనారాయణీయ కోశమునఁ జూపఁబడియున్నవి. "చ.........ఒక్కొకతఱిం బువుఁబోండ్లు కటారి కత్తియల్. (కళా. ౧ ఆ. ౩౧.) చ. బిరుదు కటారి కాండ్రు. (కళా. ౮ ఆ. ౧౦౧.) గీ. బల్లిదుండయి చీఁకటి కొల్లకాఁడ । వక్రవిక్రమగతి. (ఘటికా. ౨ ఆ. ౧౮౦.)"(సూ. రా. ని.) 'కొల్లకత్తియ' కలదనుటకు సూ - రా - నిఘంటువున, శబ్దరత్నాకరస్థితియు ప్రమాణముగఁ జూపఁబడెను. "క.........చెలిమికత్తెలు నగరే (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౬౩.) గీ.........చెలిమికత్తియలు గాఁగ (వాల్మీకిచ. ౧ ఆ. ౨.) క...... । గతకల్మషుతోడఁ జెలిమికాఁడై యుండెన్. (వేం. పంచ. ౨ ఆ. ౬౩.)" (సూ. రా. ని.) "చేరువ (ర్వ) (∠ చేరు).........౬ సేనాధిపతి. ద్వి.........ముప్పదిరెండుకోట్ల చేరువలు । నెమ్మి నందొక్కొక్కనికి వేయి వేయి. (రంగ. రా. యుద్ధ. ౩౩౮ పు. ౨౭ పం)" అని సూ - రా - నిఘంటువులోఁ జూపఁబడెను గాని "చేరువకాఁడు = సేనాధిపతి" అనుచోటి కా ప్రత్యయము స్వార్థికమె యనఁదగును. 'చేరువ = సమూహము' అను నర్థమును గలదు. గీ.........। కలరు నాకెట్టి చేరువకాండ్రు దేవ. (రామా. ౭ ఆ. ౨౭. సూ. రా. ని.) 'చేరువకత్తె' అను శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపఁ

బడలేదు. చొరవకర్తై కలదనుటకు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడుచే ప్రమాణముగ సూ - రా - నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. చొరవకాఁడు. విశే. (చొరవ+కాఁడు) ప్రవేశించువాఁడు. (చంద్రా. ౪ ఆ. ౬౧.) ౨ సాహసికుఁడు. గీ......సభలెక్క చొరవకాండ్రు. (ఆము. ౪ ఆ. ౬౧.) (సూ. రా. ని) (చొరవ = ప్రవేశము) 'జట్టికర్తై' దీనికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. "జట్టికాఁడు. విశే......... క్రేత = కొనువాఁడు. గీ. అనుచు రసమర్మ సరసోక్తులాడునట్టి । జట్టికాండ్ర...... (వసు. ౧ ఆ. ౧౧౯.)' ౨ వర్తకుఁడు.సీ......ఆ-వె. జట్టికానికేది సంభవించె.(ఆము. ౫ ఆ. ౭౫.) జాజర = జజ్జర = వంచన; కపటము. జజ్జరకర్తై - జాజరకర్తై అనువాని స్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము - 'జజ్జరకాఁడ నీ చనుత్రోవఁ జనుము. (ద్వి. హరిశ్చం. ఉ. ౬౭౦ పం.) గీ. నడుము జాజరకాఁడు మన్మథుఁడువచ్చి. (పి. శకుం. 3 ఆ. ౨౧౫.) (పాం. మాన. ౧౨.) (సూ. రా. ని). జూజరు - జూదము= ద్యూతము - జూజకాఁడు - జూజకత్తియ యనునవి వేఱుగఁ జూపఁబడలేదు. 'జూదకర్తై' అనుదానిస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. 'జూదకాఁడు' (ఆం. భా. ౨-3౦౪.) (సూ. రా. ని.). 'జూదరి' = (జూదకాఁడు) అనుదానికి భారత ప్రయోగములె ముందు చూపఁబడును. 'తిండికర్తై' అనుదానికి శబ్దరత్నాకర స్థితియే యాధారము. తిండికాఁడు = తిండిపోతు . దురాశావంతుఁడు. క. విను కొడుకు గొన్న వేదుఱ । కొని కొట్టిన తిండికాఁడు......(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౫౬) ఆ-వె......... । తీపుఁగోరి యుఱుకు తిండికాఁడును బోలె । ....(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౯. సూ. రా. ని.) "తేరకర్తై.........అన్యురాలు. ఉ.......... । ఇవ్వలఁ దేరకర్తై యగు. (ఆము. ౫ ఆ. ౫౬.) తేరకాఁడు.........అన్యుఁడు. క. ఉరు బాహుబలము కలిగియు । వెరవిఁడినై తేరకాని విధమున.........(భాస్క. యుద్ధ. ౧3౯౫ ప.) ౨ క్రొత్తవాఁడు - అపరిచితుఁడు. సీ. ఆతఁడు వేటకై యరిగినచో వజ్రి; దిగ్భ్రాంతి పుట్టించి తేరకాఁడు । సనువట్లు సేయు. (ఆము. ౧ ఆ. ౨౨౭.) దొడ్డకాఁడు.........గీ......... । దొడ్డకార్లచేఁ బడిపోయెఁ దూర్పుదిక్కు. (శే. హరి. 3 ఆ. 3౪.)" (సూ. రా. ని.). 'దొడ్డకర్తై' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. "నీటుకత్తియ.........విలాసముకల యాఁడుది - ఆఁడుది...... క......మొ । కట్టలపు దొరకరాని నీటుకత్తియ యగుటన్. (కుచల. ౨ ఆ. ౧3౯.) నీటుకత్తియ = నీటుగు ఖడ్గము అని రెండవయర్థము. నీటుకా (గా) ఁడు....... అందగాఁడు.........ద్వి. కలికిరూపుఁడు నీటుకాఁడనుటింతె. (ద్వి. నల ౧ ఆ. ౬౫౧.) ...... గీ. నిక్కి నిక్కి నిరీక్షించు నీటుగాని । నందముల కెల్ల నెల్ల యా

నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.)" (సూ. రా. ని.). సూ - రా - నిఘంటువున 'అందగాఁడు' అనుచో 'గ'కార మంగీకరింపఁబడెను. దానితోడి యంత్యానుప్రాసమున 'సీటుగాఁడు' అనుచో 'గ'కారము సమర్థిత మగుచున్నదని కోశకారుల యాశయము. ఈయెడల 'క-గ'ల సందేహమును నిర్వహించు ప్రయోగము ప్రాసాదిగత మొక్కటేని నెచ్చటేనిఁ జూపఁబడలేదు. పయి సమర్థనము కేవలము బలహీనమైనది. 'నేస్తకత్తె' శబ్దస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. గీ. కటికి చీఁకటి నెల నేస్తగాఁడు దాను. (శుక. ౨ ఆ. ౧౮౯. సూ. రా. ని.) 'బేరగాఁడు' అనుచోటి గకారము శబ్దరత్నాకరమునలేదు. 'బేరకాఁడు - బేరకత్తె' అనియె యుదాహరింపఁబడెను. ప్రయోగములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. 'వగకాఁడు - వగకత్తె' అనువానికిని శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. "వగ = సంతాపము - శోకము - విలాసము." అనుదానికిఁ బ్రయోగములు గలవు. 'విలుకత్తె - వెచ్చకత్తె' అనుదానికిని బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల। శరమొక్కని నొంచు......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬.) (విలుకాఁడు = ధన్వి) వెచ్చకాఁడు......విటుఁడు - మిక్కిలి వెచ్చము (వ్యయము) చేయువాఁడు. తే-గీ. సురల యాఁకటికూడు మ్రుచ్చులకుఁ గీఁడు।.........। లచ్చిసైదోడు రేబోటి వెచ్చకాఁడు. (కవిజనరంజనము. 3 ఆ.) సొగసుకత్తెకుఁ బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. చ.........వన్నెకాఁడవై। కలయ మెలంగు బల్ సొగసుకానికి నెత్తులు పెట్టలేము.........(చంద్రా. ౧ ఆ. ౪-౮.) కోశద్వయమునందును 'అందకత్తె - అందగాఁడు' అనురూపములు చూపఁబడెను. 'కత్తె' అనుచో 'గ'కారము రాకుండుటకును 'కాఁడు' అనుచో వచ్చుటకును యుక్తిగాని కవిప్రయోగముగాని ప్రమాణము చూపఁబడలేదు. తే-గీ. అందములకెల్ల నెల్లయా నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.) 'అందకత్తె' అనుదానికిఁ బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. శబ్దరత్నాకరమునందు 'కొండెకాఁడు - కొండెకత్తె' అనియు సూ - రా - నిఘంటువున "కొండెకత్తె - కొండెకా(గా)ఁడు" అనియుఁ జూపఁబడెను. గకారస్థితి విషయమునందలి యట్టి వ్యత్యాసమునకుఁ బ్రమాణ ప్రదర్శనమెందునులేదు. 'కొండెకత్తె' అనుటకుఁ బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. సీ. కుమతియుఁ జుట్టంబుఁ గొండెకాఁడు ప్రియుండు।.........(రామలిం. ౧౧ ప. సూ. రా. ని.) ఆ-వె. కొండెగాఁడు చావఁ గొంపదనుకఁ బోవ। వంతుకింతెగా(?)ని వగపులేదు. (వేమన. ౨-౫౮. ఆం. భా. ౭-౧౩ సూ. రా. ని.) 'బేరకత్తె - బేరకాఁడు' అనియె శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడెను. ప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. నాకి

యొక యేలినవాఁడని పూనికాఁడవై. (నన్ని. కు. సం. ౪ ఆ. ౪౧౫.) ఇందు 'పూనిక+వాఁడు = పూనికాఁడు' అని యెన్నవలెను. వకారలోప మధర్వణవచనము చొప్పున నయ్యె ననఁదగును. అభిమానకత్తె దానగుట నీవనుచు।......(బసవ. ఆ.) అనుచో 'అభిమానకర్త్రి దానగుట' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనవలెను. అయ్య గారు - అత్తగారు. (౨౧౧ IV విష.) గోపాలిగాఁడు. (౧౪౦ విష.) మున్నగు స్థలములందు 'గారు - ఇగాఁడు' మున్నగునవి వేఱు. ఇచ్చటి 'కాఁడు - గాఁడు' అనునవి వేఱు. "చ. పులియఁడు బూచి గాఁడు.........అను మంతిగాఁడు. (మను. ౪ ఆ. ౩౨ ప.) ఇయ్యవి శునకభేదములు........." (బా. కు. ప్ర. బా. తద్ధి. ౧౪ సూ. వ్యా.) అని యిట్లు 'బూచిగాఁడు - అనుమంతిగాఁడు' అనువానిని బా - తద్ధి - ౧౪ సూత్రమునకు లక్ష్యములుగా కుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత చూపుట పొరపాటు.

కా - కత్తియలు కొండొక వానికి స్వార్థంబునం
జూపట్టెడు. ౧౩.

బాలవ్యా. చెలికాఁడు - చెలికత్తియ, హెగ్గడికాఁడు - హెగ్గడి
వివరణము. కత్తియ.

౮౯౧ II విష. కావర్ణకంబు తిర్యక్కులకుం గానంబడియెడి. ౧౪.
ఇబ్బందిగాఁడు - ఒంటిగాఁడు - కొమ్ముకాఁడు - పరి
కాడు, ఇత్యాదులు మృగవిశేష వాచకంబులు.

సంజీవని. ౮౯౧ II విష:—కొన్నియెడల నర్థవిశేషబోధము లేకుండఁగనే ప్రాతిపదికార్థమునందె 'కా - కత్తియ' ప్రత్యయములువచ్చును. చెలి = స్నేహితుఁడు స్నేహితురాలు. చెలుకాఁడు = స్నేహితుఁడు. చెలికత్తియ = స్నేహితురాలు. హెగ్గడి = అంతఃపురపుకావలివాఁడు - అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. హెగ్గడికాఁడు = అంతఃపురపుకావలివాఁడు. హెగ్గడికత్తె = అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. "సీ. చెలికత్తె నెలుఁగెత్తి చీరు తొయ్యలిఁ దమ కులముని కోయిలల్ గుంపు గూడ. (ఉ. రా. ౬ ఆ. ౨౭.) క. అత్తఱి మురిపపు నడఁ జెలి। కత్తియగమి గొలువ (మనుచ. ౬ ఆ. ౩౦.) తే-గీ. కట్టికమిటారి మొకరిచెల్కత్తెగములు (శువల. ౪ ఆ. ౧౩౯.) చ. అనవుఁడు నిట్లను న్విదురుఁ డక్కట ధర్మసుతుండు బాంధవుం। డును జెలికాఁడునున్.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౪ప)." (సూ. రా. ని). "ఉ.........సఖి। వారముతో రమారమణి వచ్చెను హెగ్గడికత్తె లెందతేఁ। గోరి భజింప (కళా. ౨ ఆ)." (శ-ర).